

Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

DiAGram Könyvek 1.

Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-18-0012) valósult meg.

Lektorálta: Pethő József és Tolcsvai Nagy Gábor

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2019

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

Copyright © Eötvös Collegium 2019 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 4.

Felelős vezető: Szendy Ilona

ISBN 978-615-5897-21-4

Tartalomjegyzék

Előszó.....	7
-------------	---

I. Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság a nyelvtenban

TÁTRAI SZILÁRD: A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban.....	13
IMRÉNYI ANDRÁS: Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban.....	29
KUGLER NÓRA: Kontextualizálás elemi mondattal	47

II. Kontextualizáló konstrukciók empirikus vizsgálata

KUGLER NÓRA – POMÁZI BENCE: A látással összefüggő, kiértékelést kifejező episztemikus predikáció alternatív megkonstruálási módjai	71
DÉR CSILLA ILONA: <i>Vélem</i> vagy <i>vélekedem</i> ? A valószínűség és a vélemény jelölésmódjai a mai magyar nyelvhasználatban.....	95
CSONTOS NÓRA: Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idéző adaptív tevékenysége a <i>mond</i> -dal alkotott idézésekben.....	113
SIMON GÁBOR: <i>Csodálom</i> és/vagy <i>csodálkozom</i> . A metapragmatikai reflexivitás egyik lehetséges konstrukciócsaládjáról	137
VASKÓ ILDIKÓ: <i>Képzeld csak!</i> – meglepetésjelölő a magyar nyelvben	161
HORVÁTH PÉTER: A szereplői tudat megjelenítésének kvantitatív vizsgálata Ady, Babits és Kosztolányi összes versében	177
KRIZSAI FRUzsINA – SZABÓ GERGELY: Az értelmezős szerkezet lehetséges kategorizációja beszélt nyelvi adatok alapján	195

III. Metapragmatikai jelzések empirikus vizsgálata

KUNA ÁGNES – HÁMORI ÁGNES: „ <i>Hallgatom, mi a panasz?</i> ” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban	215
LACZKÓ KRISZTINA: A diskurzuseixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője.....	241
SCHIRM ANITA: A diskurzusjelölők funkciói a szövegtípusok tükrében ...	265
GÖTZ ANDREA: Diskurzusjelölők és kötőelemek gyakorisága írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokban	291
BALLAGÓ JÚLIA: Az internetes receptportálok műfajisága a kontextualizációs utasításként értelmezett paratextusok nézőpontjából.....	315
DOMONKOSI ÁGNES: „... <i>azt szoktam mondani: én így tudok Önnel dolgozni, magázódva...</i> ” Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól.	335

A kötet szerzői.....	
-----------------------------	--

ELŐSZÓ

A kötet tizenhat tanulmánya a magyar nyelv vonatkozásában veti fel a kontextualizációnak, valamint ezzel összefüggésben a metapragmatikai tudatosságnak a kérdését. Az írások a magyar nyelvben megjelenő kontextualizáló konstrukciókra, illetőleg metapragmatikai jelzésekre fókuszálva azok átfogó leírását, illetve kiterjedt empirikus vizsgálatát kezdeményezik. A kötet efféle kezdeményező szándéka nemcsak abban mutatkozik meg, hogy problematizálja a kontextualizációnak és a metapragmatikai tudatosságnak az egymáshoz való viszonyát, hanem ezzel összefüggésben ahhoz is diszkurzív közeget alakít ki, hogy a komplex problémaegyüttes elméleti belátásai és empirikus vizsgálatai, illetőleg pragmatikai, szemantikai és mondattani kiindulópontú megközelítései reflexív viszonyba kerüljenek egymással.

A tanulmánykötet szakmai előzménye egyrészt az ELTE DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyének *Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása* című konferenciája volt (Budapest, 2019. március 28–29.; l. diagram. elte.hu). A konferencia, amely a jelenkori magyar nyelvтанírásnak, a magyar nyelv kutatásának a helyzetét, új eredményeit helyezte a figyelem középpontjába, egyik kiemelt témakörként jelölte meg a kontextualizáció és a metapragmatikai tudatosság mondatbeli működését. A *Kontextualizáció és metapragmatika* című szekciók tíz előadását a szerzők tanulmánnyá formálták, ezek a kötetben kiegészültek további hat, ugyancsak ebben a témakörben született, a konferencia által inspirált tanulmánnyal. Másrészt a kötet előzménye az Eötvös József Collegium kiadásában megjelent *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok* című tanulmánygyűjtemény (szerk. Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd, Budapest, 2014), amely egy kétéves nyelvészeti előadás-sorozat tanulmányokká formált változatát tartalmazza. A jelen kötet szerzői közül többen kapcsolódnak az Eötvös Collegium Magyar műhelyének a tevékenységéhez tagként, oktatóként vagy előadóként (Laczkó Krisztina műhelyvezető, Tátrai Szilárd a nyelvészeti kabinet oktatója, Dér Csilla, Horváth Péter, Krizsai Fruzsina, Kuna Ágnes, Simon Gábor, Szabó Gergely órát tartó oktatók, Ballagó Júlia és Szabó Gergely pedig a műhely aktív tagjai).

A kötet három tematikus egységből áll. A *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság a nyelvtanban* című rész elsődlegesen az elméleti kérdéseket

tárgyalja a funkcionális kognitív nyelvészet kiindulópontjából. TÁTRAI SZILÁRD a kontextualizáció magyarázatát hangsúlyozottan a nézőpont, azon belül a kontextusfüggő kiindulópontok működése felől végzi el, explicit metapragmatikai jelzéseként azokat a kontextualizáló konstrukciókat értelmezve, amelyek – akár egy elemi mondaton belül, akár egy elemi mondatra reflektálva – a résztvevők tudati beállítódását juttatják érvényre. IMRÉNYI ANDRÁS az elemi mondaton belüli kontextualizáló viszonyokat tárja fel, bemutatva a szakirodalmi előzményeket, és a használatból származó nyelvi adatokon szemlélteti a javasolt elemzést, összefüggésbe hozva a kontextualizáló viszonyok változatosságát a jelöletlen kiindulópont (alapbeállítás, baseline) fogalmával. KUGLER NÓRA a kontextualizáció jelenségét az elemi mondatok viszonyában vizsgálja: a figyelemirányítással összefüggő szerialitást megtéve kiindulópontnak olyan tagmondatokat mutat be, amelyek a megnyilatkozó mentális működésén keresztül biztosítanak elérést egy prominens jelenethez.

A második tematikus egységben, amely a *Kontextualizáló konstrukciók empirikus vizsgálata* címet viseli, a kontextualizáló tagmondatok kapnak kitüntetett figyelmet. KUGLER NÓRA és POMÁZI BENCE a *látszik* és a *tűnik* kifejezések korpuszadatainak elemzésére, online és személyesen felvett kérdőívadataira alapozva vizsgálja ezeket a tapasztalat kiértékelését elvégző episztemikus predikátumokat. DÉR CSILLA ILONA a *vélem*, *vélekedem* és *vélekedek* mentális igék jellemző használati módjait írja le a műfaji-formai variációkra fókuszáló korpuszelemzésekkel. CSONTOS NÓRA a mondás aktusának konstruálását az idézés nyelvi tevékenységéhez kapcsolódóan elemzi, azokkal az idézésekkel foglalkozva, amelyekben a mondás aktusa a *mond* igével válik hozzáférhetővé. SIMON GÁBOR két komplex szerkezet, a *csodálom*, *hogy* és a *csodálkozom*, *hogy* különböző (tagadószóval és utalószóval konstruált) változatainak korpuszalapú vizsgálatára vállalkozik, arra keresve választ, hogy a két szerkezet két külön konstrukciónak vagy egyazon konstrukció lehetséges megvalósulásainak tekinthető-e. VASKÓ ILDIKÓ arra a grammatikalizációs folyamatra mutat rá, amely során a *képzél* ige felszólító módú alakja mirativitást, azaz meglepetést, csodálkozást jelölő diskurzuspartikulaként kezd el funkcionálni. HORVÁTH PÉTER áttételesebben kapcsolódik a kontextualizáló tagmondatok problematikájához: Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső összes versében vizsgálja meg a lírai diskurzusokban képződő fiktív beszédesemény megnyilatkozójához, befogadójához és az egyéb harmadik személyben megjelenő szereplőkhöz kapcsolódó tudati folyamatok igei megjelenítését. KRIZSAI FRUZZINA és SZABÓ GERGELY pedig arra tesz kísérletet, hogy empirikus adatokkal járuljon hozzá az értelmező lehetséges megjelenéseinek

és funkcióinak újabb, prototípuselvű klasszifikációjához, a korpuszvizsgálatok során külön figyelmet szentelve az igei és a transzlingvális előfordulásoknak.

A harmadik tematikus egység, a *Metapragmatikai jelzések empirikus vizsgálata* szintén olyan konstrukciókat tárgyal, amelyek kontextualizáló szerepet töltenek be, ám a metapragmatikai tudatosság felől történő megközelítésüknek is jelentős hagyománya van. KUNA ÁGNES és HÁMORI ÁGNES a metapragmatikai tudatosság nyelvi jelzéseit – a jelentéslétrehozást segítő eszközeiként tekintve ezek diszkurzív szerepét – egy speciális diskurzustípusban, az orvos-beteg konzultációkban teszi vizsgálat tárgyává. LACZKÓ KRISZTINA a mutató névmási diskurzusdeixis típusait, önálló és kifejtő használatának működési mintázatát kísérli meg feltárni két eltérő internetes diskurzustípusban. SCHIRM ANITA a diskurzusjelölők multifunkcionalitásából kiindulva beszélt nyelvi szövegtípusok elemzésén keresztül mutatja be a diskurzusjelölők műfajspecifikus használatát. GÖTZ ANDREA a korpuszalapú tolmácsoláskutatás szempontjait érvényesítve közelíti a diskurzusjelölők használatához: ezek és egyéb kötőelemek gyakoriságát elemzi magyar európai parlamenti diskurzusokban. BALLAGÓ JÚLIA olyan empirikus kutatást mutat be, amely azt kívánja feltárni, hogy az internetes receptportálok paratextusai milyen szerepet játszanak az összetett diszkurzív sémaként értelmezett műfaj szerveződésében. Végül DOMONKOSI ÁGNES egy pszichoterápiás szakfolyóirat oldalain a megszólítás, illetve tegezés-nemtegezés kérdéskörében kibontakozó írásos párbeszéd több szempontú, a metapragmatika különböző értelmezési lehetőségeit összekapcsoló elemzését adja.

A szerkesztők és a szerzők köszönettel tartoznak a kötet két alapos lektorának, Pethő Józsefnek és Tolcsvai Nagy Gábornak.

Az ELTE Eötvös Collegium kiadásában megjelent kötet egyben az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központja által indított könyvsorozatnak, a DiAGram Könyveknek az első darabja.

A szerkesztők

I. Kontextualizáció és
metapragmatikai
tudatosság a nyelvtenban

TÁTRAI SZILÁRD

A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban*

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy a kontextualizáció funkcionális kognitív pragmatikai értelmezését elméleti szempontból kidolgozottabbá tegye (vö. Tátrai 2017: 927–951), diszkurzív viszonyt fenntartva a kontextualizáció mondattani érdekeltségű értelmezéseivel (l. Imrényi 2017: 743–758; Kugler 2017: 844–848, 874–878). A tanulmány a kontextualizáció magyarázatát hangsúlyozottan a nézőpont, azon belül a kontextusfüggő kiindulópontok működése felől végzi el. A kontextusfüggő kiindulópontoknak olyan modelljére támaszkodik, amely szerint a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában a résztvevők (i) tér- és időbeli pozíciója, (ii) szociokulturális szituáltsága és (iii) tudati beállítódása játszik lényegi szerepet a referenciális jelenet konstruálásában (Tátrai 2018: 313–315). A tanulmány amellett érvel, hogy az elemi mondatokra jellemző kontextualizáció típusai közül (l. Imrényi 2017: 743–758) az időbeli és a térbeli elhelyezés az (i), a személyhez, dologhoz kötés a (ii), az episztemikus modalitás, az evidencialitás és az értékelő attitűd jelölése, továbbá a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozása a (iii) működésével kapcsolható össze. Az összetett mondatokban megjelenő kontextualizáló főmondatokat pedig ugyancsak a (iii) működéséből kiindulva értelmezi. A tanulmány explicit metapragmatikai jelzésként (l. Tátrai 2017: 1038–1053) azokat a kontextualizáló konstrukciókat értelmezi, amelyek – egy elemi mondaton belül, illetve egy elemi mondatra reflektálva – a résztvevők tudati pozícióját juttatják érvényre, rámutatva ugyanakkor arra is, hogy a kontextualizáló főmondatokban a személy- és az időjelölésnek szintén lényegi szerep jut.

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta.

Kulcsszavak: kontextus, kontextualizáció, nézőpont, kontextusfüggő kiindulópontok, deixis, szubjektivizáció, perspektivizáció, interszubjektivitás, reflexivitás, metapragmatikai tudatosság

1. Bevezetés

A funkcionális kognitív pragmatika olyan átfogó kiindulópontot kínál a nyelv leírásához, amely a nyelvi szimbólumok alkalmazását az emberek adaptív nyelvi tevékenységének közegében mutatja be (vö. Verschueren 1999; Verschueren–Brisard 2009), és olyan társas megismerésként írja le, amely a közös, együttes figyelem képességén, illetve működésén alapul (vö. Tomasello 1999; Sinha 2005, 2014; Croft 2009). Mindez azt is jelenti, hogy a nyelvi konstrukciókat – mint formai és jelentésbeli tulajdonságokat egyesítő szerkezeti sémákat, mintázatok (l. Goldberg 1995; Diessel 2015; Imrényi 2017) – azok diszkurzív, kontextuális megvalósulása felől közelíti meg (vö. Sanders–Spooren 1997; Verhagen 2007; Langacker 2008). Így nagy hangsúlyt helyez a kontextualizáció folyamatára, amelyet (i) a közös figyelem működéséből kiindulva, (ii) a diskurzus egészének szerveződése felől, (iii) a dinamikus jelentésképzésben játszott szerepére fókuszálva kísérel meg leírni.

A tanulmány a kontextualizáció problémáját a kontextus létrehozásának perspektivikussága felől artikulálja, áttekintve azokat a kontextusfüggő kiindulópontokat, amelyeket a diskurzus résztvevői a relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósítása során érvényesítenek (2.). Ennek keretében részletesen tárgyalja a referenciális tájékozódás deiktikusságának (2.1.), illetve szubjektivitásának (2.2.) a kontextualizációs következményeit. Ezt követően a kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság kapcsolatát tárgyalja a mondatok diskurzusbeli feldolgozását illetően (3.). Ennek keretében külön kitér az elemi mondat (3.1.) és az összetett mondat (3.2.) kontextualizáló konstrukcióinak a jellemző sajátosságaira. A tanulmányt a kontextualizáció összegző jellemzése zárja (4.).

2. A kontextualizáció perspektivikussága

A funkcionális kognitív pragmatika perspektívájából a kontextus nem eleve adott, a diskurzus résztvevőitől függetlenül létező realitás, hanem éppen ellenkezőleg: olyan dinamikusan formálódó viszonyrendszer, amely a résztvevőket és az általuk mozgósított háttérismereteket foglalja magában (vö. Verschueren 1999: 75–114; Auer 2009). Az interszubjektív viszonyrendszerként értett kontextust a közös figyelmi jelenet teremti meg (l. Tátrai 2017: 927–931). A közös

figyelmi jelenetekként funkcionáló diskurzusokban a résztvevők figyelme a világ meghatározott eseményeire és az azokban szereplő dolgokra irányul. Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok kezdeményezik. Ám mindez azt is jelenti egyben, hogy a referenciális jelenetek sikeres megértéséhez szükség van arra is, hogy a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan a diskurzus résztvevői mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteket, amelyek a fizikai, a társas és a mentális világuk kölcsönös feldolgozásából származnak. A fizikai világ a közös figyelmi jelenetnek a résztvevők által megértett tér-idő viszonyaiból, a társas világ az általuk megértett szociokulturális viszonyokból, a mentális világ pedig az általuk megértett tudati viszonyokból áll össze (l. részletesen Tátrai 2017: 927–952).

Az interszubjektív kontextus tehát nem egyszerűen háttérismeretek rendszere, hanem egyfelől olyan alap (ground), amelyből kiindulva a referenciális jelenet dolgai és folyamatai megfigyelhetővé, megérthetővé válnak (vö. Brisard 2002). Másfelől olyan folyamat, amelynek keretében a résztvevők a relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósításával biztosítják a diskurzus során aktuálisan alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését. Ez utóbbi voltaképpen a kontextus létrehozása, amelynek dinamikus formálódását emeli ki a kontextualizáció fogalma (l. Tátrai 2017: 947–949; vö. még Auer 2009).

A fentiek értelmében a kontextualizáció a relevánsnak tűnő háttérismereknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását, alkalmazását jelenti. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját (perspektíváját), azaz hogyan irányítja a másik figyelmét, és ennek keretében hogyan aknázza ki a tapasztalatokat fogalmilag (konceptuálisan) mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket (vö. Tomasello 1999; Verhagen 2007, 2015). Az alábbiakban a megnyilatkozó perspektívájának működése három kontextusfüggő kiindulópont együttes érvényesüléseként nyer értelmezést (l. Tátrai 2018: 314):

- A kontextus fizikai világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.
- A kontextus társas világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális

szituáltsága kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.

- A kontextus mentális világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó tudati beállítódása kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.

A kontextusfüggő kiindulópontok itt vázolt modelljét Sanders és Spooren (1997) kognitív nyelvészeti nézőpont-értelmezése inspirálta. Sanders és Spooren (1997: 86–95) az úgynevezett nem semleges kiindulópontok (non-neutral vantage points) két fajtáját különböztette meg, a referenciális központot és a tudatosság szubjektumát. A referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve helye és ideje jelöli ki. A tudatosság szubjektumaként pedig az a szubjektum jelenik meg, aki felelős a közölt információk érvényességéért. A tudatosság szubjektumát alapesetben szintén az aktuális megnyilatkozó, illetve annak tudati beállítódása jelöli ki, aki azonban – akárcsak a referenciális központot – ezt a kiindulópontot is áthelyezheti más entitásokra (l. még ehhez Tátrai 2005, 2017: 940–942). Az alábbiakban a referenciális központ által lefedett jelenségeket a tér- és időbeli pozíció, valamint a szociokulturális szituáltság, a tudatosság szubjektuma által lefedett jelenségeket pedig a tudati beállítás fogalmainak a bevezetésével értelmezzük újra.

2.1. A kontextualizáció deiktikussága

A referenciális központ voltaképpen a deiktikus tájékozódás összetett kiindulópontjaként funkcionál. A referenciális központ ugyanis többféle olyan kiindulópontot fog össze, amelyek a résztvevők fizikai és társas világából kínálnak fel kontextusfüggő viszonyítási pontokat a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak megfigyeléséhez, megértéséhez (l. Tátrai 2017: 953–980).

A kontextus fizikai világában a megnyilatkozóznak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben (l. részletesen Tátrai 2017: 931–935).

(1) Alattunk a tenger, szemben a nap zuhan.

(Kiss Tibor: Autó egy szerpentinén)¹

¹ A dalszövegekből származó példamondatok csupán az elméleti belátásokat szemléltetik, az ezekre

Az (1)-ben a nyelviileg hozzáférhetővé tett két elemi jelenet két szereplőjének, a *tengernek* és a *napnak* a térbeli elhelyezkedése egyaránt a megnyilatkozó térbeli pozíciójához képest válik feldolgozhatóvá. Előbbi esetben ez a deiktikus viszonyítási pont a személybeli lehorgonyozottság által objektiválódik is (*alattunk*), utóbbi esetben viszont a megnyilatkozó térbeli pozíciója anélkül funkcionál referenciapontként, hogy maga a megnyilatkozó a jelenet szereplőjeként objektiválódna (*szemben*, vö. *velünk szemben*). Általánosságban elmondható tehát, hogy a megnyilatkozó térbeli pozíciója referenciapontokat kínál fel a referenciális jelenet térvizonyainak a feldolgozásához. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a dolgok elhelyezkedése és mozgása más dolgok elhelyezkedéséhez és mozgásához képest is kijelölhető (pl. *a lába alatt / szemben vele zúgott a tenger*), sőt abszolutizálva is megadható (pl. *nyugaton a nap zuhan*) (l. még Tolcsvai Nagy 2017: 424–430). Az időjelölésről hasonlókat állapíthatunk meg. A megnyilatkozó időbeli pozíciója ugyancsak referenciapontokat kínál fel a referenciális jelenet időviszonyainak a feldolgozásához. Az (1)-ben például az első tagmondat elliptikussága, az igealak hiánya, illetve a második tagmondat igéjének jelenidejűsége (*zuhan*) azt jelzik, hogy a megfigyelt jelenetek ideje egybeesik a megfigyelés idejével. Ám az események ideje más események idejéhez képest ugyancsak kijelölhető (pl. *a megérkezés után a tengerparton sétáltak*), sőt abszolutizálható is (2019. április 24-én 18 és 19 óra között a tengerparton sétáltak) (l. még Tolcsvai Nagy 2017: 436–446).

A kontextus társas világában a megnyilatkozónak mint társas létezőnek a szociokulturális szituáltságáról szintén elmondható, hogy kontextusfüggő kiindulópontként történő funkcionálását sajátos kettősség jellemzi: egyfelől a személyjelöléshez, másfelől a társas attitűdjelöléshez kínál referenciapontokat (l. Tátrai 2017: 968–974). A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához lehorgonyozva végzik el (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 430–435). Az első és a második személyű deiktikus nyelvi konstrukciók a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként. A harmadik személyű konstrukciók pedig a referenciális jelenetnek azokat a szereplőit jelölik, akik nem azonosíthatók sem a megnyilatkozóval, sem a címzettel, pontosabban sem azok megfigyelhetővé tehető jelenbeli, múltbeli vagy éppen jövőbeli „én”-jével. A társas deixis ugyanakkor a résztvevők szociokulturális viszonyulását (attitűdjét) is érvényre juttatja. A társas attitűd deiktikus jelölése összekapcsolódhat személyjelöléssel, ám el is válhat attól.

a diskurzusokra jellemző fiktív aposztrofikusság következményeit itt most nem vizsgáljuk (ehhez l. Tátrai 2018).

(2) Ne akadj horogra! Maradj! Nekem / Bármily szar is, ez szerelem!
(Tariska Szabolcs: Zöld hullám)

A (2)-ben a *ne akadj horogra*, illetve a *maradj* E/2. igealakok a beszédpartnert, a *nekem* E/1. névmás pedig a megnyilatkozót objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként, amelyben a *szerelem* harmadik személyű entitásként konstruálódik meg. Az E/2. igealakok ugyanakkor a megnyilatkozó társas attitűdjét is érvényre juttatják azzal, hogy tegező formákként közvetlen, bizalmas viszonyt konstruálnak a résztvevők között. A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális pozíciója azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában (l. Tátrai 2017: 935–938). A (2)-ben például a *szar* kifejezés használatával a megnyilatkozó anélkül képes közvetlen, bizalmas viszonyt kialakítani a beszédpartnerével, hogy valamilyen megszólítással vagy tegező formával objektiválná őt. Sőt ezzel a kifejezéssel a megnyilatkozónak nemcsak a beszédpartnerhez, hanem a diskurzus megalkotottságához, továbbá az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut. Így megszólalását sokan tekinthetik lazának, hétköznapiinak, esetleg durvának vagy éppen szlengesnek. A társas attitűdjelölés tehát – amelyet Sanders–Spooren (1997) nem problematizál a referenciális központtal összefüggésben – az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva. Mindez pedig azt jelenti, hogy a társas deixis olyan nyitott kategória, amely nemcsak a referenciális jelenetbeli szereplők azonosításának, hanem a stílustulajdonítás műveleteinek is keretet ad (l. ehhez még Tátrai–Ballagó m. e.).

A relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek mozgósítása során tehát nagy szerepet kapnak azok a deiktikus műveletek, amelyek a tér- és időjelölésben a megnyilatkozónak a kontextus fizikai világában elfoglalt pozícióját, a személy- és attitűdjelölésben pedig a kontextus társas világában elfoglalt szociokulturális pozícióját érvényesítik kontextusfüggő kiindulópontokként.

2.2. A kontextualizáció szubjektivitása

Ahogy arról szó esett, a referenciális jelenet interszubjektív konstruálása során nemcsak a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, illetőleg szociokulturális szituáltsága funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként, hanem a tudati beállítódása is. A közös figyelem interszubjektív kontextusában ugyanis a résztvevők

nemcsak fizikai entitásokként, illetőleg társas létezőkként értelmezik egymást, hanem olyan mentális ágensekként is, akik képesek mentális állapotokat (ismereteket, szándékokat, vágyakat és érzelmeket) tulajdonítani egymásnak (l. Tátrai 2017: 938–942). Ám ennek a kontextusfüggő kiindulópontnak a működése nem a referenciális tájékozódás deiktikusságára, hanem annak szubjektivitására, azaz szubjektumhoz kötöttségére irányítja a figyelmet (vö. subjectivizing reality, Bruner 1986: 27).

Mind a megnyilatkozó, mind a befogadó tudatos (tudattal rendelkező, illetve tudatánál lévő) szubjektumként vesz részt a diskurzusban, amelynek így lényegi jellemzője az, hogy a megnyilatkozó a saját tudatán átszűrve teszi nyelviileg hozzáférhetővé a tapasztalatait. Alapértelmezés szerint tehát a megnyilatkozó jelenik meg a tudatosság szubjektumaként, akihez a közölt információk tekintetében a tudat aktív működése (az érzékelés, a gondolkodás, az akarat és – nem utolsósorban – a mondás) kötődik, és aki ennél fogva elsődlegesen felelőssé tehető a kimondott vagy leírt szavaiért, azok érvényességéért (l. Sanders–Spooren 1997: 86–95).

(3) Mari nem itt él.

(Kiss Tibor: Mari)

Ahogy azt a (3) szemlélteti, a megnyilatkozónak nem is szükséges jelöltté, reflektálttá tennie, hogy a tudata aktív, amikor a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a figyelmet irányítja. Ám a megnyilatkozó az aktuális tudati beállítódását jelöltté, reflektálttá is teheti (pl. *Valószínűleg / Állítólag / Szerencsére Mari nem itt él*). Ezekben az esetekben, amelyet szubjektivizációnak szokás nevezni (vö. Langacker 2006: 18; Tolcsvai Nagy 2017: 306–309, 462–466), a megnyilatkozónak mint konceptualizálónak a közöltekhez való szubjektív viszonyulása egy elemi jelenet konstruálásának keretében, rejtetten jut érvényre, vagyis anélkül, hogy a megnyilatkozó önmagát az adott jelenetben mentális ágensként megfigyelhető szereplőként objektívalná (vö. pl. *Máshol akarok élni; Látlak, Mari*).

A szubjektivizációnak azonban létezik a fentebb ismertetettnél egy kiterjesztettebb értelmezése is, amely szerint az is szubjektivizációnak minősül, amikor a megnyilatkozó tudati beállítódása külön elemi jelenetként válik jelöltté, reflektálttá (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; valamint Kugler 2015: 15–37; Tátrai 2011: 119–125). Az ilyen esetekben az az elemi jelenet, amelyben a megnyilatkozó mentális ágensként objektíválódik, egy másik elemi jelenet kontextualizálását végzi el.

- (4) Hülye voltál, mondom magamnak, majd ha ez elmúlik
(Lovasi András: Szívrablás)

A (4)-ben első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *mondom magamnak* elemi mondatban a megnyilatkozó objektiválódik mentális ágensként, reflexió tárgyává téve a *Hülye voltál* elemi mondatban közöltekhez való szubjektív viszonyulását. Ám a *mondom magamnak* után következő mellékmondat (*majd ha ez elmúlik*) nyilvánvalóvá teszi, hogy a kontextualizáló főmondatban nem az aktuális megnyilatkozó, hanem annak jövőbeli énje objektiválódik mentális ágensként. Az ilyen eseteket, amelyekben a tudatosság szubjektuma az aktuális megnyilatkozóról más mentális ágensekre helyeződik át, nevezi Sanders és Spooren (1997: 88–91) perspektivizációnak. A megnyilatkozó ugyanis nemcsak magát, hanem másokat is mentális ágensnek tekint, más szubjektumok helyébe is bele tudja képzelni magát, így képes arra is, hogy másoknak – köztük múltbeli vagy jövőbeli önmagának – a mentális állapotait is megjelenítse, illetve azok diszkurzív tevékenységét is felidézze. A megnyilatkozó így – a tér- és időbeli pozícióhoz és a szociokulturális szituációhoz hasonlóan – ezt a fajta kontextusfüggő kiindulópontot is áthelyezheti más entitásokra, ez esetben más szubjektumokra, pontosabban szubjektumként megkonstruált entitásokra.

3. A kontextualizáció metapragmatikai reflektáltsága

A kontextualizáció eddigi tárgyalása során lényegi szerepet kapott az adaptív nyelvi tevékenység egyik meghatározó jellegzetessége, az interszubjektivitás, amelynek értelmében embertársainkat önmagunkhoz hasonló intencionális, mentális ágensnek tekintjük, akik – hozzánk hasonlóan – képesek egy triadikus viszonyrendszer (referenciális háromszög) keretében a velük interakcióba kerülő társaik figyelmét a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a világ dolgaira, eseményekre irányítani (Tátrai 2017: 907–911; l. még Tomasello 2002). Ám a kommunikációs igények adaptív kielégítésének nemcsak az a feltétele, hogy a képesek vagyunk a másik elméjéről, tudati állapotairól elméleteket alkotni (theory of mind), hanem az is, hogy képesek vagyunk mind a saját, mind a mások elméjéhez, illetve annak működéséhez reflexíven viszonyulni. A közös tudáson tehát nem csupán megosztozunk, hanem tudjuk is azt, tudatában is vagyunk annak, hogy megosztozunk rajta (l. részletesen Verschueren–Brisard 2009: 29–38). Ennélfogva az interszubjektivitás és a reflexivitás olyan ikerjelenségek, amelyekkel az emberi nyelv sajátzerűsége, adaptív emergenciája leginkább magyarázhatóvá válik.

A reflexivitásnak a dinamikus jelentésképzésben játszott lényegi szerepére hívja fel a figyelmet a metapragmatikai tudatosság fogalma (l. Verschuereen 1999: 187–199; Tátrai 2017: 1038–1053; vö. még Lucy 1993; Silverstein 1993; valamint Mertz–Yovel 2009). A diskurzus résztvevőinek metapragmatikai tudatossága azt jelenti, hogy a résztvevők a diskurzus folyamatában képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és az alkalmazásukkal összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz. Habár a metapragmatikai tudatosság nem egyszerűen nyelvi jelzések megnyilatkozói használatát jelenti, hanem a résztvevők különböző mértékű és jellegű reflexív viszonyulását a nyelvi tevékenységük közegében zajló dinamikus jelentésképzéshez, ennek a reflexív viszonyulásnak vannak, illetve lehetnek megfigyelhető nyelvi nyomai is. A metapragmatikai tudatosság explicit jelzései közé (vö. Verschuereen 200: 447) azok a kontextualizáló konstrukciók sorolhatók, amelyekkel a megnyilatkozó a résztvevők tudati beállítást teszi jelöltté, nyelvileg kidolgozottá.

A pragmatikai szakirodalomban azokat a nyelvi jelzéseket, amelyek a kontextualizáció jelzésére szolgálnak, és a diskurzus egészének, illetve határolt részeinek releváns kontextuális értelmezése szolgálnak, kontextualizációs utasításoknak (contextualization cues) szokás nevezni (Gumperz 1982; l. még Tátrai 2017: 949–951). Az alábbiakban azokra a kontextualizációs utasításokra fókuszálok, amelyek az elemi és az összetett mondatokban jelennek meg, és ezek kapcsán vetem fel a nézőpont, illetve a metapragmatikai reflektáltság kérdését.

3.1. Kontextualizáció az elemi mondatban

A mondat többdimenziós modelljében az elemi mondat (egyszerű mondat, tagmondat) nemcsak lehorgonyzott folyamatként (D1), illetve közlési aktusként (D2), hanem kontextusba ágyazott üzenetként (D3) is értelmezést nyer (l. Imrényi 2017). A modell szerint az elemi mondatoknak azok a részei funkcionálnak kontextualizáló elemekként, amelyek „a mondatban kifejezett, a figyelem előterébe helyezett információ könnyebb feldolgozását és/vagy a beszélő szándékainak megfelelő értelmezését, értékelését segítik a befogadás folyamatában” (Imrényi 2017: 744–745). Mindazonáltal az elemi mondaton belüli kontextualizálásnak többféle típusa között tehetünk különbséget. A mondatbeli üzenet kontextualizálása megtörténhet (i) időbeli és térbeli elhelyezéssel, (ii) személyhez, dologhoz kötéssel, (iii) az episztemikus modalitás, az evidencialitás és az értékelő attitűd jelölésével, valamint (iv) a diskurzus részei között kapcsolat jelzésével is (l. részletesen Imrényi 2017: 745–752).²

² Az üzeneten belül érvényesülő mondatbevezető típusjelölők problémájával, illetve az értelmező kontextualizáló szerepével (l. Imrényi 2017: 752–754, 756–758) itt nem foglalkozom.

A kontextualizációnak az elemi mondatban történő funkcionálása abból a szempontból mutatja rendszer és a használat kölcsönös feltételezettségét, hogy a különböző kontextualizáló konstrukciók a különböző kontextusfüggő kiindulópontok működésével kapcsolódnak össze.

- (5) Visz a vonat, megyek utánad, / talán ma még meg is talállek
(József Attila: Óda)

Az elemi mondatban a figyelem fókuszába helyezett információ térbeli és időbeli elhelyezése a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciójának mint kontextusfüggő kiindulópontnak az érvényesülését mutatja (vö. 2.1.). Az (5)-ben a térbeli elhelyezés szempontjából a megnyilatkozó aktuális, a résztvevők által feldolgozott (illetve feldolgozhatónak tűnő) térbeli pozíciója játszik meghatározó szerepet a kontextualizálóban, amely ebben az esetben jelöletlen marad. Habár a megnyilatkozó térbeli pozíciója maga is jelöltté válhat (*itt, ide, innen*), a térbeli elhelyezés akkor válik jellemzően nyelvi kidolgozottá, ha a kontextualizáció során relevánssá válik, hogy az adott információ térbeli elhelyezése a megnyilatkozóhoz képest távol(abb)ra eső helyhez (l. pl. *Alattunk a tenger, szemben a nap zuhan*) vagy nem közvetlenül az ő térbeli pozíciójához kötve (l. pl. *Hegyek között, völgyek között zakatol a vonat*) történik meg. Az időbeli elhelyezés szempontjából az (5)-ben az látható, hogy amíg az első két mondatban nem válik jelöltté, hogy a megnyilatkozó időbeli pozíciójához kötődnek az adott információk, addig a harmadik tagmondatban ez nyelvi kidolgozódik (*ma*). A térbeli elhelyezéshez hasonlóan az időbeli elhelyezés is felkínálhat a megnyilatkozó időbeli pozíciójához képest távolabbi (pl. *holnap, jövőre*) vagy attól eltérő (l. pl. *vihar után, zenehallgatás közben*) időpontokat.

A személyhez, dologhoz kötés a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságát mint kontextusfüggő kiindulópontot juttatja érvényre az elemi mondat konstruálásában (vö. 2.1.). Az a kontextualizáló elem ugyanis, amely a figyelem előterébe helyezett információt valamilyen dologszerű entitáshoz köti, a mondatban szükségképpen első, második vagy harmadik személyként, azaz deiktikus művelet eredményeként konstruálódik meg. A magyarban az első és a második személyhez kötés jellemzően jelöletlen maradhat, ahogy ezt az előbbi vonatkozásában az (5) három tagmondatában, illetve az utóbbi vonatkozásában a (2)-ben és a (4)-ben láthattuk is (vö. *Ne akadj horogra! Maradj!*, illetve *Hülye voltál*). A harmadik személyhez kötés jellemzően akkor marad jelöletlen, ha koreferenciális viszony jön létre az adott elemi mondatban anaforaként (vagy kataforaként)

feldolgozott dologszerű entitás (l. pl. *Oda menekült*) és a diskurzus egy másik elemi mondatában nominálissal kidolgozott antecedense (vagy posztcedense) között (l. pl. *Mari nem itt él*) (a deixis és a koreferencia kapcsolatáról l. Tátrai 2017: 956–958; valamint vö. még Tolcsvai Nagy 2001: 180–242).³

Az elemi mondaton belüli kontextualizáció lehetőségei közé tartozik még az episztemikus modalitás, az evidencialitás, valamint az értékelő attitűd kifejezése,⁴ amelyekben az a közös pont, hogy egyaránt a megnyilatkozónak a közöltekhez való szubjektív viszonyulását, azaz szubjektivizáló attitűdjét jelenítik meg (l. Kugler 2015: 25–37; valamint vö. még Langacker 2002: 15–23), és ennél fogva kontextusfüggő kiindulópontként a megnyilatkozó tudati beállítódását hozzák működésbe (vö. 2.2.). Az (5)-ben az látható, hogy az első két tagmondatban nem válik jelöltté a megnyilatkozó tudati beállítódása, ez csak a harmadik tagmondatban történik meg, az episztemikus modalitás jelölésével (*talán*). A tudati beállítódást érvényesítő kontextualizálók azonban lényeges ponton különböznek a másik két kontextusfüggő kiindulópontot érvényre juttató kontextualizálóktól. Amíg az időbeli és térbeli elhelyezést, valamint a személyhez, dologhoz kötést megvalósító kontextualizálók integráns részei a mondat D1 dimenziójában a lehorgonyzott folyamatnak, addig a szubjektivizáló attitűdöt kifejező kontextualizáló nem részei annak. Mindez szimptomatikusan jelzi azt, hogy e kontextualizáló elemek – szemben az időbeli és térbeli elhelyezéssel, illetve a személyhez, dologhoz kötéssel – explicit metapragmatikai jelzéseként nem egy elemi jelenet nyelvi reprezentálásában kapnak szerepet, hanem ehhez a nyelvi reprezentációhoz való reflexív viszonyulást juttatják kifejezésre. Másképpen fogalmazva: alkalmazásukkal a megnyilatkozó nem a világgal kapcsolatos tapasztalatait osztja meg, hanem a tapasztalatok megosztását teszi explicit metapragmatikai reflexiók tárgyává (l. Tátrai 2017: 1045–1046).

A diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozására reflektáló kontextualizáló elemek alkalmazása szintén a megnyilatkozó tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működésével kapcsolódik össze. Az ilyen típusú kontextualizálók a mellérendelő viszonyok feldolgozásának kontextualizáló szerepére irányítják a figyelmet (l. Kugler 2017: 854–880), illetve arra,

³ Mindazonáltal a szociokulturális szituáltság nemcsak a személyjelölésen, hanem a társas attitűdjelölésen keresztül is szerepet kap a kontextualizációban (l. pl. ehhez a hasonló tematikájú (2) és (5) stílusa közötti különbséget).

⁴ Imrényi (2017: 751–752) az attitűd fogalmát leszűkítve az értékelés kifejezésére vonatkoztatja, itt azonban az attitűd kiterjesztett fogalomértelmezése jelenik meg, amelyben a szubjektivizáló attitűd az episztemikus modalitás és az evidencialitás kifejezését is magában foglalja, a társas attitűd pedig a stílusulajdonításban kap szerepet.

hogy hogy a diskurzus koherenciája nem csupán referenciális, hanem relációs természetű is egyben (vö. referential vs. relational coherence, Sanders–Spooren 2001), ahogy ezt a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozásában szerepet kapó metapragmatikai jelzések, köztük a diskurzusdeixisek, illetve a különféle diskurzusjelölők reflexió tárgyává is teszik (vö. Laczkó–Tátrai 2015).

3.2. Kontextualizáció az összetett mondatban

Ahogy arról már szó esett, a megnyilatkozó a közöltekhez való szubjektív viszonyulását úgy is kifejezésre juttathatja, hogy saját magát – mint a szubjektív viszonyulás kontextusfüggő kiindulópontját – objektiválja (vö. 2.2.). Mindez megtörténhet az elemi mondaton belül is (l. pl. *Szerintem / Nekem / Számmra ez nem jó*; vö. Kugler 2015). Ám – ahogy a (6)-ban a *de látom* főmondat mutatja – a megnyilatkozó szubjektív viszonyulása külön elemi jelenetként is megkonstruálódhat.

(6) de látom, hogy nálad még be van ragadva a kézifék
(Kiss Tibor: Mari)

Az ilyen esetekben a referenciális jelenet két színen zajlik. A (6)-ban az egyik színen a közös figyelem a jelenet szereplőjeként objektiválódó diskurzuspartner metaforikusan megkonstruált lelkiállapotára irányul, a másik színen viszont a megnyilatkozó a közös figyelmi jelenetet, benne saját mentális aktivitását objektiválja, azaz teszi megfigyelhetővé (vö. Tátrai 2017: 1048). Az utóbbi így olyan kontextualizáló tagmondatként funkcionál (l. részletesen Kugler 2017: 844–848, 874–878), amely az utána következő tagmondat sikeres referenciális értelmezéséhez ad háttérret. Ahogy az elemi mondatok kontextualizáló részei a kontextualizált részek könnyebb befogadásához és hatékonyabb megértéséhez nyújtanak fogódzót, úgy az összetett mondatok kontextualizáló főmondatai a mellékmondatokkal teszik ugyanezt (vö. Halliday 2014: 109; Imrényi 2017: 744–745).

A megnyilatkozó (vagy más szubjektumok) mentális aktivitását, ágenciáját külön elemi jelenetként megkonstruáló kontextualizáló tagmondatok maguk is tartalmazhatnak kontextualizáló elemeket, ahogy például a (6) főmondatában a *de* a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozását segíti elő. De a kontextualizáló tagmondatokban természetesen megjelenhetnek a kontextualizáció fentebb említett egyéb típusai is (l. pl. *Sajnos most már én sem tudom, hogy...*).

A kontextualizáló tagmondatok jellemzően, de nem kizárólagosan a megnyilatkozó tudati beállítódását juttatják érvényre. Ekkor a jelenet az aktuális

megnyilatkozó személyéhez és idejéhez horgonyzódik le, ahogy ezt a (6)-ban a *látom* E/1., jelen idejű igealak mutatja. Ám más szubjektumok tudati beállítódása is megjelenhet a kontextualizáló főmondatokban, (vö. pl. *Hülye voltál, mondom/mondod/mondja, majd ha ez elmúlik*). Ezekben a perspektivizációt megvalósító kontextualizáló tagmondatokban a mentális aktivitás más személyhez és/vagy időhöz horgonyzódik le (vö. 2.2.). Emellett bizonyos kontextualizáló tagmondatban a mentális aktivitás, ágencia anélkül válik reflexió tárgyává, hogy személybelileg lehorgonyzódna (l. pl. *Mindezek után nem / nem lesz / nem volt meglepő, hogy...*). Az azonban közös ezekben a kontextualizáló konstrukciókban, hogy egyaránt a megnyilatkozó (vagy más szubjektumok) tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működését teszik explicit metapragmatikai jelzések formájában reflexió tárgyává.

4. Összegzés

A kontextualizáció perspektivikusságának és metapragmatikai reflektáltságának vizsgálata amellet hozott érveket, hogy a kontextualizáció, amely a kontextus létrejöttének dinamikus folyamatát jelöli,

- az interszubjektív figyelemirányítás integráns részeként,
- a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításával,
- a nyelvi konstrukciók alkalmazásának reflexivitását kiaknázva,
- a referenciális jelenet egészének, illetve határolt részeinek
- könnyebb befogadását és hatékonyabb megértését teszi lehetővé.

A kontextualizációnak ez a funkcionális kognitív kiindulópontú fogalomértelmezése a mondattani és a pragmatikai szempontok összehangolt érvényesítését célozza meg.

Irodalom

- Auer, Peter 2009. Context and contextualization. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 86–101.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. xi–xxxiv.

- Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In: Dabrowska, Ewa – Divjak, Dagmar (eds.): *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295–321.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, Michael A. K. 2014. *Halliday's introduction to functional grammar*. Fourth edition. Revisited by Christian Mattheissen. London: Arnold.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 663–759.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutatás* 23: 120–132.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lucy, John A. 1993. Reflexive language and the human disciplines. In: Lucy, John A. (ed.): *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 9–32.

- Mertz, Elizabeth – Yovel, Jonathan 2009. Metalinguistic awareness. In: Sandra, Dominiek – Östman, Yan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 3. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 250–271.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sanders, Ted – Spooren, Wilbert W. 2001. Text representation as an interface between language and its users. In: Sanders, Ted – Schilperoord, Joost – Spooren, Wilbert W. (eds.). *Text representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam: John Benjamins. 5–25.
- Silverstein, Michael 1993. Metapragmatic discourse and metapragmatic function. In: Lucy, John A. (ed.): *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 33–58.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus: Aarhus University Press. 311–335.
- Sinha, Chris 2014. Niche construction and semiosis: biocultural and social dynamics. In: Dor, Daniel – Knight, Chris – Lewis, Jerome (eds.): *The social origins of language. Studies in the evolutions of language*. Oxford: Oxford University Press. 31–46.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2018. Hárman egy ladikban. Kontextualizáció, perspektíválás és személyjelölés a dalszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 142: 310–327.
- Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia m. e. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verhagen, Arie 2015. Introduction: On tools for weaving meaning out of view-point threads. In: Dancygier, Barbara – Lu, Wei-lun – Verhagen, Arie (eds.): *Viewpoint and fabric of meaning*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 1–10.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10(4): 447–456.
- Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 28–47.

IMRÉNYI ANDRÁS

Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban*

Absztrakt

A tanulmány az elemi mondaton belüli kontextualizáló viszonyokat tárgyalja. Bemutatja a szakirodalmi előzményeket, a használatból származó nyelvi adatokon szemlélteti a javasolt elemzést, és összefüggésbe hozza a kontextualizáló viszonyok változatosságát a jelöletlen kiindulópont (alapbeállítás, *baseline*) fogalmával. A kontextualizáló viszonyok a mondat mint viszonyhálózat egyik dimenzióját alkotják, és azzal kapcsolatosak, hogy a beszélő hogyan segíti elő a hallgató számára az üzenet sikeres és hatékony – azaz lehetőleg kis erőfeszítést igénylő, ugyanakkor a szándékolt értelmezésnek megfelelő – feldolgozását. Mindez összhangban van Brassai Sámuel elemzésével, amely az inchoativum (vagy előkészítő rész) és a mondatzöm megkülönböztetésén alapul, illetve Halliday javaslatával, amely a Prágai Iskola nyomán a téma-réma fogalompárt alkalmazza. Az elemzés szakít a topikoknak és az úgynevezett mondathatározóknak a generatív nyelvtanban javasolt szembeállításával, és egységesen kezeli a főhangsúlyt megelőző, szórendi és prosódiai szempontból hasonlóan viselkedő elemeket.

Kulcsszavak: elemi mondat, topik, téma/réma, kontextualizáló viszony, jelöletlen kiindulópont

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja az Osiris Nyelvtan vonatkozó fejezeténél (Imrényi 2017) általánosabb szempontból tárgyalni az elemi mondat egyik dimenzióját alkotó kontextualizáló viszonyokat. A hangsúly egyrészt a tudománytörténeti szálon lesz, másrészt azon, hogy a kontextualizáló elemek változatossága egy jelöletlen

* A tanulmány a szerző posztdoktori kutatása (PD 120934) keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósul meg. A kutatást az NKFIH K 129040 számú projektuma (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) is támogatta.

kiindulópont (alapbeállítás vagy *baseline*, vö. Langacker 2012, 2016) felől érhető meg, amely a beszédhelyzet közvetlenül hozzáférhető összetevőit tartalmazza. Mivel az összetevők egy tulajdonságnyalábot alkotnak, a jelöletlen kiindulóponttól való eltérés különféle tulajdonságokat érinthet. A javaslat ezáltal egyszerre motiválja a kontextualizáló kifejezések hasonló formai viselkedését (az alapbeállítástól való eltéréssel) és funkcióik változatosságát (az eltéréseket megalapozó összetett tulajdonságnyaláb révén).

A 2. rész a szakirodalmi előzményeket tárgyalja. Elsőként rámutat a mondatot logikai alanyra (topikra) és logikai állítmányra tagoló megközelítés empirikus problémájára: arra, hogy a mondat főhangsúlyát megelőző kifejezések egy alcsoportját indokolatlanul kiemeli a kategorizációban. Ezután Brassai Sámuel inchoativum-mondatzöm és M.A.K. Hallidaynek a Prágai Iskolára visszamenő téma-réma fogalompárjáról szövegek, amelyek megmutatják egy a topiknál általánosabb (a jelentésképzés interszubjektív, perspektivikus és dinamikus jellegével összefüggő) kategória lehetőségét. A 3. rész ismerteti a kontextualizáló viszony fogalmán alapuló elemzést, a 4. rész pedig összefoglalja az eredményeket.

2. Topik, inchoativum, téma. Szakirodalmi áttekintés

Mint az jól ismert, a fősdratú generatív mondatelemzés a magyar mondatok egy jellegzetes típusát topikra és predikátumra tagolja.

- (1a) [_{topik} János] [_{predikátum} rajzolt egy autót].
 (1b) [_{topik} Az idős asszonyt] [_{predikátum} elütötte a vonat].
 (1c) [_{topik} Egy kollégám] [_{predikátum} biciklivel jár dolgozni].
 (1d) [_{topik} A vonatokon] [_{predikátum} megszapordtak a rablótámadások].
 (1f) [_{topik} A folyó fölött] [_{predikátum} híd ível át].

A fenti példákat É. Kiss Katalin a következőképpen elemzi: „a topik szerepű mondatösszetevő azt a mind a beszélő, mind a hallgató által ismert vagy létezőnek feltételezett individuumot nevezi meg, amelyről a mondat predikátum része állítást tesz” (É. Kiss 2003: 4). A topik-predikátum tagolás független a mondatrészek szerinti osztályozástól – nem feltétlenül a grammatikai alany a topik –, formai jelölője pedig a szórend és a prozódia. Ahogy É. Kiss fogalmaz, „a mondatban a predikátum első tartalmas összetevőjére esik az első kötelező hangsúly (amely általában egyszersmind a mondat legerősebb hangsúlya is)” (É. Kiss 2003: 4).

Ez a megközelítés egy olyan narratívába illeszkedik, amely a magyar mondatot, annak szórendjét logikai kategóriákkal írja le; a „topik” szinonimájaként

É. Kiss a „logikai alany”, a „predikátum” szinonimájaként a „logikai állítmány” kifejezést is használja (vö. É. Kiss 2002: 8). Kognitív nyelvészeti nézőpontból e narratíva elméleti okokból sem vonzó, de számunkra most fontosabb, hogy milyen empirikus problémákat vet fel. E kérdés megválaszolásában segít az alábbi – több korábbi írásomban idézett – példaszöveg, megmutatva, hogy a mondat eleji, a főhangsúlyt megelőző kifejezéseknek csak egy kis hányadát lehet logikai alannak elemezni.

- (2) [1] Teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után / szenzációszámba menő kulturális hírről számolt be a napokban több hazai médium, illetve internetes portál. [2] A világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából / egy több mint ezer darabos kollekciót vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum a fotográfus hagyatékát kezelő, New York-i székhelyű International Center of Photographytól (ICP) még tavaly decemberben. [3] A vételár a hírek szerint / 835 ezer dollár volt. [4] A megvásárolt gyűjteményt ezen a héten / már ki is csomagolták Budapesten. [5] A következőkben / megismerhetik Capa igencsak kalandos életútját.¹

A példaszövegben / szimbólum jelöli az É. Kiss elemzése szerinti predikátum kezdetét, az ezt megelőző kifejezéseket pedig aláhúzás. Jól látható, hogy ezen kifejezések csak egy kisebb részéhez lehet a logikai alany funkcióját rendelni (olyan individuum, amelyről a predikátum rész állítást tesz): ide tartozik a [3]-as mondatban szereplő *a vételár*, a [4]-es mondatban *a megvásárolt gyűjteményt*, valamint esetleg az [5]-ös mondatot kezdő *a következőkben* (e mondat értelmezhető úgy, mint egy későbbi szöveghelyről tett állítás). Nagyon kétséges azonban, hogy az [1]-es mondat logikai alanyát fejezi-e ki a *teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után*; hogy a [2]-es mondat vajon Robert Capa hagyatékáról tesz-e állítást stb.

Arról, hogy a predikátumnak nevezett összetevő előtt nem csak topikok fordulhatnak elő, É. Kiss a mondathatározók terminusával ad számot. Ahogy írja, „az olyan határozók, melyek a mondatban kifejezett esemény vagy állapot egészére vonatkoznak: az esemény vagy állapot egészét értékelik a beszélő szempontjából (l. [3a]-t) vagy valamilyen más szempontból (l. [3b]-t), vagy az esemény vagy állapot egészének valamely külső körülményét – pl. helyét vagy idejét – adják meg, a topikokhoz hasonlóan a mondat első, predikátum előtti szakaszában

¹ http://mandiner.blog.hu/2009/02/22/robert_capa_hagyateka; utolsó hozzáférés: 2019.03.30.

találhatók” (É. Kiss 2003: 8). Az alábbi, É. Kisztől származó példákban a mondatathatározókat kurziváltam.

- (3) a. *Sajnos* az új autónak Péter / megnyomta az elejét.
- b. Az új autónak *állítólag* Péter / megnyomta az elejét.
- c. Az új autónak Péter *feltehetőleg* / megnyomta az elejét.

Egy mondatban több topik is lehet az É. Kiss-féle elemzés szerint; például a (3a)-ban az új autónak és a Péter is ezzel a funkcióval rendelkezik. Megfigyelhetjük, hogy a mondatathatározók hangsúlyozás és szórend szempontjából is a topikokra hasonlítanak.

É. Kiss javaslata azért problematikus, mert felmerül a kérdés, hogy miért nem egy egységes kategóriával jellemezzük a mondat eleji, a főhangsúlyt megelőző kifejezéseket – egy olyan kategóriával, amelybe a topikok és az úgynevezett mondatathatározók is beletartoznak. Ha sikerülne egy ilyen kategóriát felismerni, akkor sérülne ugyan az az általánosítás, hogy a magyar mondat logikai alanyra és logikai állítmányra tagolódik – ugyanakkor közelebb kerülnének a mondatot szervező forma-jelentés párok empirikusan megalapozott leírásához.

A problémát súlyosbítja, hogy a magyar nyelvtudomány-történetben, éppen a mondat imént megfigyelt szórendi-prozódiai tagolódásának felfedezésekor Brassai Sámuel már egy olyan elemzést nyújtott, amely megfelel az említett kíváncsúságnak. Több nyelvre kiterjedő vizsgálatával Brassai azt kívánta megállapítani, hogy mely igehatározók, azaz bővítmények állnak jellegzetesen a mondat elején, és milyen funkció kapcsolódik ehhez a helyzethez (Brassai 2011 [1860]: 51). Mint kimutatja, a mondat eleji igehatározók jelölhetnek

- 1) *Helyet*, hol a mondatban foglalt cselekvény foly, vagy tulajdonság fészkel. Ez a hely lehet physikai, vagy [...] moralis. 2) Határozottabban vagy határozatlanabbúl kifejezett *időt*. 3) A mondatra részben vagy egészben vonatkozó *körülményt*. 4) A mondat *feltételét* vagy főtárgyának *jellemzését*. 5) A mondat *főtárgyát* magát. 6) *Előzményt*, melynek következménye a mondat főtartalma. 7) Ritkán *következményt*, melynek előzményére tanít meg a mondat. 8) *Eszközt*, midőn a mondat tartalma az elérendő cél, és 9) *célét*, midőn a mondat az eszközt tárgyalja. Továbbá 10) *felsőbb* vagy *általánosb fogalmat*, melynek alárendelt tárgyáról, vagy *csoportot*, melynek némely tagjáról vagy tagjairól szól a mondat. 11) *Engedményt*. 12) *Ellentétet*. 13) *Hasonlítást*. 14) *Kikötést* vagy *megszorítást*. 15) *Megkülönböztetést*. 16) *Tanút* vagy *tekintélyt*. 17) *Sorozat-jelélést*, és végre 18) bizonyos szokat, melyeket nem bírok másképp jellemezni, ha csak általában *figyelem*-kapóknak nem nevezem (Brassai 2011 [1860]: 52–54, kiemelések az eredetiben).

E megfigyelések után Brassai egy általános kategóriát alkot, amelybe a fenti tizen-nyolc altípus egyaránt belefér, és ezeknek csak egyike a „mondat főtárgyának” kifejezése, amely a topik fogalmának rokona. Az általános kategóriát a mondatkezdő helyzet alapján inchoativumnak nevezi el (< Lat. *inchoare* ’kezdeni’), az ide tartozó kifejezések funkcióját pedig úgy határozza meg, hogy „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (Brassai 2011 [1860]: 54). A definíció tehát nem a referenciális jelentésen (a jeltárgy jellegén) vagy a logikai viszonyokon alapul, hanem a feldolgozás módján, a nyelvi tevékenység interszubjektív, perspektivikus és dinamikus, azaz időben zajló természetén (vö. Tátrai 2017).

Formai oldalon a magyarban a következő két tulajdonsággal jellemzi Brassai az inchoativumot: „1) kezdi a mondatot, 2) accentusa nincs” (Brassai 2011 [1863]: 213). Megjegyzi továbbá, hogy

„[i]nchoativum majd minden magyar mondatban létezik, vagyis más szóval: ritka mondatnak van az első szaván az accentus. Úgyde az accentusos szóval kezdődő rész kivétel nélkül minden mondatban megvan; nevezzük hát ezt a fő részének, vagy, ha tetszik, »zöm«-ének. A mely mondatban hát inchoativum nincs, az egészen mondatzöm [...]. Az inchoativum typicus jellemzője az ismeretesség, a fő részé vagy zömé az ismeretlenség” (Brassai 2011 [1863]: 215).

Figyeljünk fel rá, hogy Brassai kategóriája, annak meghatározása és a feltárt altípusok lefedik mindazokat a mondat eleji kifejezéseket, amelyeket a (2)-es példaszövegben láttunk. Többek között a metonimikus figyelemirányítás azon eseteit is, amelyekben időbeli érintkezés vagy rész-egész viszony teremt az inchoativum és a mondatzöm között kapcsolatot. Az [1]-es mondat elején az előzmény profilálódik (*teljes csendben, két évig zajló tárgyalások után*), a [2]-es mondat elején egy felsőbb vagy általánosabb fogalom (*a világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából*), a [3]-as mondatban szereplő a *hírek szerint* pedig az inchoativum azon (evidencialitásjelölő) altípusához tartozik, amelyet Brassai a „tanú vagy tekintély” névvel illet. Szó sincs tehát a topik-mondathatározó megkülönböztetéshez hasonló kettősségről; Brassai egyetlen általános kategóriába sorolja a formai oldalon hasonlóan viselkedő elemeket.

Brassai elemzésének gyengéje leginkább a kategória elnevezése (amely a formát helyezi előtérbe a funkció helyett), és ezzel maga is tisztában volt, későbbi munkájában az „előkészítő rész” terminussal is élt (Brassai 1885). Térjünk azonban át egy nagy időbeli ugrással M. A. K. Hallidaynek a Prágai Iskolára

visszamenő elemzésére, amely a téma/réma fogalompárt alkalmazza. Halliday definíciója szerint:

A téma az az elem, amely kiindulópontként szolgál az üzenet számára; ami elhelyezi és orientálja a mondatot a kontextusában [*that which locates and orients the clause within its context*]. A beszélő kiindulópontul választja a témát ahhoz, hogy segítse a hallgatót az üzenet értelmezésében. [...] A mondat további része, amelyben a téma kifejtést kap, a réma (Halliday 2014: 89, saját fordítás).

Mint Halliday megjegyzi:

Egyes nyelvészek a topik és komment terminusokat használták a téma és a réma helyett (pl. Hockett 1958: 201–203; vö. még Li & Thompson 1976). De [...] a 'topik' címke csak a téma egy bizonyos fajtáját szokta jelölni, a 'topikális témát' (Halliday 2014: 89).

Azt, hogy a téma jóval általánosabb kategória, mint a topik, Halliday alábbi elemzésével lehet szemléltetni.

well	but	then	surely	Jean	wouldn't	the best idea	be to join in
cont	stru	conj	modal	voc	finite	topical	
Theme							Rheme

1. ábra. A téma altípusai (Halliday 2014: 107)

Az ábra kapcsán vitatható Halliday azon döntése, hogy a *the best idea* 'a legjobb ötlet' alanyi kifejezés is a téma része. Halliday szerint a mondat téma szakasza azzal az összetevővel végződik, amely egy szereplőt, egy körülményt vagy magát a folyamatot jelöli (vö. Halliday 2014: 105). A téma előkészítő szerepéből kiindulva és prozódiai jegyek (szünet, beszéddallam) alapján is indokoltabb volna a *wouldn't* modális segédige elé helyezni a téma és a réma határát. Ugyanakkor jól látható, hogy Halliday is a változatosság mögötti egység felismerésére törekszik, és definíciója Brassaihoz hasonlóan a feldolgozás módját, időbeliségét hangsúlyozza a közös figyelmi jelenetként értelmezhető nyelvi tevékenységben (a közös figyelmi jelenet fogalmához vö. Tátrai 2017: 907–911).

Akárcsak Brassainál, itt is a javaslat gyenge pontja az elnevezés. A *téma* terminus látszólag a *topik* szinonimája (vö. a *theme* és a *topic* szavak jelentését a hétköznapi angol nyelvhasználatban), ezért nemigen alkalmas arra, hogy a téma/réma és a topik/komment fogalompárokkal dolgozó elemzések közötti nem csekély különbséget érzékelhetővé tegye. A *téma* szó hétköznapi jelentése

alapján – de az eredeti görög jelentés (‘az, amit valahova letesznek’) alapján is – nehezen érthető, hogy miért érdemes témának tekinteni a *surely* ‘bizonyára’ módosítószót vagy éppen a megszólítást (*Jean*), a „topikális téma” elnevezés pedig igencsak zavaróan hat.

A következő részben rátérek a kontextualizáló viszonyok jellemzésére, Brassai és Halliday gondolataihoz kapcsolódva. Egyúttal az Osiris Nyelvtan mondattani fejezetéhez képest jobban előtérbe helyezem, hogy a kontextualizáló viszonyok változatossága – és e változatosság mögötti egysége – a kontextus feldolgozásához kötődő jelöletlen kiindulóponton keresztül érthető meg.

3. Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban

Idézzük fel újra Brassai és Halliday meghatározását azzal a kategóriával kapcsolatban, amelynek adekvátabb megnevezésére törekszünk. Brassai szerint az inchoativumok „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyelgetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (Brassai 2011 [1860]: 54). Halliday szerint pedig a téma „elhelyezi és orientálja a mondatot a kontextusában”, „a beszélő kiindulópontul választja a témát ahhoz, hogy segítse a hallgatót az üzenet értelmezésében” (Halliday 2014: 89).

Az idézett szöveghelyek és a korábban megfigyelt adatok azt az általánosítást teszik lehetővé, hogy a vizsgált kifejezések funkciója **támogató kontextus létrehozása** egy, a közös figyelem előtérbe helyezni kívánt, célszerkezetként elérendő üzenet feldolgozásához.² Ezt a műveletet kontextualizációnak nevezem, összhangban az Osiris Nyelvtan pragmatikafejezetével (vö. Tátrai 2017: 947–951) és a korábbi pragmatikai szakirodalommal (vö. Gumperz 1982; Verschueren 1999: 112).

A javaslat megalapozásához fontos Tátrai Szilárd azon észrevétele, hogy „a kontextus a diskurzus interszjektív folyamatában jön létre”, „nem előre adott, az éppen folyó diskurzustól függetlenül létező ismeretek rendszere, hanem annak keretében szisztematikusan feldolgozott és szisztematikusan mozgósított viszonyítási és viszonyulási rendszer” (Tátrai 2017: 946). A megfelelő értelmezési kontextus előhívásához a prozódia is hozzájárulhat (vö. Imrényi 2017: 743–744), de nyelvi szimbólumok is fontos szerepet játszhatnak ebben. Egy kifejezés kontextualizáló szerepét a magyarban szórendi, prozódiai megoldások teszik felismerhetővé.

² A célszerkezet (*target structure*) fogalmához vö. a referenciapont-szerkezetek leírását a kognitív nyelvtanban, l. Langacker 2001.

A kontextualizáció célja egyrészt a feldolgozás megkönnyítése – a produkció és a percepció oldalán egyaránt –, másrészt az értelmezéssel kapcsolatos beszélői szándékok jelölése. E javaslat mögött az a mindennapi tapasztalat áll, hogy megfelelő támogató kontextus nélkül a megértés nehezebb vagy akár lehetetlenné is válhat, mint ahogy a félreértés kockázata is nagyobb. Az említett kettős funkció összhangban van továbbá Halliday következő meglátásával a témafunkciójú elemek kapcsán: „az üzenet azzal kezdődik, hogy »hadd mondjam meg, hogy ez hogy jön ide [hogyan illeszkedik a diskurzusba/a tudásodba, az eredetiben *let me tell you how this fits in*]« és/vagy »hadd mondjam meg, mit gondolok erről«” (Halliday 2014: 109).

Az Osiris Nyelvtan mondatnani fejezete a mondatot viszonyhálózatként mutatja be. Ennek megfelelően az elemi mondat szerkezetében a kontextualizáció leírása **kontextualizáló viszonyok** leírását jelenti. A viszony két tagja egy kontextualizáló kifejezés és egy (általában terjedelmesebb) kontextualizált hálózatrész. Mivel egy mondatban számos ilyen viszony előfordulhat, érdemes egy újabb példán keresztül ezt a lehetőséget is szemléltetni.

- (4) A felsorolt eszközöket cégünknek a továbbiakban sajnos / nem áll módjában az Önök rendelkezésére bocsátani.³

A viszonyhálózati modell D1 dimenziójában kap elemzést, hogy a mondat milyen folyamatot (eseményt, helyzetet stb.) ábrázol, és ennek milyen szereplői, körülményei vannak. E reprezentáció tartalmazza többek között, hogy *a felsorolt eszközöket* és *a cégünknek* is kifejezi egy-egy szereplőjét annak a (történetesen negatív) szituációnak, amelyről szó van, amelyet a beszélő meg kíván figyeltetni és meg kíván értetni a hallgatóval. A jelen tanulmány azonban a kontextualizáló viszonyokra, azaz a D3 dimenzióra összpontosít. A kérdés e dimenzióban az, hogy mi az a célszerkezet, amely kontextualizált hálózatrészként (az üzenet előtérbe helyezett, lényegi részeként) funkcionál, és amelynek sikeres – aránylag kis erőfeszítést igénylő és a szándékolt értelmezésnek megfelelő – feldolgozásához a beszélő támogató kontextust hoz létre.

A fenti példában a kontextualizált hálózatrész a *nem áll módjában az Önök rendelkezésére bocsátani*.⁴ Ahhoz, hogy a feldolgozás sikeres legyen, a levél

³ Hivatalos levélből származó példa, anonimizált és egyszerűsített formában.

⁴ Megjegyzendő, hogy ehhez kidolgozó viszonyokkal kapcsolódnak további, e hálózatrészen kívül eső elemek, amelyek szintén a megfigyelt szituáció valamely szereplőjére vagy körülményére vonatkoznak, ennél fogva részei annak a jelenetnek, amelyet a hallgató megért. A kidolgozás fogalmához vö. Langacker (2008: 198), Imrényi (2017: 718–720).

írója támogató kontextust hoz létre, előkészíti a hallgatót/olvasót az üzenetre. Belegondolhatunk például, mennyivel nehezebb lenne a feldolgozás, ha a (4) helyett a következő szórendű változattal találkoznánk.

- (4') Nem áll módjában sajnos a továbbiakban az Önök rendelkezésére bocsátani cégünknek a felsorolt eszközöket.

A topik fogalmát az Osiris Nyelvtan mondattani fejezete is megtartja, a **személyhez/dologhoz kötés** kontextualizáló műveletének egyik típusaként (vö. Imrényi 747–748). A (4)-es példában a *felsorolt eszközöket* rendelkezik ezzel a funkcióval. A topik „aboutness” viszonyban áll a kontextualizált üzenettel, azaz meghatározza, kivel vagy mivel kapcsolatos a közlés. A világról való tudásunk fontos szervezőelve, hogy a folyamatokat dolgokhoz és személyekhez rendljük – így rögzítjük, tároljuk és hívjuk elő őket. Ennélfogva a topik természetes hozzáférési pont a beszélő számára annak a folyamatnak az előhívásához, amely az üzenetben kifejeződik, egyúttal jelzi a hallgatónak, hogy kivel vagy mivel kapcsolatos tudásába kell integrálnia az információt.

Míg a *felsorolt eszközöket* topiknak minősül, addig a *cégünknek* inkább a személyhez/dologhoz kötés egy másik – az Osiris Nyelvtanban nem elemzett – altípusához tartozik. (Természetesen a funkciók között átfedések is lehetségesek.) A *cégünknek* egy olyan csoportra vonatkozik, amely mentális ágensként viselkedik, kiértékel bizonyos helyzeteket, és ennek nyomán döntéseket hoz. A mondatban megfogalmazódó üzenet pedig éppen azért érvényes, mert az említett csoport döntést hozott erről, azaz a kontextualizáló és a kontextualizált döntéshozó-döntés viszonyban áll. Általánosabban fogalmazva, a személyhez/dologhoz kötés szempontjából az is jelentős tényező, hogy milyen mentális szubjektumon keresztül válik hozzáférhetővé egy szituáció.

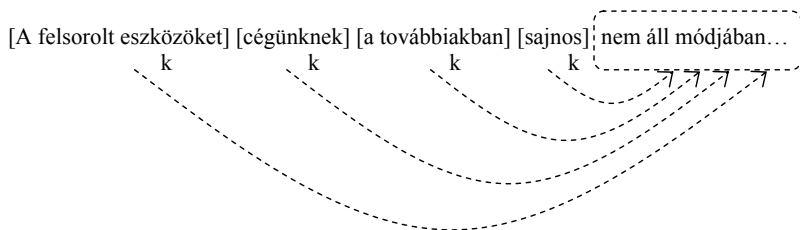
Szintén a feldolgozás megkönnyítését célozza a **térbeli vagy időbeli elhelyezés** (pl. a *továbbiakban* használata a fenti példában). A folyamatokat ugyanis jellemzően nemcsak személyekhez, dolgokhoz kötjük, hanem a térbeli és időbeli tájékozódás szempontjából is viszonyítjuk más folyamatokhoz, különösen a beszédeseményhez. A számunkra fontos, aktuális vagy ismétlődő folyamatokat időrendbe tudjuk helyezni; különösen nagy szükségünk van erre például történetek megértésekor vagy a tervezésben. Emellett a folyamat(típus)ok és a helyek közötti kapcsolat is megkerülhetetlen rendezőelv a tudásunkban: a „mi hol történt, szokott történni és történhet megint” ismeretének evolúciós szerepét sem nehéz felismerni. Az egyes helyekhez tipikusan kötődő folyamatokat

forгатókönyvmodell formájában tároljuk, vö. ennek klasszikus példáját, az „ét-terem” forгатókönyvét (Schank–Abelson 1977).

Az említett szempontokon túl a *továbbiakban* kontextualizáló szerepének lényegét abban láthatjuk, hogy meghatározza azt az időbeli keretet, amelyen belül az üzenet érvényes. Arra, hogy az „aboutness” mellett ez a fajta keretképzés is nagy jelentőségű a vizsgált jelenséggel kapcsolatban, Chafe (1976: 51) hívja fel a figyelmet.

Végül a *sajnos* (4)-beli használata a nyelvi tevékenységnek azt a sajátosságát szemlélteti, hogy a beszédpartnerek gyakran az érzelmi állapotukat, illetve egy adott eseményhez, helyzethez fűződő értékelő attitűdjüket is kifejezésre kívánják juttatni. Nem „valamit” mondunk a másiknak, hanem „valamit valahogyan” kívánunk a beszédpartnerrel közösen megfigyelni és értelmezni (Tomasello 2002: 137), azaz tapasztalatainkat megkonstruáljuk, és a megfigyelés, értelmezés módjával kapcsolatban is egyezkedünk, illetve alkalmazkodunk a másikhoz (vö. Tátrai 2017: 920–925). A *sajnos, szerencsére* stb. elemek lehetővé teszik, hogy egy értékelési módot a beszédpartner számára felkínáljunk, hogy kifejezzük (vagy tetsessük) empátiánkat, de akár ironikus célzattal is élhetünk velük. A kontextualizáció e módja kapcsán fontos megjegyezni, hogy a szóbeli közlésben a prozódiaának és a nem verbális csatornáknak nagy jelentőségük van, például örömrüket vagy bánatunkat a hanglejtés, a beszédtempó vagy éppen az arckifejezés, a testtartás és különféle gesztusok is jelölhetik.

A példamondat javasolt elemzését a 2. ábra mutatja be.

2. ábra. A kontextualizáló viszonyok ábrázolása

Az ábra csak a kontextualizáló viszonyokat tartalmazza, amelyek a viszonyhálózati modell D3 dimenzióját alkotják. A kontextualizáló kifejezéseket szögletes zárójel keretezi. Ez a megoldás egyrészt elkülöníti az említett elemeket a kontextualizált hálózatrésztől és (több kontextualizáló esetén) egymástól, másrészt kifejezi, hogy belső hálózatos szerkezetük az adott dimenzió szempontjából nem lényeges. Például a *felsorolt eszközöket* jelzős szintagma belső szerkezete

nem D3-ra, hanem az ábrázolt folyamattal és annak szereplőivel, körülményeivel kapcsolatos D1 dimenzióra tartozik. A kontextualizáló viszonyokat szaggatott vonalú, „k” címkével ellátott nyíl jelöli, amely a szintén szaggatott vonallal körbevett kontextualizált hálózatrész felé mutat. A kontextualizált hálózatrész a célszerkezetként előtérbe helyezett információt, a voltaképpeni üzenetet fejezi ki. Maga is egy elemi mondat funkciójával rendelkezik, csak éppen hiányoznak belőle a feldolgozást megkönnyítő, illetve a szándékolt értelmezést elősegítő jelzések.⁵

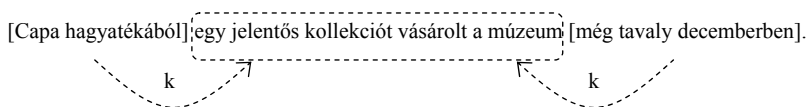
Ami a formai oldalt illeti, az üzenet számára releváns kontextus létrehozása jellegzetesen a magyar mondat elején, a főhangsúlyt megelőzően történik, azaz előzetes, előkészítő szerepű kontextualizációval találkozunk. Feltevésem szerint különösen érvényes ez a szórendi mintázat a személyhez/dologhoz kötés és az időbeli/térbeli elhelyezés műveletére. Ugyanakkor nemcsak a bal, hanem a jobb perifériának is kitüntetett szerepe lehet, mint azt a (2)-es példaszöveg alább – módosított elemzéssel – megismételt mondata igazolja.

- (5) A világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából / egy több mint ezer darabos kollekciót vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum a fotográfus hagyatékát kezelő, New York-i székhelyű International Center of Photographytól (ICP) / még tavaly decemberben.

A szövegrészt tartalmazó hír 2009 februárjában jelent meg az interneten. E médiával kapcsolatban az olvasók és a szerzők azt az elvárást működtetik, hogy egy releváns hírben szereplő esemény és a hír megjelenése között általában nagyon kevés idő (legfeljebb néhány nap) telik el. A fenti mondatot lezáró *még tavaly decemberben* ezért olyan kontextualizáló kifejezésként értelmezhető, amelynek funkciója az említett elvárás felfüggesztése, azaz egy téves – ugyanakkor a diskurzus adott pontján valószínű – olvasói értelmezés kizárása. Ez esetben utólagos, retroaktív kontextualizációról (vagy rövidebben: **rekontextualizációról**) beszélhetünk (vö. Verschueren 1999: 112; Tátrai 2017: 949).

E példa ábrázolását a 3. ábra mutatja be, a mondat egy egyszerűsített változatát felhasználva.

⁵ A jelen tanulmányban nem foglalkozom a mondatbevezető típusjelölőkkel (pl. *bárcsak*), amelyek szintén kontextualizáló kifejezésként elemezhetők, ugyanakkor nem egy üzenetet, hanem az üzeneten belül egy hipotetikus szituációt kontextualizálnak (vö. Imrényi 2017: 752–754). A tagmondatok közötti kontextualizáló viszonyokhoz vö. Kugler 2017. Az értelmezős szerkezetnek a kontextualizáció fogalmával való megközelítését l. Imrényi (2017: 756–758), vö. Krizsai (2018).

3. ábra. Kontextualizálók mindkét periferián

Ezen a ponton áttérhetünk a kontextualizációnak a jelöletlen kiindulópont felőli értelmezésére. A javaslat szerint az elemi mondat kontextualizáló viszonyokat is tartalmazhat, és ilyenkor a kontextualizáló műveletek szerepe támogató kontextus létrehozása az üzenet (illetőleg az üzenet célstruktúráként előtérbe helyezett része) számára. Ebből azonban az is következik, hogy e műveletekre nem feltétlenül van szükség, hiszen előfordulhat, hogy az üzenet sikeres feldolgozásához szükséges kontextus a diskurzus adott pontján már rendelkezésre áll. A kontextualizáció fogalma tehát implikálja azt a már Brassai által megfigyelt jelenséget, hogy nem minden magyar mondatban szerepel kontextualizáló kifejezés (Brassainál: inchoativum).

A jelöletlen kiindulópont fogalmát Langacker (2012) nyomán alkalmazom, a *baseline* megfelelőjeként (egy másik lehetséges magyar fordítás az „alapbeállítás”). Langacker fő megfigyelése az, hogy egy két- vagy többtagú rendszeren belül az egyik – fogalmi szerkezetét tekintve egyszerűbb – rendszertag kiindulópontként szolgál a másik (vagy a továbbiak) feldolgozásához. Például a főnevek körében az egyes szám jelöletlen kiindulópontként, alapbeállításaként fogható fel, amely nélkülözhetetlen a többes szám fogalmi és nyelvi megkonstruálásához. A többes szám derivatív abban az értelemben, hogy létezése előfeltételezi az egyes számot; fogalmilag komplexebb, és a jelentés nagyobb összetettségét a fonológiai póluson egy külön formai megoldás jelöli.

Langacker (2016: 406) a javaslatot általánosítva úgy fogalmaz, hogy *baseline*-nak tekinthető mindaz, ami már rendelkezésre áll, birtokba lett véve (*the baseline [...] is already established, in place, or under control*). Ennélfogva a terminus olyan változatos jelenségekre alkalmazható, mint a nyelvi változás; a norma és a norma megsértése; vagy akár a csend és a beszéd viszonya. A jelen cikkben azt feltételezem, hogy a kontextualizáló műveletek felfoghatók úgy, mint egy jelöletlen kiindulóponttól való eltérés lehetőségei. A releváns jelöletlen kiindulópont pedig az az eset, amikor az üzenet sikeres feldolgozásához szükséges kontextus már rendelkezésre áll, ezért létrehozásához nem szükséges nyelvi szimbólumokat alkalmazásba venni. Az alábbiakban csak fő vonalakban vázolom ezt a további kifejtést igénylő javaslatot.

A kontextus rendelkezésre állásának fő forrása maga a beszédhelyzet és összetevői; mindaz, amit egymás tudásállapotáról és figyelmi működéséről alkotott, folyamatosan frissülő képük alapján a beszédpartnerek adottnak, azonnal és könnyen elérhetőnek vehetnek. A személyhez/dologhoz kötés szempontjából a beszédpartnerek, továbbá a közös figyelmi orientációjuk alapján észlelhető (és már felismert, azonosított) egyéb entitások a jelöletlen kiindulóponthoz tartoznak, azaz alapesetben nem vagy kevésbé igénylik kontextualizáló művelet használatát. A személyhez/dologhoz kötés kontextualizáló művelete jellegzetesen az ettől való eltérés esetén szükséges, tehát akkor, amikor a beszélő más személyeket vagy dolgokat kíván tematizálni, mint amelyek hozzáférhetőségét a beszédhelyzet és a közös figyelmi jelenet már biztosítja. Ehhez hozzá kell tenni, hogy természetesen több olyan ok is létezik, amelyek szükségessé teszik, hogy a beszélő önmagára vagy a beszédpartnerre utaljon kontextualizáló szerepű nyelvi kifejezéssel (pl. *én, te, Ön*), ilyen például a topikváltás vagy az udvarias-ság kifejezése.

A térbeli és az időbeli elhelyezés esetében a jelöletlen kiindulópontot a beszédhelyzet helye és ideje, azaz az itt és most képviseli. Jellegzetesen akkor van szükség kontextualizáló műveletre, amikor a beszélő egy olyan referenciális jelenetet kíván a hallgatóval megfigyeltetni, amely máshol vagy más időben zajlik, mint maga a diskurzus. Azt a lehetőséget, hogy képesek vagyunk kilépni az „itt és most”-ból, Hockett (1960) eltávolításnak nevezi (*displacement*), és az emberi nyelv tizenhárom alapvető „tervezési sajátossága” (*design feature*) között tartja számon. Ahogy a személyhez/dologhoz kötés esetében, úgy itt is érvényes, hogy az *itt, most* deiktikus kontextualizáló elemekre szükség lehet, de leginkább akkor, ha a beszédpartnerek különböző helyek és időpontok között navigálnak, különböző helyeket és időpontokat állítanak szembe egymással.

A szándékolt értelmezéssel kapcsolatos jelzések típusai (ide tartoznak pl. az evidencialitás, az episztemikus modalitás⁶ vagy az értékelő attitűd jelölői) szintén értelmezhetők a jelöletlen kiindulópont fogalmán keresztül.

Az evidencialitás, azaz az információ forrásának jelölése szempontjából az alapbeállítást az jelenti, hogy a beszélő olyan üzenetet oszt meg, amelyért vállalja a felelősséget; amely saját tapasztalatából származik, vagy amelynek érvényességéről már valamilyen módon meggyőződött, így joggal várhatja a vele együttműködő beszédpartnertől annak elfogadását, tudomásul vételét az információ forrásának külön jelzése nélkül. A (2)-es példaszöveg alább (6)-ban

⁶ Az evidencialitás és az episztemikus modalitás fogalmáról, viszonyukról és egy empirikus kutatás alapján feltárt működükről Kugler (2015) ad részletes áttekintést.

megismételt [3]-as mondatában azért szerepel *a hírek szerint* evidencialitásjelölő kontextualizáló kifejezés, mert ezek a feltételek nem teljesülnek. A szerző nem képes vagy nem akar személyes felelősséget vállalni az információ megbízhatóságáért, ezért – az együttműködési alapelvet (Grice 1975) saját magára nézve is tiszteletben tartva – jelzi ezt a hallgatónak.

(6) A vételár a hírek szerint / 835 ezer dollár volt.

Az episztemikus modalitást, azaz a beszélőnek az információ lehetőségességével, valószínűségével kapcsolatos jelzéseit kifejező *talán, valószínűleg* stb. elemek esetében is a kontextualizáció hiánya jelenti az alapbeállítást. Amikor a beszélő biztos az információ érvényességében, azt alapesetben nem jelöli külön – csak akkor van erre szükség, ha okkal feltételezhet kételyt a hallgató részéről. Az értékelő attitűd kifejezése kapcsán pedig a háttértudás és a nem verbális csatornák szerepét érdemes ismét kiemelni. Alapesetben egy információ kedvező vagy kedvezőtlen voltának kiértékelése könnyen megy a háttértudás alapján is, ha pedig nem, akkor a hanglejtés, az arckifejezés, a gesztusok stb. eligazítanak ezzel kapcsolatban. A verbális csatornára akkor lehet szükség, amikor különösen fontos az empátia kifejezése vagy a hallgató felkészítése valamilyen váratlan fejleményre, illetve – mint a (4)-es példamondatban is – amikor az írott szöveg médiuma nem teszi lehetővé másfajta kontextualizáló jelzések használatát.

Brassai, mint láttuk, tizennyolc altípust sorolt fel az inchoativumok kategóriáján belül, és ezeknek még mindig csak egy kisebb részét érintettem. A fennmaradók nagy része (pl. engedmény, ellentét, sorozatjelölés) azzal kapcsolatos, hogy egy hosszabb szövegen belül az inchoativumok eligazítják a hallgatót/olvasót annak kapcsán, hogy a diskurzus melyik pontnál tart, hogy az adott elemi mondat miként viszonyul a korábbi és a későbbi részekhez stb. A kontextualizáció tehát természetesen az elemi mondatnak a nyelvi kontextusban, a szövegben belül való elhelyezését is jelenti.

A jelöletlen kiindulópont fogalmát ezen a téren úgy alkalmazhatjuk, ha a dia-logikus protodiskurzusok (mint amilyen a hétköznapi társalgás, l. Tátrai 2017: 988–996) sajátosságait vesszük alapul. E diskurzusokban a gyors fordulóváltások, a nagyobb fokú spontaneitás, valamint a memória korlátai (és a visszalapozás lehetetlensége) azt implikálják, hogy kevésbé jellemző az elemi mondatnak a nyelvi környezetbe való gondos, reflektált beillesztése, a megnyilatkozáson belüli tájékozódás explicit elősegítése. Ezzel szemben a monologikus írásbeli szövegekben a megformálás megtervezettsége, a nagyobb fokú metapragmatikai tudatosság

többek között abban is megnyilvánul, hogy hangsúlyos szerepet kap az elemi mondatnak a nyelvi kontextushoz való hozzáigazítása, „kontextualizációja”. A beszéd ontológiai elsőbbségéből (l. Tátrai 2017: 993) kiindulva az elmondottak azt a feltételezést támogatják, hogy a nyelvi környezethez való kontextualizáció hiánya is alapbeállításnak, jelöletlen kiindulópontnak számít.

Összességül elmondható, hogy a kontextualizálás fogalma nemcsak egy új címke annak a kategóriának a számára, amelyet Brassai inchoativumnak, Halliday pedig témának nevezett, hanem több előnyös implikációval is jár. Implikálja többek között a jobb periféria kitüntetett szerepét a kontextus létrehozásában, a kontextualizálók elmaradásának a lehetőségét, valamint az altípusok meglehetősen nagy változatosságát. Ez utóbbi két előny a javaslat szerint abból következik, hogy az üzenet befogadásához szükséges kontextus sok esetben már rendelkezésre áll, ezért az explicit kontextualizálók úgy értelmezhetők, mint eltérések ettől a jelöletlen kiindulóponttól. Mivel pedig a jelöletlen kiindulópont számos összetevővel rendelkezik – alkalmazható a személyhez/dologhoz kötés, a térbeli/időbeli elhelyezés, az evidencialitás, az episztemikus modalitás stb. tényezőjére egyaránt –, a kontextus létrehozásának folyamatában részt vevő nyelvi kifejezések is változatosak. A javaslat általánosabb szinten ahhoz a felismeréshez vezet, hogy amikor látszólag igen heterogén elemtípusok hasonlóan viselkednek, akkor ennek funkcionális magyarázatához célszerű figyelembe venni a jelöletlen kiindulóponttól való eltérések hálózatát.

4. Összefoglalás

A tanulmány célja az volt, hogy az Osiris Nyelvtan mondatnani fejezetéhez képest általánosabb szempontból tárgyalja az elemi mondaton belüli kontextualizáló viszonyokat. Nagyobb súlyt kapott a szakirodalmi előzmények tárgyalása, illetve az a javaslat is, hogy a kontextualizáló műveletek egy jelöletlen kiindulópont (alapbeállítás, *baseline*) felől érthetők meg – ahhoz a helyzethez képest, amelyben az üzenet feldolgozásához szükséges kontextus már rendelkezésre áll. Brassai és Halliday nézeteivel összhangban azt a javaslatot tettem, hogy a kontextualizáló műveletek egy célszerkezetként előtérbe helyezett üzenet sikeres, hatékony – minél kisebb erőfeszítést igénylő és a szándékolt értelmezésnek megfelelő – feldolgozását szolgálják. A javaslat csak utalásszerűen érintette a mondat többdimenziós elemzését, és az értelmezős szerkezetek kontextualizáló viszonyokkal való leírása is csupán futó említést kapott. E témákkal részletesebben Imrényi (2017)-ben foglalkozom.

Irodalom

- Brassai Sámuel 1885. *A mondat dualismusa*. Budapest: MTA.
- Brassai, S. 2011 [1860–1888]. *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Chafe, Wallace 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and topic*. New York: Academic Press. 25–55.
- É. Kiss Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 1–184.
- Grice, Paul 1975. Logic and conversation. In: Cole, Peter – Jerry L. Morgan (eds.): *Syntax and semantics, 3: Speech acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Gumperz, John 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, M. A. K. 2014. *Halliday's introduction to Functional Grammar*. 4th edition. Revised by Christian Matthiessen. London, New York: Routledge.
- Hockett, Charles F. 1958. *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan.
- Hockett, Charles F. 1960. The origin of speech. *Scientific American* 203: 88–96.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Krizsai Fruzsina 2018. Az értelmezős szerkezetről beszélt nyelvi adatok tükrében. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: Szak Kiadó. 418–434.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Langacker, Ronald W. 2001. Topic, subject, and possessor. In: Simonsen, Hanne Gram – Rolf Theil Endresen (eds.): *A cognitive approach to the verb. Morphological and constructional perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 11–48.

- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2012. Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses. In: Brdar, Mario – Ida Raffaelli – Milena Ž. Fuchs (eds.): *Cognitive linguistics between universality and variation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 3–52.
- Langacker, Ronald W. 2016. Baseline and elaboration. *Cognitive Linguistics* 27: 405–439.
- Li, Charles N. – Sandra Thompson 1976. Subject and topic: a new typology of language. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and topic*. New York: Academic Press. 458–489.
- Schank, Roger – Abelson, Robert 1977. *Scripts, plans, goals and understanding: An inquiry into human knowledge structures*. Oxford: Lawrence Erlbaum.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.

KUGLER NÓRA

Kontextualizálás elemi mondattal*

Absztrakt

A tanulmány a kontextualizáció jelenségét elemi mondatok viszonyában vizsgálja: olyan tagmondatokat mutat be, amelyek a megnyilatkozó mentális működésén keresztül elérést biztosítanak egy prominens jelenethez. A dolgozat a figyelemirányítással összefüggő szerialitást teszi meg kiindulópontnak, és úgy érvel, hogy az összetett mondat megkonstruálásának grammatikalizálódott sémái mintákat kínálnak fel a sorrendi konstruálás számára is. Ugyanakkor a lineáris megvalósulásra alapvető hatással van, hogy milyen figyelemirányítási lehetőségek kínálóznak az aktuális diskurzusszituációban, a diskurzus aktuális szerveződésében. E kétféle figyelemirányítási lehetőség együttműködve alakítja ki az összetett mondat tagmondatrendjét. A tagmondatok ugyanis olyan, egy mondatba integrált hangzasegységek, amelyeket a figyelmi keretek mint egymást kidolgozó sztrátumok kiépülése határoz meg. A dolgozat az így felvázolt rendszerben mutatja be a prominens jelenethez elérést biztosító, kontextualizáló tagmondatokat, ezeken belül kissé részletesebben a megnyilatkozó mentális működésével mint kiindulóponttal kapcsolatot teremtő, lehorgonyzó predikációt megvalósító elemi mondatokat.

Kulcsszó: összetett mondat, episztemikus predikáció, alapsztrátum és kidolgozás ('baseline-elaboration'), szerialitás, figyelemirányítás

1. Bevezetés

A tanulmány a kontextualizáció jelenségét elemi mondatok viszonyában vizsgálja: olyan tagmondatokat mutat be, amelyek elérést biztosítanak egy prominens jelenethez. A kontextualizáló tagmondatok körén belül is elsősorban azokra fókuszál, amelyek a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságát azáltal jelzik,

* A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta.

hogy megfigyeltetik azt a konceptualizáló tevékenységet, amely a prominens jelenet megkonstruálásához elvezet, illetve amelyet a megnyilatkozó a befogadó értelmezése számára felkínál. Ezek a prominens jelenet episztemikus státuszát, társalgásbeli szerepét hozzáférhetővé tevő tagmondatok jellemzően, de nem kizárólag *hogy* kötőszós mellékmondatokkal kapcsolódnak össze, és ezt az motiválja, hogy ez a konstrukció grammatikalizálódott a mentális működés kifejtésére, valamilyen mentális tartalom részletezésére. A nem *hogy* kötőszós és nem alárendelő mintázatokat a jelen tanulmány csak egy-egy példával szemlélteti, de behatóan nem tárgyalja. A dolgozat nem foglalkozik az idéző(jellegű) kontextualizáló tagmondatokkal sem.

A kontextualizáció művelete hatással van az összetett mondat szerkezetére, a „főmondat” aktiváltsága ugyanis csak ideiglenes, ezekben a konstrukciókban – a prototipikus alárendeléstől eltérően – a „mellékmondat” jelenete a prominens jelenet. A kontextualizáló tagmondat esetében a dolgozat kitér a mentális szubjektum objektivizált és szubjektivizált megkonstruálására egyaránt. Ennek elsősorban az a jelentősége, hogy az objektivizáció a szakirodalom szerint a meta-pragmatikai tudatosság nagyobb fokát jelzi (Tátrai 2017: 1046).

A tanulmány a figyelemirányítással összefüggő szerialitást veszi kiindulópontnak (3.), és úgy érvel, hogy az összetett mondat megkonstruálásának grammatikalizálódott sémái (2.) mintákat kínálnak fel a sorrendi konstruálás számára is. Ugyanakkor a lineáris megvalósulásra alapvető hatással van, hogy milyen figyelemirányítási lehetőségek kínálóznak az aktuális diskurzusszituációban, a diskurzus aktuális szerveződésében. E kétféle figyelemirányítási lehetőség együttműködve alakítja ki az összetett mondat tagmondatrendjét (l. 4., különösen 4.3.). A dolgozat az így felvázolt rendszerben mutatja be a prominens jelenethez elérést biztosító, kontextualizáló tagmondatokat (5.), ezeken belül kissé részletesebben a diskurzus alapjával, a megnyilatkozó mentális működésével mint kiindulóponttal kapcsolatot teremtő, lehorgonyzó predikációt megvalósító elemi mondatokat (5.2.).

A tanulmány a szerző által készített korábbi munkákra (Kugler 2017, 2018) szövegszerűen is olyan nagy mértékben támaszkodik, hogy az önidézés és -hivatkozás jelölésétől célszerű volt eltekinteni. Önhivatkozás csak ott van, ahol nagyobb terjedelmű részek átvétele történt. A dolgozat minden példamondata a Magyar nemzeti szövegtárból származik (v.2.0.5., l. Oravecz–Váradi–Sass 2014).

2. Az összetett mondat megkonstruálásának grammatikalizálódott mintázatai

2.1. Hierarchikusság a tagmondatok viszonyában

Az összetett mondatok több jelenetet és ezek feldolgozott viszonyát ábrázolják egyetlen, komplex szerkezetbe integrálva. Az összetett mondatnak grammatikalizálódott mintázatai vannak (Haader 2001). Az összetett mondat nem önálló elemi mondatok létrehozásával és összekapcsolásával megalkotott vagy a részekből levezett szerkezet, hanem séma-megvalósulás viszonyban értelmezhető konstrukció típus. A tagmondatkapcsolatok alapvetően kétféle eljárással jönnek létre (Hopper–Traugott 2003: 177):

1. Két (vagy több) jelenetnek a közöttük felismert viszony alapján megteremtett összekapcsolásával, ezt nevezzük nem hierarchikus viszonynak, a tagmondatkapcsolatot pedig mellérendelő összetett mondatnak (lásd (1)).

2. Egy jelenet valamely részének önálló jelenettel, külön tagmondatban megvalósuló kidolgozásával, részletezésével, ezt nevezzük hierarchikus viszonynak, a tagmondatkapcsolatot pedig alárendelő összetett mondatnak (l. (2a)–(2b)).

(1) [...] egy ideig még kiabált,_[1] aztán egyszerűen eldőlt a földön,_[2] és horkolásban tört ki_[3].

(2a) A bosszút áhító nép veszélybe sodorja azt is, akit védeni akar [...]

(2b) Meg volt győződve róla, hogy a mozdony keserű füstje jót tesz a torokfájásomnak.

A tagmondatok közötti hierarchikus vagy nem hierarchikus viszony alapvetően annak függvénye, hogy a megnyilatkozó (a konstruáló) eltérő vagy azonos kognitív státuszt tulajdonít-e az összekapcsolt jeleneteknek. Aszimmetrikus viszony esetén az egyik jelenet a figyelem előterébe kerül, a másik háttérként szolgál ennek feldolgozásához, míg szimmetrikus viszonyban a két jelenet nagyjából azonos mértékben áll a figyelem előterében (Langacker 1991; Radden–Dirven 2007: 55; Herlin–Kalliokoski–Visapää 2014: 2).

Az alárendelésben az aszimmetriával összefüggő hierarchikus viszony jellemzője a grammatikai jelöltség a formai oldalon: l. például a (2a)-ban az *azt* utalósózt és a vele koreferens, a mellékmondatot kontextualizáló *akit* kifejezést, illetve a (2b)-ben a *róla* utalósózt és a mellékmondat élén a *hogy* kötőszót. A mellérendelésben – az egy mondatba szerkesztésén kívül – legfeljebb a kötőszó (pl. az (1)-ben az *és* kötőszó a [2] és a [3] tagmondat esetében) teszi kifejtetté a viszonyt.

Az alábbiakban táblázatos formában tekintjük át a kétféle konstruálási módot meghatározó szempontokat (l. 1. táblázat, Kugler 2018: 52), és ezek mentén írjuk le az alaptípusokat. Az alábbi jellemzés csak a két alapvető konstrukciótípusra (azokon belül is a prototipikus esetekre) érvényes, nem lehet a tagmondatkapcsolatokat két világosan elkülönülő osztályba sorolni (ahogy azt a táblázatos megoldás a két oszlop elválasztásával sugallja). Az alárendelő és a mellérendelő tagmondat-kapcsolódási mintázatok között nincs éles határ, az átmenet folyamatos, a kategóriák érintkezése vegyült konstrukciókat is eredményez. Szempontok (Langacker 2014 alapján; l. még Herlin–Kalliokoski–Visapäa 2014: 8):

1. Prominencia ('prominence'): van-e prominens az összekapcsolódó elemi mondatok jelenetei között; vagy másként: előtér-háttér viszonyban állnak-e egymáshoz képest a jelenetek?

2. Teljesség ('completeness'): a tagmondatok önállósága, képességük az önálló előfordulásra. A tagmondatok önállóságának határt szab az, hogy a viszony és az integráció mindkét tagmondatban eltérést idézhet elő az önálló elemi mondatként történő megvalósuláshoz viszonyítva. A viszony jelöltsége mellett az önálló előfordulás általában nem vagy kevésbé természetes. Ezért célszerű a teljességet a teljes összetett szerkezet grammatikai és jelentésviszonyait figyelembe véve vizsgálni. Ennek fényében a teljesség annak a tagmondatnak a jellemzője, amely önmagában is reprezentálhatja a szerkezet egészét.

3. Behatároltság ('containment'): behatárolja-e valamelyik tagmondat a másikat, van-e köztük rész-egész viszony?

4. Elérhetőség ('accessibility'): van-e olyan tagmondat, amelyhez egy másik tagmondat biztosít mentális elérést?

1. táblázat. Az összetett mondatok alaptípusainak jellemzői

Szempont	Az összetett mondatok alaptípusai	
	Alárendelő (hierarchikus viszony)	Mellérendelő (nem hierarchikus viszony)
prominencia	a jelenetek előtér-háttér viszonyban vannak megfigyeltetve; a főmondat jelenete van előtérben a mellékmondat háttéréhez képest	a jelenetek egyenrangúak, szimmetrikus a konstruálási mód, csak a figyelemirányításnak megfelelő előrehaladó aktiváció működik

teljesség	a főmondat önmagában is képviselheti a szerkezet egészét	a tagmondatok előfordulhatnak önállóan, de egyik sem képviseli a szerkezet egészét
behatároltság	a mellékmondat fogalmilag behatárolódik a főmondat jelenetében (vö. egy szereplő sematikus kidolgozása [utalószóval]; fogalmi keret megnyitása a mellékmondati kifejtés számára)	a tagmondatok között nincs rész-egész viszony, nem határolja be egyik a másikat
elérhetőség	a főmondat jelentén keresztül válik elérhetővé a mellékmondat	nincs a jelenetek között elérési reláció, csak a figyelemirányításnak megfelelő előrehaladó aktiváció működik

Az alárendelés és a mellérendelés alapvető eljárások. E két művelettel jellemezhetők a magyar nyelv összetett mondatainak központi típusai, az alaptípusok prototipikus példányai.¹ A két művelettípus (és egyben két fő kategória vagy alaptípus) nem elegendő azonban ahhoz, hogy a tagmondatkapcsolatok nagy változatosságát megragadjuk.

2.2. Az alárendelő tagmondatkapcsolatok alaptípusai

A kategória központi tagjai a vonatkozó (főnévi, melléknévi) névmási kötőszós tagmondatkapcsolatok, ezeken figyelhető meg a legjobban a viszony hierarchikus jellege. A központi típust az alábbi tulajdonságok jellemzik (Kugler 2017: 838):

- a főmondati, prominens jelenet valamelyik szereplőjét dolgozza ki részletezően a mellékmondat azáltal, hogy egy másik jelenet szereplőjeként megfigyelteti;
- a főmondatban a függőségi viszonyhálózatba integrálódó utalószó sematikus képviseli a jelenetnek ezt a szereplőjét, és azt is jelzi, hogy az értelmező a mellékmondatban figyelheti meg ugyanezt a szereplőt egy másik

¹ A prototípusúhatásra a nyelvi kategóriák szerveződésében I. Tolcsvai Nagy 2013: 125–129 (további szakirodalmi hivatkozásokkal); vö. még Kövecses–Benczes 2010: 28–32 (szintén további szakirodalmi hivatkozásokkal).

jelenetben (az elérhetőség szempontja szerint a mellékmondat tehát a főmondaton keresztül érhető el és behatárolt);

- a mellékmondatban vonatkozó névmás referál a szereplőre;
- az utalószó és a névmási kötőszó tehát koreferens kifejezések;
- a főmondat képviseli a szerkezet beszédcselekvés-értékét (nem behatárolt, funkcionálisan egyenértékű a teljes szerkezettel);
- a főmondat polaritása határozza meg, hogy a mondat pozitív vagy negatív értelmezést kap (nem behatárolt, funkcionálisan egyenértékű a teljes szerkezettel).

A kategória másik alaptípusa a vonzatot kifejtő *hogy* kötőszós tagmondatkapcsolat, amely elkülönbözést képvisel a vonatkozó névmási kötőszós alaptípustól, de a családi hasonlóság alapján szorosan össze is tartozik vele. A hasonlóságot az teremti meg, hogy mindkét hierarchikus konstrukcióban egy főmondati kifejezés vonzatát (sematikus figuráját) fejt ki, teszi egy jelenetben megfigyelhetővé a mellékmondat. A *hogy* kötőszós alaptípus jellemzői (Kugler 2017: 838–839):

- a főmondatban a függőségi viszonyhálózatba integrálódó utalószó sematikus kidolgozza az alaptag jelentésének egy alszerkeztét, és azt is jelzi, hogy az aktivált fogalmi keretet a beszélő egy jelenettel dolgozza ki a mellékmondatban; az elérhetőség szempontja alapján tehát mellékmondat a főmondaton keresztül érhető el, továbbá a mellékmondat behatárolt;
- a mellékmondatot *hogy* kötőszó vezeti be, a kötőszó csak a mellékmondat alárendeltségét jelöli, továbbá a vonzatot kifejtő vonatkozó mellékmondatoktól elkülönbözve hozzáférhetővé teszi a kapcsolat típusát: a tartalomkifejtő viszonyt;
- a főmondat a megnyilatkozó kiindulópontjából egy gondolkodó, vélekedő, érző (stb.) szubjektum működését tárja fel, a mellékmondat a mentális aktivitás objektumát (a GONDOLATOT, VÉLEKEDÉST, ÉRZÉST stb.-t) fejt ki;
- a főmondat képviseli a szerkezet beszédcselekvés-értékét, a főmondati keretkifejezés hatással lehet a mellékmondati ige módjára (vö. teljesség a főmondatra, behatároltság a mellékmondatra vonatkozóan);
- a főmondat polaritása határozza meg a mondat pozitív vagy negatív értelmezését (vö. teljesség a főmondatra, behatároltság a mellékmondatra vonatkozóan).

3. A szerialitás mintázatai

A nyelvi viselkedés alapvető társas feltétele, hogy a felek képesek legyenek figyelni egymásra. A nem humán nyelvészajátítást vizsgáló kísérleteket csak olyan, társas viszonyokhoz és együttműködéshez szokott fajok egyedeivel lehet elvégezni, amelyek képesek az együttes figyelemre (Tátrai 2017: 906; a gyermekek 9-12 hónapos korban már képesek a triadikus figyelemre, vö. Tomasello 2003: 21).² A nyelvi kifejezés szerkezetére és formájára hatással vannak további kognitív képességek is, például az, hogy a felek aktív figyelme mekkora tartományra terjed ki, mennyi információt tudnak ezekben a tartományokban hatékonyan feldolgozni, és annak tudása, hogy a beszéd-társak mentális működése hasonló, így a megnyilatkozó saját tapasztalatai alapján a beszélőtárs mentális működésével kapcsolatban is képes a valószínűsítésre (Tomasello 2002: 77, 116, 141; Tátrai 2017: 909).³

Míg a 2. pontban leírt fő tagmondat-kapcsolódási mintázatoknak képtelenség volna általános érvényű szintaktikai meghatározását adni,⁴ addig a figyelemirányítás által motivált szeriális elrendezés⁵ és a memória működése által behatárolt információ-„becsomagolási” és -„adagolási” módok (Chafe 1988) általánosak,⁶ és nemcsak a szintaktikai konstrukciók konvencionálódásához szolgálnak magyarázóelvként, hanem a nyelvészajátítás során megfigyelhető jelenségeket is jól értelmezhetővé teszik.

A nyelvészajátítás során a legalapvetőbb elemi mondatokból álló kapcsolatok (legkorábban holofrázis- vagy szigetszerkezet-kapcsolatok Tomasello [2003] terminusaival) nem a hierarchikus (alárendelő) vagy nem hierarchikus (mellérendelő) kategóriákkal magyarázhatók, hanem figyelmikeret-konstrukciókkal

² Mesterséges nyelv elsajátítására vonatkozóan l. Saffran et al. 2008; természetes nyelvi szimbólumok megértésével kapcsolatban l. Andics et al. 2014.

³ A kulturális átadáshoz nélkülözhetetlen sematizációnak és a társasan bizonyos mértékben rögzült (konvencionálódott), bizonyos mértékben azonban mindig újra megalkotott nyelvi kifejezésnek természetesen egyéb kognitív feltételei is vannak, ilyen az absztrakció képessége és a hosszú távú memória hatékony működése is.

⁴ Ezzel kapcsolatban igen kiterjedt szakirodalomra lehet hivatkozni, csak néhány példát emelek ki ezekből (Matthiessen–Thompson 1988: 275; Haspelmath 2004: 37; Cristofaro 2014: 73–76), alternatívaként kínálkozik a prototípuselvű leírás (vö. Herlin–Kalliokoski–Visapää 2014: 1; l. pl. Lehmann a klasztereket 1988; a magyarra vonatkozóan szintén prototípuselvű leírást alkalmaz Kugler 2017).

⁵ A dolgozat a hangzó magyar nyelvre és annak írott változatára vonatkozóan tesz megállapításokat, de a szeriális elrendeződés és az információ „adagolása” a jelnyelveknek is sajátja, mert az általunk ismert nyelvekben egyszerre van a kivitelezésnek térisége és temporalitása. A linearitásra vonatkozóan l. még Tátrai 2017: 1045.

⁶ A magyarra vonatkozó empirikus vizsgálatra l. Kugler–Markó 2014.

(l. 'frame-constructions', Lieko 1992). Ezek a figyelmi keretek (Talmy terminusával figyelmi ablakok, l. 'window of attention', Talmy 2007: 267) alapsztrátum – kidolgozottabb sztrátum viszonyokban (a kognitív nyelvtanban leírt 'base-line-elaboration' viszony sémája szerint) bontakoznak ki (Langacker 2016).

- (3) A nyomtatóból kijövő lapokra mutatra mondja [Jancsi]: *Leesett egy_[1] jön egy másik_[2] onnan ki_[3] a papír_[4]* (Jancsi 2;5)⁷ (Wéber 2011: 165).

A (3) megnyilatkozást Wéber Katalin négy hangzasegységre bontva rögzítette (hangfelvétel alapján), ezek elkülönültségét eltérő erősséggel jelölte: mondatokra, mondatnál kisebb egységekre tagolta. Jancsi a figyelmet a két első hangzasegységgel két különböző jelenetre irányította ([1]–[2]), a folyamatok álltak érdeklődésének előterében, majd részletezte a [2] *jön* folyamatának irányát ([3]), legfontosabb szereplőjét ([4]), egyre nagyobb fokú kidolgozást adva a megfigyelésnek, egy mondatba integrálva annak összes, számára az adott helyzetben fontos részletét.

A hangzasegységek tipikusan egy-egy jelenetet képviselnek, a jelenetek sorrendje reflektál a megnyilatkozó tapasztalatának a szerkezetére, ezen keresztül irányítja a beszélőtárs figyelmét is – a (3)-ban a közösen megfigyelhető történetre.

Ez a művelet analóg az elemi mondaton belüli figyelemirányítással, a (4) esetében az *adsz* magmondat áll a figyelem előterében, az adás tárgyát a méretén és a színén keresztül teszi elérhetővé Jancsi, nyelvtanilag is kidolgozva, hogy ezek a tárgy jellemzői (arra számíthatva, hogy a jellemzők alapján a tárgy azonosítható a beszélőtárs számára az adott helyzetben, de végül ezt be is biztosítja: a tárgyat kategorizáló megnevezéssel is reprezentálva).⁸

- (4) Adsz nagyot pirosat ollót? (Jancsi 2;3) (Wéber 2011: 165).

A (3)-ban a folyamatok (*leesett, jön*) alkotják a jelenetek magját. Nem volna sok értelme azt kérdezni, hogy a [2]–[4] viszonya alárendelés-e vagy mellérendelés, mivel egyik konstrukciónak sincsenek meg a specifikus jellemzői a nyelvi kifejezésben. Azt sem érdemes problematizálni, hogy hány tagmondatból áll ez a szerkezet, mivel mind az egy, mind a három tagmondatos elemzés mellett

⁷ A szám az életkort adja meg, az első szám az évet, a második a hónapot.

⁸ A (4) példa azt is megerősíti, hogy az értelmezős szerkezetet érdemes a kontextualizáló műveletek körébe vonni (l. Imrényi 2017: 756–758).

lehetne érvelni. A konstruálást a figyelmi keretek megnyílása és azok kidolgozási viszonya szervezi.

A figyelemirányításnak ez a működése akkor is megmarad, amikor azonosíthatók az alárendelő és a mellérendelő konstruálás mintázatai. Az (5a) mondatban a kilátásba helyezett szomorkodás egyre részletesebb kidolgozását végzi el Jancsi az ok részletezésével.

(5a) Most már szomorkodni lehet,_[1] mert leveszek mindent,_[2] lekapcsolok mindent,_[3] és már soha többet nem lesz cirkusz_[4]. (4;8) (Wéber 2011: 166–167).

A sztrátumok ([1]–[4]) egymásra épülnek, a viszonyt azonban a *mert* és az *és* kötőszó is jelöltté teszi, így már vizsgálható, hogy az 1. táblázat alapján milyen viszony van a tagmondatok között. Az (5a)–(5b) példáján azt is lehet látni, hogy a konstruáló műveletek alapvetően nem különböznének akkor sem, ha a jelenetek integrálódása kisebb fokú volna, jobban elkülönülnének egymástól, ahogy az átalakított változatban látható. A jelenetek integráltsága-elkülönülése fokozati (Lehmann 1988).

(5b) Most már szomorkodni lehet,_[1] mert leveszek mindent,_[2] lekapcsolok mindent_[3]. És már soha többet nem lesz cirkusz_[4].

4. A tagmondatrend

A tagmondatkapcsolatok grammatikalizálódott konstrukciói mintákat kínálnak fel a szeriális elrendezéshez is azáltal, hogy összekapcsolódnak tipikus előtér-háttér és elérési viszonyokkal (l. az 1. táblázatban a prominencia és az elérhetőség szempontját). Érdemes feltételezni, hogy a begyakorlottól eltérő, de reflektálatlan sorrendi konstruálás a megnyilatkozó nagyobb fokú pragmatikai tudatosságát jelzi (vö. Tátrai 2017: 1040).

4.1. A tagmondatrend az alárendelő (hierarchikus) viszonyban

Az alárendelő, hierarchikus viszonyban kétszeres jelöltség is lehetséges (utalószóval a főmondatban, kötőszóval a mellékmondatban), ezért a tagmondatok általában felcserélhetők anélkül, hogy a jelenetek viszonyának az értelmezése megváltozna. A könnyebb érthetőség, gyorsabb feldolgozás tényezője a főmondat-mellékmondat sorrendnek kedvez. A tagmondatrend azonban mindig a diskurzus folyamatában létrejövő szerveződés. A jelenetek sorrendjét tehát

nem az utalószó és a mellékmondatnál történő kidolgozás függőségi viszonya (alanyi, tárgyi stb. viszonya) határozza meg, hanem a diskurzus folyamatába való bekapcsolódás, a megnyilatkozóknak a jelenetek megfigyeltetésével kapcsolatos szándéka (vö. Farkas 1962; Tátrai 2011: 30; Tolcsvai Nagy 2013: 136).

A vonatkozó mellékmondatok esetében is a főmondat-mellékmondat sorrend a tipikus, de nem ritka a mellékmondat-főmondat sorrend sem (Kugler 2017: 815). Ez részben magyarázható a keletkezéstörténettel: a kapcsolódás elől álló mellékmondatnál jött létre, és az összefűzőtségek a korai ómagyar korban csak a kötőszóval volt megjelölve (ekkor még előtag nélküli alakban, pl. *ki, kit*), a főmondatban az utalószó a kései szakaszban kezdett megszaporodni (vö. Haader 2008: 81); másrészt azonban a mellékmondati kidolgozás jellegével is összefügg. A főmondatban főnévvel kidolgozott szereplőt jellemző, részletező mellékmondatokra mind az ómagyar, mind a középmagyar korban a főmondat-mellékmondat sorrend volt a jellemző (vö. Dömötör 2008: 54–56), ez a viszony tehát a tagmondat-sorrend szempontjából is eltér a tipikus vonatkozó névmási kötőszós tagmondatkapcsolattól. A mellékmondat-főmondat sorrend *hogy* kötőszós mellékmondat esetén kevésbé megszokott, ezért feltűnőbb (Kugler 2017: 814–815). Az alárendelő tagmondatkapcsolat esetében a nagyobb jelöltség (utalószó, kötőszó) kedvez annak, hogy a tagmondat-sorrend eszközével is beilleszthetők legyenek az összefűzött jelenetek a diskurzus folytonosságába.

A közbeékelődés csak az alárendelő konstruálás jellemzője, mellérendelésben nem fordul elő. A közbeékelődés bonyolultabb, mint a főmondat-mellékmondat elrendezés, ezért általában igaz, hogy nagyobb erőfeszítést kíván a feldolgozása. A feldolgozási nehézséget azonban nem önmagában a közbeékelődés idézi elő. A vonatkozó mellékmondatos szerkezetben, például az alábbi (6) mondatban a közbeékelődéses szerkezet (l. dőlt szedéssel a beékelődő tagmondatokat) könnyebben megérthető, mint az azt kiküszöbölő lehetséges megoldások.⁹

- (6) Ez a fajta fejlesztési politika,_[1] *ami elkezdődött*,_[2] és *ami folytatódik* ezzel a *szöveggel*,_[3] ugyanis nem működhet másként,_[1] mint olyan tevékenységek eredőjeként, amelyekben az egyéni gyarapodás mellett, azzal összefüggésben a helyi társadalom értékei, szolidaritása is megjelenik [...]. (MNSZ)

4.2. A tagmondat-sorrend a mellérendelő (nem hierarchikus) viszonyban

A mellérendelő (nem hierarchikus) tagmondatkapcsolatban a jelenetek tipikusan szimmetrikus viszonyban konstruálódnak meg, ezért a jelenetek sorrendje

⁹ Vö. Pléh 1998: 155–156, 160.

felcserélhető, ha az időviszonyok ezt lehetővé teszik. A jelenetek összekapcsolódását a tapasztalat szerkezete motiválja. A tagmondat sorrendre vonatkozó alábbi megállapítások a kötőszóval nem jelölt viszonyokra vonatkoznak. Két fő motivációt figyelhetünk meg:

1. a jelenetek szimultán történéseket vagy statikus szituációkat figyeltetnek meg;
2. a jelenetek időben egymásra következő eseményeket képviselnek.

Az utóbbi összefüggésre a tagmondatok úgy reflektálnak, hogy sorrendjük megfelel az ábrázolt események időrendjének. Az egy időben zajló események együttes észlelése és feldolgozása is előtér-háttér viszonyban zajlik. A tagmondatok viszonyában az egyidejűség érzékeltetése csak úgy történhet, hogy a jelenetek bizonyos mértékben elkülönítődnek. A nyelvileg megkonstruált viszonyban a feltűnőség, a figyelem továbbterjedése az események megfigyelésében szintén hatással lehet a jelenetek sorrendjére. Általában a feltűnőbb vagy könnyebben feldolgozható eseményen keresztül figyeltetjük meg a háttérben lévő vagy nehezebben feldolgozható. A figyelemirányításnak ezen sajátossága mellett a jelenetek megkonstruálása szimmetrikus is: nagyjából egyformán fontos jelenetek valamilyen viszonyban való feldolgozása történik; a jelenetek RÉSZ-RÉSZ viszonyban állnak a szerkezet egészével, egyik jelenet sem határolja be a másikat.

Ha a viszonyt nem jelöli kötőszó, akkor a tagmondatok sorrendjének a megváltoztatása (ha ez egyáltalán értelmes) a megfigyeltetett események eltérő sorrendjének felel meg, és ezért a tagmondatok szemantikai viszonya is eltérő értelmezést kíván (pl. OK-OKOZAT vagy OKOZAT-OK).

4.3. Figyelmi keret és konstrukciós séma

Az alábbiakban egy interjúrészletben figyeljük meg, hogyan működik együtt egy nem tipikus alárendelő konstrukciós séma megvalósítása a figyelemirányításnak megfelelő kidolgozással.

- (7) Mv.: – Volt egy olyan bírálója, nem ismeri, akivel együtt olvastam a könyvet, aki azt mondta, hogy tulajdonképpen ez a könyv arról szól, hogy a nőknek sajátmagukkal vannak problémáik, nem a férfiakkal, hanem sajátmagukkal.
 HA: – Ez ugyanúgy múlik a nőknél,^[1] ezzel teljesen egyetértek.^[2] *Tehát az a nő,^[3] aki hajlandó a mártír szerepre,^[4] aki hajlandó mindezt elviselni,^[5] és aki nem hajlandó felvállalni az önálló léttel járó felelősséget,^[6] az kerül ilyen helyzetbe.^[3]*

A (7) HA megszólalójának első mondata az *ez* diskurzusdeixisen keresztül kapcsolódik a beszélgetés témájához (összegyűjtött és publikált női élettörténetek, helyzetek, lásd még a [3]-ban *ilyen helyzetbe*, az [5]-ben *mindezt*) és a műsorvezető által közölt vélekedéshez (*ezzel*). Az alapsztrátum az [1]-ben épül ki, a [2] metapragmatikai reflexiója a vélekedések összehangolására vonatkozóan egyszersmind úgy is kontextualizálja az [1]-et, mint ami (implikált tartalomként) megfelel a műsorvezető által közölt vélekedésnek. A 'nőkön ugyanúgy múlik' alapsztrátum részletezéseként, kifejtéseként kontextualizálja a [3]–[6] tömböt a mondatkezdő *tehát*. A kifejtés a *valami múlik valakin* kifejezés által megnyitott fogalmi keretbe tartozó HAJLANDÓSÁGOT ([4]–[5]), FELELŐSSÉGVÁLLALÁST (illetve annak hiányát, [6]) részletezi. A [3] kijelölő jelzős szerkezete újraaktiválja a téma elsőleges szereplőjét, és az utalószó jelöli azt is, hogy ezzel a szereplővel kapcsolatos részletezés várható a vonatkozó mellékmondatban úgy, hogy ez a szereplő a mellékmondati jeleneteknek is szereplője (l. koreferens *aki* a [4]–[6] tagmondatban). Az ilyen, a főmondatban főnévvel kidolgozott szereplőt jellemző, részletező mellékmondatok esetében igen gyakori közbeékelődés azt idézi elő, hogy a főmondat két részlete távol kerül egymástól, ezáltal viszont kapcsos szerkezet jön létre. A kapocs megerősítését szolgálja az *az* témaismételő (az *az a nő, aki* kifejezésekkel koreferens) névmás a [3] második részében. Ugyanakkor a kapocs második része ebben a távolságban önállósulva úgy is értelmezhető, hogy az *az a kerül* igével alanyi viszonyban áll, így az utalószó kétféle elemzése előtt is megnyílna a lehetőség (*az a nő; az kerül*). Ez azonban a megnyilatkozót nem zavarja, hiszen a célja nem az, hogy megvalósítson egy grammatikai konstrukciót, hanem az, hogy a beszélőtárs figyelmét úgy irányítsa, hogy a sztrátumok közötti kidolgozási viszonyok pontosan és lehetőleg könnyen megérthetők legyenek.

5. Elérés biztosítása a prominens jelenethez

5.1. Változatos lehetőségek a szintaktikai típusok terén

Minden grammatikalizálódott konstrukciótípusban lehetséges az, hogy a tagmondatok nem egy prominens jelenetet részleteznek, bontanak ki kidolgozási viszonyban, hanem egy (vagy több) tagmondat azt az elérési relációt viszi színre, ahonnan a megnyilatkozó a prominens jelenetet feldolgoztatni kívánja (erre példa lehet a (7) második megnyilatkozásában a már elemzett [2] is). Ezek a tagmondatok kontextualizálják a célszerkezetet (Kugler 2017: 867–870, 874–878).

- (8) *Telt-múlt az idő, és a moszkvaiak számára kezdett valóban úgy tűnni, hogy [...]*
- (9) *Amit nagyon fontosnak érzek az az, hogy több mint 250 diák dolgozik most önkéntesként ezen a gátszakaszon.*
- (10) *Amit sajnállok, hogy annak idején az eseményeket nem dokumentáltam.*

A (8)-ban egyszerre lehet megfigyelni a kontextualizálást és kötőszós (melérendelő) és *hogy* kötőszós, alárendelő tagmondatkapcsolatok viszonyában. A (9)–(10) pedig a kontextualizáció által előidézett konstrukciós változást jelez, amelyben a főmondat vagy teljesen sematikus (*az az*), hiszen csak utalószók vannak benne a (9) példában, és az a funkciója, hogy sematikus jelezze a mellékmondatok behatároltságát és viszonyát (az azonosító viszonyt). A (10)-ben pedig nincs is főmondat, amely szintaktikailag behatárolná a mellékmondatokat. Ezekben a szerkezetekben a vonatkozó névmással kezdődő tagmondatok azt viszik színre, hogy a megnyilatkozónak milyen az attitűdje a prominens jelenethez (a diákok önkéntes munkájához, illetve a dokumentálás elmaradásához).

5.2. Az elemi mondat mint lehorgonyzó predikáció

A továbbiakban csak *hogy* kötőszós tagmondatkapcsolatokkal foglalkozunk, és a kontextualizáció lehetőségein belül csak azokkal a szerkezetekkel, amelyek a megnyilatkozónak mint mentális szubjektumnak a működését viszik színre objektivizáltan, a mentális szubjektumhoz lehorgonyozva.

- (11a) *Azt hiszem, 14 lányból és tizenkét ifjúból állt a jókedvű csapat.*

Az ilyen főmondatok is kiindulópontként szolgálnak a mellékmondati jelenet eléréséhez: lehorgonyzó predikációt¹⁰ valósítanak meg. A lehorgonyzó predikáció azt teszi hozzáférhetővé, hogy a jelenet (a fenti példában a mellékmondat tartalma) a megnyilatkozó mentális működésén keresztül elérhető jelenet. A (11a)-ban az *azt hiszem* episztemikus bizonytalanságot jelöl, amelynek oka az emlékezet nem teljesen megbízható működése egy felidézett svéd demográfiai programban a résztvevők létszámával kapcsolatban.

Ezeknek a főmondatoknak az aktiváltsága ideiglenes, a figyelem tovább terjed róluk a célszerkezetre, mentális hídként kapcsolják össze a (megnyilatkozóval

¹⁰ Vö. 'epistemic grounding'; 'grounding predication', Langacker 1987: 489, 549; 2008: 299; Pelyvás 1998, 2001, 2002: 408, 2006; Tolcsvai Nagy 2013: 161–165, 382.

azonos) vélekedő szubjektumot és a megfigyelhetővé tett vélekedést (‘14 lányból és tizenkét ifjúból állt’) (vö. Pelyvás 1998, 2001, 2006). A megnyilatkozás a „mellékmondatot” helyezi a figyelem középpontjába, annak jelenete a prominens jelenet. A szerkezet tehát eltér az alárendelés prototípusától. A mellékmondat prominenciájának a következménye, hogy az utókérdés csak erre vonatkozhat (l. a (11b)-ben a B választ), a kontextualizáló főmondatra nem (l. az A választ) (a próbát Pelyvás [1998] dolgozta ki).

(11b) Azt hiszem, 14 lányból és tizenkét ifjúból állt a jókedvű csapat,
ugye?

A: – ???Igen, azt hiszed.

B: – (Igen/egyetértek,) pont/valószínűleg ennyiből állt.

Az *azt hiszem* kifejezés tipikusan a VÉLEKEDÉS fogalmi tartományát nyitja meg az értelmezés számára, és jelöli a kognitív igén (*hiszem*) a vélekedésnek a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzottságát, vagyis explicitté teszi a mentális elérési útvonalat. A figyelem középpontjában azonban nem a mentális állapot, hanem a mellékmondatban reprezentált esemény áll. A vélekedésnek a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzottságán keresztül válnak elérhetővé a célszerkezeti esemény időviszonyai is.

A lehorgonyzó predikációt megvalósító főmondatok (vö. Pelyvás 2001) hátra- (12) és közbe is vethetők (beékelődhetnek a „mellékmondatba”) (13). Az utóbbi egyáltalán nem jellemző a hierarchikus viszonyt képviselő tagmondat-kapcsolatokra.

(12) Bár akkoriban, negyven éve, negyvenmilliárd évvel ezelőtt ez valahogy több volt, nagyobb frusztráció lehetett, *azt hiszem*.

(13) Pénzem, *azt hiszem*, lesz.

A beékelés és a hátravetés egyértelmű ikonikus leképezése annak, hogy a „főmondat” elvesztette prominenciáját (vö. H. Molnár 1968: 52). Ugyanakkor mind a kezdő, mind a záró helyzet tipikus a kontextualizáló kifejezések esetében (vö. Dér–Markó 2010: 137).

A lehorgonyzó predikációt megvalósító főmondat (vö. Pelyvás 2001) annyiféle lehet, ahányféle mentális művelet kifejezhető nyelviileg a célszerkezet elérése számára. A következtetési, vélekedési folyamatok mellett ilyen lehet még például az emlékezet működése is (11a), és az elérés specifikusan, mentális igével is kifejezhető (14).

(14) *Úgy emlékszem, tízezer lejt vittem magammal, [...]*

A lehorgonyzás nemcsak a megnyilatkozó mentális működéséhez kötődhet, hanem a közös tudás konstruálásának és a társalgás szervezésének műveleteihez is. A (15) és a (16) főmondatának funkciója a közös tudás konstruálása az információ forrásának megjelölése által (első kézből származó tapasztalat a (15)-ben, értesülés a (16)-ban), a (17)-ben pedig az információ hozzáférhetőségének a mérlegelése, értékelése által. Az információ forrásának a jelölése az evidencialitás szemantikai tartományába tartozó művet (vö. Kugler 2015: 43–63).¹¹

(15) *Azt kellett volna mondanom, hogy „magyar teniszbravúr Ausztráliában”, és ehelyett azt mondtam, hogy „magyar teniszbúvár Ausztráliában” úgy, hogy akkor észre sem vettem. Csak azt láttam, hogy a kollégám alig tud megszólalni, és a fülesen keresztül hallottam, hogy a többiek ordítva nevetnek a vezérlőben.*

(16) *Mástól hallottam, hogy az öregemnek a kisujjában volt a szakmája.*

(17) *[...] mindannyian pontosan tudjuk, hogy a kultúra az egyik legsikeresebb ágazat [...]*

(18) *Azt hiszem, azt viszont mindannyian tudjuk, hogy a budapesti polgárok számára a közbiztonság jelenlegi helyzete elfogadhatatlan: [...]*

(19) *Azt gondolom, mindannyian tudjuk, hogy egy autópálya-körgyűrűnek, illetve egy körgyűrűnek egy város életében többféle funkciója lehetséges.*

A (18) és a (19) azt példázza, hogy az elérési viszony összetett referenciapont-szerkezetet is létre tud hozni úgy, hogy a kontextualizáló tagmondatok egymást is kontextualizálják. A kontextualizáló elemi mondatok sztrátumai esetében is beszélhetünk tehát kidolgozásról (Langacker 2016).

A kontextualizáló főmondat színre viheti azt is, hogyan kívánja a megnyilatkozó a célszerkezetet a diskurzus folyamatába vinni, például a (20)-ban váratlan, a beszélőtárs számára is vélhetőleg nehezen integrálható információként. A főmondat a megnyilatkozó társalgásbeli lépését, a (21)-ben a témaváltást is színre viheti.

(20) *Meglepő volt számomra, hogy az anyák egyike sem gondolja úgy, hogy családjuk a legszegényebbek közé tartozik. Valamennyien átlagosnak tartották életkörülményeiket.*

¹¹ A szakirodalom áttekintésére l. Kugler 2015: 43–49.

(21) *Térjünk vissza az eredeti kérdésre: [...]*

A magyarban a legalapvetőbb megvalósulása a konceptualizáló objektivizálásának az, ha a személyhez kötés az igealak által van megjelenítve, fentebb a (20) kivételével minden adat ebbe a típusba tartozik. Közvetettebb megoldás az, amikor a mentális szubjektum a lehorgonyzott folyamat érintett, inkább háttérjellegű szereplőjeként van ábrázolva (l. a (20) példában a *számomra* kifejezést).

A fenti példákban megfigyelhető, hogy a mellékmondat nem rendelődik a főmondat alá a prominencia szempontjából, hanem épp a mellékmondat jelenete kerül a figyelem előterébe. A kontextualizáló, lehorgonyzó predikációt megvalósító főmondatok esetében (vö. Pelyvás 2001) a mellékmondatra érvényesül a teljesség szempontja, nem egy nagyobb szerkezet részeként, hanem egészként értelmezzük (l. behatároltság), a teljes szerkezet ugyanis a mellékmondat jelenetére redukálható. A főmondati jelenet funkcionálisan az elemi mondaton belüli kontextualizáló hálózatrészekkel mutat rokonságot (vö. *úgy emlékszem ~ emlékezetem szerint*).

5.3. A szubjektivizáltan megkonstruált megnyilatkozási kiindulópont

Az 5.2. pont példáit olvasva elgondolkozhattunk azon, hogy nem volna-e lehetséges az olyan lehorgonyzó predikáció, amely nem teszi explicitté, hogy a megnyilatkozó (vagy ő is) biztosít elérést a prominens jelenethez, miközben a hozzáférés hozzá kötődik (vö. 'individual access'). A lehetőség illusztrálására néhány példát hozok táblázatos formában.¹² Az első, szürke árnyaltos példa objektivizált, a második, fehér hátterű szubjektivizált konstruálási módot képvisel.

¹² A *látszik/tűnik* episztemikus predikátumokkal kapcsolatban l. Kugler és Pomázi tanulmányát a jelen kötetben.

2. táblázat. Objektivizált és szubjektivizált megnyilatkozói kiindulópont

A lehorgonyzó predikáció jellege	A megnyilatkozó objektivizált és szubjektivizált megkonstruálásának példája
következtetés, vélekedés	„[...] Amilyen érzéketlen és primitív lélek vagyok, számomra ez egyáltalán nem érződik neműnek” – mondtam, „de ha már tárgyról van szó, valószínűnek tartom, hogy semlegesnemű kell legyen.” Valószínű, hogy a ház tiltakozik ittlétem ellen.
emlékezeti működés	Úgy emlékszem, tízezer lejt vittem magammal, [...] Úgy rémlik, még ez is benne volt abban a levélben. Úgy tűnik, tegnap láttam már.
érzékelés	hallottam, hogy a többiek ordítva nevetnek a vezérlőben Hallatszott, hogy füttyörszve szorgoskodik. Mégis jól hallható, hogy a magyar szerző sajátos, egyéni hangra talált, amelyben jelentős szerep jut a szöveg és a zene viszonyában megjelenő iróniának.
értésülés	Mástól hallottam, hogy az öregemnek a kisujjában volt a szakmája. Belgrádban olyan találgatások hallhatók, hogy a bujanovaci akciót Slobodan Milosevic emberei szervezték [...]
‘váratlan; szokatlan’ értékelés	Meglepő volt számomra, hogy az anyák egyike sem gondolja úgy, hogy Meglepő, hogy itt is minden harmadik-negyedik [gép] áll, nincs ember.
társalgásszervezés	Itt most áttérek arra, amit Sümeghy képviselő úr mondott. Igen, képviselő úr, [...] Erről annyit, hogy nehezen tudom elképzelni, ahogy [Politikus]t félrelökik, vagy kirángatják egy kocsiból.

A szubjektivizált konstruálási mód esetén az értelmezés bizonytalanságát az okozza, hogy részben konstrukciónként, részben szituációnként is mérlegelni kell, hogy a hozzáférés valóban egyéni vagy inkább megosztott. Mivel a magyar nyelvben nincsenek grammatikalizálódott jelölői a forrásevidencia típusainak, a hozzáférés kiértékelése igen összetett folyamat is lehet (l. Kugler 2015: 54). A következtetési folyamatokat jelző predikációk esetében is jellemzően kontextuális tényezők figyelembevételére van szükség a hozzáférés jellegének a valószínűsítéséhez. Míg a skála másik oldalán az *úgy rémlik* típusú kifejezések állnak, amelyeknek a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzása például a *nekem* szatellitával történhetne meg explicit módon, de a kifejezés e nélkül is tipikusan a megnyilatkozó kiindulóponttal kapcsolódik össze.

6. Összefoglalás

A dolgozat azt mutatta be, milyen módon működnek együtt az összetett mondat megkonstruálásának grammatikalizálódott sémái – különösen is a *hogya* kötőszós alárendelés – azzal a művelettel, ahogy a megnyilatkozó az aktuális figyelmi eseményben a figyelmi keretek egymásra épülő, előrehaladó megnyitásával felkínálja az útvonalat a prominens jelenet feldolgozásához. Ebben a megközelítésben tárgyalta a tanulmány a diskurzus alapjával, a megnyilatkozó mentális működésével mint kiindulóponttal kapcsolatot teremtő, lehorgonyzó predikációt megvalósító elemi mondatokat. Mind az elérési viszonyok, mind a konstruálási módok tekintetében változatosságot találtunk.

Irodalom

- Andics, Attila – Gácsi, Márta – Faragó, Tamás – Kis, Anna – Miklósi, Ádám 2014. Voice-sensitive regions in the dog and human brain are revealed by comparative fMRI. *Current Biology* 24(5): 574–578.
- Chafe, Wallace 1988. Linking intonation units in spoken English. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1–28.
- Cristofaro, Sonia 2014. Is there really a syntactic category of subordination? In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds.): *Contexts of subordination*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 73–92.

- Dér, Csilla Ilona – Markó, Alexandra 2010. A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech* 53(2): 135–180.
- Farkas Vilmos 1962. A mondat rendje. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. kötet. Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 451–455.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–70.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 77–87.
- Haspelmath, Martin 2004. Coordinating constructions: an overview. In: Haspelmath, Martin (ed.): *Coordinating constructions*. Amsterdam: John Benjamins. 3–39.
- Herlin, Ilona – Kalliokoski, Jyrki – Visapää, Laura 2014. Introduction. In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds.): *Contexts of subordination*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–16.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Kugler Nóra 2018. *Az összetett mondat*. Budapest: Eötvös Kiadó. <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/kugler-nora-az-osszetett-mondat/>
- Kugler Nóra – Markó Alexandra 2014. A hangzás egység és az elemi mondat a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 138: 424–439.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Theoretical Prerequisites. Stanford, California: Stanford University Press.

- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume II. Descriptive Application. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2014. Subordination in a dynamic account of grammar. In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds.): *Contexts of subordination*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–72.
- Langacker, Ronald W. 2016. Baseline and elaboration. *Cognitive Linguistics* 27(3): 405–439.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 181–225.
- Lieko, Anneli 1992. *The development of complex sentences: a case study of Finnish*. Helsinki: Finnish Academy of Science & Letters.
- Matthiessen, Christian – Thompson, Sandra A. 1988. The structure of discourse and 'subordination'. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 275–329.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. Szeged: JATE. 117–132.
- Pelyvás Péter 2001. On the development of the category modal: a cognitive view. How changes in image-schematic structure led to the emergence of the grounding predication. In: Kocsány Piroska – Molnár Anna (Hgg.): *Wort und (Kon)text*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 103–130.
- Pelyvás Péter 2002. A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5. Szeged: SZTE. 405–419.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.

- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Saffran, J. R. – Hauser, M. D. – Seibel, R. – Kapfhammer, J. – Tsao, F. – Cushman, F. 2008. Grammatical pattern learning by infants and cotton-top tamarin monkeys. *Cognition* 107(2): 479–500.
- Talmy, Leonard 2007. Attention phenomena. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 264–293.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language: a usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wéber Katalin 2011. „Rejtelmes kétféleség”. *A kétféle igeragozás elkülönülése a magyar nyelvben*. (Megkülönböztetésük a magyar nyelvészeti hagyományban és gyermeknyelvi megnyilatkozások longitudinális korpuszvizsgálata alapján). Bölcsészdoktori értekezés. Pécs: PTE.

II. Kontextualizáló konstrukciók empirikus vizsgálata

A látással összefüggő, kiértékelést kifejező episztemikus predikáció alternatív megkonstruálási módjai*

Absztrakt

A tanulmány a *látszik* és a *tűnik* kifejezések korpuszadatainak elemzésére, online és személyesen felvett kérdőív adataira alapozva vizsgálja a vizuális perceptuális jelenettel analóg, a tapasztalat kiértékelését elvégző episztemikus predikátumokat, ezek megvalósulásait és a funkciójukkal kapcsolatos beszélői vélekedéseket. A vizsgálat középpontjában az *Úgy látszik, hogy...*; *Úgy tűnik, hogy...* szerkezet áll. A tanulmány gyakorisági és funkcionális különbséget mutat ki a vizsgált konstrukciók között. Feltárja, hogy a *látszik*; *látszik, hogy* kifejezésekhez erőteljesen kapcsolódik a vizuális tapasztalat kiértékelésének a funkciója, míg az *úgy látszik, hogy...*; *úgy tűnik, hogy...* közepes episztemikus bizonyossági fokban elsődlegesen inferenciát jelöl. A korpuszelemzés alapján mindegyik konstrukció erősen szubjektivizált. A korpuszból és az adatközlőktől nyert adatok értelmezésében az elemzés felhasználja a *látszik* és a *tűnik* kifejezések asszociatív viszonyainak az eltérésében rejlő magyarázati lehetőségeket is.

Kulcsszavak: episztemikus predikáció, kontextualizáció, kontextualizáló tagmondat, szubjektivizáció, *látszik*, *tűnik*

1. Bevezetés

A tanulmány a *látszik* és a *tűnik* kifejezések korpuszadatainak elemzésére, online és személyesen felvett kérdőív adataira alapozva vizsgálja a vizuális perceptuális jelenettel analóg, a tapasztalat kiértékelését elvégző episztemikus predikátumokat

* A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

(vö. Mortelmans 2017), ezek megvalósulásait és a funkciójukkal kapcsolatos beszélői vélekedéseket.

A vizsgálat középpontjában a tagmondatok viszonyában megvalósuló kontextualizáció (Imrényi 2017), az *Úgy látszik, hogy...*; *Úgy tűnik, hogy...* szerkezet áll. Ezek a mentális predikátumok az episztemikus lehorgonyzás tágabb értelmében elemimondat-szintű lehorgonyzást végeznek el, „körülíró” (‘periphrastic’) eszközök (Langacker 2017: 44), a kontextualizált tagmondat jelenetének egzisztenciális státuszát jelzik (vö. Kugler 2017: 845–848; Langacker 2017: 44). A megfelelő értelmezésükhöz azonban szükséges annak figyelembevétele is, hogy a *látszik* és a *tűnik* episztemikus predikátumok hogyan működnek más konstrukciókban, illetve milyen asszociatív kapcsolathálózat tagjaiként funkcionálnak.

Először bemutatjuk a *valami valami(lyen)nek látszik, valami valami(lyen)nek tűnik* és az *Úgy látszik / Úgy tűnik, hogy...* konstrukciókra kapott korpuszadatokból származó megfigyeléseket (2.). Az MNSZ¹ adatbázisára támaszkodva egyrészt gyakoriságuk szerint vetjük össze ezeket a szerkezeteket; másrészt a mentális folyamatnak a konceptualizáléhoz való lehorgonyzottsága alapján eltérő, objektivizált vagy szubjektivizált konstruálási módjuk alapján jellemezzük a konstrukciókat. Azt feltételezzük ugyanis, hogy mind a gyakoriság, mind a jellemző konstruálási mód hatással van arra, hogy a megnyilatkozók bizonyos kontextusokban melyik kifejezést hívják elő könnyebben, a begyakorlottság nagyobb fokán.

Ezt követően a kérdőívvel nyert adatokat mutatjuk be (3.). A személyesen felvett, indoklást is kérő kérdőíves vizsgálatban mondatkiegészítéssel tesztet alkalmaztunk (3.1.). Ezzel azt vizsgáltuk, hogy az adatközlők mit gondolnak arról, milyen stratégiákat alkalmaznak a megfigyelésről és annak kiértékeléséről, illetve az arra épülő következtetésről való beszámolóban akkor, amikor a fenti predikátumok közül választanak. Az online kérdőív (3.2.) értékelést kért azzal kapcsolatban, hogy a vizsgált konstrukciók milyen fokú beszélői bizonyosságot jeleznek, ezzel akartuk feltárni a *látszik : tűnik, úgy látszik : úgy tűnik* viszonyában – előfeltevésünk szerint – létező különbségeket.

Végül összefüggésükben is tárgyaljuk a kapott adatokat (4.), megkíséreljük feltárni az eredményeket motiváló tényezőket (5.), és rövid összefoglalást adunk (6.).

A jelen munka adatfeltáró-értelmező jellegű, nem törekszik arra, hogy az eredményeket beillesse a *seem* típusú igékkel foglalkozó nemzetközi nyelvészeti

¹ Magyar Nemzeti Szövegtár v2.0.5, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>; l. Oravecz–Váradi–Sass 2014.

diskurzusba (l. pl. Aijmer 2009; Lampert 2010; Mortelmans 2017), ezt csak előkészíteni szándékozik azzal, hogy jelzi a kapcsolódási pontokat.

2. A korpuszalapú vizsgálat

2.1. A vizsgált konstrukciók és a mentális folyamat rájuk jellemző konstruálási módja

A *látszik* és a *tűnik* igék a vizuális észlelés, illetve az összetettebb mentális feldolgozás (pl. következtetés) folyamatát a Stimulus kiindulópontjából perspektiválják, maga az igealak a Stimulushoz mint elsődleges szereplőhöz (trajektorhoz) kötődik, nem teszi lehetővé sem egy mentális szubjektumhoz (egy észlelő, következőtő Experienshez) kötést, sem a megnyilatkozóként fellépő konceptualizáléhoz való lehorgonyzódást.

- (1) A végén olyan feketének, betegnek és lázasnak látszott Cserei uram is
- (2) Úgy látszik, hogy a Samsung legújabb szoftvereit mindig a komolyabb modelljeibe teszi be
- (3) A csütörtöki 47,5 fok igen magasnak tűnik első hallásra
- (4) Úgy tűnik, hogy a terhesség alatti dohányzás is rosszat tesz a magzatnak

Ezek az igék a mentális folyamatnak a konceptualizáléhoz le nem horgonyzott feldolgozására készítetnek, miközben fogalmi szerkezetüknek része, hogy a folyamatnak van észlelő, következőtő szereplője, mentális szubjektuma. A konceptualizáló alapbeállítás szerint nem része a lehorgonyzott folyamattal kapcsolatos közvetlen hatókörnek, a „színre vitt” jelenetnek, de a teljes hatókör részeként feldolgozódik. Ez a konstruálási mód nagymértékben szubjektívizált. Az objektívizáció/szubjektívizáció alatt a konceptualizáló kifejtett vagy kifejtetlen jelenlétét értjük (Langacker 2008: 260–264; Tolcsvai Nagy 2017: 306–309).

A folyamathoz tartozó mentális szubjektum színre vihető, a közvetlen hatókör részeként, objektívizáltan is ábrázolható, erre példa az (5)–(8).

- (5) A gondolat, hogy a hazugságot a sírba vigyem magammal, *nekem* borzasztónak látszik
- (6) *a külső szemlélő számára* úgy látszik, hogy a manó áll
- (7) *nekem* már egy-egy szám is végtelennek tűnik
- (8) *Nekem* úgy tűnik, hogy itt egyébként is egy ilyen irányú gondolkodás nyílik meg.

A mentális szubjektum szubjektivizált, implicit jelenléte azzal az értelmezéssel jár, hogy 1) a tapasztalathoz, következtetéshez való hozzáférés a megnyilatkozó szerint megosztott, általános (vö. 'shared access' Jaakola 2018: 123–124); vagy 2) a hozzáférés egyértelműen a megnyilatkozó szubjektumhoz kötődik (vö. 'individual access' Jaakola 2018: 123–124). Az ezektől való eltérésnek vagy ezek nyomatékos kifejezésének felel meg a nagyobb fokú kidolgozás (vö. Kugler 2015: 25–32, 58–62).

Az MNSZ korpuszában megvizsgáltuk a különböző konstrukciókhoz tartozó, teljes korpuszra vonatkozó példánygyakoriságot, ezeket ismerteti az 1. táblázat.

1. táblázat. A konstrukciók gyakorisági eloszlásai a korpuszadatok alapján

	-nAk látszik ²	-nAk tűnik ²	úgy látszik ³	úgy tűnik ³
Példánygyakoriság	42 879	110 832	3964	28 434

Az adatok jelzik, hogy a *tűnik* igéhez tartozó konstrukciók mindkét konstruálási módban nagyobb számban vannak jelen a korpuszban, mint a *látszik* igéhez tartozó konstrukciók.⁴ A jelenséget magyarázhatja az, ha az *úgy tűnik* szerkezet erőteljesebben egységstátuszú a nyelvben, mint az *úgy látszik*, de a *vmi(lyen)nek tűnik* konstrukció is többszörös példányszámmal fordul elő a korpuszban, mint a *vmi(lyen)nek látszik*. A *látszik* a *lát* igének az asszociációs hálózatába tartozik bele (vö. 6. táblázat), ez a hálózat pedig további alternatív konstruálási módokat (pl. módosítószós kontextualizálást) kínál fel a beszélői bizonyosság különböző fokozatainak a kifejezésére.

Az *úgy tűnik* szerkezet magasabb fokú lexikalizálódottsága azzal is összefügghet, hogy a grammatikalizációs ösvényen előrehaladott állapotban van mint episztemikus-inferenciális jelölő. Ezt a következő, korpuszból származó példa is megerősíti, amelyben a megnyilatkozó halmozza az episztemikus jelölőket.

- (9) A felületes olvasónak már-már úgy tűnik, talán első olvasatra önöknek is, hogy minden megvalósítható ebből a fejlesztési forrásból.

² Keresési mód: DAT esetben álló névszó 5 szavas kontextusában bármely irányban forduljon elő a *látszik/tűnik* vagy valamelyik paradigmatiszta alakja.

³ Keresési mód: *úgy tűnik/látszik* egyszerű kereséssel (szintén tartalmazza a paradigmatiszta alakokat), jobbra 2 szó távolságban szerepeljen a *hogy* kötőszó.

⁴ A Kivi kisméretű beszélt nyelvi korpusz, de az adatai (Kugler 1995: 162–163) hasonló gyakorisági különbséget mutattak.

A (9) szerkesztésmódja a megnyilatkozó magas fokú metapragmatikai tudatosságáról árulkodik: halmozza a bizonytalanságot kifejező szerkezeteket: erre szolgál a *már-már* partikula, a *talán* módosítószó, a közbeékeléses mondat szerkesztés, valamint ezt erősíti az *úgy tűnik* episztemikus predikáció is. Az ironikus konstruálásban szerepe van annak, hogy a megnyilatkozó egy potenciális felületes olvasó mentális folyamatait szimulálja (perspektíváltan), majd valószínűsíti, hogy hasonló folyamatok zajlanak le a partnerei esetében is, és implikálja, hogy a mentális műveletek eredménye hibás, mert a tapasztalat megtévesztő, ő azonban átlát ezen a látszaton. Hasonló kontrafaktív alkalmazás jellemzi a *látszólag* módosítószót is.

A 2. táblázatban bemutatott keresés eredményeiből lehívtunk minden szerkezetre 200-200 elemszámú véletlenszerűen rendezett listát.⁵ Ezeken a listákon tártuk fel, hogy milyen gyakorisággal van a mintában objektivizáltan kidolgozva a megnyilatkozóként fellépő konceptualizáló (Experiens szereplőként). Ha nem volt előfordulás a véletlen listában, akkor célzott kereséssel is megpróbálkoztunk. A konstrukciókban a mentális szubjektum valamilyen datívuszi esetjelölővel lehet kidolgozva, tehát *-nak/-nek* ragos névszóra, személyes névmásra, valamint *sámára/része* névutós kifejezésekre kerestünk a 200-as listában, kézzel válogatva; illetve amennyiben nem volt találat, a teljes korpuszban a kifejezések kontextusában.

2. táblázat. A konceptualizáló objektivizált előfordulása
a 200-as elemszámú véletlen listában

	<i>-nAk látszik</i>	<i>-nAk tűnik</i>	<i>úgy látszik</i>	<i>úgy tűnik</i>
Példány (db)	3	4	0	10
A mentális szubjektum azonos a megnyilatkozóval	0	3	0	6

A véletlenszerű listában a 2. táblázat felső sorában bemutatott mennyiségben volt objektivizáltan megkonstruálva a mentális szubjektum (az alsó sor azt mutatja meg, ebből mennyiszer egyezett a mentális szubjektum a megnyilatkozóval). Ez a *tűnik*-hez tartozó konstrukciók esetében volt gyakoribb.

(10) *Önnek* minden dolog piszkosnak *tűnik*

(11) *Nekem* úgy *tűnik*, hogy már beírta

⁵ A *-nAk látszik* listája 33, a *-nAk tűnik* listája 24, az *úgy látszik* listája 4, az *úgy tűnik* listája 1 vak-találót adott a vizsgálat szempontjából.

- (12) Ő csak aszerint cselekedhet, ahogy *neki* – nem pedig neked – helyesnek látszik

Az *úgy látszik* konstrukcióval a véletlen lista nem adott ki értékelhető találatot, a teljes korpuszban keresve azonban a *számára* névutóval 3 találatot kaptunk. Ezekből egy:

- (13) *Úgy látszik az ellenőrök számára* is, hogy minden rendben van.

A kiértékelést végző szubjektum megjelenésének alacsony előfordulása az *úgy látszik* szerkezetnél azzal is magyarázható, hogy ezek az elemi jelenetek megkonstruálhatók a *vki lát vmit* szerkezettel is (pl. *Az ellenőrök is úgy látják, hogy minden rendben van*).

Az *úgy tűnik* konstrukció nem kínál fel ilyen alternatív konstruálási lehetőséget, mivel a *tűnik* Stimulus trajektorhoz kötődik, nincs az *Experiens* kiindulópontjából megalkotott alternatívája. Az *úgy látszik* esetében a teljes korpuszban lefuttatott keresés nem adott olyan találatot sem, amikor az *Experiens*t egy individuumot kifejező *-nak/-nek* ragos névszó dolgozza ki (*a testvéremnek / a postásnak / Jánosnak úgy látszik...*).⁶

Alternatív módon térdeiktikus elemekkel is megkonstruálható a kiértékelő nézőpontja, ahol az *Experiens* tartózkodási helyére utaló deiktikus elem (az *innen messziről* mutató névmási, értelmezős szerkezet) metonimikusan magára a kiértékelő nézőpontjára utal:

- (14) Érdekes, mi meg itt sírunk a pasik után. Innen messziről úgy látszik

3. A kérdőíves vizsgálatok

3.1. A személyesen felvett mondatkiegészítési kérdőív

A mondatkiegészítési feladatot személyesen vettük fel, a kitöltést és az indoklást diktafonra rögzítettük.⁷ A vizsgálatban 20 adatközlő vett részt, mindenki nappali

⁶ Egyetlen, kértéltelmű adat volt (*Azt mondják, hogy van ilyen lélektani határ. Szerintem azért a magyar embernek úgy látszik, hogy még sincsen*), de ennek az esetében is inkább valószínűsíthető az *úgy látszik* közbevetésszerű megnyilatkozási értékelésként való értelmezése.

⁷ Az adatközlők beleegyezési nyilatkozatot töltöttek ki, a nyilatkozat aláírásával jelezték a tudomásulvételt és az adatok kezelésével kapcsolatos tájékoztatás megtörténtét. Rendelkeztek arról, hogy tudományos kutatás céljára korlátlanul csak a lejegyzett szöveg használható fel. A hangfájlokat a lejegyzés a diktafonon (elzárt helyen) és jelszóval védett egyetemi számítógépen tároltuk, a lejegyzés ellenőrzése után a számítógépről és a diktafonról egyaránt töröltük, így a kutatással kapcsolatban semmilyen azonosításra alkalmas védett adat nem maradt a birtokunkban. Ezúton köszönjük a segítséget a résztvevőknek, név szerint is Szakács Borbálának.

tagozatos képzésben részt vevő egyetemi hallgató (egy kivétellel az ELTE BTK hallgatói). A feladatban nem vehetett részt olyan hallgató, aki a kérdőívnek is kitöltője volt.

A kérdőívfelvétel vegyes technikával készült: egyrészt nemcsak kérdeztünk, hanem az adatközlők maguk is látták a kérdést. A feladat két mondat kiegészítése volt megadott kifejezések közül választással. A megoldáshoz indoklást kérő és pontosító kérdések is tartoztak. A feladatot az alábbi kép mutatja be. A képtől eltérően a kísérleti személyek egyszerre csak egy feladatot láthattak.

1. kép. Mondatkiegészítési feladat

Nézzé meg az alábbi képet!

Egészítse ki a mondatokat a képpel kapcsolatban a megadott lehetőségek valamelyikével!

A tigris foga élesnek _____.
tűnik
látszik

Indokolja döntését.

_____, hogy a tigrist zavarja valami.
Úgy látszik
Úgy tűnik
Látszik

Indokolja döntését.

A két mondat az elgondolásunk szerint különbözik abban, hogy az első olyan kijelentést fogalmaz meg (*A tigris foga élesnek...*), amelyhez a kép mint vizuális stimulus egyszerű kiértékelésével el lehet jutni, míg a második (... *hogy a tigrist zavarja valami*) csak a jelekből való következtetéssel, összetettebb mentális műveletekkel alkotható meg. Ennek megfelelően a *látszik* nagyobb arányú választására számítottunk az első mondatban, és arra, hogy a másodikban nem vagy alig fogják alkalmazni. A második mondatban egyformán valószínűsítettük az *úgy látszik* és *úgy tűnik* kifejezések kijelölését.

A stimulusként szolgáló képet kivetítettük, a felvétel ideje alatt végig nézhatték az adatközlők. A kérdéseket külön-külön kapták meg, nem egyszerre. Az adatközlőket két csoportra osztottuk, a kiegészítésre megadott lehetőségeket más-más sorrendben kapta meg a 10-10 kitöltő, hogy kizárhassuk a sorrend befolyásoló szerepét.

A hangfelvétel teljes ideje 32 perc 49 másodperc. A lejegyzett szöveg 2485 szövegszó terjedelmű.

A mondatkiegészítési feladat az alábbi eredményeket hozta.

3. táblázat. A mondatkiegészítési feladat eredményei

Mondat	1. <i>A tigris foga élesnek ...</i>		2. ..., <i>hogy a tigrist zavarja valami.</i>		
Kiegészítés	<i>látszik</i>	<i>tűnik</i>	<i>Látszik</i>	<i>Úgy látszik</i>	<i>Úgy tűnik</i>
Választás (db)	6	14	2	7	11

A választások (a várákozástól eltérően) a *tűnik* (*tűnik* és *Úgy tűnik*) fölényét hozták mindkét feladatrészben. A *látszik* választása nagyobb arányú volt az 1. feladatban, mint a 2.-ban, ez összhangban van a várákozásainkkal, bár a választások száma az 1. feladatban elmaradt ettől. A választások indoklása, az értelmezés kifejtése alapján kiderült, hogy a két mondat és a kép viszonya részben a szándékainknak megfelelő viszonyban értelmeződött, tehát a fogak élességét alapvetően vizuális tapasztalat kiértékelt eredményeként írták le (l. például a (15) interjúrészletet), míg a tigris zavartságát következtetés eredményeként (l. például a (16) interjúrészletet).

- (15) A10: Hát így gondolkoztam magamban, hogy melyik passzolna hozzá jobban, és a *tűnik* az valahogy nem is tudom, mert a *tűnik* az valami eltűnik, a *látszik* az meg minthogyha így előjönne, és ez így nagyon élesen látható, hogy az ő foga nem tudom, éles [nevet].

- (16) A4: És hát ebben nem lehetünk biztosak, szerintem, ezért csak erre következtetnék, hogy *úgy tűnik*.

Az 1. mondat esetében azonban heten⁸ hivatkoztak arra, hogy a kép alapján az észlelés mégsem elég megbízható (l. például (17)–(18)).

- (17) A7: Hát [kuncog] igazából nem látszik teljesen a képen, vagy hát nem teljesen kivethető, és ezér én inkább a *tűniket* mondanám, mint azt, hogy *látszik*, mer a *látszik* az inkább arra vonatkozna, hogy akkor biztos vagyok benne, hogy az.
- (18) A18: Mm, hát mivel nem tudtam megtapasztalni, mertő ez egy kép, és nem tudom tapasztalataimmal bizonyítani azt, hogyő tényleg éles, ezért ezért inkább azt mondom rá, hogy *tűnik* [...]

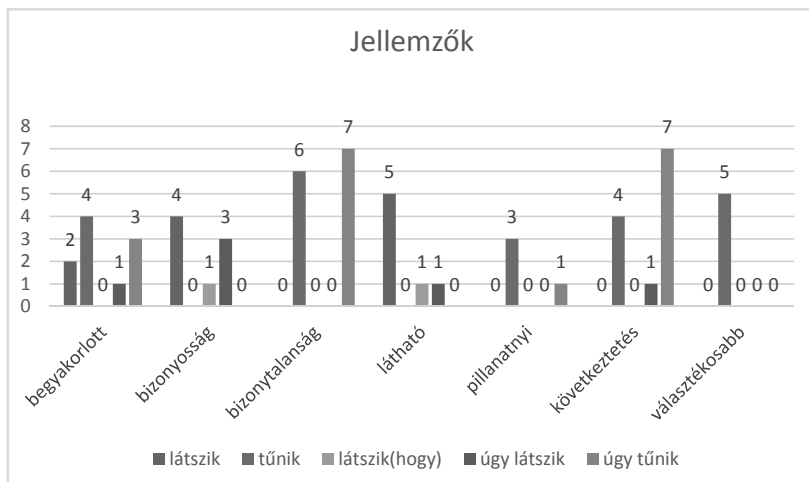
A 2. mondatot következtetés eredményeként értelmezték az adatközlők, és ezt általában összekapcsolták valamilyen fokú episztemikus bizonytalanság kifejezésével. Egy adatközlő (a 13-as) a következtetés eredményét teljesen biztosnak tartotta (19), egy másik (a 17-es) pedig megfigyelés eredményének tartotta a zavartságot, de nem tartotta vizuálisan észlelhetőnek a fog élességét (20).

- (19) A13: Ezt így a képről eldöntve, hogy az már teljesen biztos, hogy zavarja valami, így magától nem rándul hátra, így inkább azt választom.
- (20) A17: [...] mert látszik, hogy el van fordulva, és hogy valami kihozta a béketűrésből. [K: Mhm.] Az miatt választottam ezt. [...] Nincs a képen, de valójába ott van.
- K: Értem. Tehát itt látod azt, vagy látszik az, hogy a tigrist valami kihozta a béketűrésből, de ezen a képen az nem látszik, az nem látható, hogy a foga éles.
- A17: Igen.

A vizsgálat egyik tanulsága az, hogy az interjú nélkül nem derült volna ki, hogy az azonos vizuális stimulushoz kapcsolódó kijelentéstartalmakat teljesen más episztemologikus státusszal értelmezik az adatközlők, ezért még azt sem lehet adottnak tekinteni, hogy mi látható, és mi az, amire csak a vizuális stimulus alapján következtetni lehet.

A következőkben az adatközlői indoklások, magyarázatok alapján áttekintjük az öt kifejezés legfőbb, kontrasztba állítható jellemzőit.

⁸ A 7-es, 12-es, 14-es, 15-ös, 17-es, 18-as és a 20-as adatközlők nyilatkozták ezt.

1. ábra. A kifejezéseknek tulajdonított jellemzők diagramja

Az 1. diagramon a számok azt mutatják, hogy a kitöltéshez fűzött indoklás, értelmezés során hány adatközlő említette vagy az első, vagy a második feladatnál az adott jellemzőt. A jellemző formulálása a szerzők munkája, ezekhez manuális tartomelemzéssel jutottak. A következőkben sorra vesszük, és egy-egy interjú-részlettel illusztráljuk a kifejezéseknek tulajdonított funkciókat, jellemzőket.

a) Begyakorlottság. Az adatközlők főképp a *tűnik* és az *úgy tűnik* esetében hivatkoztak arra, hogy a kifejezés gyakori, megszokott a használata a megadott típusú szerkezetben, ezért könnyebben előhívható, mint a megadott alternatíva, alternatívák.

(21) A3: Nekem így hangzik természetesebbnek.

(22) A6: Hát ő én ezt használom így a mindennapokban. Úgyhogy nekem megszokás.

(23) A8: Először ezt mondtam volna anélkül, hogy elolvastam volna a válaszlehetőségeket.

b) Bizonyosság és bizonytalanság. Jellemzően beszélői bizonyosság, határozott kijelentés („biztos benne”, „egyértelmű”, hogy így van) jelölőjének tartották

a látszik, az úgy látszik és a látszik, hogy kifejezéseket, míg a megnyilatkozói bizonytalanság jelzéseként értékelték az úgy tűnik, tűnik kifejezéseket.

- (24) A16: Hátő az hogy nekem a *látszik* ő az jobban egyő jobban meg vagyok bizonyosodva valamiről, hogyha azt a szót használom vagy ígét, a *tűnik* az meg inkább egy spekuláció, éső hát a kép alapján nem vagyok biztos, hogy ez zavarja valami, hanem lehet, hogy csakő [...] nem tudom [...] üdvö üdvözl tehát hogy nem nem vagy^{ok} nem tudom azt mondani száz százalékra, hogy hogy valami zavarja őt.
- (25) A20: [...] mert ugye a *látszik* az úgy az egy konkrétabb dolog, a *tűnik* az meg egy ilyen tehát olyasmi minthogy nemtom az én véleményem szerint, tehát egy sokkal kevésbé hogy mondjam ilyen ő indokolt dolog vagyő kijelentett dolog.

c) A közeli, jól látható, megfigyelhető jelenség és a pillanatnyi, nem jól megfigyelhető jelenség kontrasztja. Ez a kontraszt egyértelmű kapcsolatot mutat az előző párossal: minél megbízhatóbb a tapasztalat (ezt gondolják a *látszik*, a *látszik*, *hogy* és az *úgy látszik* esetében), annál nagyobb bizonyosságot feltételeznek az adatközlők, minél rövidebb ideig tartó, és minél kevésbé jó a megfigyelés (ezt gondolják a *tűnik* és az *úgy tűnik* esetében), annál nagyobb bizonytalanságot feltételeznek. Lásd fentebb a (15) és a (18) példát.

- (26) A11: [...] a *tűnik* az számomra olyan, amely elmosódhat, vagy esetleg csak egy pillanatra lép föl, és ezért nem tűnik olyannak, ami ami konkrétan ott lenne, mivel ez a képet per pillanat konstans látom, ezért választottam a *látszik* kifejezést.

d) A megfigyeléssel szemben a következtetés kontrasztba állítása. Az adatközlők a „spekuláció”, a nem közvetlenül megfigyelhető, hanem következtetési folyamatokat igénylő vélekedés jelölőjeként jellemezték az *úgy tűnik*, *tűnik* és az *úgy látszik* kifejezéseket. Ezeket szintén a nagyobb episztemikus bizonytalansággal kapcsolták össze. Lásd erre fentebb a (16) példát is.

- (27) A14: Itt is inkább az *Úgy tűnik*-et választanám, mert szerintem az *Úgy látszik* aző [...] az akkor látnom kéne hogyő hogy a tigrisnek a konkrét környezetét, hogy mi van körülötte, éső és mivel nem látom, csak a tigris látom, hogyő agresszív valamennyire, ezért valószínűleg zavarhatja

valami, de hogy ezt én nem tudom konkrétan megmondani, mer nem tudom hogy hogy van mellette valaki, mer az nincs rajta a képen.

A 14-es adatközlő érvelésében is megfigyelhető, hogy a következtetési folyamatokkal magyarázott választás kifejtésében megjelennek más episztemikus (vagy episztemikus-inferenciális funkcióval is rendelkező) jelölők, például az igealakban a *-hAt* potentialis, egyéb a beszélőhöz lehorgonyzott mentális igék (pl. *gondol* (7), *következtet* (1)), módosítók (a *valószínűleg* (2)), egyéni hozzáférést jelölő egyéb kifejezések (pl. *szerintem*⁹ (7), *véleményem szerint* (1)).

e) Megszokott és **választékos**. Az adatközlők hivatkoztak arra, hogy az adott vizsgálati helyzetben vagy általában is a választékosabb¹⁰ kifejezést részesítik előnyben, és ennek a *tűnik* kifejezés felel meg.

- (28) A9: Hát szerintem azért mondtam, mert egyetemen vagyunk, és ez egy ilyen szebb megfogalmazása, hétköznapi azt mondanám, hogy *látszik*.
- (29) A16: ... az meg csak egy hm szebb, vagy szeretem az ilyen szebb szóhasználatokat, vagy a kevésbé gyakoribbakat használni.
- (30) A20: Hát azt nem tudom, nehéz válaszolni, mert én mindig azt szoktam ^{asz}szem ez ilyen sokkal választékosabb, mint a *látszik*

3.2. Az online kérdőíves adatgyűjtés

Az önkitöltéses kérdőívet úgy szerkesztettük meg, hogy ugyanabban a mondatkörnyezetben tudjuk vizsgálni a célkifejezéseket, ezért két változatot készítettünk (l.d a 4. táblázatban).

4. táblázat. Az online kérdőív két változatának értékeltetett szerkezetei

1. változat (munkacím: Megnyilatkozói bizonyosság)	2. változat (munkacím: Beszélői bizonyosság)
Úgy látszik, esni fog.	Úgy tűnik, esni fog.
Talán megkérdeznék minket is.	Talán megkérdeznék minket is.
A számításba valószínűleg hiba csúszott.	A számításba vélhetőleg hiba csúszott.

⁹ A *szerintem* más részekben is gyakran előfordul az érvelésnek az adatközlőn keresztüli elérését jelölve, összesen 13 előfordulása van a 2485 szavas lejegyzésben.

¹⁰ Az indoklás háttérében lévő ideológiák feltárása nem volt célunk.

A kutya vélhetőleg féltékenységből támadt a gyerekre.	A kutya valószínűleg féltékenységből támadt a gyerekre.
Ez a mutatóvány veszélyesnek tűnik.	Ez a mutatóvány veszélyesnek látszik.
Tudom, hogy te kerestél tegnap.	Úgy tudom, hogy te kerestél tegnap.
Ki fogják függeszteni a jelöltek névsorát.	Biztosan ki fogják függeszteni a jelöltek névsorát.

A táblázatban szürke sávval emeltük ki a jelen tanulmányban vizsgálni kívánt szerkezeteket. A kitöltők feladata az volt, hogy 1–5 Likert-skálán értékeljék a mondatot aszerint, hogy mennyire tartják biztosnak a megnyilatkozót a vélekedésében. Az 1 érték jelölte azt, hogy 'egyáltalán nem', az 5 azt, hogy 'teljes mértékben'. A kérdőívet a *Kérdőívem* alkalmazással¹¹ készítettük el. A (31)-ben olvasható a kitöltéshez adott tájékoztató és az utasítás.

- (31) A kérdőív kitöltése 1-2 percet vesz igénybe. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy mennyire tartja biztosnak vagy bizonytalanoknak a beszélőt abban, amit állít.

Mennyire biztos ön szerint a megnyilatkozó a vélekedésében? Értékelje a megnyilatkozás alatti skálán!

A kérdőívet 66 adatközlő (33-33) töltötte ki, mindannyian magyar alapszakos vagy magyartanári képzésben részt vevő ELTE BTK-hallgatók voltak.¹² A kitöltők átlagéletkora az 1. (Megnyilatkozó bizonyosság) kérdőív esetében 22,5 év, a 2. (Beszélői bizonyosság) kérdőív esetében 20,9 év volt. Az életkoron kívül más személyes adatot nem rögzítettünk.

A két kérdőívet célzottan küldtük ki, így senki sem tölthette ki mindkét változatot, csak az egyikhez fért hozzá. A kitöltés 2019. február 21-e és március 17-e között zajlott. Az online kérdőív adatközlői nem vehettek részt a mondatkiegészítési feladatban sem (l. 3.2.). A kitöltés eredményét Excel-táblázatba mentettük. Az 5. táblázat az ötös a Likert-skálán bejelölt értékek átlagát közli.

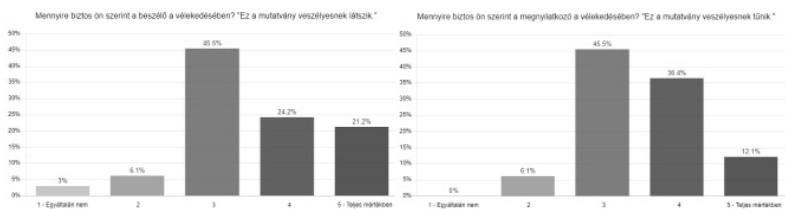
¹¹ L. <http://www.kerdoivem.hu/>.

¹² A kitöltők szervezéséhez nyújtott segítséget köszönjük Lengyel Klára egyetemi docsnak. A részvétel ezúton is köszönjük a hallgatóknak.

5. táblázat. A 'megnyilatkozási bizonyosság' kérdőívek eredményei

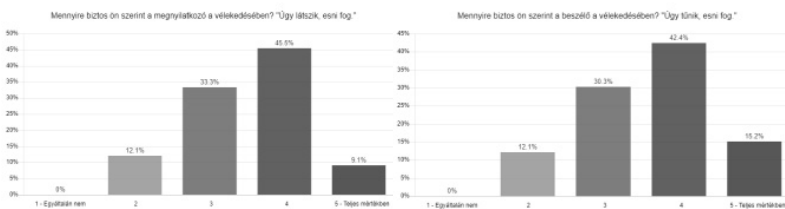
<i>Ez a mutató veszélyesnek...</i>		<i>..., esni fog.</i>	
<i>látszik</i>	<i>tűnik</i>	<i>Úgy látszik</i>	<i>Úgy tűnik</i>
3,55	3,55	3,52	3,61

A kitöltők a *vmi vmilyennek látszik/tűnik* konstrukció egy-egy példányában átlagosan azonosnak tartották a megnyilatkozási bizonyosság fokát, a teljes bizonytalanság (1) és a teljes bizonyosság (5) közötti középső értéken, de a pozitív pólus felé billenve helyezték el. Az eredmény az *úgy látszik*, *úgy tűnik* kifejezések esetében is hasonló, de – várakozásainktól eltérően – az *úgy tűnik* kissé jobban tolódik a pozitív pólus felé, mint az *úgy látszik*. Az adatok nem igazolják, hogy a *tűnik* konstrukciói nagyobb episztemikus bizonytalanságot jelölnek, mint a *látszik* szerkezetei.

2. ábra. A veszélyesnek látszik/tűnik értékeinek megoszlása

A 2. diagramon a *látszik* értékeinek nagyobb szóródása figyelhető meg, a megítélésével kapcsolatban az adatközlők megosztottabbak: mindkét szélső értékre több jelölést kapott, mint a *tűnik*, amelynek evaluációja valamivel homogénebb.

3. ábra. Az *Úgy látszik* / *Úgy tűnik*, *esni fog* értékeinek megoszlása

Az *úgy látszik* és az *úgy tűnik* megítélése nemcsak az érték szempontjából mutat igen nagy hasonlóságot, hanem az értékek megoszlása alapján is.

Az online kérdőív adatai azt jelzik, hogy a *látszik* és a *tűnik*, illetve az *úgy látszik* és az *úgy tűnik* az episztemikus bizonyosság fokának kifejezése szempontjából is jó alternatívái egymásnak.

4. A különböző adatforrásokból származó eredmények közötti összefüggés

A korpusz alapján adatolható gyakorisági különbség összhangban van az adatközlőknek azzal a meglátásával, hogy a vizsgált szerkezetekben a *tűnik*; *úgy tűnik* begyakorlottabb, könnyebben előhívható, mint a *látszik*; *úgy látszik*. Az adatközlők expliciten hivatkoztak is saját tapasztalatukra a gyakorisággal kapcsolatban:

- (32) A10: Hm [...] eccerűen így tűnik helyesebbnek, valószínűleg többször használom ezt, vagy többször hallom ezt a kifejezést a hétköznapiakban, hogy *úgy tűnik* valami.

Míg a *vmi vmilyennek látszik/tűnik* konstrukcióban az adatközlők többsége nem érzékelt jelentős funkcionális különbséget, megjelent az a szempont, hogy a *látszik* erősebben kötődik a vizuális tapasztalati forráshoz. A *látszik*; *látszik*, *hogyan* kifejezést a mondatkiegészítésben akkor alkalmazták, amikor hivatkoztak is a vizuális tapasztalatra, annak kiértékelésére, ezért választása a tigris zavarásával kapcsolatos következtetésben kivételes volt (az indoklásban az adatközlő azonban azt állította, hogy ő ezt látta, l. a (20) közlést).

A *tűnik* választása mellett egyszerre jelentett motiváló faktort a nagy gyakoriság és a könnyebb előhívás, valamint az, hogy többen a *látszik* választékosabb szinonimájaként kezelték. Azt az ellentmondást nem tudjuk feloldani, hogy a választékosabb minősítést azzal is összekapcsolták, hogy kevésbé szokványos, ez ugyanis ellentmondani látszik az erős begyakorlottságnak, a háttérben (általunk nem vizsgált) nyelvideológia működését feltételezzük.

Mindkét típusú kérdőíves vizsgálat megerősítette, hogy a *látszik*; *úgy látszik*; *tűnik*; *úgy tűnik* kifejezések működnek az episztemikus tartományban, ezért kapcsolható hozzájuk valamilyen fokú megnyilatkozási bizonyosság. A mondatkiegészítési feladatban a nagyobb bizonytalanság kifejezését (a következtetési folyamatokkal és/vagy a nem biztos érzékeléssel összekapcsolódva) leginkább az *úgy tűnik* és a *tűnik* kifejezéseknek tulajdonították. Az online kérdőív adatai azonban nem jeleznek számottevő eltérést az episztemikus bizonyosság fokában: a kifejezések vagy teljesen azonos, vagy csak kis mértékben különböző átlagos értéket kaptak a bizonyossági skálán, és ez a teljes bizonytalanság (1) és teljes

bizonyosság (5) közötti, középső érték volt, enyhén a pozitív pólus felé billenve. Meglepő, hogy az *úgy tűnik* kifejezés kapta a legmagasabb átlagos értéket, ugyanis a (nem értékelést, hanem magyarázatot kérő) mondatkiegészítései feladatban éppen ehhez a kifejezéshez kapcsolták az adatközlők leggyakrabban az episztemikus bizonytalanság kifejezését. A *veszélyesnek látszik* kifejezés esetében a *látszik* által jelölt episztemikus bizonyosság megítélése kevésbé volt egységes, mint a másik három kifejezés értékelése.

A fent bemutatott empirikus vizsgálat azt is jelzi, hogy az eltérő módszerekkel nyert adatok értelmezése, az eredmények egymásra vonatkoztatása nem problémamentes. Az előálló ellentmondások egyrészt módszertani problémákat jelezhetnek, másrészt segítenek leszámolni azzal az illúzióval, hogy a nyelvi tevékenységre vonatkozóan általánosításokhoz lehet jutni olyan adatok alapján, amelyeket nyelvi kifejezések alkalmazásával, azok valamilyen aktuális helyzetben létrehozott aktuális értelmezésével nyerünk (vagyis ahogy nyelvi adatok vizsgálata lehetséges). Mivel nem tudhatjuk, hogy a kapott adatok mit jelentenek az adatközlők számára, a feladatunk saját értelmezői kiindulópontunk és módszerünk explikálása az adatok kezelésében és felhasználásában. Ezt a hermeneutikai nézőpontot érvényesíti a következő (5.) rész is a lehetséges motiváló tényezőkről szóló fejtegetéssel.

5. Az eredményeket motiváló tényezők és további kérdések

5.1. Az asszociatív kapcsolatok aszimmetriája, a VIZUÁLIS ÉSZLELÉS forrástartomány szerkezetének különbsége

A *látszik* és a *tűnik* kifejezések eseményszerkezetükben igen hasonlóak, szimbolikus asszociatív viszonyaik azonban aszimmetriát mutatnak a szereplői viszonyok perspektíválása szempontjából. Ezt az aszimmetriát a 6. táblázat (a teljesség igénye nélkül) részletezi.

6. táblázat. A látszik és a tűnik asszociatív kapcsolatai

	látszik	tűnik
evidenciális-episztemikus kontextualizáló tagmondat	<i>Látszik, hogy</i> <i>Az látszik, hogy</i> <i>Látszik az, hogy</i> <i>Úgy látszik, hogy</i>	<i>*Tűnik, hogy</i> <i>*Az tűnik, hogy</i> <i>*Tűnik az, hogy</i> <i>Úgy tűnik, hogy</i>
egyéb főmondati predikátum stimulus(szerű) trajektorral	<i>Látható, hogy</i> <i>Az látható, hogy</i> <i>Látható az, hogy</i>	<i>*Tűnhet, hogy</i> <i>*Az tűnhet, hogy</i> <i>*Tűnhet az, hogy</i>
az érzékelt/értékelt folyamat kidolgozásával elemi mondaton belül	INF + <i>látszik</i>	INF + <i>tűnik</i>
alternatív magmondat (elemi mondatban kidolgozva v. mellékmondatlal kidolgozva)	<i>látszódik</i>	– ¹³
olyan derivátumok, amelyek az érzékeléssel szintén összefüggnek	<i>láthatóan, láthatólag;</i> <i>látszat, látszólag</i> (az utóbbi kettő a kontrafaktivitás miatt motiválja az episztemikus bizonytalanság kifejezését)	<i>tűnékeny; tünemény</i> (ezek a vizuális tapasztalat rövid idején keresztül motiválják az episztemikus bizonytalanság kifejezését, továbbá a vélekedés hirtelen felbukkanó, ötletszerű jellegét is valószínűsíthetik)
kontrafaktív úgy-os használat, ¹⁴ objektivizált Experienssel, szubjektivizált megnyilatkozási kiindulóponttal is lehetséges	<i>Úgy látszhat, hogy...</i> (<i>de</i>) <i>Úgy látszódhat,</i> <i>hogy... (de)</i>	<i>Úgy tűnhet, hogy...</i> (<i>de</i>)

¹³ A *tűnődik* nem alternatíva, mert Experiens a trajektora.¹⁴ Ennek korpuszalapú vizsgálatát nem végeztük el, ezért nem is állítjuk azt, hogy a folyamat potencialitásként történő ábrázolása szükségképp kontrafaktív, és hogy ne lehetne a nagyobb fokú episztemikus bizonytalanság kifejezése is elképzelhető.

A *látszik* esetében a Stimulus helyett az *Experiens* kiindulópontjából is feldolgozható a viszony egy vele összefüggésben lévő másik ige, a *lát* révén (*valamit valami(lyen)nek látok; úgy látom, hogy valami valamilyen*). Továbbá a *lát* töből képzett módosítószók nagy változatossága áll a rendelkezésre a mentális folyamat kifejezésére az elemi mondaton belül (pl. *láthatóan/láthatólag*). A *tűnik* kifejezés azonban erőteljesen kötődik a Stimulus trajektorhoz (FORRÁSHOZ), a vizuális megjelenés mellett a mozgás kifejezésében pedig nemcsak közeledést (*feltűnik, előtűnik*), hanem távolodást is kifejezhet (*eltűnik*). Az asszociatív viszonyok alapján arra következtettünk, hogy a *látszik* és a *tűnik* kifejezéseknek az episztemikus bizonyosság kifejezésében is eltéréseik lehetnek. Ezt a hipotézist az online kérdőíves vizsgálat cáfolta, a mondatkiegészítési feladattal kapcsolatos interjúk viszont megerősítették. A *lát* tövű kifejezések változatossága azonban összefüggésben lehet azzal, hogy a *látszik* adatközlői megítélése kevésbé volt homogén, míg a *tűnik* értékelése (valamint az *úgy látszik* és *úgy tűnik* értékelése) igen egységes volt.

A hasonlóságok mellett szintén eltérés a fogalmi szerkezetben a vizuális stimulus kibocsátásának-észlelésének időbelisége. Míg a *látszik* esetében időben nem korlátozott a megfigyelés, mert a folyamat lehatárolatlan, statikus a „látszás” (a vizuálisinger-kibocsátás), a *tűnik* esetében azonban rövid idejű a megfigyelés lehetősége.¹⁵

Itt jegyezzük meg, hogy az angolban (Aijmer 2009; Lampert 2010), a németben és a hollandban is (Mortelmans 2017) aszimmetria figyelhető meg a 'seem' és az 'appear' jelentések kifejezésének a viszonyában, bár ezek az aszimmetriák nem azonosak a magyarban leírttal.

5.2. A kifejezések közötti gyakorisági különbség motiváltsága

Az adatolt gyakorisági különbségekre több magyarázat is lehetséges. Az *úgy tűnik* nagyobb gyakoriságát az *úgy látszik*-hoz képest magyarázhatja az, hogy az *úgy tűnik* erősebben grammatikalizálódott episztemikus jelölő volna, és inkább egységstátuszú, mint az *úgy látszik*. Az *úgy tűnik* lexikalizálódottságára mutathat az, hogy Kenesei (1992: 656) szerint a szerkezet kötötté vált, az *úgy* nem fordulhat elő inverz helyzetben, az ige után (tehát csak a *nem úgy tűnt* szőrend lehetséges, a *nem tűnt úgy* nem). Az utóbbi (inverz) szőrendre azonban 226 találatot kapunk a *nem tűnik úgy* egyszerű kereséssel az MNSZ-ben (v2.0.5).

A lexikalizálódást az *úgy látszik* esetében a nagyobb evidenciális-episztemikus „szócsalád” gátolhatja. Ugyanakkor épp a *lát*-, *látsz*- tövű evidenciális-episztemikus

¹⁵ A *tűnődik* származék az időbeli lefolyás alapján tartós, de a *tűnik*-étől különböző mentális folyamatot jelenít meg.

kifejezések változatossága miatt azt is figyelembe kell venni, hogy több kifejezés is osztozhat azoknak a jelentéseknek a nyelvi megkonstruálásán, amelyekre a *tűnik* – szócsalád híján – „belső”, közeli rivális nélkül alkalmas (pl. *látható, hogy*). Önmagában a *látszik* igéhez is több konstrukció tartozik (*látszik, hogy; úgy látszik, hogy*), ezért nem célszerű az *úgy látszik : úgy tűnik* kifejezés gyakorisági különbségét önmagában, a *látszik, hogy* figyelembevétel nélkül vizsgálni. A *látszik* 157 593 MNSZ-adatából 31 031 példány fordul elő *látszik, hogy* szerkezetben, és ebből 26834 példány az *úgy* nélküli¹⁶ konstrukcióban valósul meg.

A *látszik, hogy* bevonását a gyakorisági vizsgálatba azonban nehezíti, hogy azt is elemezni kell, valóban vélekedést dolgoz-e ki a mellékmondat, és nem vizuális tapasztalatot, ez pedig csak finom szemantikai elemzéssel lehetséges, de akkor sem mindig megnyugtatóan (l. Kugler 2015; vö. Langacker 2017: 19, 44). A mondatkiegészítéses feladat 19-es adatközlője is reflektál arra a problémára, hogy a vizuális tapasztalat és a következtetési folyamattal megalkotott vélekedés között nincs éles határ (33).

- (33) A19: Talán az, hogy a *látszik* az az nekem egy sokkal [...] mm sokkal erősebb, m nek [nem érthető] márminthogy sokkal inkább meg vagyok győződve arról, hogyö hogy tényleg éles a tigrisnek a foga, míg a *tűnik* az inkább bizonytalanabb, vagy bizonytalanságot fejez ki nekem, hogy úgy tűnik, de [...] de azért nem merném azt mondani rá, hogyö [...] hogy hogy tényleg biztosan élesek azok a fogak, de hogyha azt mondom, hogy *látszik*, az talán, azzal talán egy picit megerősítem azt, hogy én úgy gondolom erről a képről, amin a tigris van, hogy élesek a fogai, így [nem érthető] az előzetes tudásomat is mozgósítva, hogy a tigrisnek általában élesek a fogai, és és szerintem ez a kép is bizonyítja, hogy azok.

Az azonban tény, hogy a *látszik* az *úgy* nélkül is alkalmas arra, hogy vélekedést kontextualizáljon (l. a (34) példát).

- (34) Látszott, hogy nagyon fontos dolga van (Kivi, Kugler 2015: 163)

Tehát míg az *úgy tűnik* az egyetlen konstrukció erre a funkcióra, a *látszik, hogy* és az *úgy látszik, hogy* alternatívái lehetnek egymásnak (egyéb alternatív konstrukciók mellett). Ez ellentmond Kenesei (1992)-nek, amely szerint az *úgy* kifejezés szükséges a faktivitás felfüggesztéséhez (Kenesei 1992: 654). Kenesei osztályozásában alapvetően szintaktikai szempont (semleges, fókuszos

¹⁶ Azaz a *látszik, hogy*-ot megelőző -5 -1 ablakban és a követő +5 határig nem fordul elő az *úgy*.

stb.) és a faktivitás szempontja érvényesül,¹⁷ ennek több, a funkció felől nézve problematikus következménye van. Egyrészt a gondolkodást, vélekedést kifejező igék mellett Kenesei közömbösnek tartja az *úgy* választását, mert a főmondat eleve nem lehet faktív (Kenesei 1992: 655). Így más csoportba kerül a *látszik*, és más csoportba a *tűnik*, mert az utóbbinak nem is lehetne az utalószava, amit „felválthatna” az *úgy*; és egy ezekről is különböző, harmadik csoport volna az *azt/úgy gondolom*, a faktivitás szempontjából közömbös típus.

A vizsgált konstrukciók *úgy* kifejezésével kapcsolatban további kutatást igényelnek az alábbi kérdések:

Ha az *úgy* utalószó, mi magyarázza az ige határozott ragozását a tárgyias igéknél?

Milyen szerkezetekben alternatívája az *úgy* esetalakkal rendelkező utalószónak, milyen szerkezetekben nem?

Ez a különbség milyen hatással van a funkcióra; egyáltalán mi az *úgy* funkciója az episztemikus predikátumok mellett (konstrukcióspecifikusan)?

A magyar episztemikus-inferenciális módosítószók esetében feltárható egy olyan metaforizációs és grammatikalizációs ösvény, amely a MEGFIGYELHETŐ FOLYAMAT LEFOLYÁSI MÓDJÁTÓL a mentális folyamat, a MEGFIGYELHETŐ FOLYAMATTAL KAPCSOLATOS REFLEXIÓ, MENTÁLIS MŰVELET MÓDJÁHOZ vezet (pl. biztosan 'biztos az, ahogy' → 'biztos [a beszélő biztosra veszi azt], hogy') (Kugler 2015: 205–210). De ez más kifejezéscsoportban is megfigyelhető, az *úgyhogy* következményes kötőszó és diskurzusjelölő (l. Dér–Markó 2010, Markó–Dér 2009) esetében a MÓDON keresztül elérhető KÖVETKEZMÉNY kifejtése egyesül, és ez hasonló elérési reláció, mint az episztemikus referenciaponton keresztül, csak még közvetettebb (metaforikus és metonimikus) és még sematikusabb. Az tehát motiváltnak tekinthető, hogy a MÓD (ÁLLAPOT és/→ MÓD) kategóriáját jelölő névmás lett alkalmas arra, hogy az episztemikus főmondati kontextualizálók

¹⁷ Elekfi (1997)-et követve. Kenesei (1992) és Elekfi (1997) egyaránt labormondatokkal dolgozik. Elekfi (1997)-es munkájában nem találtunk olyan állítást, hogy az *úgy* kifejezés alakítaná át a faktív predikátumot nem faktívvá, tehát az egyik a másikból levezetett volna, arra is van utalás, hogy H. Molnár alapján módosító mondatrészekként is kezeli az *úgy látszik*-hoz hasonló egységeket. Elekfi rögzíti (hivatkozással Kiparskyra és Kiparskyra), hogy például az angol *seems* és a magyar *úgy látszik* nem faktív predikátum, olyasmire vonatkozik, ami nem a tény, hanem kijelentés („gondolati tartalomra, tehát olyasmire, ami az idézettel áll közelebbi vagy távolabbi rokonságban”, Elekfi 1997: 40). Az *úgy tetszik*, *úgy látszik* példák elemzése kapcsán azt írja, hogy az ilyen kezdetű mondat „a tétel igaz voltának éppen akkor történő felismerését fejezheti ki [...]”. Ha utólag tesszük hozzá ezeket a módosító értékű tagmondatokat, az *úgy látszik*, *úgy tetszik* némi fenntartást fejez ki, hasonlóan a *valószínűleg* határozószóhoz” (Elekfi 1997: 88), tehát explicit módon megteremti az *úgy látszik* kapcsolatát a lexikalizálódott jelentésű kontextualizálókkal (a terminológia itt a sajátunk, nem Elekfié).

mellett jelölje, hogy a mellékmondat egy mentális szubjektum episztemikus folyamatainak keresztül elérhető jelenetet mutat be.

6. Összefoglalás

A korpuszvizsgálat azt mutatta, hogy az MNSZ adatbázisában a *tűnik*-hez kapcsolódó konstrukciók nagyobb számban fordultak elő, mint a *látszik* igéhez tartozó szerkezetek. Ennek oka a *tűnik*, *úgy tűnik* nagyobb fokú begyakorlottságán és egységstátuszán túl az is lehet, hogy a *látszik* beletartozik a *lát* igének és származékainak asszociatív hálózatába, így a 'vizuális érzékelés', illetve az 'érzékelésen alapuló következtetés' jelentés, továbbá a beszélői bizonyosság/bizonytalanság alternatív konstruálási módokon, eltérő perspektívákat felkínálva is kifejeződhet.

A szövegadatbázisban azt is vizsgáltuk, hogy milyen gyakorisággal fordul elő expliciten kidolgozva (objektivizálva) az egyes szerkezetekhez kapcsolódóan az érzékelő vagy következtető mentális szubjektum. A *látszik* és a *tűnik* megvalósulásaira a szubjektivizáltság nagy foka a jellemző, a mentális szubjektum explicitté tétele ritkának bizonyult. Az objektivizált konstruálási módban is hasonló arányokat tapasztaltunk: a *tűnik*; *úgy tűnik* konstrukciók mellett nagyobb hajlandósággal objektivizálja a megnyilatkozó az *Experienst*, mint a *látszik*; *úgy látszik* konstrukciók esetén. Ennek szintén oka lehet az, hogy a *lát* igével megkonstruálható az adott jelenet az *Experiens* nézőpontjából is, míg ez a *tűnik*-kel nem lehetséges. Az objektivizáltabb konstruálási mód szempontjából az adatok alapján az is megfigyelhető volt, hogy a konceptualizáló perspektíváját nemcsak személyhez lehorgonyzott kifejezések, hanem metonimikusan egyéb deiktikus elemek, például mutató névmások is jelölhetik. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a prototipikus deiktikus elemeket is különös gonddal kell vizsgálni a szubjektivizált vagy objektivizált konstruálási móddal összefüggésben.

A személyesen készített vizsgálatban a vizuális tapasztalaton alapuló kiértékelésben az adatközlők nem érzékelték számottevő különbséget a *valami valami(lyen)nek látszik*, *valami valami(lyen)nek tűnik* kifejezések között az eredmény episztemikus státusát illetően. Hasonlóképpen a következtetéssel elérhető eredmény vagy mentális konstruktum eléréséhez egyaránt alkalmazták az *Úgy látszik* / *Úgy tűnik*, *hogy...* kontextualizáló tagmondatokat, de az *Úgy látszik* esetében az adatközlők említették azt a tényezőt, hogy kell alapként vizuális stimulus, míg az *Úgy tűnik* esetében ez nem jelent meg szempontként az indoklásban. Mindkét esetben a *tűnik* kifejezéssel alkotott szerkezet volt többségben, ezt tartották begyakorlottabbnak és részben választékosabbnak is a felvételben részt vevők. A *tűnik* konstrukcióinak begyakorlottságát megerősítik a korpuszvizsgálat

gyakorisági adatai is. A *Látszik*, hogy szerkezet erőteljesebben kötődik a megbízhatónak tartott, vizuális stimulushoz, ezért következtetés kifejezésében kontextualizáló tagmondatként ritkábban alkalmazták.

Az adatközlők az episztemikus bizonytalanság jelzésével az *úgy tűnik* és a *tűnik* kifejezést jellemezték. A *valami(lyen)nek látszik/tűnik* és az *Úgy látszik / Úgy tűnik* között az episztemikus bizonyosság-bizonytalanság kifejezése szempontjából az online kérdőív nem jelzett különbséget, mindegyik kifejezés közepes átlagértéket kapott (a teljes bizonytalanság és a teljes bizonyosság között helyezték el) kismértékben a pozitív pólus (a teljes bizonyosság) felé eltolódva. Ugyanakkor ebben a középtől kissé pozitív irányba való elmozdulásban az *úgy tűnik* jött ki leginkább pozitív (a bizonyosság foka alapján legerősebb) kifejezőként.

A dolgozatnak nem volt célja az eredményeket a *seem* típusú ígék nemzetközi szakirodalmával összevetni, de annyit megállapíthatunk, hogy a *látszik* és a *tűnik* jelentése, funkciója is csak konstrukcióspecifikusan írható le. Hasonlóan ahhoz, ahogy az angol *seem* is kifejezhet többféle evidenciális kategóriát csakúgy, mint a grammatikalizáció újabb lépéseként (Diewald 2001) episztemikus lehetségséget is – attól függően, hogy milyen konstrukcióban (vö. Aijmer 2009: 4; Mortelmans 2017: 132–134)¹⁸ és milyen kontextusban fordul elő (Lampert 2010).

Irodalom

- Aijmer, Karin 2009. *Seem* and evidentiality. *Functions of Language* 16(1): 63–88.
- Dér, Csilla Ilona – Markó, Alexandra 2010. A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech*. 53(2): 135–180.
- Diewald, Gabriele 2001. Scheinen-Probleme: Analogie, Konstruktionsmischung und die Sogwirkung aktiver Grammatikalisierungskanäle. In: Reis, Marga – Muller, Reimar (eds.): *Synchronie und Diachronie der Modalverben. Linguistische Berichte* (Sonderheft) 9: 87–110.
- Elekfi László 1997. *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. Kísérleti mondatjelentéstani tanulmány*. Linguistica Series A, Studia et dissertationes 20. Budapest, Szeged: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

¹⁸ „*Seem* [...] can for instance have the meaning ‘appearance’ and hedge probability or indicate hearsay depending on the construction it occurs in” (Aijmer 2009: 4).

- Gipper, Sonja 2018. From similarity to evidentiality: Uncertain visual/perceptual evidentiality in Yurakaré and other languages. In: Foolen, Ad – de Hoop, Helen – Mulder, Gijs (eds.): *Evidence for evidentiality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 257–280.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Jaakola, Minna 2018. Finnish evidential adverbs in argumentative texts. In: Foolen, Ad – de Hoop, Helen – Mulder, Gijs (eds.): *Evidence for evidentiality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 121–141.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–713.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Lampert, Günther 2010. Some notes on seem and appear. Evidentiality Workshop (Prezentáció.)
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2017. Evidentiality in Cognitive Grammar. In: Marín Arrese, Juana Isabel – Haßler, Gerda – Carretero, Marta (eds.): *Evidentiality revisited. Cognitive grammar, functional and discourse perspectives*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 13–55.
- Markó, Alexandra – Dér, Csilla Ilona 2009. How to distinguish? A corpus-based study of Hungarian discourse markers. In: Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.): *Tanulmányok a mentális lexikonról. Nyelvésajátítás – beszédprodukción – beszédpercepció*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 393–408.
- Mortelmans, Tanja 2017. Seem-type verbs in Dutch and German. *Lijken, shijnen & scheinen*. In: Marín Arrese, Juana Isabel – Haßler, Gerda – Carretero, Marta (eds.): *Evidentiality revisited. Cognitive grammar, functional and discourse perspectives*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 123–148.

Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.

DÉR CSILLA ILONA

Vélem vagy vélekedem? A valószínűség és a vélemény jelölésmódjai a mai magyar nyelvhasználatban*

Absztrakt

A tanulmány a *vélem*, *vélekedem* és *vélekedek* mentális igék jellemző használati módjait feltáró vizsgálat eredményeit mutatja be. Az MNSz2 korpuszán végzett, stílusrétegbeli-formai variációkra fókuszáló elemzések a szóban forgó mentális igék személyes regiszterekben való gyakoriságát, illetve személyes és mutató névmási társulásainak gyakori voltát mutatták meg. Az előbbi kiegészítő online kérdőíves vizsgálat a *vélem* és a *vélekedem* különböző használati módjainak (eltérő pozícióban való megjelenés, mutató és/vagy személyes névmásokkal, módosítószóval, ható képzős igealakokkal, valamint diskurzusjelölővel való kombinációk) parafrázissal (*valószínűnek gondolom...*; *az a véleményem...*, *kételkedem benne...*, *az a meggyőződésem...*, *lehetségesnek gondolom*) történő visszaadására irányult. Az *úgy vélem* és az *úgy vélekedem* konstrukciók összevetéséből kiderül, hogy a megnyilatkozók mindkettőt elsősorban a *valószínűnek gondolom...* és az *a véleményem...* parafrázisokkal kapcsolták össze, de az utóbbi esetben a *lehetségesnek gondolom* is lényeges olvasatnak bizonyult.

Kulcsszavak: vélemény, valószínűség, mentális ige, stílusréteg, parafrázis

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedben a pragmatikai kutatások egyik meghatározó témája a különböző pragmatikai funkciók meghatározásának lehetőségei és nehézségei, így a diskurzusjelölői funkcióké is (Crible 2018: 40 és kk). A diskurzusjelölői funkciók taxonómiai közül kiemelkedik a Redeker (1991) nyomán González által (2005) kidolgozott 20 funkció, amelyet Crible továbbiakkal kiegészítve 30-ra

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta.

növelt (Crible 2017, 2018). A diskurzusstruktúra négy komponense (ideáció, retorikai, szekvenciális, interperszonális) mentén meghatározott funkciók ki-merítően igyekeznek megragadni a jelölők lehetséges használatait. Lényeges, hogy ezek általánosabb pragmatikai funkcióknak is tekinthetők, hiszen zömük nem csak diskurzusjelölők révén valósítható meg a nyelvhasználatban, például az arcvédés vagy az idézés sem.¹

A megnyilatkozási vélemény kifejezése az előbbi funkciórendszerezésben első-sorban a (személyes) értékelés (evaluation) kategóriájához kapcsolható (González 2005: 87). A véleménykifejezést az ausztrál angol *I think* és a francia *je pense, je crois* és *je trouve* esetein keresztül vizsgáló Mullan ugyancsak a szubjektív értékeléshez mint funkcióhoz köti (Mullan 2010: 6). A véleményjelölés azonban jellemzően nem önállóan jelentkezik a nyelvhasználati formákban, hanem számos más funkcióval karöltve, és ez a multifunkcionalitás nemcsak a diskurzusjelölőkre, hanem más pragmatikai funkciójú elemekre is sokszor jellemző.

Persson (1993) az *I think* 'azt hiszem, úgy gondolom/vélem' esetében a következő használatokat különböztette meg:

- 1) Vélemény, amely lehet
 - a) valószínűségalapú, például: *I think he is in the bathroom.* 'Szerintem a fürdőszobában van' (valószínűnek tartja, hogy ott van), vagy
 - b) tiszta, például: *I think we should help him.* 'Szerintem segítenünk kellene neki' (azon a véleményen van, hogy segíteniük kellene neki).
- 2) A benyomás, érzés (szubjektív értékelés), például *I think she is beautiful.* 'Szerintem szép'.

A fentebb már említett Mullan (2010) az (ausztrál) *I think*-re vonatkozóan három diskurzusfunkciót említ, amelyek közül első pillantásra csak a véleménykifejezés közös Persson rendszerével:

- 1) organizációs, például a határjelölés, az új téma/perspektíva bevezetése;
- 2) (elsődlegesen) szemantikai, ezen belül
 - a) kétely kifejezése (vö. a valószínűség kifejezésével Perssonnál), amikor a beszélő bizonytalan a propozíció érvényességét/igazát illetően, vagy tudáshiányt jelez; illetve
 - b) vélemény kifejezése (vö. a tiszta véleménnyel Perssonnál), ez egy téma szubjektív értékelését fedi;

¹ A magyar vizsgálat középpontjában álló (*úgy*) *vélem*, *vélekedem* alakok tipikus angol megfelelője az *I think*, amelyet a szakirodalom többsége diskurzusjelölőnek tart, ezért említjük meg mi is ezt a kategóriát a bevezetésben. Az *I think*-et az előbbieket mellett még a magyar névutói eredetű *szerintem* alakkal is vissza szokás adni; ez utóbbinak azonban nincs pontos megfelelője az angolban (lefordítani az *I think, to my mind, in my opinion* változatokra szokás).

3) (elsődlegesen) pragmatikai, például az arcvédés.

Látható, hogy míg Perssonnál a vélemény magában foglalja a valószínűséget, de eltérő kategóriaként veszi fel az értékelést, addig Mullannál a vélemény és a valószínűség teljesen külön kategória, a vélemény pedig azonos az értékeléssel (tehát szűkebb értelmű).

Kugler a magyar *szerintem* elemet a megnyilatkozási kiindulópontot (szubjektívizációt) jelölő elemként határozta meg. A Kivi (Korpusz az inferencialitás vizsgálatához) adatbázisban szereplő 29 adatot a következőképpen sorolta kategóriákba (Kugler 2015: 147–149):

A célszerkezet fogalmi tartománya

- 1) mondás, szöveg, a megnyilatkozás aktusa (pl. *ennyi szerintem*) (1 eset, azaz a találatok 3,4%-a);
- 2) mentális tapasztalás feldolgozása, következtetés, valószínűsítés eredménye (pl. *szerintem nem a saját szobája*) (ide tartozott az alakok 89,8%-a);
- 3) értékelés, minősítés (pl. *szerintem nem mozgott olyan otthonosan benne*) (a találatok 6,8%-a).

Dér (2016, 2018) Kugler előbbi kategóriáit (mondás, következtetés, értékelés) megtartva a BEA (Beszélt nyelvi adatbázis; Gósy et al. 2012) korpuszban elemezte a *szerintem* előfordulásait:

- 1) mondás: *jó szerintem ennyi elég lesz köszönöm szépen* (bea012) (8,88%);
- 2) következtetés ('valószínűnek tart'): *itt azért Budapesten levizsgázni hát nem tudom szerintem valószínűleg megrántanának engem is először* (bea002) (41,12%);
- 3) értékelés: *annyit elmondok, hogy szerintem ez gyalázat, ami zajlik* (bea035) (43,88%).

A relatív gyakorisági eredmények jelentős eltérést mutattak a Kivi-elemzés során kapottaktól, amelyet Dér elsősorban stílusrétegbeli eltérésekkel magyarázott.

A véleményjelölésben meghatározó alakok közül Kugler az *úgy látom* és az *úgy vélem* formákkal is foglalkozott (Kugler 2015: 24 és k., további ilyen kifejezések, pl. *véleményem szerint*, *személyes véleményem*, i. m. 59, 82). Az *Én úgy látom/vélem, hogy inkább valami tárgyat keres* példamondat esetében megállapítása szerint a főmondat episztemikus lehorgonyzást végez, amely lehorgonyzó predikáció „a közös figyelmi jelenet megnyilatkozási (és vélekedő) szubjektumát jelöli meg kiindulópontként a célszerkezet eléréséhez, és a mentális elérésnek ezt az útvonalat helyezi a figyelem előterébe” (i. m. 25).

A *vél* és a *vélekedik* esetében a főbb magyar értelmező szótárak két markáns funkciókört ('valószínűnek, lehetségesnek tart, gondol' vs. 'véleményt alakít ki')

adnak meg (Pusztai 2003: 1443–1444; Bárczi–Országh 1959–1962 (7): 315–319). Míg azonban a *vél* esetében a valószínűség kifejezése szerepel első jelentésként, a *vélekedik* esetében a véleményközlés.

2. Anyag és módszer

A kutatásban kétféle módszerrel (korpuszelemzés, kérdőíves vizsgálat) igyekszem feltárni, hogy a metapragmatikai funkciókkal bíró magyar *vél*, illetve *vélekedik* mentális igéknek milyen főbb konstrukciói léteznek, illetve ezeket az adatközlők elsősorban milyen olvasatokkal társítják.

Korpuszelemzésem alapján a Magyar nemzeti szövegtár (MNSz2) képezte, amelyben a kijelentő mód jelen idejű, egyes szám első személyű *vélem* és *vélekedem~vélekedek* formákra fókuszáltam. Vizsgálati kérdéseim a következők voltak:

- Mely stílusrétegekben és milyen mértékben jelentkeznek az elemzésbe bevont formák (szépirodalmi, hivatalos, sajtó, beszélt nyelvi, személyes-közösségi, személyes-fórum, tudományos)?
- Milyen konstrukciókat alkotnak más nyelvi elemekkel? Ezen belül pedig:
 - o Milyen vonzatok jelennek meg mellettük?
 - o Milyen mértékben jelentkezik az E/1-es hangsúlyos személyes névmási alak?
 - o Milyen mutató névmások realizálódnak az igealak mellett?

3. Eredmények

Az MNSz2 esetében az alábbi formákra vonatkozóan végeztem kereséseket (2018. február 18. és 21. között), a találati eredményeket és a kiválasztott mintákat egyenként részletezem:

- *vélem*: az összes találat 11 515 előfordulás, csak igealakokra (hogy a *velem* személyes névmás régebbi alakjaival ne fedjen át), ebből egy 100-as random mintát elemeztem;
- *vélekedem*: az összes találat 103 előfordulás, mindet elemeztem;
- *vélekedek*: az összes találat 55 előfordulás, mindet elemeztem.

Látható, hogy a rövidebb forma több nagyságrenddel gyakoribb a mai magyar nyelvhasználatban, mint a hosszabb. Elsőként a vizsgálatba bevont predikátumok stílusrétegbeli eltéréseit vettem szemügyre (a pontos arányokat l. az 1. mellékletben, forrás: MNSz2).

A *vélem* az MNSz2-ben minden stílusrétegben előfordul, de a **személyes-fórum** alkorpuszban a leggyakoribb, itt található az összes előfordulás egyharmada. Ezt követi kis lemaradással a **hivatalos**, majd a sajtó, és körülbelül azonos arányban a beszélt nyelvi (mivel rádiós interjúk átiratait tartalmazza, ez is a sajtónyelvet reprezentáló regiszterek egyike az adatbázisban).

A *vélekedem* esetében ugyancsak toronymagasan vezet a **személyes-fórum** alkorpusz, jóval csekélyebb mértékben – nyolcadannyi találattal – követi a személyes-közösségi, amelyet hasonló aránnyal követ a beszélt nyelvi, a sajtó, a hivatalos és a szépirodalmi alkorpusz.

A *vélekedek*: mint fentebb láttuk, összesen csak 55-ször fordul elő az MNSz2-ben, ebből a **személyes-fórum** rétegben a leginkább, amelyet a **személyes közösségi** követ. Jóval kisebb mennyiségben jelentkezik a sajtó és a beszélt nyelvi alkorpuszban.

A fenti gyakorisági eltérések jól magyarázhatók stílusbeli sajátosságokkal: az E/1-es alakok a saját vélemények, álláspontok közlését kifejező regiszterekben jelentkeznek a leginkább, ezt az MNSz-ben elsősorban a személyes, kisebb mértékben pedig a sajtónyelvi stílusrétegek jelenítik meg. A *vélem* megjelenése a hivatalos szövegek esetében a parlamenti vitákban számottevő, ahol a képviselők saját pártjuk álláspontját ismertetik.

A következőkben a vizsgált igealakok (*vélem*, *vélekedem*, *vélekedek*) formai variációit mutatom be **gyakorisági sorrendben**, az áttekinthetőség kedvéért felsorolás formájában (az egynél többször megjelenő konstrukciókra hozok csak példákat).²

***vélem* (random 100-as minta):**

- o ***úgy vélem*** (45%) **önállóan**: *Úgy vélem, másodmagammal heverészek a napon, a kockás kövek fölött* (#11135011, doc#288, lit)
- o ***de úgy vélem*** (8%): *De úgy vélem, elég idős már ahhoz, hogy egyedül meghozza a döntéseit" – mondta (...)* (#671155245, doc#2447, press)
- o ***mert úgy vélem*** (4%): *Én mégis megpróbálom saját életemet egyrészt empirikus tapasztalatok alapján, másrészt igen-nem-hez, fekete-fehér-hez hasonló szélsőséges gondolatok mentén pragmatikusan leélni, mert úgy vélem, hogy könnyebb és tisztább játszani, ahol szabályok vannak .* (#113594282, doc#1007, pers, fórum)
- o ***én úgy vélem*** (3%): *Én úgy vélem, hogy ez a része a jogszabálynak teljesen felesleges (...)* (#354802110, doc#2145, off)

² Az egyes korpuszpéldákat betűhűen, az eredeti írásmódot tükrözve említem.

- o *és úgy vélem* (3%): És úgy vélem, nem is lett volna jó, ha erre számítunk. (#484264913, doc#2262, press)
- o *így úgy vélem* (2%): Érdekes, mióta bevezették, azóta nálunk sokkal javult a színvonal, így úgy vélem, talán van is összefüggés! (#1229486320, doc#2929, pers, szemkoz)
- o *érteni vélem* (2%): Köszönöm szépen, érteni vélem amit elmondott (...) (#909439521, doc#2634, spok)

Az előbbieket közös vonása, hogy – az utolsó konstrukció kivételével – mindegyikben szerepel az *úgy* mutató névmási utalószó. Ez az alábbiakban ábécérendben felsorolt, egyszer megjelenő konstrukciók esetében is tipikus volt (l. a félkövér kiemeléseket), ezek az *úgy vélem* tovább bővített variációinak tekinthetők:

a fentiek figyelembevételével úgy vélem, a problémát több szintűnek vélem, adószakértőként úgy vélem, ám úgy vélem, amiről úgy vélem, amúgy úgy vélem, az ölés erkölcsi tilalmán – mint általános irányelve – túl úgy vélem, azonban én úgy vélem, azonban úgy vélem, de a következmények ismeretében úgy vélem, de úgy vélem, de vélem, én mint egyszemélyes vállalkozó úgy vélem, én azt a harcos hozzáállást olyan erénynek vélem; én ezt a tüzes erőt érzem, vélem érezni kisu-gárgásként; ennek szükségességét én fontosnak vélem, érteni vélem, és a látottak alapján úgy vélem, és én úgy vélem, és látni vélem olykor a katedrális hajójában is, ezért is vélem úgy, ezért szükségesnek vélem foglalkozni akár deklaráció szintjén az euro-atlanti integráció e fontos kérdésével, ezzel szemben nagyrészt közhelyesnek vélem az ún. pártcsatározások veszélyének huhogását és valamiféle párttalan neutralitás követelését a helyi politikában, hatmilliárd párosuló magányunk közé belelátni vélem azt az acélsodronyhálót, hogy ezt nagyon fontos elvnek vélem; jó jelnek vélem, mégis úgy vélem, mint vélem, nos úgy vélem, női szemmel így vélem, sőt azt is tudni vélem, túlságosan is saját létem problémáit vélem felfedezni, úgy vélem tehát, vélem én, viszont úgy vélem.

vélekedem (teljes minta): A *vélem*-hez képest sokkal nagyobb szórást találunk a szerkezetek változatait tekintve. Esetében nincs olyan kiemelt szerkezet, mint az önállóan is megálló *úgy vélem*, az *így~úgy vélekedem* számos bővítménnyel variálódik. A mögöttes jellegzetes konstrukció az *én vélekedem* *vhogyan vmiről/vkiről*, tagjait tekintve változatos szórenddel, illetve kötőszókkal/diskurszusjelölőkkel bővülve (pl. *pedig is*). A két-háromszoros találatok oka szinte mindig a személyes-közösségi alkorpuszra jellemző beidézések miatt előálló ismétlődés.

- o *vélekedem* (5 db): *el lehetnének kerítve ott tulajdonképpen vélekedem... de nem, odarohant* (#310093414, doc#2029, lit)

- o *vajon én is így vélekedem* (3 db): Hirtelen elhallgatnak bizalmatlanul: vajon én is így vélekedem? (#28723631, doc#523, lit)
- o *én is hasonlóan vélekedem* (2 db): Én is hasonlóan vélekedem! (#92719998, doc#988, pers, fórum)
- o *én is úgy vélekedem* (2 db): Én is úgy vélekedem, hogy az író lehetőleg mégis maradjon távol a gyakorlati politikától. (#45027514, doc#735, lit)
- o *én meg úgy vélekedem* (2 db): Én meg úgy vélekedem, hogy amennyiben Magyarország miniszterelnökét megfigyelik esetleg az állampolgárokat az nagyon nincs rendben (...) (#1141795785, doc#2844, pers)
- o *én pedig bölcsen így vélekedem* (2 db): Éva óbégat, és tiltakozik a rongálás ellen. Én pedig bölcsen így vélekedem: "Ha kint van, bent is lennie kell." (#39894461, doc#672, lit)
- o *ha jól vélekedem* (2 db): NÉMETH ZOLTÁN (Fidesz-MDF-MKDSZ): Öt percem van, ha jól vélekedem. ELNÖK: Összesen. (#55614266, doc#901, off)
- o *ha nem száz íze szerint vélekedem* (2 db): Már a Bencsik cikke írt reagálásod olyan volt, hogy előre vetítette, mi vár rám, ha nem száz íze szerint vélekedem. (#107801375, doc#1002, pers, fórum)
- o *hasonló képen vélekedem FranciaLányról* (2 db): 2013-08-20 pink pussy @ Playman123: Hasonló képen vélekedem FranciaLányról! (#1022783496, doc#2725, pers, közösségi)
- o *hogy a színházról miképpen vélekedem* (2 db): (...) engemet komoly formák között soha senki meg nem kérdezett arról, hogy a színházról miképpen vélekedem (#308215096, doc#2008, lit)
- o *hogy miként vélekedem a kisebbségi helyzetről és egyebekről* (2 db): Mint mondja, tájékozódnia kell arról, hogy miként vélekedem a kisebbségi helyzetről és egyebekről. (#39902626, doc#672, lit)
- o *így vélekedem* (2 db): A regény az - mondja Hamvas -, hogy egyszer, egyetlenegyszer és soha többé". De a befogadás folyamata - így vélekedem - sokszor, százezerszer és örökkön-örökké (#282276658, doc#1564, lit)
- o *legalább is én így vélekedem* (2 db): Amennyiben folyamatosan fókusz gondjaid vannak lehet nem árt megnézetni a vázat és/vagy obit. Készíts egy tesztet, hogy megfelelően fókuszál e az AF. Legalábbis én így vélekedem. (#967303413, doc#2675, pers, közösségi)
- o *magam is másképp vélekedem az élsportnak nevezett bizniszről és cirkuszról* (2 db): Magam is másképp vélekedem az élsportnak

nevezett bizniszről és cirkusztól, mint a "sportszeretők" tömege, mégis csupán választási fogásnak, kemény demagógiának tartom az efféle akciókat. (#1161324070, doc#2863, pers)

- o **nem Istenről vélekedem így** (2 db): Istennél jobbat nem tudok elképzelni. Nem Istenről vélekedem így, hanem amit a leg-leg-leg-leget el tudok képzelni, azt hívom magamban Istennek (#115477640, doc#1008, pers)
- o **Raskó Györgyről pedig, azt hiszem, nem én vélekedem egyedül úgy** (2 db): Raskó Györgyről pedig, azt hiszem, nem én vélekedem egyedül úgy, hogy ő a magyar mezőgazdaság tönkretevője. (#188731849, doc#1083, press)
- o **úgy vélekedem** (2 db): Kovács Lajos: - Most már, ha így alakult, hogy a média kényszerítő hatására szóba került, úgy vélekedem, inkább használ a nyomozásnak, mint árt az, hogy erről beszélünk (#900021444, doc#2627, spok)

Egyszer megjelenő szerkezetek: ahogyan a többször feltűnő formai variációk esetében, ezeknél is feltűnő az E/1-es személyes névmás (l. félkövér kiemelések), illetve a *magam* forma megjelenése.

a kegyeletről némileg a magam módján vélekedem, a megelőlegezésről azért másként vélekedem, ahogy **én vélekedem**, ahogyan **én vélekedem**, ahogyan **én vélekedem** a kérdéssről, akként vélekedem, amiért máshogy vélekedem bizonyos dolgokról, amiről szerényen vélekedem előtte, amiről vélekedem, az emberi klónozásról viszont hasonlóan vélekedem, az outsider pózról talán magam is hasonlóképpen vélekedem, azért vélekedem így, de ugyanígy vélekedem; az albánok megtorlásairól is, ebben pedig úgy vélekedem, **én** azonban másként **vélekedem** efelől, **én** azonban úgy **vélekedem**, **én** erről határozottan másképp **vélekedem**, **én** így vélekedem, **én** kissé másként **vélekedem**, **én** legalábbis így **vélekedem** erről, **én** most nem **vélekedem**, **én** úgy **vélekedem**, **én** viszont fordítva **vélekedem**, éppen úgy vélekedem dolgokról ma is, erről a szellemiségről megnyugvással vélekedem, és ahogy **én** vélekedem róluk, és másképpen vélekedem erről, és úgy vélekedem, és vélekedem, és vélekedem róla, ezek után szerinted hogy vélekedem, ha így vélekedem, hanem egyenesen úgy vélekedem, hasonlóan vélekedem egyébként az 1956-os forradalom során elhunytakról is, helyeslőleg vélekedem, hogy a közös gazdálkodásról **én** miképpen **vélekedem**, hogy **én** is pont így **vélekedem** a dolgról, hogy ma már mint vélekedem erről, hogy magam is atyám szerint vélekedem, hogy miként vélekedem, hogy miképpen vélekedem a dolgról, hogy mint vélekedem, hogy vajon **én** miképpen **vélekedem**, hogyan vélekedem gyermek, tanár, szülő kapcsolatáról

az ön által felvetett kontextusban is, hogyan vélekedem, hogyan vélekedem az effajta férfiártatlanságról, hogyan **vélekedem én** erről a témáról, közemberként vélekedem, magam is így vélekedem, magamban tán igazságtalanul vélekedem a lelkeszről, manapság már máshogy vélekedem arról, mert hasonlóan vélekedem közös dolgainkról, mert magam is így vélekedem, miként vélekedem a díjazásról, miként vélekedem az egészről, mint vélekedem különböző dolgokról, személyekről, miről hogy vélekedem, na most hasonlóképp **vélekedem én** is, nem így vélekedem, nem vélekedem sem így, sem úgy, pontosan úgy vélekedem a divatról, s hogy miért vélekedem így, sehogy sem vélekedem, tudod, **én** mindenféle éjszakai élmény, vagy látomás nélkül is hasonlóképpen **vélekedem** az életről-halálról, ugyanígy vélekedem az MSZP azon politikusairól is

A fent a *vélekedem*-ről leírtak a *vélekedek*-re is igazak: az ismétlődés – egy-két kivételtől eltekintve – alapvetően a személyes-közösségi alkorpusz jellemzőiből fakad.

vélekedek (teljes minta):

- *miként vélekedek dolgokról* (5 db, 9,1%): csak azért linkelem ki hogy aki esetleg kíváncsi...hogyan látom én a világot ..miként vélekedek dolgokról vagy hogy milyen vagyok nem tudná az itt mindent megtud. (#1115878171, doc#2818, pers, közösségi)
- *hogyan vélekedek bizonyos dolgokról* (4 db, 7,3%): 2013-07-29 Ármin Schellenberg Szeretni annyi, mint együtt nezni ugyanabba az irányba vannak az életemben fontos fogalmak.... ezek hozzám tartoznak, az életszemléletemhez , tükrözik az értékrendemet, azt, hogy hogyan vélekedek bizonyos dolgokról, vagy csak egyszerűen szeretem ezeket.... (#966686735, doc#2674, pers, közösségi)
- *én is hasonlóképpen vélekedek* (2 db, 3,6%): Flame 11/18/98 23:54:00 Cecil ! én is hasonlóképpen vélekedek. Egyszer egy lány azt mondta nekem mikor a felvázolt szituban ezt a kérdést kezdtem neki feszegetni (.. Naa ! Miért oltod le?...), hogy ezt nem látni kell , hanem érezni... Most mit mondjak? Személyes véleményem szerint a látvány IGENIS 1/3-ad élvezet. (#81235673, doc#978, pers, fórum)
- *én magam is hasonlóan vélekedek* (2 db, 3,6%): 2013-12-29 Régi olvasó Megértelek, Kotta, a bevezetőben írt fájdalmad miatt, én magam is hasonlóan vélekedek. De csak ha a konzervatív énem kerekedik éppen felül. (#1243226471, doc#2941, pers, közösségi)

- *ha minden reggel így vélekedek* (2 db, 3,6%): 2013-09-23 Kovács István Ezzel csak akkor van baj, ha minden reggel így vélekedek!! (#1088513066, doc#2790, pers, közösségi)
- *hogy én személy szerint hogyan vélekedek* Örsy Mátyásról (2 db, 3,6%): 07/24/99 20:59:31 Kedves sunrise, függetlenül attól, hogy én személy szerint hogyan vélekedek Örsy Mátyásról, nem hagy nyugodni a kérdés: vajon miért zárnál ki a Magyar Országgyűlésből bárkit is, akit az állampolgárok a hatályos törvények szerint delegáltak a legfőbb törvényhozói testületbe? (#89451930, doc#985, pers, fórum)
- *miként vélekedek azokról* (2 db, 3,6%): Leírtam Pupu barátomnak, miként; vélekedek azokról akik a szükségletüknél nagyobb, erősebb, drágább... autót vesznek. (#1076232690, doc#2779, pers, közösségi)

Egyszer fordultak elő a következő formák (ugyancsak kiemeltük az E/1-es személyes névmás előfordulásait):

a magam részéről úgy vélekedek, a Saussulo esetében pedig én is hasonlóan vélekedek, ahogyan én vélekedek a dolgokról, de így vélekedek, de magam is így vélekedek, én – mintegy kísérleti anyagul nyújtva gondolataimat – így vélekedek, én egy kicsit másképp vélekedek a témáról, én így vélekedek a 100 Ft-os akcióról is, én így vélekedek, én is hasonlóan vélekedek ez ügyben, én is így vélekedek, én is pont így vélekedek, én is úgy vélekedek, én úgy vélekedek, ezzel együtt: vele kapcsolatban sem vélekedek másképp, felőle hogy vélekedek, hasonlóan vélekedek, hogy én hogy vélekedek az őket érdeklő dolgokról, hogy én így vélekedek, hogy hogyan vélekedek a csalókról, szélhámosokról, sikkasztókról, pedofilekről és garázs-bérlőkről, hogy így vélekedek önmagamról, magam is hasonlóképpen vélekedek, magam is hasonlóképpen vélekedek erről, magam is így vélekedek az unióról, még ha sok dologról másként is vélekedek, melyről másképpen vélekedek, mert én is így vélekedek róluk, miként vélekedek egy lehetséges ellenzéki mozgalomról, miként vélekedek magam a hazafiasságról, na azért én nem így vélekedek a dolgokról, nem vélekedek én, sajnálattal vegyes lenézéssel vélekedek azóta az „úriemberről”, sok mindentről másképp vélekedek, utolsó ellenvetésedben az Agbár legendáról hasonlóképp vélekedek én is, vagy miként vélekedek minderről

A *vélekedek* esetében a *vélekedem* konstrukcióihoz hasonló volt az *én* személyes névmás gyakori megjelenése, de eltért abban, hogy amellet az *így* mutató névmás (ritkábban a *hasonlóképpen/hasonlóan* formák) is sokszor feltűnt. A megnyilatkozók másik fele azonban különállását mutatta meg, és ezt az *így* helyett a *másként/másképpen* alakokkal hangsúlyozta.

A fentiekből látható, hogy a *vélem* esetében az *úgy vélem* konstrukció dominál, meghatározóbb, mint a *vélekedem* esetében az *úgy vélekedem* (vagy palatális párja, az *így vélekedem*, a kettő aránya: 13 a 18-hoz), az utóbbinál az (*én*) *valahogyan vélekedem valamiről* a tipikus szerkezet. A *vélekedek* viselkedése nagyjából megegyezik a *vélekedem*-ével, de láttunk különbségeket a megjelenő mutató névmások használatában. Mindezek az eltérések összefügghetnek a *vélem* vs. *vélekedem*~*vélekedek* stilisztikai különbségeivel is: a két utóbbi alak egyértelműen periférikusabb, irodalmitibbnak és archaikusabbnak hat.

4. Kérdőíves vizsgálat

4.1. A kérdőív ismertetése

Az alábbiakban az általam használt online kérdőív felépítését ismertetem. Tíz mondat (1–10) esetében kellett a válaszadóknak eldönteniük, hogy a megadott 5 változat (A–E) közül melyik parafrázis adja vissza a leginkább az adott mondat jelentését.

1. *Úgy vélem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
2. *Sikerül Peti nyelvvizsgálja, én így vélem.*
3. *Sikerülni fog Peti nyelvvizsgálja.*
4. *Úgy vélekedem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
5. *Valószínűleg sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
6. *Sikerül Peti nyelvvizsgálja, úgy vélem.*
7. *Hát, úgy vélem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
8. *Sikerülhet Peti nyelvvizsgálja.*
9. *Én úgy vélem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
10. *Úgy vélem, hogy sikerülhet Peti nyelvvizsgálja.*

Az instrukció a következő volt: „Melyik alábbi mondat jelentése adja vissza a leginkább az előbbi mondat jelentését?” A válaszadók kizárólag egy választ jelölhettek meg az alábbiak közül:³

- A. *Valószínűnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
- B. *Az a véleményem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
- C. *Kételkedem benne, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
- D. *Az a meggyőződésem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*
- E. *Lehetségesnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálja.*

³ A későbbiekben tervezem a vizsgálat megismétlését egyszeres helyett többszörös választási lehetőséggel.

4.2. A kérdőíves vizsgálat eredményei

Az online kérdőívet Facebookon keresztül az ismerősökkel, továbbá a Károli Gáspár Református Egyetemen tanuló magyar alap- és tanárszakos hallgatókkal a Neptun rendszeren keresztül osztottam meg 2019. február 18. és 26. között. Összesen 240-en töltötték ki, 90%-ban nők, az átlagéletkor 37,31 év volt (a legfiatalabb kitöltő 15 éves volt, a legidősebb 78). 17,08%-uk érettségivel, 76,25%-uk felsőfokú végzettséggel rendelkezik (főiskolai vagy egyetemi diploma), 4,6%-uk doktorival bír. 51,6%-uk semmilyen nyelvvizsga előképzettséggel nem rendelkezik.

A következőkben párba állítottam és egymással összevettem azokat a változatokat, amelyek egy-egy vonásban (elülső vs. hátulsó pozíció, személyes névmás, mutató névmás kétféle hangrendben, diskurzusjelölő megléte-hiánya) tértek el egymástól (a gyakorisági eredményeket l. az 1. ábrán és a 2. mellékletben):

- o **úgy vélem (elöl) (1) vs. úgy vélekedem (elöl) (4):** A szótárak jelentésmegadási sorrendje miatt (l. 1. fejezet) a hipotézisem az volt, hogy az 1-es mondat esetében a *vélekedem* forma miatt leginkább a B parafrázist választják majd a kitöltők (esetleg az annak erősebb fokaként elgondolható D-t), a 4-es esetében pedig az A és az E parafrázist.

Ez nem igazolódott, mindkét mondat esetében nagyjából hasonló arányban választották az adatközlők a B parafrázist (37,9% vs. 44,2%). a válaszadók sokkal nagyobb százalékban (46,3%) kapcsolták a *Valószínűnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* parafrázist az *úgy vélem*-hez, mint az *úgy vélekedem*-hez (22,9%).

- o **úgy vélem (elöl) (1) vs. úgy vélem (hátsó) (6):** Ebben az esetben a kezdő, illetve a záró pozíciónak a hatására voltam kíváncsi. A hátsó pozíciót a diskurzusjelölők, így a véleményjelölők esetében is a nagyobb fokú udvariassággal, bizonytalansággal szokás összekapcsolni (vö. Aijmer 1997). Az eredmények azt mutatják, hogy a hátsó álló változat esetében nagyobb az *Az a véleményem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* parafrázis aránya (+13,8%), és jelentősen lecsökkent a *Valószínűnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* verzióé (-21,7%).
- o **úgy vélem (elöl) (1) vs. hát, úgy vélem (elöl) (7):** A korábbi hátra vonatkozó kutatások fényében azt vártam, hogy mivel az önmagában is képes (szubjektív) véleményt felvezetni, ez a B parafrázis választása felé billenti a mérleg nyelvét (Dér 2017). Tudtam ugyanakkor,

hogy erős stigmatizáltsága miatt sok nyelvhasználó a bizonytalansággal kapcsolja össze a *hát*-ot (Schirm 2011), így a C változathoz való kapcsolás is megjelenhet. Így is lett: a *hát*-ot tartalmazó mondat (7) esetében +20,4% volt a különbség az azt tartalmazóhoz képest a C parafrázis esetében; illetve jóval többen voksoltak a B parafrázisra ebben az 1. mondat, mint a 7. mondat esetében (37,9% vs. 12,9%). Ugyanakkor hasonlóan jelentős különbségeket találtunk az A és az E parafrázist választók arányában: az A-t több mint kétszer annyian választották az 1. mondat esetében, az E-t pedig ötször annyian a 7. mondat esetében. Tehát erős heterogenitás figyelhető meg a parafrázisválasztásokban mindkét mondat esetében.

- o *úgy vélem* (elől) (1) vs. *én így vélem* (hátral) (2): Az *úgy vélem* önálló főmondatként való használatát a korpuszvizsgálat alapján nem tartottam megalapozottnak: egyetlen példa volt rá a 100-as random mintában, ott is bővítménnyel szerepelt: *női szemmel úgy vélem* (lit, doc#375). Az viszont látható, hogy egyéb elemekkel kiegészülve, ha nem is túl gyakori, de előfordul. Célzott keresést végeztem az *úgy + vélemény*-re az MNSz2-ben, a kapott 49 találat egyikében sem állt önmagában ez a konstrukció, csakis a következő formák valamelyikében: *én legalábbis úgy vélem*, *pont úgy vélem*, *ezt (tapasztalataim alapján) én is úgy vélem*, *(ezt) (jó)magam is úgy vélem*, *én már csak úgy vélem*. Emiatt döntöttem úgy, hogy személyes névmással bővített formát használok (és nem pusztán az *úgy vélem* konstrukciót), bár ez növelte a magyarázó változók számát (de az elől álló *én úgy vélem* alakkal – l. 9-es mondat – összevetve ki lehet az egyiket küszöbölni).

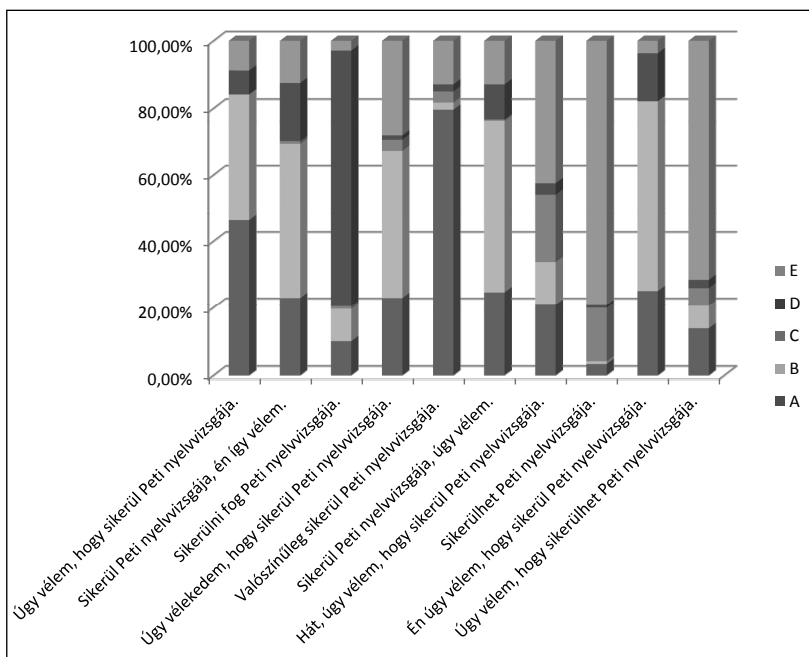
Azt feltételeztem, hogy az E/1-es személyes névmási forma megjelenése növeli a B parafrázis választásának az arányát (az 1. mondatdal összevetve), és ez így is történt, de a különbség nem túl nagy (46,3% vs. 37,9%). Érdekesebb eredmény, hogy a 2. mondatot feleannyian asszociálták az A parafrázissal (22,9% vs. 46,3%), de kétszer annyian a D-vel (17,5% vs. 7,1%), mint az 1. mondatot.

Az 1., 2. és 6. mondatbeli alakokhoz kapcsolat parafrázisválasztások alapján annyi azért kirajzolódik, hogy a hátsó pozíció az *Az a véleményem*, *hogy...* parafrázisnak kedvez.

- o *úgy vélem* (elől) (1) vs. *én úgy vélem* (elől) (9): Azt tapasztaltam, hogy a személyes névmással álló változatban az *Az a véleményem*, *hogy sikerül* *Peti nyelvvizsgálja* parafrázis választása a gyakoribb

(57,1% vs. 37,9%), valamint *Az a meggyőződésem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója változate is* (14,2% vs. 7,1%). Ugyanakkor csekélyebb a *Valószínűnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (25% vs. 46,3%) és a *Lehetségesnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (3,7% vs. 8,8%) parafrázisok melletti döntések aránya. A hangsúlyos személyes névmás tehát – nem meglepő módon – az *Az a véleményem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* parafrázisnak „kedvez”.

- o **úgy vélem (elől) (1) vs. úgy vélem (elől) + ható képző a mellékmondatban (10):** Ahogy várható is, a mellékmondatbeli ható képző erőteljesen az E parafrázis felé viszi a választások mennyiségét (71,7% vs. 8,8%); az A (46,3% vs. 13,8%) és B parafrázisok (37,9% vs. 6,7%) melletti döntések száma pedig jelentősen lecsökken.

1. ábra. Az egyes mondatokhoz (1–10, balról jobbra haladva) társított jelentések (A–E, felülről lefelé haladva) relatív gyakorisága (a pontos szám adatok a 2. mellékletben található)

Az önálló mondatbeli ható képzős megoldást (8) összevetve a mellékmondatban jelentkező ható képzős mondatváltozattal (10), azt látjuk, hogy az adatközlők az előbbi esetben gyakrabban választották a *Lehetségesnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (79,2% vs. 71,7%) és a *Kételkedem benne, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (15,8% vs. 5,4%) parafrázist, és kevésbé az *Az a véleményem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (0,8% vs. 6,7%) változatot (ez érthető az *úgy vélem* főmondat miatt).

Az önálló mondat ható képzős alakokkal (8) / önálló mondat jövő idejű igealakokkal (3) / önálló mondat a *valószínűleg* módosítószóval (5) mondatváltozatokat a leggyakoribb parafrázisválasztások mentén összevetve azt látjuk, hogy mindegyiknél más parafrázis gyakorisága volt a legkiemelkedőbb: a 8. mondat esetében a *Lehetségesnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (79,2%), a 3. esetében az *Az a meggyőződésem, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (76,7%), az 5. esetében pedig – nem meglepő módon – a *Valószínűnek gondolom, hogy sikerül Peti nyelvvizsgálója* (79,6%).

5. Konklúziók

Feltáró vizsgálatomban a három kiinduló forma közül nagy gyakorisága ellenére a *vélem* mutatta formailag a (leg)kisebb variabilitást. Változatai közül magasan kiemelkedett gyakoriságban az *úgy vélem* önálló használata. Elmondható, hogy mindhárom forma szeret névmásokkal társulni: a *vélem* a mély hangrendű, utalószói szerepű mutató névmási alakokkal, a *vélekedem~vélekedek* pedig mind a mély, mind a magas hangrendű változattal (de inkább az előbbivel). Az E/1-es személyes névmások sokkal inkább az utóbbi pároshoz kapcsolódnak. Azt láthatjuk tehát, hogy kicsi az átfedés a *vélem* és a *vélekedem~vélekedek* prototipikus konstrukciói esetében. Megjelenő vonzataik is eltérőek (*vélem valahogyan* vs. *én vélekedem valahogyan a valamiről*).

A parafrázisokra vonatkozó vizsgálat elsősorban azt mutatta meg, hogy a *vélem* és a *vélekedem* különböző nyelvi elemekkel való kombinációi és eltérő pozíciójú használatai eltérő befogadói értelmezésekkel kapcsolódnak össze, ezek azonban sokszor nem a várt irányba mozdulnak el.

További elemzések feladata feltárni, hogy mi ezeknek a mentális ígéknek a kontextualizációban betöltött pontos szerepe, illetve mennyiben tekinthetők már pragmatikalizáción átment diskurzusjelölőknek.

Irodalom

- Aijmer, Karin 1997. *I think* – an English modal particle. In: Swan, Toril – Westvik, Olaf J. (eds): *Modality in Germanic languages. Historical and comparative perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1–47.
- Bárczi Géza – Országh László 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Crible, Ludivine 2017. Towards an operational category of discourse markers: A definition and its model. In: Fedriani, Chiara – Sanso, Andre (eds): *Discourse markers, pragmatics markers and modal particles: New perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 101–126.
- Crible, Ludivine 2018. *Discourse markers and (dis)fluency. Forms and functions across languages and registers*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Dér Csilla Ilona 2016. A *szerintem* diskurzusjelölő szinkrón és diakrón vizsgálata. In: Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 474–485.
- Dér Csilla Ilona 2017. A *hát* multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelölő-társulások függvényében. *Beszédkutató* 2017: 169–184.
- Dér Csilla Ilona 2018. A *szerintem* véleményjelölő a magyarban. In: Geccső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Egyetem – Tinta Könyvkiadó. 57–60.
- González, Montserrat 2004. *Pragmatic markers in oral narrative*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Gósy Mária 2012. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 329–349.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- MNSz2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2. változat* [Hungarian National Corpora 2nd edition]. <http://clara.nyud.hu/mnsz2-dev/>.
- Mullan, Kerry 2010. *Expressing opinions in French and Australian English Discourse. A semantic and interactional analysis*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Persson, Gunnar 1993. *Think* in a panchronic perspective. *Studia Neophilologica* 65(1): 3–18.

Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Redeker, Gisele 1991. Linguistic markers of discourse structure: Review of discourse markers, by Deborah Schiffrin. *Linguistics* 29(6): 1139–1172.

Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusza alapján*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.

1. melléklet. A vizsgált igealakok gyakorisága az MNSz2 stílusrétegeiben

vélem

vélekedem

vélekedek

2. melléklet. A kérdőíves vizsgálat eredményei: Az egyes mondatokhoz (1–10, balról jobbra haladva) társított jelentések (A–E, felülről lefelé haladva) relatív gyakorisága

	A	B	C	D	E
Úgy vélem, hogy sikerül <i>Peti nyelvvizsgálója.</i>	46,30%	37,80%	0%	7,10%	8,80%
Sikerül Peti nyelvvizsgálója, én így vélem.	22,90%	46,30%	1%	17,50%	12,50%
Sikerülni fog Peti <i>nyelvvizsgálója.</i>	10%	9,60%	0,80%	76,70%	2,90%
Úgy vélekedem, hogy sike- rül Peti nyelvvizsgálója.	22,90%	44,20%	3,30%	1,30%	28,30%
Valószínűleg sikerül Peti <i>nyelvvizsgálója.</i>	79,60%	2,10%	3,30%	2,10%	12,90%
Sikerül Peti nyelvvizsgálója, úgy vélem.	24,60%	51,70%	0,40%	10,40%	12,90%
Hát, úgy vélem, hogy sike- rül Peti nyelvvizsgálója.	20,80%	12,90%	20,40%	3,40%	42,50%
Sikerülhet Peti <i>nyelvvizsgálója.</i>	3,30%	0,80%	15,80%	0,80%	79,30%
Én úgy vélem, hogy sikerül <i>Peti nyelvvizsgálója.</i>	25%	57,10%	0%	14,20%	3,70%
Úgy vélem, hogy sikerülhet <i>Peti nyelvvizsgálója.</i>	13,80%	6,70%	5,40%	2,50%	71,60%

CSONTOS NÓRA

Kontextualizáció, konstruálás, idézés Az idéző adaptív tevékenysége a *mond*-dal alkotott idézésekben*

Absztrakt

A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika és a pragmatika mint szemléletmód együttes érvényesítésével a mondás aktusának konstruálását az idézés nyelvi tevékenységéhez kapcsolódóan vizsgálja. Ezen belül is azokkal az idézésekkel foglalkozik, amelyekben a mondás aktusa a *mond* igével válik hozzáférhetővé, mivel felvetése alapján ezen ige a többihez képest sematikus módon teszi elérhetővé az idézett diskurzust vagy annak egy részletét. Az idéző nyelvi tevékenységét előtérbe állítva a tanulmány azt vizsgálja, hogy a *mond* mellett megjelenő nyelvi elemek miként és milyen fokon adnak teret az idéző adaptív tevékenységének.

Kulcsszavak: idézés, kontextualizáció, konstruálás, figyelemirányítás, szubjektívizáció

1. Bevezetés

A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika (l. Tolcsvai Nagy 2010, 2013, 2017b) és a pragmatika mint szemléletmód (l. Verschueren 1999; Tátrai 2011, 2017) együttes érvényesítésével a közös figyelmi jelenetben megvalósuló idézést mint egy meglevő és nyelvileg reprezentált esemény újrakontextuálását, újrakonstruálását értelmezi, ebből következően az idézést két esemény reprezentációját elvégző, összetett jelentésszerkezetnek tekinti (vö. Csontos 2012, 2016), amelyben az egyik rész a MONDÁS-t jeleníti meg, a másik pedig annak

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani a tanulmány lektorainak, Tolcsvai Nagy Gábornak és Pethő Józsefnek, akik fontos észrevételeikkel, hasznos javaslataikkal segítették a munkámat. A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) pályázata támogatta.

hozzáférhetővé tételét végzi el. A hozzáférhetővé tétel megvalósítását előtérbe helyezve az idéző adaptív tevékenységét és ezzel együtt az újrakontextualítás, illetve az újrakonstruálás folyamatát és jelentőségét azokban az idézésekben vizsgálja, ahol a MONDÁS a *mond* ige alkalmazásával válik elérhetővé. A tanulmány ezzel az igével kapcsolatban ugyanis felveti, hogy a mondás aktusát a többi igehez képest sematikusabb módon tudja visszaadni, az idézőnek ezért a konstruálás egyéb tényezőihez kapcsolódóan van módja és lehetősége az eredeti diskurzus-hoz való viszonyát érvényre juttatni.

A kutatás az idézést az intertextualitás prototipikus eseteként értelmezi. Megkülönböztetve egyéb, a szövegköziségen, transztextualitáson (Genette 1996) alapuló eljárásoktól, azokkal az idézésekkel foglalkozik, amelyekben a perspektivizáció (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2011: 34–35) a mondás aktusán keresztül válik elérhetővé, a MONDÁS a *mond* ige által válik hozzáférhetővé, továbbá mind valakinek a mondása, mind annak hozzáférhetővé tétele külön eseményként reprezentálódik, nyelvi-ileg explicitté téve az idéző nyelvi tevékenységét és az idézett diskurzust vagy annak részletét.

A vizsgálat a mondás aktusának hozzáférhetővé tételét a *mond* Sg3. kijelentő módú jelen és múlt idejű alakjainak (*mond*, *mondja*, *mondott*, *mondott*) elemzésével végzi el az MNSZ2 (v2.0.5.) 200–200 adatból álló véletlen listája alapján. Mivel felvetésem alapján a *mond* ige – a többi mondást kidolgozó igehez képest – a mondás aktusát sematikus(abb) módon adja vissza, ezért a mellette megjelenő, az idéző adaptív tevékenységének teret engedő, a MONDÁS kontextualizációját elvégző nyelvi eszközök és szerkezeti megoldások elemzésére koncentrálok. Ezekkel kapcsolatban felvetem, hogy ezek a figyelemirányítás és a szubjektivizáció eszközeivé is válnak. A korpusz adatainak elemző vizsgálata ezért a következő szempontokra terjed ki: (a) az idézés két részében működő perspektíva vizsgálata, ehhez kapcsolódva, (b) az idézési módok jelenléte, szoros összefüggésben (c) az azokat megjelenítő szerkezeti eljárasmódokkal, az idéző rész-idézet sorrendjével, az idéző rész (d) elsődleges és (e) másodlagos figurájának a megjelenítése és nyelvi kifejtettsége, (f) az idéző rész kontextualizáló elemei, a kontextualizáció foka, illetve ehhez kapcsolódóan, (g) az idézetet felismerhetővé tevő írásjelek alkalmazása.

A korpusz adatainak közlése során a tanulmány egyben kezeli a négy vizsgált igealakot (*mond*, *mondja*, *mondta*, *mondta*). Amennyiben viszont a jelen, illetve a múlt idejű alakok a konstruálás szempontjából releváns tényezőt juttatnak kifejezésre, a két időben működő folyamatokhoz külön reflexiót is fűz.

A tanulmány az idézés újrakontextuálásként és ezzel együtt újrakonstruálásként történő értelmezése után (2.) az idézést összetett jelentésszerkezetnek tekinti, amelyben az egyik rész magát a MONDÁS-t, a másik annak hozzáférhetővé tételét végzi el (3.). Ebből kiindulva a tanulmány egészét érintő kérdéseket elemzem. Először az idézési módokat az idéző adaptív tevékenységéhez kötve értelmezem (3.1.), majd ezt felhasználva az idéző rész és az idézet közötti viszonyt, illetve a két rész sorrendjének jelentőségét vizsgálom (3.2.). Ezután az idéző részt előtérbe állítva (4.), a *mond* igének a többi idéző igehez viszonyított sematikus jelentése mellett érvelek (4.1.), és a korpusz adatait elemezve azt mutatja be, hogy ezt a sematikus jelentést mely összetevők mikor, miként és milyen fokon tudják módosítani. Az elsődleges (4.2.), majd a másodlagos figura (4.3.) elemző bemutatása után a mondás kontextualizációját elvégző egyéb nyelvi eszközökre (4.4.) és írásképi megoldásokra (írásjelekre) (4.5.) koncentrálok. Végezetül a megfigyelt jelenségeket összekapcsolva az újrakontextuálás, illetve az újrakonstruálás műveletével, a *mond* igével szerkesztett idézések jellemző jegyeit összegzem (5.).

2. Az idézés mint újrakontextuálás

Idézés esetében nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvileg megkonstruált (l. Langacker 2008: 55; Tolcsvai Nagy 2010: 30–31) esemény feldolgozása és fogalmi megalkotása történik. Az idézés létrehozásánál a szövegalkotó a nyelvi reprezentációt feldolgozza, majd az így létrehozott diskurzust, illetve annak egy részletét az idézés nyelvi lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára. Az idézés megalkotásakor az idéző interpretálónak válik, aki kiszakítva az eredeti kontextusából a feldolgozott és az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át. Idézéskor ezáltal nem csupán egy esemény konstruálása történik, hanem újrakonstruálás: egy, a feldolgozás, az értelmezés által létező szöveg idézetként való újraalkotása, újrakontextuálás, amelynek során jelentéseltolódás mehet végbe a kontextus megváltoztatása következtében (vö. Fehér M. 2008: 32; l. még Gadamer 1984: 325; Ong 1998: 149). A jelentéseltolódás ugyanakkor fokozat kérdése. Az idézés megalkotása során az idéző az idézésre szánt és az adott diskurzussal, valamint a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve folyamatos döntéseket hoz arról, hogy az eredeti diskurzus tartalma közül mit, hogyan és milyen mértékben rögzít, tesz explicitté, és ezt milyen perspektívából teszi elérhetővé. Ezáltal eltérő fokon válhat explicitté az idéző tevékenységre történő reflektálás, de mindemellett az eredeti diskurzus vagy annak egy részlete is eltérő mértékben és az eredeti kontextusában funkcionáló jelentéséhez képest módosult, de sokkal inkább az adott

diskurzushoz igazított, adaptált, aktualizált jelentésben jelenhet meg. Mindezzel együtt az eredeti diskurzus más részeire irányul a figyelem, az adott diskurzusba történő beágyazódása eltérő fokúvá válhat, valamint ez az eljárás az idézési módok mintázataira is hatással van. Az idéző adaptív tevékenysége tehát nem csupán – az intertextualitás lehetőségét kihasználva – az idézetnek az adott diskurzusba történő bevonására, hanem annak minőségére és módjára is kiterjed.

3. Az újrakontextuálás folyamata

Az újrakontextuálás és ezzel kapcsolatban az újrakonstruálás tehát az idéző tevékenység során megy végbe. Az idéző tevékenység, amely az idézetet teszi hozzáférhetővé és a MONDÁS-t megjelenítő idézet az idézés során egy-egy eseménynek tekinthető, de mindeközben idézésként egymás kölcsönös létét teremtik meg. Ezáltal az idézés összetett jelentésszerkezetként értelmezhető, amely nyelvi reprezentációban mind az idéző rész, mind az idézet önálló jelentésszerkezet révén dolgozódhat ki, de úgy, hogy mindeközben – a kölcsönös kidolgozottság és megfelelések által – e jelentésszerkezetek az alkotás, illetve a megértés és értelmezés folyamatában össze is kapcsolódnak. Az összekapcsolódás módja és mértéke összefüggésbe hozható az idéző adaptív tevékenységének a mértékével, mégpedig azzal, hogy miként kívánja az eredeti diskurzust vagy annak egy részletét a saját diskurzusának a részévé tenni.

3.1. Perspektíva és idézési módok

Egy adott perspektívából megalkotott nyelvi reprezentáció idézetként való újrakonstruálásában meghatározó szerepet játszik az a pozíció, vagyis nézőpont (perspektíva), ahonnan az idéző az eredeti diskurzussal kapcsolatos tapasztalatairól, az intertextualitás prototipikus lehetőségét kihasználva, mások számára is hozzáférhető világreprezentációt készít (l. Langacker 1987, 1991; Sanders–Spooren 1997; valamint vö. Tomasello 2002). Idézőskor az idézőt jellemző nézőpont, továbbá az eredeti diskurzus nézőpontja is működésbe lép. Az idézés megalkotásának folyamatában tehát releváns kérdés, hogy az idéző tevékenység és az idézet kinek a kiindulópontjából reprezentálódik. A lehetséges nézőpontfajták (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 48–50; Tátrai 2017: 940–942) közül jelen tanulmány szempontjából kiemelkedő jelentőségűvé a referenciális központ, illetve annak működése válik.

A referenciális központ azt a tájékozási kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás személyközi, valamint tér- és időviszonyai reprezentálódnak. A referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve

térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. De a megnyilatkozónak arra is lehetősége van, hogy ezt a tájékozási pontot áthelyezze egy másik megnyilatkozóra (Sanders–Spooren 1997: 85–86; Tátrai 2005: 216, 2017: 940–941; Csontos–Tátrai 2008: 67). Az idéző a referenciális központ átadásával annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni, mennyire kívánja a befogadót az eredeti diskurzusba visszavezetni. Az újrakonstruálás ezen műveletei konvencionalizálódó szerkezeti mintázatokat hoznak létre. Ezek a mintázatok az idézési módokat (egyeses, függő, szabad függő) eredményezik.

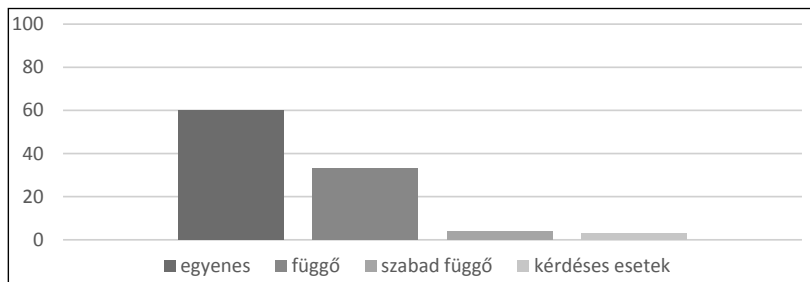
(1a) Nekem szenteltél egy fejezetet, barátom – < mondja > a doktor (doc#2049)

(1b) Az ellenzéki összefogásról Szeged polgármestere azt < mondja >, szerintem nem gyengíti az MSZP-Együtt megállapodást azt, hogy nincs közös miniszterelnök-jelölt (doc#2950)

(1c) Azt < mondja >, szeretne neki az ő szokásos módján odapiszkálni, „imádnád” (doc#751)

Az egyeses idézés esetében az eredeti diskurzus, illetve diskurzusrészlet visszaadásának célja irányítja az idéző nyelvi tevékenységét. Ennek következményeként az idézetben az események reprezentálása az eredeti diskurzust jellemző személy-, tér- és időbeli viszonyok működtetésével történik meg. Ekképp az (1a)-ban az idéző a saját tájékozási központját az idézet teljes terjedelmében a beágyazott diskurzus megnyilatkozójára helyezi át: az ő referenciális központjából határozódik meg például a *nekem, szenteltél, barátom*. A függő idézési módra – ahol az idéző a diskurzus propozicionális tartalmának visszaadásával is élhet – az jellemző, hogy a referenciális központ nem helyeződik át a beágyazott megnyilatkozóra. Például az (1b)-ben a *szerintem* az aktuális megnyilatkozó (idéző) referenciális központjához képest értelmezhető. Végül a két idézési mód között létrejönnek azok a szabad függő idézésnek hívható esetek, amelyek során a referenciális központ szabad mozgása figyelhető meg: az idézetben mind az idéző, mind a beágyazott megnyilatkozó személy- és tér-, illetve időbeli viszonyai érvényre juthatnak. Az (1c)-ben például az E/3. személyt megvalósító nyelvi elemek az idéző referenciális központjának érvényesülését mutatják, az idézőjelbe tett, E/2. *imádnád* viszont a beágyazott megnyilatkozóhoz képesti befogadót jeleníti meg (vö. Tátrai 2017: 1050–1051).

A fentebb meghatározott idézési módok százalékos eloszlását a teljes korpuszban az alábbi, 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

Mint az 1. ábrából látható, a *mond*-dal alkotott idézéseket leginkább az egyenes idézési mód alkalmazása jellemzi (60%). A szubjektivizáció (Sanders–Spooren 1997: 95), illetve a figyelem irányításával összekapcsolva ezen idézési módot az mondható el, hogy a *mond* sematikus jelentése az egyenes idézést jellemző szubjektivizáció mértékéhez igazított. Az egyenes idézésben ugyanis, amikor a referenciális központ teljesen átkerül a beágyazott megnyilatkozóra, a perspektíva erősen szubjektív típusával találkozunk, mert ekkor a beágyazott megnyilatkozó diskurzusa teljesen előtérbe, az aktuális megnyilatkozóé pedig háttérbe kerül, ellentétben a függő idézéssel, ahol a két rész közötti grammatikai függés is reprezentálja az idéző tevékenység domináns működését.

3.2. Szerkezet és idézési módok

Az idéző rész és az idézet közötti viszony szerkezeti szinten is megmutatkozik, az újrakontextualizáció során végbemenő újrakonstruálás az idézésre és az egyes idézési módokra jellemző szerkezeti mintákat is eredményez. Ezen szerkezeti minták magukba foglalják a két rész közötti viszony minőségének, valamint a két rész között megvalósuló sorrendnek a kérdését.

- (2a) Azt < mondta > az egyik ismerősöm: érdeklődd meg, légy szíves, X ország bukaresti nagykövetségén, milyen iratokat kell beadni a vízum megszerzéséhez? (doc#1104)
- (2b) Elég durva ez a hirtelen megvonás – < mondja > a divízióvezető – Még akkor is, ha jogtalanul kapták egyesek (doc#2236)

(2c) A biztosítók már el is kezdték a kárrendezést – < mondja > Horváth Andrea, az Allianz vezérigazgató-helyettese (doc#2650)

(2d) A falu orvosa, aki most polgármester is, azt < mondta >, hogy még soha nem találkozott arzénmérgezés miatti megbetegedéssel. (doc#2256)

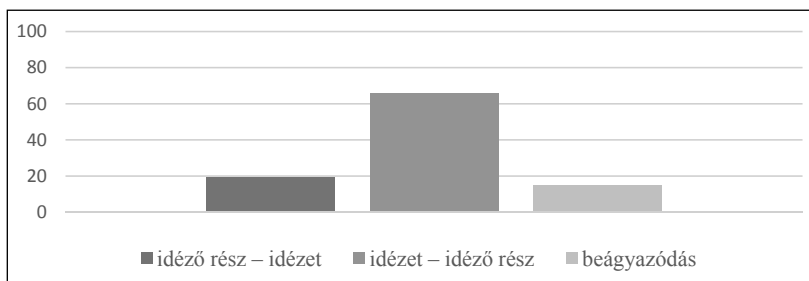
Abban az esetben, ha az összetett jelentésszerkezet – tehát az idéző rész és az idézet is – önálló jelentésszerkezet révén válik felismerhetővé, tehát mindkettő a közös figyelmi jelentben részletező kidolgozást kap (l. 2a–d), a két rész egymáshoz kapcsolódó viszonya alapján két alapvető típusról lehet beszélni. Az egyikben – mint az a (2a)-ban látható – az idéző a beágyazott diskurzus szó szerinti viszszaadását végzi el az egyenes idézési módra jellemző referenciális központ teljes áthelyezésével. A két rész közötti kölcsönös kidolgozottságot a deiktikus nyelvi elem teheti, jelen esetben az *azt* teszi explicitté. A (2d)-ben – amely az idézési mód alapján függőnek tekinthető – viszont a két rész között grammatikai kapcsolat is létrejön: a tagmondatok nem egyenrangúak, közöttük hierarchikus viszonyt megjelenítő grammatikai függés van. A grammatikai függés összefüggésbe hozható azzal, hogy mind az idéző részben, mind az idézetben az aktuális megnyilatkozó referenciális központja reprezentálódik.¹ Az *azt* deiktikus nyelvi elem – de emellett a *hogy* kötőszó is – ebben az esetben a két eseményt reprezentáló tagmondat közötti grammatikai függést jeleníti meg.

A (2a–d) példák arra is felhívják a figyelmet, hogy amennyiben a mondás aktusának kidolgozása az idézés nyelvi tevékenysége során az idéző rész és az idézet által szerkezetileg is elkülönül, a VKI MOND VMIT-ből a VKI MOND az idéző részben kap nyelvi kifejtést, a VMIT pedig ebben a részben deiktikus nyelvi eszköz által sematikusán kidolgozottá válhat: ezt az idézett rész teszi nyelvileg kifejtetté. Ekképp az idézés mint összetett jelentésszerkezet kognitív ösvénynek tekinthető (a fogalomra l. Tolcsvai Nagy 2017a: 57), amelyben az egyik összetevő teszi hozzáférhetővé a másikat, az alkotás és a befogadás folyamatában létrehozva az idézés tényét. Ezen lehetséges értelmezésben releváns tényezővé válhat, hogy a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma miként jelenik meg. Amikor a két rész között nincs grammatikai függés, létrejönnek olyan szerkezeti megoldások, amelyek az idéző figyelemirányítói eljárás módját szerkezeti szinten is érvényre tudják juttatni, módosítva a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL elérési út vonalat.

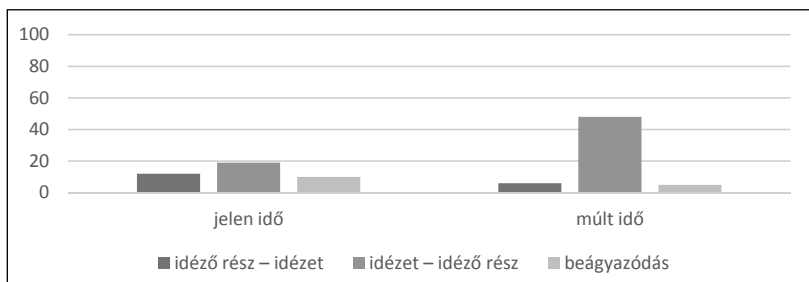
¹ Ezt a konstrukciótípust azon grammatikailizációs folyamat hozta létre, amelynek során két, addig önálló mondat került egymással szoros viszonyba úgy, hogy a mondás aktusát tartalmazó mondatnak alárendelődött az azt tartalmilag kifejtő másik mondat (a folyamat részletes leírását l. pl. Haader 1995).

A (2a)-t összehasonlítva a (2b–c)-vel az mondható el, hogy a (2a)-ban az idézés megalkotása az idéző résztől az idézet felé halad. Ehhez képest a (2b)-ben, ahol az idéző rész az idézetbe ágyazódik, illetve a (2c)-ben, ahol az az idézet után áll, a megidézett diskurzus korábban a figyelem előterébe kerül, az útvonal ebben az esetben a módosul. A megértési és az értelmezési irányok az idéző tevékenység figyelemirányítói folyamatát reprezentálják. Nem egyszerű linearitásról van tehát szó, hanem az idézet kontextualizációjának, ezáltal az idézés megértésének és értelmezésének az útvonaláról.

Ebből a szemponttól érdemes megvizsgálni, hogy elsősorban azokban az idézésekben, ahol a grammatikai függés nem valósul meg, milyen szerkezeti mintákat milyen mennyiségben lehet tapasztalni a vizsgált anyagban. A korpuszban a függő idézési módban, ahol tehát a két rész között megvalósul a hierarchikus viszony, minden esetben idéző rész – idézet sorrend jelenik meg. A szabad függő idézési módokat az határozza meg, hogy szerkezetileg a függő idézési módra jellemző mintázatot adnak, tehát ezeket is az idéző rész – idézet sorrend jellemzi minden esetben. Az ettől való eltérés az egyenes idézésekben figyelhető meg.

2. ábra

3. ábra

A 2. ábra az egyenes idézés szerkezeti módjainak százalékos eloszlását mutatja a teljes korpuszban. Mint már ebből is látható, az egyenes idézés esetében mind a három szerkesztettségi mód megjelenhet, közülük az idézet – idéző rész sorrend a legmeghatározóbb. Ezekben az esetekben az is relevánssá válik, hogy ilyenkor az idéző rész mindig az idézés aktusára közvetlenül reflektáló igével (*mond*) kezdődik, amellyel egyfelől az idézet, a teljes szerkezetet tekintve az idézés, másfelől az igén alkalmazott igei személyrag és az időjelölést elvégző inflexiók morféma által az esemény, illetve az esemény szereplői, tehát az idézett diskurzus is lehorgonyozódik (Tolcsvai Nagy 2017b: 238, 243, 301–305). E szerkesztettségi mód relevánsabb különbséget mutat múlt idejű idézések esetében (l. 3. ábra). Mindez összekapcsolható a fentebb leírt figyelemirányítói tevékenységgel, valamint az idézés, ezen belül az egyenes idézés funkciójával is. Ebben az esetben ugyanis egy múlt idejű esemény lehorgonyozása megy végbe, az idéző a figyelem központjába viszont magát az eredeti diskurzust vagy annak egy részletét kívánja helyezni. Az idéző rész – idézet szerkezeti megoldás (sorrend) – a referenciális központ áthelyezése mellett (l. bővebben 3.1.) – ezt a figyelemirányítói eljárást tudja kifejezésre juttatni.

4. Az idéző rész szerepe az újrakontextuálásban

A mondás aktusának elérhetővé tétele alapvetően két részhez köthető: egyfelől ahhoz, amit valaki mond, másfelől ennek hozzáférhetővé tételéhez. Jelen fejezet az idéző részre koncentrálna azt mutatja be, hogy az újrakontextualizáció során a mondás körülményei és az arra történő reflexió miként és milyen mértékben dolgozódnak ki, válnak explicitté. A kidolgozottsági mód az aktuális megnyilatkozó adaptív tevékenységét jellemzi abban az értelemben, hogy a MONDÁS-hoz kapcsolódó jelentéstartalmak közül mit, milyen fokon jelenít meg, ezáltal mit helyez a figyelem előterébe.

4.1. A mond ige

A mondás aktusának hozzáférhetővé tételében központi szerepe van az igenek, amely magát az aktust teszi explicitté. Ennek megalkotása során a VKI MOND VMIT-ből más jelentés-összetevő profilálódhat: a tanulmány és a kutatás alapjául választott *mond*, valamint az *ír* mellett ezt más igeik – például *könyörög*, *imádkozik*, *parancsol*, *panaszkodik*, *kér*, *int*, *sír*, *közl*, *abból bemutat*, *kiemel*, *összegez*, *fogalmaz* stb. –, illetve más grammatikai kategóriába tartozó nyelvi eszközök (pl. melléknévi igenevek) is megjeleníthetők.

(3a) „Nagyon komoly dolog, hogy a zsűrinek is ennyire tetszett a film azok után, hogy a fesztiválon sokat volt róla szó, és hogy el tudtuk adni mindenhol a világban. Ráadásul a Sonynak (az amerikai forgalmazónak) nagyon nagy tervei vannak vele” – mondta Nemes Jeles az MTI riportérének a díjkiosztó után Cannes-ban (Onozó-Papp-Varga 2015).

(3b) „Nagyon komoly dolog, hogy a zsűrinek is ennyire tetszett a film azok után, hogy a fesztiválon sokat volt róla szó, és hogy el tudtuk adni mindenhol a világban. Ráadásul a Sonynak (az amerikai forgalmazónak) nagyon nagy tervei vannak vele” – hangsúlyozta a rendező (Rovó 2015).

(3c) AdóManóóó – kiáltotta örömeiben Laci (doc#2947)

(3d) Jézus térden állva így könyörgött: „Uram, ne ródd föl nekik ezt bűnül!” (doc#2948)

Az aktuális megnyilatkozó a mondás eseményének fogalmi megalkotását az adott diskurzus kontextusának egy-egy tényezőjét előtérbe állítva több módon is megteheti (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 31, 2017: 310). Ez a MONDÁS specifikus változatát eredményezheti.

A (3a–d) példákban a MONDÁS-t reprezentáló nyelvi eszközök azonos jelentés-összetevője a 'mondás aktusa', valamint ezen aktus résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege. Az elsődleges figura a kommunikációra képes – a (3a–d) példákban – emberi lény, de emellett metonimikusan akként értelmezhető figura (ennek kifejtését l. bővebben 4.2.). A másodlagos figura („valamit”) az idézések esetében maga az idézet (l. 3.2.), amely az idéző részben deiktikus nyelvi eszköz által sematikusán kidolgozottá válhat (l. bővebben 4.3.). A MONDÁS-nak a nyelvi reprezentációkban profilálódó eltérő jelentés-összetevői a folyamat időszerkezetéhez és eseményszerkezetéhez köthetők. A *mond* (3a) esetében a folyamat időszerkezete a következőkben összegezhető: közepesen hosszú idejű (tartós), folyamatos (megszakíthatatlan), közepes intenzitású, sematikusán kezdő- és végpont nélküli. A folyamat eseményszerkezete úgy jellemezhető, mint saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott, átlag hangmagassággal és hangsebességgel végrehajtott kommunikáció (beszéd). Ehhez képest a (3b–d) példákban az aktuális megnyilatkozó feldolgozási folyamata kerül előtérbe. A (3b)-ben – amely egyébiránt a (3a)-ban idézett diskurzust ismétli meg – a *hangsúlyozta* a MONDÁS egy összetevőjét (a módot, a mondás intenzitását) emeli ki. A (3c)-ben

– a *mond*-hoz képest – a *kiáltott* rövid(ebb) idejű, folyamatos (megszakíthatatlan), erős intenzitású folyamatot jelenít meg, eseményszerkezetében pedig a *mondás* aktusának egy részét (KIÁLTÁS) előtérbe állítva képezi le. Akárcsak a (3d) *könyörög* igéje: a *MONDÁS* intenzitásában tér el a *mondtól*, a *MONDÁS* módját az előtérbe állítva.

A *mond* tehát a *MONDÁS* tekintetében a leginkább általános jelentésűnek, a *MOND* eseményséma egyik prototipikus megvalósulásának tekinthető. Ezen ige esetében ugyanis a *MONDÁS* összetevőiből – a (3b–d) példákban megjelenő igékhez képest – nem kerül vagy nem egy összetevő kerül a figyelem előterébe.

Mindezek alapján az mondható, hogy a *MONDÁS*-t megjelenítő nyelvi eszköz az aktuális beszélő feldolgozó, megértő és interpretáló eljárását, az aktuális diskurzusnak kontextuális tényezőihez történő szubjektív viszonyulását fejezheti ki. E nyelvi eszközök szemantikailag eltérő fokon és eltérő módon reprezentálhatják a *MONDÁS* aktusát. A *mond* és az *ír* mellett megjelenő, (erősen) specifikált jelentésű nyelvi eszközökkel a *MONDÁS* kontextuális körülményei már önmagában visszaadhatók. Ezen eltérő specifikussággal rendelkező nyelvi eszközök a *MONDÁS* tartományából kidolgozott jelentés-összetevővel a befogadó figyelmét más-más összetevőjére irányíthatják anélkül, hogy arra történne reflektálás, hogy ez valóban egybeesik-e a diskurzus közlésének aktusával, vagy a beszélő megértő és értelmező folyamatának az eredménye. A beszélőnek tehát megvan a lehetősége arra, hogy a *MONDÁS* megalkotása során az aktust szubjektíven vagy kevésbé szubjektíven tegye hozzáférhetővé.

A *mond* a fentiekben elemzett nyelvi lehetőségekhez képesti viszonyban sematikusnak tekinthető. Az aktuális beszélőnek viszont a *mond*-dal alkotott konstruálási módok közötti választása, valamint a *mondás* aktusának körülményeit eltérő fokon és nyelvi kifejtettségben való visszaadása lehetőséget ad arra, hogy ezen, sematikusnak tekinthető jelentést specifikálja, teret adva a figyelemirányítás, a szubjektivizáció folyamatának.

4.2. Az elsődleges figura megalkotása

Az idéző rész elsődleges figurája (trajektora) (a fogalomra l. Tolcsvai Nagy 2017b: 320–322) az az entitás, akihez az idézésre szánt diskurzus létrehozásának aktusa kapcsolható.

- (4a) Pál apostol azt <mondja> a házasságra, hogy felette nagy titok az. Isten azt <mondja>, hogy férj és feleség lesznek egy testté. (doc#1011)

(4b) Sok a kókler, nagyon sok. És azt < mondják >: ő az igazi. (doc#978)

A *mond*-dal alkotott idézésekben (is) alapvetően két nyelvi lehetőség által válik felismerhetővé az elsődleges figura. Egyfelől főnévi megnevezéssel – mint az a (4a) példában látható, ahol *Pál apostol* és *Isten* nyelviileg explicitté teszi az elsődleges figurát, tehát azt, akihez az eredeti diskurzus létrehozásának aktuusa köthető. Másfelől – mint az a (4b)-ben megfigyelhető – inflexiós morféma által. Utóbbi esetében természetszerűleg kihasználva azon lehetőséget, hogy az inflexiós morféma képes visszautalni a diskurzus korábbi, főnévi megnevezéssel jelölt entitására. A két példa között az alapvető funkcionális különbség abban látható, hogy az önálló főnévi megnevezés képes a figyelem előterébe állítani azt, akihez a mondás aktuusa köthető, ezáltal az idézetre irányulhat a figyelem. Az inflexiós morféma alkalmazása ehhez képest egy már megvalósult esemény figuráját tartja mozgásban. A mondás aktuusa ezáltal a már megnevezett esemény egy részének kidolgozásához járul hozzá, ezért ez a lehetőség az előbbihez képest kisebb figyelemirányítással jellemezhető.

A vizsgált anyagban az is megfigyelhető, hogy az elsődleges figura a (4a–b)-hez képest nagyobb fokú nyelvi kifejtést kap. Ez minden esetben a *mondja* és a múlt idejű alak: a *mondta* mellett figyelhető meg.

(4c) < mondja > Geoffrey Marcy csillagászprofesszor, aki az eddig talált tucatnyi Naprendszeren túli bolygórendszer legtöbbjének a felfedezésében közreműködött (doc#1183)

(4d) < mondta > az origónak a New York-i újságíró, aki nem titkolt szimpátiával tudósít a mozgalmakról kezdete óta (doc#2404)

(4e) tavaly novemberben a csatornát alaposan átszervező Várdy Zoltán azt < mondta > (doc#2359)

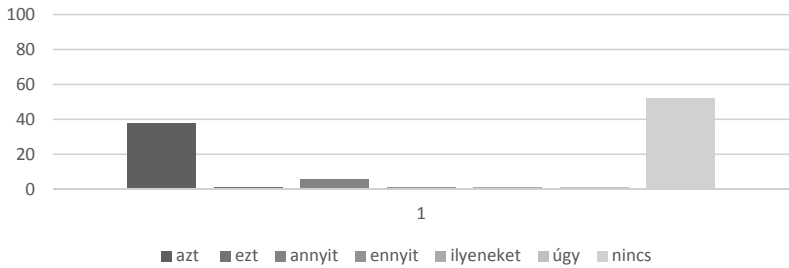
Mint a (4c–e) példákban látható, az elsődleges figura részletezőbb kifejtést is kaphat egyfelől külön kontextualizáló alárendelő tagmondatban (4c–d), másfelől magában a kontextualizáló mondatban vagy főmondatban (4e). Az ilyen konstruálási módok az elsődleges figura nagyobb fokú szemantikai kidolgozottságát teszik lehetővé. A közös figyelmi jelenetként megvalósuló idézésben, a (4a–b)-hez képesti megjelenítési módhoz viszonyítva tehát dominánsabban a figyelem előterébe kerülhet az, akihez az eredeti diskurzus megtétele köthető, valamint egy

újabb információ, illetve esemény kidolgozása is explicitté válhat annak során, hogy az idéző a mondást valakihez köti. De emellett ez az aktuális beszélő értékelő, illetve szubjektívizációs folyamatát is reprezentálhatja. Például a (4e)-ben az elsődleges figura megalkotása a hozzá kapcsolódó esemény ismertetésének kognitív ösvényén (*a csatornát alaposan átszervező*) kerül a mondás aktusakor a figyelem előterébe. Ilyen esetekben tehát a mondás aktusa még egy aktussal, még egy esemény nyelvi reprezentációjával kiegészül, amely esemény az elsődleges figura fogalmi megalkotását, de ezáltal az idézet értelemezését is befolyásolja.

4.2. Az elsődleges figura megalkotása

Az idéző részben a deiktikus nyelvi elemmel reprezentált figura *másodlagosnak* (*landmarknak*) (a fogalomra l. Tolcsvai Nagy 2017b: 320–322) abban az értelemben tekinthető, hogy hozzá képest kerül a figyelem előterébe az elsődleges figura. Az *azt*, de emellett más mutató névmások is, például *ezt*, *így*, *úgy*, *ekképp*, *akképp* stb. meglétét egyfelől az idézet teremti meg, mert az idézetre történő rámutatás megvalósítása során a diskurzusdeixis (l. Levinson 1983: 54–55, 85–89; Marmaridou 2000: 93–96; Tátrai 2011: 121, 142–144) funkcióját betöltő deiktikus nyelvi elemek – a diskurzus bizonyos részére történő reflektálásból adódóan szükségszerűen – az idézetre utalnak, értelmezésüket az idézet feldolgozásával lehet megtenni. Másfelől viszont ezen mutató névmások alkalmazása – az elsődleges figura megalkotásának módjától eltérően – nem az eredeti diskurzus egy elemének, hanem az eredeti diskurzus egészének feldolgozó és az idéző diskurzusalakító eljárásából fakad. A sajátos funkciómegoszlást mutató veláris-palatális mutató névmások mint a diskurzusdeixis funkcióját elvégző nyelvi elemek az általuk aktivált metaforikus jelentésképzéssel egyrészt a diskurzus szerveződését teszik reflexió tárgyává, másrészt – amennyiben arra mód nyílik – az episztemikus TÁVOLSÁG-ot, illetve KÖZELSÉG-et is kifejezik (vö. Tátrai 2011: 145). A deiktikus nyelvi elem alkalmazásával vagy nem alkalmazásával az idéző rész, az adott diskurzusvilág, illetve annak egy összetevője és az idézet viszonyában más kerülhet az aktív figyelem központjába.

A vizsgált idézések idéző részében 44%-ban jelenik meg az idéző rész másodlagos figurájaként értelmezhető mutató névmási elem. Ezek a következők: *azt* (38%), *ezt* (1%), *úgy* (1%), *annyit* (6%), *ennyit* (1%), *ilyeneket* (1%) (vö. 4. ábra). A további, részletes elemzés előtt ezekkel kapcsolatban már az mondható el, hogy egymáshoz való viszonyukban alapvetően az idézett diskurzusra (*azt*, *ezt*, *ilyeneket*), annak mennyiségére (*annyit*, *ennyit*), illetve a mondás aktusának módjára (*úgy*) képesek a figyelmet irányítani.

4. ábra

A deiktikus nyelvi elemek alkalmazásának kérdése módosul, ha azt az idézési módok és a tagmondatok sorrendje szerint vizsgáljuk (l. 1–3. táblázat).

1. táblázat. Deiktikus nyelvi elemek az egyenes idézésben

Egyenes	azt	ezt	annyiit	ennyit	ilyet	úgy	nincs
idéző rész – idézet	11%	1%	4%	1%	1%	–	1%
idézet – idéző rész	–	–	–	–	–	–	67%
beágyazódó	–	–	–	–	–	–	14%

2. táblázat. Deiktikus nyelvi elemek a függő idézésben

Függő	azt	ezt	annyiit	ennyit	ilyet	úgy	nincs
idéző rész – idézet	79%	–	9%	–	–	2%	10%
idézet – idéző rész	–	–	–	–	–	–	–
beágyazódó	–	–	–	–	–	–	–

3. táblázat. Deiktikus nyelvi elemek a szabad függő idézésben

Szabad függő	azt	ezt	annyiit	ennyit	ilyet	úgy	nincs
idéző rész – idézet	84%	–	–	–	–	–	16%
idézet – idéző rész	–	–	–	–	–	–	–
beágyazódó	–	–	–	–	–	–	–

Az 1. táblázatban látható, hogy az egyenes idézési mód esetében a legváltozatosabb a deiktikus nyelvi elemek alkalmazása, ugyanakkor ezek használatakor az válik meghatározó jeggé, hogy az idézési mód milyen szerkesztettségben

teszi hozzáférhetővé a MONDÁS-t. Amennyiben az idézet előzi meg az idéző részt, illetve amikor az idézet az idéző részbe ágyazódik, nem alkalmaznak deiktikus nyelvi elemet: a szerkezeti megoldás ugyanis már képes a figyelem előterébe állítani az idézetet, külön figyelemirányítói nyelvi eszköz használata talán ezért nem indokolt. A veláris-palatális deiktikus nyelvi elemek egyaránt jellemzik ezt az idézési módot. A beszélő itt tehát kihasználja és kihasználhatja azt a lehetőséget, hogy a deiktikus nyelvi eszköz alkalmazásával – amellet, hogy az idézetre tudja irányítani a figyelmet – az idézetben reprezentált jelentéstartamhoz való KÖZELSÉG-et, illetve TÁVOLSÁG-ot kifejezze.

Függő idézési módban a deiktikus nyelvi elemek lehetséges változatai közül csak három jelenik meg: *azt, annyit, úgy*. A veláris alakok alkalmazása összefüggésbe hozható az idézési módot jellemző grammatikai függéssel. Az idéző rész és az idézet közötti hierarchikus, grammatikai függés viszont arra is lehetőséget ad, hogy a deiktikus nyelvi elem ne jelenjen meg az idéző részben (10%).

Ehhez hasonló eloszlást mutat a szabad függő idézés, mivel ezen idézési mód esetében az válik relevánssá, hogy az idézés a függő idézési módra jellemző konstruálási móddal kezdődik, majd a referenciális központ szabad mozgása az idézetben figyelhető meg.

Az idéző tehát attól függően, hogy a saját diskurzusába milyen fokon kívánja beágyazni, mennyire kívánja részévé tenni, interiorizálni vagy éppen eltávolítani az idézet által reprezentált jelentést, más deiktikus nyelvi elemet alkalmazhat vagy mellőzheti annak használatát. Ebből a szempontból ezen elemek a szubjektívizáció eszközének tekinthetők.

4.4. Kontextualizáció az idéző részben

Az idéző az újrakontextuálás során annak függvényében, hogy milyen mértékben kívánja jelölni azt, hogy egy adott diskurzusrész nem az aktuális, hanem egy idézett megnyilatkozáshoz köthető, az idézésre szánt szövegrész eredeti kontextusát különböző mértékben teheti nyelvileg kifejtetté. Emellett az írott nyelvi diskurzusokban konvencionizált nyelvi eszközök által (írásjellel és nyomtatásban dőlt betűvel) is explicitté válhat a perspektívizáció ténye (vö. Csontos 2009: 137–161).

Az eddig elmondottakból látható, hogy a mondás aktusának kidolgozása és az idézet hozzáférhetővé tétele során miként valósulhat meg a MONDÁS kontextualizációja a SZEMÉLY-hez és DOLOG-hoz való kötés által. A kontextualizáló részhez (Imrényi 2017: 718–719, 745) tartozó elsődleges és a másodlagos figura, továbbá az idéző ige kifejtettsége, szemantikai összetettsége és specifikáltsága mind

az idézet (újra)kontextuálását végzik el. Ezen összetevők kidolgozottságukat tekintve eltérő fokon tudják elérhetővé tenni magát a MONDÁS-t (l. bővebben 4.1.–4.3.). A továbbiakban az válik relevánssá, hogy az idéző ezen, a fentebb és az előző fejezetekben elemzett elemeken kívül miként teheti részletezőbbé az idézet kontextusát, a kontextualizált részt milyen kontextualizáló elemekkel (Imrényi 2017: 745–760) bővítheti, ezáltal milyen fokon teheti reflexió tárgyává az idézés tényét.

A vizsgált anyagban az idézetek hozzáférhetővé tétele során különbséget lehet tenni aközött, hogy csak az idézés megalkotásához szükséges kontextualizáló rész elemei (elsődleges és/vagy másodlagos figura, mondás aktusára történő reflexió) kerülnek kifejtésre, tehát – mint az például az (5a–b)-ben látható – a MONDÁS-t kontextualizációja során csupán SZEMÉLY-hez és/vagy DOLOG-hoz kötik, vagy az idézet egyéb körülményei is megjelennek, mint az az (5c–e)-ben megfigyelhető.

- (5a) a telefonos ügyintéző annyit < mondott >, Nem tudom, hogy a kolléga miket írogatott össze vissza a facebook-on "(!:) (doc#2898)
- (5b) A politikai viszonyok változása miatt bukott meg egyelőre Nyíró József újrateremtése, < mondta > Fráter Olivér (doc#2651)
- (5c) Minden települést elérne üvegszálás internet-hozzáféréssel a most tervezés alatt álló Nemzeti Digitális Közmű hálózata - < mondta > a rendszert bemutató hétfői budapesti konferencia után tartott sajtótájékoztatón Baja Ferenc, a Miniszterelnöki Hivatal államtitkára (doc#2458)
- (5d) Katona Béla volt miniszter annak idején " tényekre " alapozva < mondta >, hogy a politika és a szervezett bűnözés között a hídverés megtörtént (doc#1072)
- (5e) Az édesanya sem beszélt róla sokat, csak annyit < mondott > mindegy mit csinál, de egy darabban jöjjön haza (doc#2649)

A korpuszban az eltérő mértékű kifejtettséggel jellemezhető elsődleges figurán (l. bővebben 4.2.) és az idézet különböző összetevőire (intenzitás, minőség, mennyiség) rámutatni képes másodlagos figurán (l. bővebben 4.3.) kívül más, kontextualizáló elemek is megjelennek. Ezen elemek jelenléte nem válik jellemzővé

az idézési módokra. Az viszont megfigyelhető, hogy a múlt idejű igék alkalmazása mellett dominánsabb a jelenlétük. Jelen idejű ige mellett 89%-ban az idéző rész csupán a VKI MOND VMIT minimális összetevőit jeleníti meg, 11%-ban jelennek meg egyéb kontextualizáló elemek. Múlt idejű ige mellett ez az arány 75%-25%-re módosul. Mindkét esetben viszont ugyanazon fogalmi tartományokból kerülnek ki ezek a kontextualizáló elemek. Ezek a következők: *HELY* (*a helyszínen, egy sajtótájékoztatón*); *IDŐ* (*annak idején, aznap délután*); *EGYÉB KÖRÜLMÉNYEK*: *BEFOGADÓ* (személy vagy metonimikusan annak tekinthető szereplő: *a portálnak, az orígonak*), *A MONDÁS MINŐSÉGE* (*szelíden, hangosan*); *ATTITÜDJELÖLÉS* (*nem véletlenül*).² Az ezen tartományokból kikerülő kontextualizáló nyelvi elemek – mint az például az (5c)-ben látható – kombinálódhatnak is egymással.

A kontextualizáció mértéke a vizsgált anyagban fokozat kérdésének tekinthető, amelynek alapján az idézések egy egyenesen helyezhetők el. Az egyik oldalon azon idézések találhatók, amelyek az idézet megteremtéséhez szükséges minimális elemeket tartalmazzák, az idézetet *SZEMÉLY*-hez/*DOLOG*-hoz kötik. A másik oldalon azok, amelyek a fenti fogalmi tartományokból többet is kioldoznak. A kettő között pedig az eredeti diskurzus kontextusának és/vagy annak értékelésének különböző mértékű kifejtettségével jellemezhető idézések találhatók. Az, hogy a korpuszban viszont jellemzően azon idézések jelennek meg, amelyek minimális fokon jelenítik meg az eredeti kontextust, a *mond* ige alkalmazásával összekapcsolható. A *mond* ige azt a jelentést tudja reprezentálni, hogy az idéző a *MONDÁS*-t nem kívánja értékelni (l. 4.1.), az eredeti diskurzus vagy annak egy részletét kívánja az előtérbe helyezni. Ezen sematikusság megjelölése valósulhat meg a kontextualizáció során is, a kontextualizáció mértéke tehát az ígéhez igazított. Ehhez kapcsolódva érdemes még arról is szót ejteni, hogy olykor a kontextus ismertetése nem az idéző részben, hanem egy másik eseményben kap nyelvi kifejtést. Például:

(6a) „Szelídül” – < mondta > anyám, mikor látta, hogy nem kiabálok, csak nézem, amint a tömzsi kezek között megint megsemmisül valamim (doc#695)

(6b) Több Európára, több közösségre, több koherenciára van szükség - < mondta >, egyúttal úgy fogalmazott: „az eurózána stabilitása meggyőződés szerint megőrizhető” (doc#2283)

² A *MONDÁS MINŐSÉGE* és az *ATTITÜDJELÖLÉS* olykor nem különíthetők el élesen.

A (6a)-ban az idéző rész egy összetevőjét további tagmondatok fejtik ki. A (6b)-ben pedig két, a mondás aktusát explicitté tevő idézés úgy kapcsolódik össze, hogy a második (*úgy fogalmazott*) tulajdonképpen a *mond*-dal konstruált idézést kontextualizálja. Mindkét példával kapcsolatban elmondható, hogy az idéző figyelemirányító, adaptív tevékenysége jelenik meg abban, hogy a mondás aktusából mit tesz hozzáférhetővé idézés által, illetve a MONDÁS mely részét dolgozza ki a *mond*, mely részt más ige által.

A fentiekből kiindulva elmondható, hogy a kontextualizáció mértéke befolyásolja, hogy az idézet miként ágyazódik a szöveg egészébe, ezáltal miként járul a szöveg jelentéséhez. Ezen jellemzők alkalmazása az idéző nyelvi tevékenységével kapcsolható össze. Ezáltal az mondható el, hogy az idézések eltérő metapragmatikai tudatossággal (Verschueren 1999: 187–198) jellemezhetők (vö. Csonotos–Tátrai 2008: 94–105). Minél nagyobb fokú metapragmatikai tudatosság jellemzi az idézést, tehát minél inkább kifejtett az idéző részben a megidézett diskurzus eredeti kontextusának ismertetése, annál inkább tematizálnak tekinthető az idézni kívánt diskurzus vagy diskurzusrészlet értelmezését megkönnyítő kontextualizációs folyamat, annál könnyebb az idézetet – a befogadót visszavezetve az eredeti diskurzushoz – megérteni és értelmezni, illetve annál könnyebb létrehozni az idézés tényét. Ugyanakkor a metapragmatikai tudatosság nagyobb fokával rendelkező idézetek az önállóságukat dominánsabban megőrzik a beágyazódás során.

4.5. Az írásjelek szerepe az újrakontextuálásban

Az idézéseket kísérő írásképi megoldások is az idézet kontextualizációját végezhetik el, a figyelemirányítás eszközeként válhatnak, kiemelten azokban az esetekben, mikor az idézett diskurzus megelőzi az arra reflektáló idéző részt. Ekkor ugyanis az írásjelek hívhatják fel arra a figyelmet, hogy az adott diskurzusrész valaki máshoz tartozik. Az írásjelekhez kapcsolódóan a grammatikai kapcsolaton alapuló idézések esetében az idéző adaptív tevékenységét reprezentálhatja a *hogy* kötőszó is, ennek alkalmazásával a grammatikai kapcsolat nyelvi szinten explicittebbé válik azokhoz az esetekhez képest, amikor ennek alkalmazása nem jellemzi az idézést; az idézet e kötőszó alkalmazásával dominánsabban elkülönül az adott szövegtől és az idéző résztől, ezáltal a *hogy* az idézetnek az adott diskurzushoz való beágyazódási mértékére is hatással lehet.

Az írásjelek és a *hogy* kötőszó alkalmazása, illetve ezeknek kombinációi különböző mintázatokat rajzolnak ki a vizsgált anyagban. Ezek a mintázatok összefüggésbe hozhatók azzal, hogy az idéző mennyire kívánja az idézetet az adott

szövegtől elkülöníteni, illetve mennyire kívánja a figyelmet az idézetre irányítani. Emellett ezek a megoldások az idéző szubjektív viszonyulását is mutathatják magához az idézethez.

A vizsgált anyagban az egyenes idézési módot kísérik a legváltozatosabb írásképi megoldások. Az írásjelek alkalmazását ugyanakkor az is meghatározza, az egyenes idézés milyen szerkezeti megoldással teszi hozzáférhetővé az idézetet.

4. táblázat. Írásjelek az egyenes idézésben, jelen idő

	gondolatjel	gondolatjel + idézőjel	vessző(k)	kettőspont	kettőspont + gondolatjel	kettőspont + idézőjel	idézőjel + gondolatjel	nincs írásjel
idéző rész – idézet	34%	9%	-	9%	9%	1%	-	4%
idézet – idéző rész	-	-	1%	-	-	-	7%	-
beágyazódás	9%	4%	9%	-	-	-	4%	-
összesen	43%	13%	10%	9%	9%	1%	11%	4%

5. táblázat. Írásjelek az egyenes idézésben, múlt idő

	gondolatjel	gondolatjel + idézőjel	vessző(k)	kettőspont	kettőspont + gondolatjel	kettőspont + idézőjel	idézőjel + gondolatjel	idézőjel	nincs írásjel
idéző rész – idézet	-	-	-	3%	10%	4%	-	-	1%
idézet – idéző rész	45%	10%	6%	-	-	-	10%	5%	-
beágyazó- dás	1%	1%	3%	-	-	-	1%	-	-
összesen	46%	11%	9%	3%	10%	4%	11%	5%	1%

Egyenes idézés esetében – mint az az 4. és 5. táblázatban látható – a konvencionizáltak és az idézetre történő figyelemirányítás szempontjából dominánsnak

tekinthető kettősponttal kombinálódott idézőjel a vizsgált anyagban nem válik meghatározóvá. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy az idéző a perspektíva-váltáson kívül nem kívánja külön írásjellel felismertté tenni az idézetet. Az idézőjel alkalmazásának háttérbe szorulását az is indokolhatja, hogy a vizsgált idézésekben minden esetben nyelviileg explicitté válik az idéző rész, amelyben az idézetre történő reflektálás, valamint az, hogy az egész szövegrészt a befogadó idézéseként értelmezze, nyelviileg kifejtetté válik. Mind a jelen, mind a múlt idejű igealakok mellett leggyakoribb a gondolatjel alkalmazása, ez az írásjel ugyanis a perspektíva-váltást képes jelölni (l. Csontos 2009: 157).

A következő, 6. és 7. táblázat a jelen és a múlt idejű igealakokat tartalmazó függő idézéseket kísérő írásjelek mellett a *hogy* kötőszó jelenlétét is szemlétetik.

6. táblázat. Írásjelek és a *hogy* jelenléte a függő idézésben, jelen idő

	hogy + vessző	hogy	vessző	kettőspont
idéző rész - idézet	61%	2%	23%	14%

7. táblázat. Írásjelek és a *hogy* jelenléte a függő idézésben, múlt idő

	hogy + vessző	hogy	vessző	nincs írásjel
idéző rész - idézet	59%	7%	28%	3%
beágyazódás	-	-	3%	-
összesen	59%	7%	31%	3%

Mint a 6. és 7. táblázatból látható, mind a jelen, mind a múlt idejű igealakok mellett a grammatikai függést és az idézés két részét is elkülönítő *hogy* + vessző válik ezen idézési módban meghatározóvá. Ehhez képest viszont vagy a vessző, illetve a kötőszó elhagyása, vagy mindkettő mellőzése kisebb fokú figyelem-irányítással jellemezhető idézéseket hoznak létre: az idéző nem csupán a referenciális központ áthelyezése nélkül teszi hozzáférhetővé az idézetet, hanem azt külön, a függő idézésre jellemző írásképi megoldással sem jelöli. Ilyen esetekben az idézet – a referenciális központ működésén kívül – dominánsabban ágyazódik az adott diskurzusba. Érdekes ebből a szempontból a kettősponttal kísért függő idézet, mivel ez az egyenes idézés esetében is meghatározóvá válik. Ez az írásjel a tartalomkifejtés funkcióját tudja jelölni (Csontos 2009: 96), a függő idézések esetében ezen okból motivált az alkalmazása.

Mivel a vizsgált anyagban a szabad függő idézések szerkesztettségüket tekintve a függő idézési módra jellemző szerkezeti mintát mutatják, ezért ennél az idézési módnál a függőre jellemző írásképi megoldások, illetve a *hog*y kötőszó jelenléte válik meghatározóvá (l. 8. táblázat).

8. táblázat. Írásjelek és a *hog*y jelenléte a szabad függő idézésben, jelen és múlt idő

	jelen idő		múlt idő
	hog + vessző	hog	hog + vessző
idéző rész - idézet	80%	20%	100%

5. Összegzés

A tanulmány a *mond*-dal alkotott idézésekben az újrakontextuálás, az újra-konstruálás folyamatát vizsgálta. Ezzel az igével kapcsolatban felvetődik, hogy a mondás aktusát a többi ígéhez képest sematikusabb módon tudja visszaadni, az idézőnek ezért a konstruálás egyéb tényezőihez kapcsolódóan van módja és lehetősége az eredeti diskurzushoz való viszonyát érvényre juttatni.

A korpuszalapú vizsgálat után megállapítható, hogy az idézet hozzáférhetővé tétele során meghatározó, hogy az idézetben kinek a nézőpontja (perspektívája) érvényesül, milyen szerkesztettségi mód jellemzi az idézést, továbbá az idéző rész, amely az idézet kontextualizációját végzi el, milyen fokon válik nyelvíleg kifejtetté. A kontextualizáció folyamatában releváns tényező az elsődleges és a másodlagos figura megjelenítése és kifejtettségének mértéke, valamint a további kontextualizáló elemek jelenléte, illetve az idézést kísérő írásképi megoldások alkalmazása.

Az idézési módok, az idézést jellemző szerkezet, az idéző rész megalkotása, nyelvi kifejtettsége az idéző adaptív tevékenységét jelenítik meg, a figyelemirányítás eszközévé válhatnak, emellett az idézőnek az idézethez történő szubjektív viszonyulását is érvényre juttathatják. A kontextualizáló elemek alkalmazása és kifejtettségük mértéke az idézési módokban fokozat kérdése. Az eredeti diskurzus hozzáférhetővé tétele olyan lehetőségek összjátékának tekinthető, amelyek eredményeképpen az egyes idézési módok a figyelemirányítás és a szubjektivizáció szempontjából heterogén kategóriákként értelmezhetők.

Irodalom

- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–119.
- Csontos Nóra 2009. *Az írásjelek alkalmazásának alakulástörténete a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban*. Doktori-disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/csontosnora/diss.pdf> (2015. 06. 17.).
- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: ELTE DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 195–210.
- Csontos Nóra 2012. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19. <http://www.jeny.szte.hu/jeny-2016-csontosn>.
- Fehér M. István 2008. Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika. *Világosság* XLIX/6: 25–48.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 1–2: 82–90.
- Haader Lea 1995. Az alárendelői mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Langacker, Roland W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. II*. Stanford: Stanford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Ong, Walter 1998. A szöveg mint interpretáció. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó. 143–165.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela

- Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Tátrai Szilárd – Csontos Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56(4): 441–468.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–74.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Források

- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár* 2. <http://clara.nyttud.hu/mnsz2-dev> (2018. 12. 21.)
- Onozó Róbert–Papp Eszter–Varga Ferenc 2015. A Saul fia nyerte a zsűri nagydíját Cannes-ban. *Origo* (2015. 05. 24.)
- Rovó Attila 2015. Nemes Jeles László: „Megrázó érzés a semmiből ide kerülni”. *VS.hu* (2015. 05. 25.)

SIMON GÁBOR

Csodálom és/vagy csodálkozom
A metapragmatikai reflexivitás
egyik lehetséges konstrukciócsaládjáról*

„I suggest opening up the notion of grammar
to the systematic encoding of discourse relations”
(Gabriele Diewald)

Absztrakt

A tanulmány két komplex szerkezet, a *csodálom, hogy* és a *csodálkozom, hogy* különböző (tagadószóval és utalószóval konstruált) változatainak korpuszalapú vizsgálatára vállalkozik, hogy ezzel feltérképezze, milyen szemantikai és funkcióbeli eltérései vannak a metapragmatikai reflexió hasonló kifejezési módjainak. A fő kérdés, amelyre a tanulmány választ keres, hogy vajon e két szerkezet két külön konstrukciónak vagy egyazon konstrukció lehetséges megvalósulásainak tekinthető-e. A két szerkezetcsoporthoz tagmondat-kollokációnak tekintve az elemzések kitérnek az egyes szerkezettípusok szemantikai preferenciájára, szemantikai prozódiajukra, valamint arra, milyen jellemző kontextualizációs utasításokkal fordulnak elő együtt a diskurzusban. A vizsgálat legfőbb eredménye, hogy az adatok egy konstrukciócsalád szinonim konstrukciótípusainak példányaiként értelmezhetők, amelyeknek a családi hasonlóság modellje alapján számos közös jellemzőjük van, de érdekes eltérések is kimutathatók.

Kulcsszavak: beszélői attitűd, tagmondat-kollokáció, szemantikai preferencia, szemantikai prozódia, pragmatizáció

1. Problémafelvetés

Ha a világbeli eseményekhez, tényekhez kapcsolódó vagy a diskurzuspartner ismereteivel, tájékozódásával kapcsolatos, furcsálló attitűdünknek szeretnénk

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta.

hangot adni, magyar nyelvű beszélőkként több lehetőség is rendelkezésünkre áll. Tekintsünk ezek közül csupán négyféle kifejezőmódot.²

- (1) Nagyon *csodálkozom*, *hogy* a szakértői kormány szakértő külgyesei nem tudják, mit jelent az a diplomáciai életben, ha valamit „megértéssel” fogadnak [...].
- (2) Ezért kérdeztem, *hogy* tud -e róla a főpolgármester úr, de ha ezt cáfolja, akkor bizonyára történt a cég tulajdonosai között az elmúlt években változás, *csodálom*, *hogy* nem tud róla, *hogy* van -e vállalkozása, hiszen ön maga van benne az igazgatótanácsban.
- (3) Legvégül, a RAF a Vörös Hadsereg Frakció rövidítése, de *csodálkozom azon*, *hogy* ezt nem tudod.
- (4) Én *azt csodálom*, *hogy* valaki még csodálkozik...

Noha mindegyik példa alárendelő összetett mondat, két szempontból is különbözőek: egyrészt eltérő az attitűdöt kifejező predikátum; másrészt eltérnek abban, hogy utalószóval kifejtetté teszik-e sematikusan a csodálat/csodálkozás tárgyát. Hasonló szerkezetbeli alternatívák akkor is megfigyelhetők, ha az attitűd kifejezése negatív, azaz tagadószóval történik.

- (5) *Nem is csodálkozom*, *hogy* eltűnt az I. számú verziód [...].
- (6) *Nem csodálom*, *hogy* erre nem akadt vállalkozó [...].
- (7) *Nem csodálkozom azon*, *hogy* Balotelli a kezdőbe került.
- (8) *Nem csodálom azt*, *hogy* nem lesz miniszter.

Felvethető, hogy az alternatív szerkezetek teljesen szabadon variálódhatnak és variálhatók a nyelvhasználatban, ám disztribúciójuk (amelynek felméréséhez az MNSz2 v. 2.0.5 [Oravecz–Várad–Sass 2014] adatait használtam) mintha mást mutatna. Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a kétféle igealak köre szerveződő szerkezetípusok igen hasonló mennyiségi megoszlást mutatnak.

² (1)–(4) és a tanulmány többi példája a Magyar nemzeti szövegtár2 korpuszából való.

1. táblázat. A *csodálom*, *hogy* és a *csodálkozom*, *hogy* szerkezettypusainak korpuszbeli megoszlása³

Szerkezet	Találat		Szerkezet	Találat
csodálkozom	4102		csodálom	2999
csodálkozom, hogy	1308		csodálom, hogy	1360
Ø [nem/azon] csodálkozom, hogy	729		Ø [nem/azt] csodálom, hogy	450
nem [is] csodálkozom, hogy	184		nem [is] csodálom, hogy	811
csodálkozom [x] azon, hogy	152		csodálom [x] azt, hogy + azt [X] csodálom, hogy	52
nem [x] csodálkozom azon, hogy	97		nem [x] csodálom azt, hogy	3

Úgy tűnik, a pusztá pozitív (állító) predikátum gyakoribb, mint negatív párja, és a tendencia ismétlődik az utalószerkezet kifejtettség esetében is. Az is feltűnő lehet azonban, hogy a *csodálom* esetében a negatív predikátum csaknem kétszer gyakoribb, mint a pozitív, miközben az utalószerkezet kifejtettség terén a két igealak korpuszbeli mintázata párhuzamosságot mutat.

Ebben a tanulmányban a következő kérdésekre keresem a választ. (i) A hasonló gyakorisági mintázatokból vajon a két igealak hasonló funkcionálása is következik-e, másként fogalmazva egy szerkezetcsalád két tagjáról vagy két külön szerkezetcsaládról van-e szó a funkciók tekintetében?⁴ (ii) Vannak-e jellemző

³ A táblázatban és a tanulmány egészében kizárólag a *hogy* kötőszóval alkotott, alárendelő tagmondatkapcsolat szerkezettypusát vizsgálom mindkét igealak esetében. Noha mindegyik gyakran fordul elő tárgyi vagy határozói esetalakú nominálissal is (például *csodálom a hősiességed*, vagy *csodálkozom a szavaidon*), e szintgamatikusan megvalósulások korpuszbeli viselkedésének feltárására a jelen tanulmány nem vállalkozik.

⁴ A *Szerkezetcsalád*, *konstrukciócsalád* kifejezéseket ebben a tanulmányban preteoretikus értelemben használom olyan alternatív szerkezetvariánsok összefoglaló megnevezésére, amelyek egy központi szóalak köré szerveződnek, és a konstituencia, továbbá a jelentés szempontjából összevethető mintázatot alkotnak a korpuszban. A bevezetett terminus azonban nem teljesen motiválatlan már a vizsgálat jelenlegi fázisában sem. A *-család* utótag arra utal, hogy a szerkezetek/konstrukciók közötti kapcsolat terén családi hasonlóság tételezhető, azaz olyan kategóriaképződés, amelyben a tagokat

szemantikai mintázatok az igealakok szöveggörnyezetében attól függően, hogy melyik grammatikai szerkezetben realizálódnak, azaz mutatkozik-e valamilyen jelentésbeli preferencia a pozitív és a negatív, illetve az utalószó nélküli és az utalósós változatok esetében? Tehát nem csupán az a kérdés, vajon mást csodálunk-e, mint amin csodálkozunk, hanem az is, hogy vannak-e jellemző dolgok, amiket nem csodálunk, illetve amiken nem csodálkozunk. (iii) Milyen hozadéka lehet egy ilyen vizsgálatnak (a) a magyar nyelv konstrukcióinak a leírása, (b) a metapragmatikai reflexió kifejezésének a feltárása, továbbá (c) a nyelv rendszerszerű jelenségeinek a feltérképezése, vagyis a nyelvtan fogalmának tághatósága szempontjából.

A továbbiakban mindenekelőtt azt vizsgálom meg, egyáltalán milyen fogalmi kategóriákkal írható le a középpontba helyezett jelenség a grammatika, a korpusznyelvészet és a pragmatika perspektívájából (2). Ezt követően részletezem a vizsgált anyagot és az elemzés szempontjait (3). Az eredmények tárgyalása (4) után térek majd vissza az imént megfogalmazott kérdésekre (5).

2. Miről is van szó? A „*wonder*-jelenség” megközelítési lehetőségei

Azon nem érdemes csodálkoznunk, hogy a *csodálom/csodálkozom* lehetséges szerkezeteinek kimerítő leírása ez idáig nem történt meg a magyar nyelvtudományban, hiszen első ránézésre periférikus problémakörrel van szó. Elvértve jelenik meg az egyik vagy a másik igető nyelvészeti munkákban, leginkább más jelenségek vizsgálata során találkozhatunk a *csodál* vagy a *csodálkozik* alakjaival. Egy Babits-vers kapcsán például utalás történik a *csodálni* igenév patetikus stílusminőségére (Búza Bozsó 1995: 251). Az elliptikus mondatok formális szemléletű leírásánál a főnévi lexikális fej helyettesíthetőségét vizsgáló példaanyagban fedezhetjük fel a *csodálkozik* alakjait (Bánréti 2001: 25–26, 35), de az anaforafeloldás teszteléséhez is alkalmazták a *csodál* igét, finnugor összehasonlító keretben (Dankovics 2001: 132, 139). Okhatározói vonzathatározója révén kerülhet a szerkezet a grammatikai leírás előterébe (l. *bánkódik, mérgelődik valamin*; Keszler 2000: 439).

Leginkább a funkcionális kognitív pragmatika tárja fel a beszélői attitűd kifejezésének jelenségeit, amelyeket metapragmatikai jelzéseknek nevez, és amelyek közé egyfelől a befogadás mentális folyamatait kifejező kognitív igéket sorolja (mint amilyen a *tud*, a *képzel*, az *ért*, l. Tátrai 2011: 123), másfelől elkülöníti az értékelő (*szerecsére*), az episztemikus (*talán*), valamint az evidenciális (*látszólag*)

(az alternatív szerkezet-, illetve konstrukciópéldányokat) nem feltétlenül egy közös konstrukciós séma motiválja, ám közöttük átfedések vannak a nyelvhasználatban.

attitűdjelölés eseteit, és kiemeli a szubjektív viszonyulás objektívizáló konstruálásának tipikus módjait (*úgy értem, úgy vélem, azt hiszem*, l. Tátrai 2017: 1048). Meglepő módon azonban az általam vizsgált igealakok nem jelennek meg a metapragmatikai jelzések között, ezért csak következtetni lehet arra, hogy ezek kognitív igékként értékelő attitűdöt fejeznek ki, objektív konstruálási folyamatban.

Összevetésként célszerűnek tűnik a nemzetközi szakirodalomhoz fordulni, az angol *wonder* kifejezés ugyanis több különböző kiindulópontú vizsgálat tárgyává vált az elmúlt évtizedekben.⁵ Noha formális szemantikai, illetve generatív nyelvészeti keretek között az angol ige is csupán mozgató operátorok tesztkereteként tűnik fel (többek között az eltérő hatókörű olvasatok vizsgálatakor, l. Lechner 2015), az a generatív nyelveírásból is világossá válik, hogy a szintaxis és a szemantika érintkező felületén felmerülő, tehát úgynevezett interface-jelenségek feltárásában lehet szerepe. Ilyen jelenség a verum focus is, amely egy esemény vagy folyamat megtörténtét hangsúlyozó szerkezeti mintázat (pl. *Karl HAT sein Buch beendet* 'Károly BEFEJEZTE a könyvét'), és amelynek kiváltója lehet többek között a *wonder* kifejezés is az angolban, 'kétkedik' jelentésében, *wh*-kérdőszós alárendeléssel (Gutzmann–Castroviejo Miró 2011).

Még fontosabb eredményeket hozott a beágyazott kérdések formális szemantikai vizsgálata az angolban. Benjamin Ross George (2011) doktori értekezésében megkülönbözteti a *wonder* kétféle használatát: 'csodál' jelentésben alárendelő mellékmondatot ágyaz be (*that* kezdéssel), ezzel szemben 'vágyik megtudni valamit' jelentésében kiegészítendő kérdés beágyazását végzi el (*wh*-kérdőszóval). Mindez egy további, jóval határozottabb elkülönítésnek lesz az alapja: George szerint a kétféle funkció voltaképpen két teljesen eltérő kifejezéshez kapcsolható (jóllehet elismeri azok közös diakrón eredetét), hiszen míg az előbbi *wonder* nem őrzi meg az eredeti megnyilatkozás kérdőjellegét a beágyazás során (hanem annak állításként való feldolgozását kezdeményezi), addig az utóbbi megtartja a beágyazott megnyilatkozást kérdésként, formai tekintetben is. Az első esetben reszponzív, a második esetben rogatív kérdésbeágyazóról beszél. Ebben a tanulmányban nem vizsgálom sem a *csodál*, sem a *csodálkozok* kérdésbeágyazó funkcionálását, mégis hasznos párhuzamok vonhatók George eredményei és

⁵ Ez a bőség vélhetően a *wonder* ige poliszémijának is köszönhető. Az Oxford-szótár tanúsága szerint három fő jelentése különíthető el: 1. 'vágyakozik megtudni valamit; kíváncsi' (udvarias kérdés kifejezésére is); 2. 'kétkedik'; 3. 'csodálatot, elismerést érez' (meglepődés kifejezésére is). (A jelentések forrása: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/wonder>, az elérés időpontja 2019. április 11.) A tanulmányban idézett szakirodalmi tételek nem mindig teszik egyértelművé, melyik jelentésében vizsgálják a kifejezést, ám az áttekintés során törekedtem arra, hogy az egyes jelentések (és az azokhoz tartozó szerkezettypusok) elkülöníthetők maradjanak.

a saját kutatási kérdéseim között. A rogatív és a reszponzív *wonder* elkülönítése ugyanis arra irányítja rá a figyelmet, hogy a kifejezés különböző jelentései eltérő grammatikai mintázatokkal fordulnak elő, vagyis a főbb jelentésekhez formai szerkezettypusok társulnak. Ezért felvetődik a kérdés, hogy van-e az angol *wonder* mintájára a magyar *csodál* és *csodálkozik* között is funkciómegoszlás, különösen, hogy mindkettő gyakran fordul elő *hogy* kötőszós alárendeléssel, amely a *wonder* + *that* megfelelője, miközben funkciójuk alapján az angol ige két külön jelentésének feleltethető meg.

Ez a tanulmány a metapragmatikai reflexivitás korpuszra alapozott, kvantitatív vizsgálatára vállalkozik, ezért első lépésként meg kell határozni, milyen jelenségkörbe tartozhatnak a *csodálom* és a *csodálkozom* szerkezetvariánsai. Egyértelmű, hogy nem egyetlen kifejezésről, hanem eltérő összetettségű szerkezetekről van szó, ám a pontosabb definiálás érdekében ismét érdemes a *wonder* elemzéseit áttekinteni – ezúttal a korpusznyelvészeten belül. Legáltalánosabban az **n-gram**ok kategóriájába tartozik minden általam elemzett szerkezet, ezzel azonban még nem adtunk számot a konstituencia szerkezeteken belüli változatosságáról; ez utóbbi szempont a **skipgram** (vagyis nem folytonos n-gram) fogalommal jobban megragadható azáltal, hogy kötetlenebb szórendi megvalósulásokat is magában foglal, ám nem specifikálja az összetevők viszonyát (a két fogalomról l. Greaves–Warren 2011: 218–221). A teljesség igénye nélkül a *wonder* igével együtt álló mintázatokot a következő módokon nevezi meg a szakirodalom:

- **conccgram**, amely a szerkezettypus minden konstituenciabeli és szórendi variánsára kiterjed (Greaves–Warren 2011);
- **tagmondat-kollokáció**, amely a vizsgált igealak köré szerveződő jellemző tagmondatkapcsolatokat fedi le (részletesen a *wonder* + *because* szerkezetet vizsgálta a fogalmat bevezető Hunston 2002: 75);
- **organizációs keret**, amely azt jelöli, hogy az igealakkal együttesen selektálódhatnak a diskurzus szerveződésében funkcionáló kötőszók és diskurzusjelölők is (Greaves–Warren 2011);
- **tagmondati/diszkurzív többszavas struktúra**, amely a szerkezet előzetes megformáltságáról, azaz formulaszerű kötöttségéről kíván számot adni (a *wonder* + *if/whether* együttállása kapcsán, l. Erman–Lewis–Fant 2013: 77);
- végül **pragmatikai frázis**, amely arra irányíthatja a kutatót figyelmét, hogy a szerkezet egységként funkcionál a kontextuális jelentésképzés folyamatában (Erman–Lewis–Fant 2013: 79).

A terminusok, fogalmi kategóriák sokfélesége egyfelől rávilágít a jelenség különböző aspektusaira (kiterjedés, variabilitás, összetettség, funkció), másfelől újabb szempontokkal gazdagítja a metapragmatikai jelzések korpuszra alapozott elemzését, amennyiben kiterjeszti azt a kollokálódó tagmondat típusok elkülönítésére (az itteni vizsgálat a *hogy* kötőszós alárendelt tagmondatokra terjed ki), valamint a metapragmatikai jelzés közvetlen környezetére (diskurzusjelölők, kapcsolódás a szövegkörnyezethez).

Még árnyaltabbá teheti az elemzést, ha nem csupán együttesen előforduló szerkezetekként, hanem sajátos jelentéstartalmak kifejezőjeként is tekintünk a metapragmatikai jelzésekre. Ez a kvalitatív kérdésfelvetés a **szemantikai prozódia**, **preferencia**, illetve a **kolligálódás** fogalmaira épül. Anélkül, hogy e fogalmak gazdag értelmezési lehetőségeit részletezném, a szemantikai prozódiaának tekintem egy kifejezés összekapcsolódását valamilyen (általában pozitív vagy negatív) beszélői attitűddel, értékeléssel, míg a szemantikai preferencia esetén az adott kifejezés egy jelentéshálózat csomópontja, tehát bizonyos jelentéskörbe tartozó más kifejezésekkel jelenik meg jellemzően (l. McEnery–Hardie 2012: 135–142). A kolligáció pedig azoknak a jelenségeknek az összefoglaló megnevezése, amikor egy kifejezés bizonyos grammatikai kategóriákkal társul a nyelvhasználatban (McEnery–Hardie 2012: 130). Susan Hunston (2011: 84–85) a *whether* korpuszbeli előfordulásait elemezve megállapítja, hogy a *wh*-tagmondat kolligálódik a modalitás kifejezésével, továbbá a tagadással. Bár az utóbbi alól éppen az igen gyakori *I wonder whether* mintázat kivétel, ám a kolligációs mintázatba tartozás (tehát a *wonder* + *whether* gyakorisága) eredményezheti a *wonder* negatív prozódiját és a modális jelentéssel való összefonódását is. Egy másik mintázat, a 'verb about noun' (pl. *wonder about -ing*) szerkezet pedig jellemzően gondolatokat, érzéseket kifejező igék köré szerveződik, vagyis ezek az igék kolligálnak a grammatikai struktúrával, maga a szerkezet egésze pedig a modális jelentés kifejezésével (Hunston 2011: 88–89).

A *wondert* (is) tárgyaló korpusznyelvészeti kutatások áttekintése tehát újabb kérdésekhez vezet a *csodálom/csodálkozom* kapcsán is, amelyek közül a legfontosabbak a következők: az alárendelő mellékmondatdal való együttes előfordulás mint kolligációs mintázat milyen diszkurzív organizációs funkcióval bír, van-e jellemző szemantikai prozódiaja, továbbá jellemezhető-e a mellékmondatbeli jelenet mentén szemantikai preferenciával.

Ezek a kérdések ráirányíthatják a figyelmet arra, hogy a *csodálom/csodálkozom* tagmondat-kollokációs mintázatai mind szerkezetileg (a formai oldalon), mind a jelentéskonstruálás szempontjából kihívások elé állítják a kutatót. Amennyiben

a korpuszbeli előfordulások elemzése alapján az igealakok alternatív (tagadó-, illetőleg utalószóval történő) megvalósulásaihoz sajátos jelentések rendelhetők, nem annyira szerkezetcsalád(ok)ról, mint inkább konstrukciótípusokról beszélhetünk. Mivel azonban a mintázatok a mondatgrammatikai határokon átvélve azonosíthatók, hagyományos értelemben (l. Aijmer 1997) nem beszélhetünk grammatikálizálódásról, különösen, hogy még a konstrukció pontos szerkezeti hatóköre is vizsgálendő. Noha a *wonder* esetében nem vizsgálták korábban a grammatikálizálódás lehetőségét, a magyar igealakok metapragmatikai jelzőként való értelmezése, a megnyilatkozási attitűd jelölésének állandósulása olyan diskurzuspragmatikai funkcionálásra enged előzetesen következtetni, amely a **pragmatikálizáció** (l. Diewald 2011) jelenségkörébe utalja a vizsgált szerkezeteket. És amennyiben a nyelvtant nem kizárólag paradigmatiszós kötöttségek tárházaként értelmezzük, hanem kitérítjük az úgynevezett kommunikatív szükségyszerűség fogalma mentén, amely arra utal, hogy egy nyelvi kategória specifikus megvalósítását a diszkurzív kontextus és a beszélői szándék is megkívánhatja, anélkül, hogy ez valamilyen kötött alak megjelenésével járna, a *csodálom/cso-dálkozom* lehetséges konstrukciói akár a **grammatikálizáció** eredményeiként is értelmezhetők. Másként fogalmazva, ha az elemzett szerkezetek esetében specifikálni tudjuk az „if intention x, then form y” formula (l. Diewald 2011: 369) mentén azokat a szándékolt jelentéseket, amelyekkel az egyes változatok jellemzően összekapcsolódnak, olyan komplex konstrukciókként válnak azonosíthatóvá, amelyek megindultak a grammatikálizálódás útján, és szerkezeti egyszerűsödésük (tehát az utalószó elmaradása) akár e folyamat előrehaladottságaként is értékelhető.

A nemzetközi szakirodalmi előzmények áttekintéséből több, egymással szorosan összefonódó vizsgálati szempont következik, amelyekre a tanulmányban megpróbálok részletesen kitérni. A *hogy* kötőszós alárendeléssel együtt álló metapragmatikai jelzések kapcsán elemzési szempontként adódik a reflexióval kísért folyamat vagy jelenet konceptuális kategóriája, ez ugyanis a szemantikai preferencia feltérképezését teszi lehetővé. Ha a folyamat negatív konstruálása bizonyul jellemzőnek, akkor ez a vizsgált igealakok negatív prozodiáját mutathatja. Amennyiben pedig a metapragmatikai reflexió intenzitása és/vagy körülményei válnak jellemző módon kifejtetté, abból a konstrukció grammatikálizálódására vagy pragmatikálizálódására következtethetünk. A továbbiakban e szempontok alapján térképezem fel a két igealak viselkedését.

3. A vizsgálat módszertana

Az itt következő elemzések korpuszalapú vizsgálatot valósítanak meg, hiszen egyfelől előzetesen bemutatott elméleti megfontolások alapján választottam ki a korpuszban lekérdezett szerkezeteket, másfelől célként tűztem ki a konstrukciós leírást (potenciális szemantikai és diszkurzív funkciókat tételezve), végül nem az összes előfordulást vizsgáltam az egyes típusok esetében. A korpuszból mindkét igealak (*csodálom* és *csodálkozom*) összes előfordulását lekértem, majd többszörös (a tagadószóra és az utalószóra irányuló pozitív, valamint negatív) szűrésekkel azonosítottam a vizsgálni kívánt szerkezetvariánsokat, és (amennyiben az előfordulások száma kellően magas volt) azokból generáltam 150 elemnyi véletlen mintákat. (Egyéb esetekben a teljes elérhető mintát elemeztem.) Az így kapott adathalmazokat manuálisan leválogattam, gondosan kiszűrve belőlük a téves találatokat (például a tagadás *sem* partikulával megvalósuló adatait), továbbá az ismétlődő előfordulásokat. A teljes elemzett minta (721 adat) szerkezettypusokra lebontott darabszámait a 2. táblázat összesíti.

2. táblázat. A vizsgált szerkezettypusok mennyiségi megoszlása

<i>csodálom, hogy</i>	<i>nem csodálom, hogy</i>	[azt] <i>csodálom</i> [azt], <i>hogy</i>	<i>nem csodálom</i> <i>azt, hogy</i>	Összesen
124	94	37	3	258
<i>csodálkozom, hogy</i>	<i>nem csodálkozom, hogy</i>	<i>csodálkozom</i> <i>azon, hogy</i>	<i>nem csodálkozom</i> <i>azon, hogy</i>	Összesen
135	113	127	88	463

A táblázatból az is kiderül, hogy az egyes típusok kapcsán a szórendi változatosságot nem vizsgáltam, mindegyiket egy kötött szórenddel kérdeztem le. (Ugyanakkor a tagadószót és az utalószót R1–R2 és L1–L2 pozícióban is engedélyeztem, így előfordultak beékelődő elemek [pl. *is, nagyon*], vagyis e tekintetben a skipgramokhoz hasonlóan kezeltem a szerkezeteket.) Az utalószó több pozícióban történő előfordulását azonban egy esetben lehetővé tettem: a *csodálom, hogy* kifejezés utalószóval való bővítése során az igealak utáni pozícióban összesen 3 alkalommal jelenik meg a mutató névmás, ám az igealak előtti (L1–L2) helyzetben további 34 előfordulással gazdagítható a minta, ezért ennél a szerkezettypusnál a két szórendi változat összevonása mellett döntöttem. (A *nem csodálom, hogy* kifejezésnél azonban ez a szórendi engedmény csupán 17-tel több találatot eredményez, amelyek közül 7 ismétlődő találat. Ezért ennél a szerkezetnél nem

kezelttem rugalmasan az utalószó pozícióját, hogy minél inkább összemérhető legyenek az eredmények a másik ígealak hasonló kollokációs mintázatával.)

A kapott adatok elemzése egyrészt a metapragmatikai reflexióval kísért folyamatnak a jellemző fogalmi konstruálási módjaira, másrészt magának a reflexiónak a nyelvi kifejtettségére irányult. A reflexió tárgyává tett folyamat esetében vizsgáltam, hogy milyen konceptuális kategóriába sorolhatók be az egyes mellékmondati jelenetek. Az egyes adatsorokat árnyalt kategóriarendszerrel dolgoztam fel, összesen 28 kategóriába sorolva a reflexióval kísért eseményeket. Elsősorban a MENTÁLIS FOLYAMAT kategóriája kapcsán vált szükségessé alkategóriák kialakítása (például ÉSZLELÉS, ÉRZELEM, VÉLEKEDÉS, SZÁNDÉK). Ugyanakkor az ÁLLAPOT és az ESEMÉNY kategóriáknál is finomítani lehetett a besorolást: ÁLLAPOT FOLYAMATKÉNT (*csodálkozom, hogy a keményedő januári napon sem jegesedik el*) vagy FIGURATÍV értelemben (*néha csodálkozom, hogy még mindig gurul a székér*); ESEMÉNY KÖVETKEZMÉNYKÉNT (*csodálkozom, hogy a pontszámom nem ezt tükrözte*), vagy FIGURATÍV értelemben (*csodálom, hogy a plafon nem szakadt le a Parlamentben*). Számos esetben a kategóriák összekapcsolása is indokoltá vált (mint a MENTÁLIS FOLYAMAT + INTERAKCIÓ kategória, amely a másik kinyilatkoztatott vélekedésére irányuló rácsodálkozás miatt vált fontossá, pl. *Azt meg külön csodálom, hogy volt igazságügy-miniszterként így foglal állást*).

Az így kialakított részletező csoportosítás kétségtelenül alapos leírását adja a reflexióval kísért folyamat típusainak, ám az összevetéshez kevésbé alkalmas, mert a specifikus alkategóriák elemszáma esetenként nem mutat jellemző arányokat, miközben az átfogó (ezért szükségszerűen elnagyoltabb) csoportosítás már konstrukcióspecifikus mintázatok megragadását is lehetővé teszi. Ezért a 28 alkategóriából összesen 5 főkategóriát alakítottam ki, besorolva az egyes specifikus kategóriákat általánosabb fogalmi hatókörű csoportokba: ÁLLAPOT, ESEMÉNY, CSELEKVÉS, INTERAKCIÓ, MENTÁLIS FOLYAMAT.⁶ A mellékmondatbeli folyamatok madártávlatból történő jellemzése az egyes szerkezetítípusok

⁶ E fogalmi kategóriákkal nem kívánom teljes egészében lefedni a mellékmondatbeli jelenetek konceptuális gazdagságát, azaz nem szolgálnak folyamatípusok általános igényű ontológiájaként, sokkal inkább a manuális elemzés során előálló, azaz a vizsgált adatokból emergáló absztrahált folyamatípusok, amelyek a jövőben vélhetően további finomításra szorulnak. Nem tekinthető a kategóriasor homológoknak a folyamatípusok specifikusságát illetően sem: míg az ESEMÉNY valamilyen entitással történő állapot- vagy helyzetváltozásként értelmezhető (ilyenek pl. a környezeti folyamatok vagy a kulturális, közéleti események), addig a CSELEKVÉS egy (tipikusan) humán ágens által végrehajtott folyamat, az INTERAKCIÓ megkülönböztetését pedig az indokolja, hogy a mellékmondatbeli CSELEKVÉSEK jelentős arányát adja, azaz a metapragmatikai reflexió karakteres megvalósulása a mások által elmondottakra irányuló jelzés. (Ez alapján felvethető a CSELEKVÉS kategóriába történő besorolás, miként a MENTÁLIS FOLYAMAT esetében is, ám ez túláltalánosítaná az elemzés eredményeit).

szemantikai preferenciájának pontos összehasonlításához vezetett, egyúttal robusztusabb mintázatok körvonalazódtak az elemzett adatsorban.

A reflexióval kísért folyamat elemzésének másik fő szempontja a negatív konstruálás volt: azt vizsgáltam, hogy milyen arányban jár együtt az adott metapragmatikai jelzés egy folyamat mellékmondatbeli tagadásával.

A reflexió nyelvi kifejtettsége kapcsán az intenzitás és a körülmények jelölése bizonyult termékeny elemzési szempontnak. Vizsgáltam tehát, hogy megjelenik-e az igealak közvetlen környezetében a szimbolizált folyamat mértékére utaló kifejezés (pl. *nagyon, annál jobban, mind kevésbé, őszintén, igen, egy kicsit*). Továbbá feltérképeztem, milyen módon kontextualizálódik maga a metapragmatikai jelzés: jelölve van-e fizikai körülménye (pl. *máig, most*), a reflektálást végző megnyilatkozó (pl. *én, magam is, még ellenszenvemmel birkózva is*), valamint kapcsolódása a diskurzus előzményéhez (pl. *egyébként, de, ezért, ezek után, mindenesetre*).

4. Eredmények

Elsőként a *csodálom* igealak szerkezettypusainak (*csodálom*-csoport) szemantikai és nyelvi sokféleségét ismertetem, majd a *csodálkozom* igealak köré szerveződő változatosságra (*csodálkozom*-csoport) térek ki. Mindegyik esetben a reflexióval kísért folyamatok általános és részletező bemutatása után kerül sor a szemantikai prozódia és a diszkurzív-organizációs funkciók vizsgálatára.

4.1. A csodálom-csoport

4.1.1. Szemantikai preferenciák

Az öt fő fogalmi kategória mellékmondatbeli megoszlását az alábbi táblázat mutatja be, az egyes szerkezetekre lebontva, majd összesítve a teljes szerkezet-csoport egészére.

3. táblázat. A reflexióval kísért folyamatok fogalmi kategóriái a *csodálom*-csoportban

	<i>csodálom,</i> <i>hogy</i>	<i>nem</i> <i>csodálom,</i> <i>hogy</i>	[<i>azt</i>] <i>csodálom</i> [<i>azt</i>], <i>hogy</i>	<i>nem csodálom</i> <i>azt, hogy</i>	Összes adat arányában
ÁLLAPOT	8%	9%	8%	33%	9%
ESEMÉNY	30%	37%	32%	33%	33%
CSELEKVÉS	16%	1%	14%	0%	10%
INTERAKCIÓ	8%	1%	3%	0%	5%
MENTÁLIS FOLYAMAT	38%	52%	43%	33%	44%

A csoport szemantikai preferenciáiban két fogalmi kategória dominál, a MENTÁLIS FOLYAMAT és az ESEMÉNY. Kiugróan magas e két kategória aránya a tagadósós (*nem csodálom, hogy*) és az utalósós (*[azt] csodálom [azt], hogy*) szerkezetípusok esetében. Megfigyelhető továbbá a legkevésbé jelölt *csodálom, hogy*, valamint az utalószóval kifejtett típus esetében a CSELEKVÉS magasabb aránya, amely azonban ezeknél sem jellemzi még az adatok ötödét sem.

A csoportba tartozó szerkezetek tehát nagyon hasonló módon járnak együtt bizonyos folyamatípusokkal, ha azonban az árnyaltabb kategóriarendszerre alapozva vizsgáljuk meg a preferenciákat, specifikusabb jellemzők is kirajzolódnak. A 4. táblázat a 10%-nál magasabb arányt elérő folyamatokat mutatja be az egyes szerkezeteknél.

4. táblázat. Az egyes szerkezetek jellemző preferenciái a *csodálom*-csoportban

	<i>csodálom, hogy</i>	<i>nem csodálom, hogy</i>	<i>[azt] csodálom [azt], hogy</i>	<i>nem csodálom azt, hogy</i>
ESEMÉNY	28%	37%	32%	33%
KÉPESSÉG	16%		14%	
MENTÁLIS FOLYAMAT	13%	11%	11%	
MENTÁLIS FOLYAMAT (ÉRZELEM)		18%		33%
MENTÁLIS FOLYAMAT + INTERAKCIÓ			14%	
ÁLLAPOT				33%

A MENTÁLIS FOLYAMAT alkategóriákra bontása egyrészt azt idézi elő, hogy mindegyik szerkezetben az ESEMÉNYekre irányuló reflektálás lesz a legjellemzőbb funkció.⁷ Másrészt azonban az is felismerhető lesz a finomabb besorolásnak köszönhetően, hogy a negatív metapragmatikai jelzés inkább az érzelmekre, míg az utalószóval nyomatékosított, kidolgozottabb jelzés inkább az interakcióval egybefonódó mentális folyamatokra irányul. Fontos, hogy a metapragmatikai reflexió tagadása nem azonos a metapragmatikai jelzés hiányával, sőt nyelvi-leg kifejtettebbnek tekinthető a tagadósós megoldás. Ugyanakkor a mellék-

⁷ Az általános fogalmi csoportok esetében az esemény kategóriájába soroltam az állapotváltozás folyamatát is, ezért térnek el a számadatok a két táblázatban a *csodálom, hogy* szerkezetnél.

mondatban kifejtett folyamat iránt más attitűdöt fejez ki a negatívan konstruált jelzés: azt jóváhagyja, természetesnek, magától értetődőnek tekinti a megnyilatkozó; az adatok alapján a mentális tartalmak közül elsősorban a diskurzus másik résztvevőjének érzelmeihez viszonyulunk ilyen módon. Ha pedig valaki hangot is ad vélekedésének, érzéseinek (azaz a mentális folyamat interakcióval társul), valamivel gyakoribb lesz az utalószóval kifejtett metapragmatikai jelzés, hiszen ezekben az esetekben egy korábbi megnyilatkozásra irányul a reflexió. (A tagadószóval és utalószóval kombinált jelzés esetében azonban ez nem jellemző, ugyanakkor ennél a típusnál a rendkívül kevés előfordulás miatt nem is igen lehet általánosítani.) Végül az is kiderül a specifikus alkategóriák táblázatából, hogy a CSELEKVÉS általános folyamattípusa az egyes szerkezeteknél KÉPESSÉGként realizálódik (pl. *Ez a Kovács olyan feledékeny, hogy azt csodálom, hogy el tud adni az ügyfeleknek akármit vagy Amúgy két óra alvás után a csodálom, hogy ilyen hősiiesen végigülted az egészet!!!*), tehát a pozitív (kidolgozatlan vagy utalószóval kidolgozott) jelzések olyan folyamatokra irányulnak ezekben az esetekben, amelyeket a diskurzus másik résztvevője képes végrehajtani.

4.1.2. Szemantikai prozódia

Megvizsgáltam, hogy a metapragmatikai jelzés általában, illetve kidolgozottságának függvényében milyen mértékben jár együtt negatív konstruálással, azaz mennyire kolligál a mellékmondatbeli tagadószóval. Pozitív kolligáció esetén nem a metapragmatikai reflexió negatív konstruálásáról van szó (az ugyanis a főmondatbeli tagadással érhető el, amely egyrészt a jelzés egyik szerkezetípusa, másrészt a reflexió sajátos megvalósulása, nem pedig annak hiánya), hanem arról, hogy a megnyilatkozó egy folyamat hiányát kíséri kifejtett reflexióval.

5. táblázat. A negatív konstruálás aránya a *csodálom*-csoportban

<i>csodálom, hogy</i>	<i>nem csodálom, hogy</i>	[<i>azt</i>] <i>csodálom</i> [<i>azt</i>], <i>hogy</i>	<i>nem csodálom</i> <i>azt, hogy</i>	Összes adat arányában
49%	20%	59%	33%	35%

A csoport egésze nem kolligál erősen a tagadással, az adatok egyharmadában jelenik meg a tagadószó a mellékmondatban, tehát a *csodálom* főmondatbeli változatait gyenge negatív szemantikai prozódia jellemzi csupán. Ha azonban összefüggésbe hozzuk a negatív konstruálást a metapragmatikai jelzés kidolgozottságával, az összkép árnyalhatóvá válik: míg a kettős tagadás (a reflexió és

az azzal kísért folyamat negatív megjelenítése) az átlagos gyakoriság alatt van, addig a főmondatbeli állítás már jóval erősebben jár együtt mellékmondatbeli tagadással, különösen, ha a reflexió tárgyát már a főmondatban is hozzáférhetővé teszi a konceptualizáló egy sematikus utalószóval. Vagyis minél kidolgozottabb a pozitív metapragmatikai jelzés, annál erősebb a negatív szemantikai prozódiaja, az utalószó esetén már egyértelműen megállapíthatunk kolligációt a mellékmondatbeli tagadószóval.

A szemantikai prozódia periférikus jelenségének tekintem a jelzés intenzitásának reprezentálását a főmondatban. Az elemzés itt még gyengébb kolligálódást mutat: az összes adatnak mindössze 9%-ában jelent meg a reflexió mértékére utaló kifejezés, amelyek 86%-a fokozó jelleg volt. Ám e tekintetben is érdekes differenciálódást mutatnak a szerkezet típusok: a tagadószóval kísért metapragmatikai reflexió gyakorlatilag nem jár együtt intenzifikálással (egyedül a *nem csodálom, hogy* típusnál volt egyetlen példa erre), ezzel szemben a pozitív jelzés 10% fölött kolligál intenzitás kifejezésével, és itt is az utalószós variáns vezet 16%-kal, azaz ismét megállapítható, hogy a pozitív jelzés kifejtettségének foka egyenesen arányos a fokozó intenzifikálás nyelvi megjelenítésével.⁸

4.1.3. Diszkurzív-organizációs funkciók

A harmadik elemzési szempont az volt, hogy milyen módon kontextualizálódik maga a metapragmatikai reflexió, azaz kidolgozza-e nyelviileg a megnyilatkozó a reflexió körülményeit (elsősorban a beszédidőhöz való viszonyát), jelöli-e nyelviileg a reflektálás mentális ágensét (az igealakokból következően ez csak a megnyilatkozó lehet), és kifejtette teszi-e a reflexió kapcsolódását a diskurzus előzményeihez.

6. táblázat. A reflexió körülményeinek nyelvi kidolgozottsága
a *csodálom*-csoportban

<i>csodálom, hogy</i>	<i>nem csodálom, hogy</i>	<i>[azt] csodálom [azt], hogy</i>	<i>nem csodálom azt, hogy</i>	Összes adat arányában
48%	19%	24%	33%	39%

⁸ Megjegyzendő, hogy az abszolút előfordulások tekintetében az utalószó nélküli pozitív jelzés több adatot eredményezett az intenzifikálás terén (15), mint az utalószós változat (6), ám az utóbbinak alacsonyabb volt a korpuszbeli gyakorisága, ezért az intenzitás jelölésének relatív arány magasabb lett.

A csoport egészére kevésbé jellemző a főmondatbeli kontextualizálás, a negatív jelzés esetében pedig kifejezetten ritka (még az adatok egyötödét sem éri el). Lényegesen jellemzőbb azonban a semleges, kidolgozatlan reflexiónál a körülmények nyelvi reprezentálása, a vizsgált adatok közel felénél volt valamilyen utalás a reflektálás kontextusára. A mennyiségi eltérések mellett az egész csoportra jellemző, hogy elsősorban diszkurzív kontextualizálás megy végbe a főmondatban (hozzátoldás, pl. *egyébként, másrészt, mellesleg, mindenesetre* volt a legjellemzőbb, az összes adat 15%-ában), ezen felül a megnyilatkozó szubjektum jelöltté tétele tűnik még gyakorinak, de semmiképpen sem kiemelkedőnek (9,7%). (A diszkurzus előzményeiből történő következtetésként csak a negatív, kidolgozatlan jelzés jelenik meg, és az is pusztán 5 előfordulással.)

Megállapítható tehát, hogy a *csodálom* szerkezettypusainak csupán két stabilizálódó diszkurzív funkció tulajdonítható, az előzményekhez történő kapcsolódás, illetve a mentális ágens jelölése, ám ezek sem tekinthetők elsődleges, az előfordulásokat domináló funkcióknak. Másként fogalmazva, a csodálat aktusa önmagában is megáll az interszjektív nyelvi tevékenységben.

4.2. A csodálkozom-csoport

4.2.1. Szemantikai preferencia

Célszerű először ezúttal is az általánosabb fogalmi kategóriák megoszlását vizsgálni a korpuszbeli mintán. Az alábbi táblázat adataiból kiderül, hogy a MENTÁLIS FOLYAMAT és az ESEMÉNY emelkedik ki a mellékmondatbeli folyamattypusok köréből, mégpedig közel azonos arányban, mint a *csodálom*-csoport esetében.

7. táblázat. A folyamattypusok korpuszbeli aránya a *csodálkozom*-csoportban

	<i>csodálkozom, hogy</i>	<i>nem csodálkozom, hogy</i>	<i>csodálkozom azon, hogy</i>	<i>nem csodálkozom azon, hogy</i>	Összes adat arányában
ÁLLAPOT	12%	8%	8%	13%	10%
ESEMÉNY	21%	32%	23%	41%	28%
CSELEKVÉS	11%	4%	2%	1%	5%
INTERAKCIÓ	20%	8%	13%	5%	12%
MENTÁLIS FOLYAMAT	36%	49%	54%	41%	45%

A semleges, nem kidolgozott szerkezetű típus (*csodálkozom, hogy*) adatai között mutatkozik a legkevésbé preferáltnak a fenti két fogalmi kategória, ugyanakkor az előfordulások egyötöde INTERAKCIÓra irányuló metapragmatikai reflexió, és az is észrevehető, hogy a kategóriák megoszlása ennél a típusnál a legkiegyenlítettebb. Feltűnhet még az INTERAKCIÓ kategória viszonylagos gyakorisága az utalószóval kidolgozott típusnál, és ehhez hasonlóan az ÁLLAPOT kiemelkedése a negatív, kidolgozott jelzés esetében. (Ez utóbbi típusnál a két domináns kategória kiegyenlítetttségére is rá kell mutatni, ez ugyanis semmilyen más vizsgált szerkezetre nem jellemző, vagyis a másik résztvevő mentális tartalmaira illetve a diskurzusvilágban végbemenő eseményekre irányuló reflexivitása egyformán preferált, ha a metapragmatikai jelzés negatív és kidolgozott.) Amennyiben a specifikusabb alkategóriákat is figyelembe vesszük, az alábbi típusfüggő szemantikai preferenciák körvonalazódnak.

8. táblázat. Az egyes szerkezetek jellemző preferenciái a *csodálkozom*-csoportban

	<i>csodálkozom, hogy</i>	<i>nem csodálkozom, hogy</i>	<i>csodálkozom azon, hogy</i>	<i>nem csodálkozom azon, hogy</i>
ESEMÉNY	13%	24%	23%	41%
INTERAKCIÓ	20%		13%	
MENTÁLIS FOLYAMAT + INTERAKCIÓ	10%		20%	
MENTÁLIS FOLYAMAT (ÉRTÉKELÉS)		12%		

Az alkategóriák figyelembevételének ezúttal is az az egyik következménye, hogy a MENTÁLIS FOLYAMAT típusának fölénye megszűnik, az ESEMÉNYÉ pedig jelentősebbé (a negatív és kidolgozott jelzés esetén kiemelkedővé) válik. Ez abból is következik, hogy az ESEMÉNY sokkal inkább monolit kategória (noha az állapotváltozást és a természeti folyamatokat is ide soroltam az átfogó kategorizálás során, ez eredményezi ezúttal is a kétféle adatsor közötti eltéréseket), míg a mentális folyamatok jól elválaszthatók a reflexió tárgyává tett tudati tartalmak alapján. Ám még így is sokat mondó adat, hogy a negatív és kidolgozott jelzés (*nem csodálkozom azon, hogy*) elsősorban eseményekre irányul, és a legmagasabb preferenciával mindegyik szerkezetűtípusnál ez a kategória jelenik meg. További sajátossága a csoportnak, hogy az INTERAKCIÓ lesz a pozitív jelzések másik

jellemző preferenciája, az utalószóval kidolgozott típusnál a MENTÁLIS FOLYAMAT + INTERAKCIÓ komplex alkategória a második leggyakoribb folyamat típus a mellékmondatokban. Végül a MENTÁLIS FOLYAMATOK közül ebben a csoportban az ÉRTÉKELÉS alkategória lesz preferált a negatív kidolgozatlan jelzés esetében (pl. *Nem csodálkozom, hogy mindenki fel van háborodva*).

4.2.2. Szemantikai prozódia

A *csodálkozom*-csoport szerkezet típusai a negatív konstruálással való együttállás szempontjából a következő arányokat mutatják.

9. táblázat. A negatív konstruálás aránya a *csodálkozom*-csoportban

<i>csodálkozom, hogy</i>	<i>nem csodálkozom, hogy</i>	<i>csodálkozom azon, hogy</i>	<i>nem csodálkozom azon, hogy</i>	Összes adat arányában
42%	20%	24%	31%	30%

Negatív prozódia kevésbé jellemzi a csoportot általában, és ezen az egyes variánsok adatai sem változtatnak jelentősen. A semleges, kidolgozatlan szerkezet kolligálódik erősebben a tagadással, ott az előfordulásoknak közel a fele mellékmondatbeli tagadószóval jár. További érdekessége a vizsgált mintának, hogy a negatív metapragmatikai jelzés utalószóval kidolgozott változata az elemzett példányok harmadánál a mellékmondatban is negatív konstruálással fordul elő, azaz 27 esetben (ez a *csodálkozom*-minta 5,8%-a) a megnyilatkozó reflexiója jóváhagyó attitűdöt fejez ki olyan folyamatok irányában, amelyek nem mennek végbe a diskurzusvilágban.

Az intenzitás nyelvi reprezentálására az adatok 19%-ában van példa: a csoporton belül legerőteljesebben a pozitív, kidolgozott jelzés (*csodálkozom azon, hogy*) intenzifikálódik (az e típusba tartozó előfordulások 35%-ában), ezt követi a pozitív, kidolgozatlan, illetve a negatív, kidolgozott változat csaknem azonos aránnyal (16, illetve 15%). Egyfelől tehát az utalószó megjelenése az intenzitás jelöltségének magasabb gyakoriságát mutatja, másfelől azonban a negatív jelzés intenzifikálására is több példa van a mintában. Az intenzitás jellemzően fokozó (72%), de nem elhanyagolható az enyhítő intenzitásjelölés sem (28%), már csak azért sem, mert ezek egy része indirekt enyhítés (*egyre kevésbé csodálkozom azon, hogy*), más részük nem a csodálkozás intenzitását enyhíti, hanem magának a csodálkozásnak a megvalósulását bizonytalanítja el (*szinte csodálkozom, hogy; tulajdonképpen csodálkozom, hogy; igazából nem csodálkozom, hogy*).

Vagyis az utóbbi esetekben nem a reflektálás mértéke mozdul el a minimum irányába, hanem a magának a reflexiónak a megvalósulása lesz részleges vagy legalábbis nem prototipikus.

4.2.3. Diszkurzív-organizációs funkciók

A metapragmatikai reflexió kontextualizálása tekintetében a *csodálkozom*-csoport markáns és változatos mintával jellemezhető. Az alábbi adatsorból kitűnik, hogy az előfordulások csaknem felénél a konceptualizáló utal a reflektálás körülményeire, az utalószó megjelenése (a reflexió tárgyának sematikus kidolgozása) pedig mintha nagyobb fokú kontextualizációval járna együtt, mint a kevésbé kidolgozott szerkezettypusok.

10. táblázat. A reflexió körülményeinek nyelvi kidolgozottsága a *csodálkozom*-csoportban

<i>csodálkozom, hogy</i>	<i>nem csodálkozom, hogy</i>	<i>csodálkozom azon, hogy</i>	<i>nem csodálkozom azon, hogy</i>	Összes adat arányában
36%	46%	55%	58%	47%

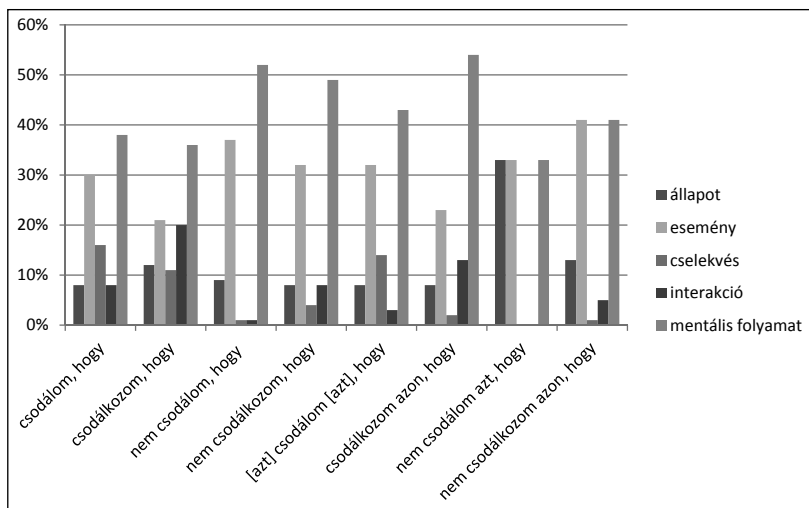
Még sokszínűbb képet mutatnak az egyes típusok, ha a kontextualizáció jellegét is figyelembe vesszük. Mindegyik szerkezetnél nagy arányban jelenik meg a diskurzus előzményeihez történő kapcsolódás nyelvi reprezentálása, de a hozzátoldás mellett a következtetés (*így, ezért, hangnemedből, szöfűzésedből ítélve, ezek után, az előterjesztő képviselőjének az állásfoglalását nézve, [ha...,] akkor*) is gyakorivá válik, olyannyira, hogy a negatív, kidolgozott jelzés esetében ez lesz a legnagyobb arányú kontextualizációs eljárás. (Emellett még az ellentét kifejezése jelenik meg nagyobb arányban a pozitív, kidolgozott jelzés kontextusában, például *ehhez képest, de, de azért csodálkozom azon, hogy*). Azt is érdemes megjegyezni, hogy a következtetés több eseten a diskurzus társas viszonyrendszerében is kijelöli a reflexió helyét, tehát az egyes kontextualizációs eljárások összekapcsolódására is több példa van a mintában. A pozitív, utalószóval kísért jelzésnél kimagasló (34%) a megnyilatkozó önreflexív (saját magára utaló) nyelvi tevékenysége, ez a többi szerkezettypusnál az összes kontextualizálás töredékét teszi csak ki. A pozitív, nem kidolgozott jelzésnél pedig a reflektálás időbeli kontextusára történő utalás dominál (47%, pl. *maig, még álomban is, még mindig, azóta is, utána meg*).

A csodálkozás kifejezését tehát a korpusz adatai alapján gyakran kötik a nyelvhasználók a diszkurzív kontextus jelöléséhez: nem pusztán hozzákötik

reflexiójukat a már elhangzottakhoz, hanem azokból következő mentális aktusként is reprezentálják (szervesebben integrálva a diskurzusba a megnyilatkozó attitűd megjelenítését), továbbá jelöltté teszik annak kötődését a megnyilatkozó szubjektumhoz (nyomatékosítva a tudatosság szubjektumának jelölését és válalva a jelzés nyíltságát), valamint a beszédidőhöz. Emellett a kontextualizációs jelzések nagyfokú változatossága is jellemzi a *csodálkozom*-csoportot, közöttük több esetben találunk komplex, összefonódó körülményreprezentációkat is.

4.3. Összevetés

A két szerkezetcsoport elkülönített tárgyalása után vetítsük egymásra a szemantikai preferencia, a szemantikai prozódia és a diszkurzív-organizációs funkciók elemzéseinek az eredményeit. Az alábbi diagram összegzi a két csoport mellékmondatbeli folyamattípusainak általános fogalmi kategóriáit.

1. diagram. Az általános folyamattípusok megoszlása a *csodálom*- és a *csodálkozom*-csoportban

A két csoport között nincsen lényegi különbség. Mindegyik szerkezet elsősorban a másik fél MENTÁLIS FOLYAMATAira irányuló reflexiók kifejezésének kedvez, és az ESEMÉNYekre irányuló reflektálás áll mindkét csoportnál a második helyen. Az is látható azonban, hogy míg csodálni mások cselekvéseit szoktuk nagyobb mértékben, addig inkább mások kijelentésein csodálkozunk. A diskurzusvilág

entitásainak állapota egyformán gyengén vált ki csodálatot és csodálkozást. Az árnyaltabb kategorizálás alapján történő összehasonlítás alapján finom eltéréseket állapíthatunk meg a csoportok szemantikai preferenciái között: például csodálatunkat fejezzük ki, ha mások képességéről van szó, csodálkozásunkat, ha mások kijelentéseiről. Egyes szám első személyben, *hogy* kötőszós alárendeléssel jellemzően nem *csodáljuk* mások érzéseit, míg ugyanilyen szerkezetben nem *csodálkozunk* mások értékelő viszonyulásán. Emellett a nyelvhasználók nagyobb arányban teszik szemantikusan kidolgozottá már a főmondatban a reflexió tárgyát, ha az egy korábbi megnyilatkozás vagy interakció. Ezek természetesen nem abszolút elkülönülő funkciók, hanem inkább árnyalatnyi eltérések az egyes szerkezetekkel kifejezett beszélői attitűdökben, így egyértelmű funkciómegoszlást nem tulajdoníthatunk a két csoportnak.

A két csoport szerkezetítései hasonlóan viselkednek a szemantikai prozódia esetében is: egyik sem mutat feltűnő kolligációt a mellékmondatbeli tagadószóval, és mindkét csoportban viszonylag alacsony az jelzés intenzitásának nyelvi kifejezése. Megjegyezhető azonban, hogy a *csodáлом*-csoportban a semleges, kidolgozatlan változat viszonylag erősen kolligál a negatív konstruálással, az utalószo megjelenése pedig mintha fokozná ezt a prozódiát. További eredménye az elemzéseknek, hogy a *csodálkozom*-mal kifejezett reflexió hajlamosabb a fokozódásra (a *csodálkozom azon, hogy* szerkezet pedig az alternatív jelzéseknél jóval gyakrabban intenzifikálódik).

A diszkurzív-organizációs funkciók tekintetében már jelentősebb különbségek figyelhetők meg. Míg a *csodáлом*-csoport példányainak még a 40%-a sem kontextualizálódik a főmondatban (egyedül a *csodáлом, hogy* emelkedik ki a mezőnyből), és amennyiben igen, akkor is leginkább a diskurzus előzményeinek a kiegészítéseként, továbbá a reflektáló szubjektum nyelvi jelöléseként megy végbe ez a művelet, addig a *csodálkozom*-csoport típusai az előfordulások közel felében (az utalószo változatoknál ezt meghaladóan) együtt járnak a kontextusra való utalásokkal, és ezek gazdagabb mintázatot mutatnak: az időpontra és a megnyilatkozóra vonatkozó kifejezéseken túl a következtető műveletek is nagy arányban jelennek meg a hozzátoldás mellett. Mindez azt mutatja, hogy az utóbbi szerkezetek mintha változatosabb és elsáncoltabb pragmatikai funkciókkal bírnának, ez pedig talán a legszembevetőbb eltérés a két vizsgált csoport között.

5. Következtetések

A metapragmatikai reflexió két hasonló módjának korpuszalapú vizsgálata azt mutatja, hogy a tagmondat-kollokációk alapvetően szinonimáknak tekinthetők.

Mindegyik döntően a diskurzus egyik résztvevőjének mentális tartalmaira vagy a diskurzusvilág eseményeire irányuló értékelő attitűdöt fejez ki, ez tekinthető olyan minimális kommunikatív szükségszerűségnek, amely e két szerkezetcsoporthoz egyöntetűen jellemzi, és a tágabb értelemben vett nyelvtan részévé avatja. Szemantikai preferenciáik között azonban nem figyelhető meg lényegi eltérés, továbbá egyik sem jellemezhető jelentős negatív prozódiaival, noha a *csodálkozom*-csoport (és különösen a pozitív, kidolgozott típus) erősebben kapcsolódik az intenzitás jelöléséhez. A csoportokon belül sincsenek szembevetendő specifikus almintázatok. Bár az utalószó megjelenése már a főmondatban is szemantikusan körülhatárolhatóvá teszi a reflexió tárgyát, ezért a konkrét előzményekre, mint például korábbi interakcióra irányuló beszélői attitűd kifejezésére alkalmasabb, ez inkább a *csodáлом*-csoportban megfigyelhető tendencia, amelyet a *csodálkozom* adatai nem igazolnak vissza. Miként azt sem, hogy az utalószó megjelenése fokozná a negatív prozodiát, hiszen ez is csupán az első csoportban érvényesülő tendencia. Következésképpen az eredmények alapján nem állapítható meg, hogy a negatív jelzés, valamint az utalószóval történő kidolgozottabb konstruálás korrelálna valamilyen szemantikai vagy pragmatikai funkcióval, ám a jövőben nagyobb mintákon, statisztikai módszerekkel végzett mérések még hozhatnak szignifikáns különbségeket.

A vizsgált szerkezetek tehát a kutatás jelenlegi fázisában két szinonim konstrukció alternatív megvalósulásaiként mutathatók be. Mind a negatív, mind a pozitív jelzés markáns beszélői attitűdöt fejez ki (hiszen a csodálat/csodálkozás tagadása nem a beszélői viszonyulás semlegességét, hanem jóváhagyó, elfogadó jellegét fejezi ki), az utalószóval történő kidolgozás pedig bizonyos mellékmondatbeli eseménnytípusokkal gyakrabban áll ugyan együtt, ám ez nem jelenti, hogy önálló konstrukcióként lehetne regisztrálni szemantikai viselkedése alapján. Ahogyan a két csoport közötti preferenciabeli különbségek sem indokolják, hogy két önálló konstrukciócsaládról beszéljünk, sokkal inkább egy konstrukciócsalád különböző tagjairól, amelyeket a családi hasonlóság mintájára közös és eltérő tulajdonságok is jellemeznek – a preferált jelentések tekintetében inkább a közös, míg a prozódia és a diszkurzív funkciók kapcsán inkább az eltérő jellemzők kerülnek előtérbe.

Más azonban a két csoport diskurzusbeli funkcionálása. A *csodáлом* kifejezés mintegy járulékos reflexióként válik jelöltté a diskurzusban, és gyakran nyomatékosan a megnyilatkozóhoz tartozóként van kontextualizálva. Ezzel szemben a csodálkozás kifejezése az egyszerű hozzátoldás mellett nagy arányban kapcsolódik következményként (esetleg ellentétként) a diskurzushoz, továbbá jelöltséget

kap a reflexió temporalitása, valamint a megnyilatkozó több esetben itt is személyes névmással nyomatékosítja, hogy a saját beszélői attitűdjét fejezi ki.

Diewald a pragmatikalizációt a diskurzusbeli funkciók grammatikalizálódásaként értelmezi, és a német modális partikulák kapcsán három fázisát különíti el a folyamatnak: a **referenciális** funkció fázisát, amikor a kifejezések még elsődleges jelentésükben vesznek részt a diskurzusban; a **szövegbeli** funkció fázisát, amelyben a kifejezések integráló, illetve konnektív szerepben kapcsolnak össze szövegrészeket; végül az **indexikus-grammatikai** funkció fázisát, amelyben a kifejezés nem diskurzuskezdő pozíciója válik meghatározóvá, és specifikus pragmatikai jelentéssel gazdagodik (mint amilyen az *aber* esetében az exklamatív beszédaktus jelölése, l. Diewald 2011: 382). Ha megnézzük, hogy milyen névmásokkal, diskurzusjelölőkkel, kötőszókkal jár együtt a *csodálom* és a *csodálkozom* (azaz milyen kontextualizáció kíséri a főmondatban), megállapíthatjuk, hogy a szubjektum jelölésének referenciális funkciója mellett a *csodálom* esetében a szövegbeli konnektivitás jelölése dominál, a *csodálkozom* esetében azonban a következtetés, a szembehelyezkedés, valamint a beszédidőre való utalás is hangsúlyossá válik, tehát az utóbbi jobban kötődik indexikusan a diskurzus körülményeihez. Mindez arra enged következtetni, hogy bár mindkét metapragmatikai jelzés megindult a pragmatikalizáció (és így diewaldi értelemben a tágabb grammatikalizáció) útján, némiképp más ösvényeken járnak, és a *csodálkozom* előbbre jutott a folyamatban.

Milyen hozadéakai lehetnek egy ilyen részletező elemzésnek a nyelvtan számára? Egyértelműnek látszik, hogy a metapragmatikai reflexivitás jellemző kifejezési módjait nem szóalapú megközelítéssel, hanem tágabb hatókörben, akár tagmondathatárokon átlépve kell megtenni. A tagmondat-kollokációk, valamint a skipgramok és az organizációs keretek fogalmával a korpusznyelvészet hasznos eszközöket nyújt a pragmatikai kutatáshoz. Ráadásul e fogalmak révén a pozitív és a negatív, valamint a kidolgozott és a kidolgozatlan jelzések összehasonlító elemzése is elvégezhető, egyazon konstrukciócsalád alternatív szerkezeteiként. Ha pedig a diskurzusban betöltött szerepük felől tekintünk az egyes szerkezet-típusokra, olyan konstrukcióváltozatok mutathatók be, amelyek valamilyen pragmatikai funkcióra stabilizálódtak a nyelvhasználatban. Ebből egy olyan korpuszra alapozott nyelvtan modellje rajzolódik ki, amelyben a szabályosság helyett a tipikusság és a funkcionálás válik rendszeralkotó tényezővé.

Maradtak természetesen nyitott kérdések is bőven a vizsgálat után. Az egyik a konstrukciócsalád alaptagjainak kijelölése: a gyakorisági adatokból a semleges, kidolgozatlan változatok központi jellegére következtethetünk, ám korántsem

bizonyos, hogy valóban az utalószó nélküli szerkezetek voltak a kiindulópontjai a pragmatizáció folyamatának. További kérdés, hogy az egyes típusok között kimutatható-e szignifikáns eltérés, ha tágabb mintán és matematikai módszerekkel dolgozunk. Végül, érdemes lesz a jövőben az itt elkülönítve vizsgált szempontokat (preferencia, prozódia, diszkurzív funkciók) összekapcsolva vizsgálni, hogy a tényezők együttállásából feltérképezhetővé váljon a konstrukciócsalád belső viszonyrendszere. Könnyen lehet, hogy elcsodálkozunk majd még az újabb eredményeken.

Irodalom

- Aijmer, Karin 1997. I think – an English modal particle. In: Swan, Toril – Westvik, Olaf Jansen (eds.): *Modality in Germanic languages. Historical and comparative perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–47.
- Bánréti Zoltán 2001. Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 8–70.
- Búza Bozsó Angéla 1995. Babits Mihály: Mozgófénykép. *Magyar Nyelvőr* 119: 245–258.
- Dankovics Natália 2001. Anaforikus viszonyok finn, észt és magyar összetett mondatokban pszicholongvisztikai szempontból. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 120–142.
- Diewald Gabriele 2011. Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics* 49(2): 365–390.
- Ermann, Britt – Lewis, Margareta – Fant, Lars 2013. Multiword structures in different materials, and with different goals and methodologies. In: Romero-Trillo, Jesús (ed.): *Yearbook of Corpus Linguistics and Pragmatics 2013. New Domains and Methodologies*. Dordrecht: Springer. 77–104.
- George, Benjamin Ross 2011. *Question Embedding and the Semantics of Answers*. PhD-dissertation. Los Angeles: University of California. (url: https://semanticsarchive.net/Archive/DZiMDlmZ/old_brgeorge_dissertation_web_june2011.pdf) (Utolsó letöltés: 2019. március 24.)
- Greaves, Chris – Warren, Martin 2011. What can a corpus tell us about a multi-word unit? In: O’Keeffe, Anne – McCarhty, Michael (eds.): *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*. London, New York: Routledge. 212–226.

- Gutzmann, Daniel – Castroviejo Miró, Elena 2011. The dimensions of verum. *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 8: 143–165. (url: <http://www.cssp.cnrs.fr/eiss8/gutzmann-castroviejo-miro-eiss8.pdf>) (Utolsó letöltés: 2019. március 24.)
- Hunston, Susan 2002. *Corpora in Applied Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunston, Susan 2011. *Corpus Approaches to Evaluation. Phraseology and Evaluative Language*. London, New York: Routledge.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 423–443.
- Lechner, Stefan 2015. The syntax-semantics interface. In: Kiss, Tibor – Alexiadou, Artemis (eds.): *Syntax – Theory and Analysis*. Vol. 2. HSK 42.2 Berlin, Munich, Boston: De Gruyter Mouton. 1199 – 1256.
- McEnery, Tony – Hardie, Andrew 2012. *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. *The Hungarian Gigaword Corpus*. In: *Proceedings of LREC 2014*.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.

Képzeld csak! – meglepetésjelölő a magyar nyelvben

Absztrakt

A jelen tanulmány arra a grammatikalizációs folyamatra mutat rá, amely során a *képzeld* ige felszólító módú alakja meglepetésjelölő diskurzuspartikulaként kezd el funkcionálni. A mirativitást jelölő nyelvi elemek legfőbb kommunikációs célja, hogy jelezzék a beszélő viszonyát, meglepetését, csodálkozását a megnyilatkozásban foglalt állítással kapcsolatban. A cikkben megfogalmazott érvelés szerint a felszólító alakú ige és a miratív partikula két külön lexikai elemnek tekinthető.

Kulcsszavak: grammatikalizáció, mirativitás, meglepetésjelölő, evidencialitás, diskurzuspartikula

1. A mirativitás fogalma

1.1. Ige és partikula

A különböző nyelvekben fellelhető diskurzuspartikulák, pragmatikai jelölők nagy többsége grammatikalizációs folyamat eredményeként jött létre (Brinton–Traugott: 2005). Egy ilyen folyamat során alakulhatott ki a magyar *(el)képzeld* ige felszólító módú alakjának új pragmatikai szerepe is, amely több pontban is hasonlóságot mutat többek között a norvég *tenk* (*gondol*) ige felszólító alakjával. A két egyébként eltérő tulajdonságú nyelv ezen kognitív igéinél megfigyelhető folyamat keltette fel a figyelmemet, és irányította érdeklődésemet a meglepetés nyelvi kifejezőeszközei felé (Vaskó 2012). Mindkét nyelvben, illetve mindkét ige esetében azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a grammatikalizáció folyamán két lexikai elem alakult ki, amely formálisan teljesen megegyezik egymással: egy felszólító igei alak, illetve egy elhalványuló szemantikai tartalommal rendelkező partikula, amely csodálkozást, meglepetést fejez ki, azaz egy úgynevezett miratív partikula. A két ige – *képzeld/elképzeld*, illetve *tenke (på)/tenke seg* (Fretheim 2011), amely

hasznoló, egymáshoz közel álló szemantikai tartalommal bír, közel sem tekinthető szinonimának, és a két partikula is eltérő szintaktikai tulajdonsággal rendelkezik, maga a grammatikalizációs folyamat, illetve annak eredménye azonban érdekes azonosságokra mutat rá. Tanulmányomban elsősorban a *képzeld* mirativitást jelölő szerepére összpontosítok, de az összehasonlítás kedvéért néhány norvég példát is említek, hiszen a strukturális és szemantikai jegyek megítélésem szerint rendkívül érdekesek. Mindkét nyelv esetében a két, eredetileg ragozott igei forma azt jelzi, hogy az adott megnyilatkozásban elmondottakra a beszélő nem volt felkészülve, a megnyilatkozás tartalma a beszélő számára is meglepetésként hatott, avagy a közölt információ a beszélőpartnerére gyakorolt várható hatását kívánja így érzékeltetni. A partikulák között megfigyelhető eltérések a két nyelv, illetve a két ige lexikai különbségéből fakadó természetes következmény. Ezeket a sajátosságokat most nem fogom részletesen kifejteni.

1.2. Evidencialitás és mirativitás

Egyszerűen fogalmazva az evidencialitás olyan nyelvi kategória, amely a megnyilatkozás forrására vonatkozóan kódol információt. Ez az információ származhat közvetlen észlelésből, vagy lehet közvetett információ szóbeli vagy írásbeli beszámoló alapján. A beszélő ismeretének forrása szempontjából általában két fő típust szokás megkülönböztetni (vö. Kiefer 2000: 329): az egyik, amely közvetlen bizonyítékokra támaszkodik, és a másik, amely közvetett bizonyítékokra. Ezen kívül számos típust, osztályozást találhatunk azokban a nyelvekben, amelyekben az evidencialitást az ige ragozásában tudjuk kifejezni (Aikhenvald 2004).

Az evidencialitás rendszerét kutatók általában egyetértéssel abban, hogy az evidencialitási jelölők nem befolyásolják a megnyilatkozás proposíciós tartalmát. Ugyanakkor mivel a beszélő saját ismeretének forrásáról ad információt, ezáltal kifejezi a mondat proposíciójához való viszonyát is. Az evidencialitási jelölők nemcsak a beszélő elkötelezettségét jelzik tehát a proposíció igazságtartalmára vonatkozóan, de más információval is szolgálhatnak a kijelentett vagy feltételezett proposícióra vonatkozólag az elkötelezettség mértékéről és az ismeret forrásáról. A mirativitás szoros értelemben véve egy olyan grammatikai kategória, amely világossá teszi a hallgató számára, hogy a közölt információ nemcsak új, de sok esetben váratlan is, éppen ezért meglepő.

Mára már sokan osztják DeLancey (1997, 2001) felfogását, amely szerint a mirativitást önálló nyelvi jellegként kell vizsgálni, és nem az evidencialitás egyik alkategóriájaként. Scott DeLancey az alábbiak szerint foglalja össze a mirativitás lényegét a *Mirativity: the grammatical marking of unexpected information* című

cikkében: ‘The fundamental function of the category is to mark sentences which report information which is new or surprising to the speaker, regardless of whether the information source is first- or second-hand’ (1997: 33).

DeLancey 1997-es, a *Linguistic Typology* című folyóiratban megjelent cikkére reagálva Lazard (1999) és Hill (2012) megkérdőjelezi az önálló kategória, illetve bizonyos nyelvi adatok érvényességét, amelyre DeLancey hivatkozik, például a tibeti-burmai nyelvben. Aikhenvald (2004) megjegyzi, hogy nagyon sok nyelvben az indulatszókát használják a meglepetés spontán kifejezésére, így az angolban a *Wow!*, *Oh my God!* vagy *My goodness!* felkiáltásokat. Szerinte az ilyen kifejezéseket miratívnek nevezni annyi értelme van, mintha egy egyszerű időhatározó-szót, mint például a *tegnap*, tense markernek hívná.

DeLancey tehát az olyan felkiáltásokat, hogy *Wow, what a great apartment you have!* – *Hű, milyen nagyszerű lakásod van!* – úgy kommentálja, hogy „No matter how high my expectations might have been, what I have just heard exceeded them” (DeLancey 1997: 38). Mindegy, milyen magas elvárásaim voltak előtte, amit látok/hallok az – meglepő módon – még azon is túlsz. Henk Zeevat (2009) holland kutató ugyancsak hasonlóan amellet érvel, hogy az *even*, *still*, *already* és az *only* lexikai elemek is egyértelmű miratív markernek tekinthetők. Az *only* például azt jelöli, hogy ’kevesebb, mint várható lett volna’.

Tagadhatatlan, hogy alapvető különbség van, nemcsak szerkezetileg, hanem kognitív szempontból is, azok között a nyelvek között, ahol a mirativitás nyelvtani kategória, vagyis ahol a váratlan információ jelölése kötelező, és azon nyelvek között, ahol a lexikai elemek használata esetleges a meglepetés kifejezésére, mint például a fentiekben említett angol indulatszók. A lényeg azonban, hogy a beszélő kifejezésre juttatja a propozícióval szembeni attitűdjét. A miratív jelentés sok esetben tehát nem rendszerszerűen jelenik meg, több nyelvi eszköz is a beszélő segítségére lehet. Ilyen szerepet tölthet be többek között az intonáció is, ahogy azt későbbi példákban látni fogjuk.

Jóllehet a mirativitás, mint önálló nyelvi kategória bizonyos szempontból továbbbi pontosításra szorulhat, az azonban nem lehet kérdés, hogy a mirativitást jelölő nyelvi elemek – akár az evidencialitás egyik alcsoportjában is – legfőbb kommunikatív célja, hogy jelezzék a beszélő viszonyát a megnyilatkozásban foglalt állítással kapcsolatban. Ezzel a hallgató figyelmét is a beszélő meglepetésének, esetleg csodálkozásának a tárgya felé irányítja. Úgy vélem tehát, megalapozott ezeket a nyelvi formákat miratív partikulának, azaz, meglepetésjelölőnek nevezni. Magyar nyelvű irodalom, tudomásom szerint, nem igazán foglalkozott eddig a mirativitás kérdésével. Kugler Nóra az evidencialitásról szóló tanulmányában

azt írja a mirativitás magyar nyelvi eszközeiről: „A megnyilatkozó azt is hozzáférhetővé teheti, hogy nem könnyű számára az új információ integrálása a már meglévő tudásába. Az új, váratlan, meglepő információ nyelvi kifejezése a mirativitás jelensége. A mirativitásnak (vagy a miratív módnak) a magyarban nincs grammatikai jelölője, csak opcionálisan fejeződik ki lexikai eszközökkel (pl. *bámulatos/meglepő* stb. *módon; érthetetlenül, meglepően; Hát nem ...?!*)” (Kugler 2012: 153). A *képzeld, képzeld csak!* elemek azonban olyan grammatikalizációs folyamat eredményei, amelynek alapján joggal nevezhetjük őket miratív partikuláknak.

2. *Elképzeld*

Az *(el)képzeld* ige bővítménye nem egy valódi tárgyat vagy egy igazi helyzetet tár elénk, hanem egy elképzelt dolgot vagy szituációt, valamit, ami a beszéd pillanatában nem létezik a tényleges világot megtapasztaló beszélő és hallgató számára.

- (1) a) *Képzeld el* egy kulcsot, ami minden zárat nyit.
- b) Most *képzeld el*, hogy a kulcs a tiéd.

Az (1a) és az (1b) egymást követő kijelentések, ahol a váltás az igeragozásban jelzi, hogy már egy meghatározott, elképzelt tárgyról van szó.

Ha megkérünk valakit, hogy képzeljen el valamit, vagyis tegyen úgy, mint-ha létezne, igaz lenne egy bizonyos dolog, akkor egyben azt is mondjuk, hogy rendkívüli, váratlan, azaz meglepő lenne, ha az a valami valóban létezne a valós világban. Ez lehet valószínűleg az előfeltétele annak a grammatikalizációs folyamatnak, amely a *képzeld* ige felszólító alakjától eljut a szemantikailag megfakult lexikai elem felé, amely már nem járul hozzá semmivel a propozíciós jelentéshez, csak tájékoztatja a hallgatót a beszélő hozzáállásáról a megnyilatkozás propozíciós tartalmára vonatkozóan.

Az ember meglepődne, ha egy dolog, amely fantáziájának a szüleménye, tényleg megvalósulna, de a meglepetésseljelölő *képzeld* által kifejezett propozicionális attitűdnek sohasem ez a célja. Ez az a terület, ahol a felszólító ige szemantikája és a partikula szemantikája nagymértékben különbözik. A *képzeld* partikula által kódolt meglepetésreakció ugyanis olyan jelenségre irányul, amely a beszélő meggyőződése szerint igaz. Az a grammatikalizációs folyamat, amelyet alapnak tekintünk, magában foglal egy mentális váltást a *képzeld* ige felszólító formájából kiindulva, amely arra kéri a hallgatót, képzelje el, hogy a tárgyi bővítményben leírt helyzet igaz, a miratív *képzeld*-ig, amely a beszélő meglepetését jelöli valamivel

kapcsolatban, amit a beszélő igaznak vél a valós világban. Ez a váltás egyben a konceptuális tartalommal bíró ígét is átváltoztatja procedurális tartalommal bíró partikulává. A meglepetésjelölő nem tesz hozzá semmit a megnyilatkozás igazságtartalmához, de kifejezi a beszélő tényállás feletti csodálkozását, anélkül, hogy olyan explicit kifejezéseket használna, mint a *csodálkozom, meg vagyok döbbenve, hihetetlen* stb. Ellentétben az (1b) mondattal, a (2)-es példában a *képzeld* alak már nem igei funkciót tölt be, hanem meglepetésjelölő.

(2) *Képzeld*, a kulcs minden zárat nyit!

Ebben a példában a beszélő nem arra kéri hallgatóját, hogy bizonyos kérdésnek tegyen eleget, azaz képzeljen maga elé bizonyos dolgokat, helyette inkább új információval szolgál. A szemantikai tartalom elhalványulása más propozicionális igeéknél is megfigyelhető.

(3) a) *Suppose* there's a key that opens all locks.

b) *Imagine* that there's a key that opens all locks.

A két felszólító igei alak, akár egyenértékűnek is tekinthető bizonyos kontextusban, ám lehetséges egy olyan olvasat is, ahol a (3a) mondatban egy valóban létező kulcsra utalunk. Ebben az esetben – (*Mi van*) *ha van/létezik egy kulcs* – mondat angol igéjéről, a *suppose*-ról ugyanúgy feltételezhetjük, mint a *képzeld* ige esetében, hogy elveszíti szemantikai tartalmát. Az érdekes ebben az összehasonlításban, hogy mind az angol *imagine*, mind pedig a magyar *képzeld* ige hasonló lexikális jelentéssel rendelkezik. Az angolban az ige megtartja teljes szemantikai tartalmát, a *képzeld* igeénél azonban lexikai hasadást figyelhetünk meg, a miratív *képzeld* pedig a *suppose*-hoz hasonlóan elveszíti igazságtartalmát.

A *képzeld* ige felszólító alakú igei formájában a grammatikalizációs folyamatok eredményeként miratív szerepkörben elveszítette ugyan szemantikai tartalmát, de ugyanakkor új formai tulajdonságokat is nyert. A megnyilatkozást indító meglepetésjelölő célja, hogy egy bizonyos lelkiállapotot jelezzen (4), amely a bővítőmódban foglaltakra vonatkozik.

(4) *Képzeld*, találtam egy régi fényképet.

A hallgató figyelmét így kívánja a meglepetés tárgyára irányítani. Az ember általában valami olyan íránt fejezi ki meglepetését, amely ténszerű, igaz, vagy legalábbis a beszélő annak véli. Az „általában” megjegyzés itt azokra a helyzetekre

vonatkozik, ahol a beszélő hozzáállása, vagyis a meglepetés csak abban az esetben érvényes, ha a feltételezés igaznak bizonyul. Gondoljunk csak, a *Képzeld azt hallottam*, Kovácsék válnak kijelentésre, ahol maga a beszélő jelzi explicit módon, hogy információja nem első kézből származik. Egyes nyelvek miratív rendszerében ugyanakkor a *non-firsthand knowledge*, vagyis a nem első kézből származó információ, az ellenőrzés hiányát jelöli, és ez azt jelenti, hogy a beszélő felkészületlen (Aikhenvald 2004: 197).

3. A meglepetés mint a propozicionális attitűd egyik formája

Egy meglepetés szükségszerűen valami olyasmire irányul, amit az ember tényként észlel (meglát, meghall, elolvas stb.), vagy amiről éppen értesül, és igaznak tűnik számára, még akkor is, ha ez tulajdonképpen váratlanul éri. A beszélő arról is beszámolhat, hogy valami múltban megtapasztalt dolog még mindig csodálkozással tölti el (valahányszor rágondol), visszaidézve azt a módot, ahogy legelőször meglepetéssel reagált a múlt egy meghatározott pillanatában.

A meglepetés, csodálkozás kifejezése nem egyeztethető össze a felszólítással, és nem lepődhetünk meg olyan dolgokon, amit elképzelünk, ahogy nem lepődhetünk meg azon sem, aminek a létezéséről nem vagyunk meggyőződve. Többek között ezen megfontolásokból kiindulva sem állíthatjuk azt, hogy a magyar *képzeld*, illetve a norvég *tenk* partikulák az alapige felszólító alakjának lennének tekinthetők azokban az esetekben, amikor a beszélő meglepetését jelölik. Vagyis a partikulák által indukált propozicionális attitűd nem kompatibilis az igével jelzett propozicionális attitűddel.

Ugyanakkor előfordulhat, hogy az igei bővítmény szinte megegyezik azzal a kijelentéssel, amely a miratív partikulával is állhat. Ilyenkor a kijelentés egy olyan tényállást ismertet, amely meglepetéssel tölti el a beszélőt. Hogy a két lehetőség közül a hallgató hogyan interpretálja az elhangzottakat, attól függ, hogy milyen egyéb kontextuális információ áll a rendelkezésére.

(5a) *Képzeld el*, hogy süt a nap.

Az (5)-ös példa bizonyos kontextusban igeként, más szöveggörnyezetben azonban partikulaként értelmezhető. Természetesen egyéb nyelvi eszközök segítségével elkerülhetjük a kétértelműséget. Például, ha kiegészítjük a mondat első felét az *azt* névmással, egyértelművé tehetjük, hogy itt egy kérésről, felszólításról van szó. Ugyanakkor az *el* igekötő és a *hogy* kötőszó elhagyása pontosíthatja, hogy miratív funkcióról van szó, a beszélő meglepetését fogalmazza meg. A fent említett

példa azonban mindkét értelmezést lehetővé teszi, szóban viszont a hangsúly dönti el – esetleges egyéb kontextuális kiegészítőkkal, hogy igei avagy mitatív funkcióról beszélünk-e (5b). Az (5a) példában leírt megnyilatkozás intonációs lehetőségei jól mutatják, hogy szóbeli kommunikáció során az érzelmek megnyilvánulása a hangsúly, a mondat dallama, valamint a szünetek egyértelművé tehetik, hogy partikuláról vagy ígéről van-e szó.

Fontos megjegyezni azt is, hogy a miratív szerepet betöltő *képzeld* önmagában nem képes egyértelműen jelölni, vajon csakis a beszélő hozzáállásáról van-e szó, vagy a beszélő már kiértékelte az információ várható hatását, és a diskurzusban már mint a beszélő partner számára (is) váratlan, meglepő információ fordul elő. Kontextuális tényezők segíthetnek annak eldöntésében, hogy a kommunikált propozíció a beszélő, a partnere, esetleg mindkettőjük attitűdjét jelöli.

(5b) *Képzeld, süt a nap.*

Jöllehet a meglepetést jelölő *képzeld* után elhagyható a *hogy* kötőszó, illetve a beszélők többsége a *hogy* kötőszó kihagyását preferálja,¹ használata nem kizárt, ezért nem állíthatjuk, hogy a miratív *képzeld* összeegyeztethetlen a *hogy* kötőszóval. Mivel a szórend is azonos, így a mondatnapi sajátosságok önmagukban nem alkalmasak a két azonos lexikai elem² – a felszólító módú ige és a partikula – megkülönböztetésére. A kontextus további pontosítására van szükség. Látható tehát, hogy a két nyelvi elem közötti kapcsolat nem szűnt meg teljesen, a miratív partikula és az eredeti felszólító módú igei forma között, és a formai kapcsolatból kiindulva feltételezhető, hogy a szemantikai hasonlóság is megmaradt. A lényeges szemantikai különbség az ige imperatív alakja és a meglepetésjelölő között az, hogy míg az első esetében a direktív illokúciós aktus célja, hogy a hallgató megidézzen egy, a valóságtól eltérő helyzetet, addig az utóbbi, a meglepetésjelölő olyan cselekmény bemutatásánál játszik szerepet, amely hűen tükrözi a valóságot, és az igazat állítja.

Egy másik szembevetendő strukturális jellegzetességet is meg kell említenünk, amely azt mutatja, hogy nem történt teljes szakadás az ige felszólító alakja és a partikulai *képzeld* között. A grammatikalizációs folyamatoknál gyakran megfigyelhető, hogy egy nyitott ragozási paradigma a grammatikalizációs folyamat

1 Egy harminchárom résztvevőből álló, választ adó csoport tagjai 100%-ban a *hogy* kötőszó nélküli (5b) példát jelölték meg meglepetésjelölőnek.

2 A szórend esetleges szerepe további vizsgálatok folytatását vetheti fel. A fentebb említett 33 fős csoportból az *Azt képzeld, én is voltam Norvégiában* / *Képzeld azt, én is voltam Norvégiában* mondatpár esetében az első *képzeld*-ről 23 állították, hogy meglepetésjelölő szereppel bír.

végére leredukálódik egyetlenegy morfológiailag változatlan formává. A meglepetésjelölő partikula esetében azonban azt látjuk, hogy több alternatív alak is létezik. A többes számú változat (6) amennyiben több hallgatóról van szó:

(6) *Képzeljétek*, megnyertük a pályázatot!

A többes számú forma megléte semmit sem változtat az eddigi elemzés megállapításain, ugyanúgy érvényes a lexikai-szemantikai megkülönböztetése ige és partikula között, de jól látszik, hogy a grammatikalizációs folyamat elején járunk, ahol az új, kialakulóban lévő lexikai elem még megtartotta az eredeti grammatikai vonásokat. És tulajdonképpen még a magázó formát is megemlíthetjük ebben a sorban:

(6') *Képzeljék*, megnyertük a pályázatot!

A partikulának jellegzetes vonása, hogy nem módosítja a propozíciós tartalmat, csak kódolja azt az utasítást, amelynek segítségével a hallgató a megfelelő kontextuális környezetben levonja a következtetéseit. A partikula morfológiai változatossága nem befolyásolja ezt a funkciót. A rövidebb *képzeld* forma arról értesíti a hallgatót, hogy a beszédaktust egy személyhez intézi, míg a hosszabb forma több hallgatóra utal.

(7a) *Képzeljétek*, amíg tegnap veletek iszogattam, valaki betört a házamba.

De itt is hangsúlyozni kell, hogy a miratív partikula semmilyen módon nem befolyásolja a propozíciós tartalmat, tehát a többes számú alak nem egyfajta egyeztetés következménye. Ezt jól mutatja a (7b) mondat:

(7b) *Képzeld*, amíg tegnap veletek iszogattam, valaki betört a házamba.

A következő, (8)-as példában azt látjuk, hogy a meglepetésjelölő nem a megnyilatkozás elején helyezkedik el, hanem a második tagmondat előtt, jelezvén, hogy a két tagmondat logikai összekapcsolódásában a második tartalma meglepetésként érte a beszélőt. A tagmondatokat összekötő *de* kötőszó ugyan jelzi az ellentétet, de nem tudja kifejezni a beszélő helyzethez illő attitűdjét.

- (8) Óriási vihar lett, de aztán, *képzeljétek (el)*, minden rendben ment.

Ennél a példánál is megfigyelhető, hogy az *el* igekötő tulajdonképpen elhagyható a mondatból. Miratív funkció esetén nincs jelentősége. Feltehetőleg igei maradvány, a hagyomány miatt használjuk, de a legtöbb esetben a meglepetésjelölő szerepben már le is kopott.

A *képzeld* alak felszólító módú ige és a meglepetésjelölő partikula közötti formai összefüggéseket tehát a következőkben lehetne összefoglalni. A négy kritérium közül, csak a (III) elegendő ahhoz, hogy kizárja a KÉPZELD szó azonosítását mint partikula, és csak a (IV) elegendő ahhoz, hogy kizárja a KÉPZELD szó azonosítását mint ige.

- (I) Az *el* igekötő használata nem mérvadó. Nem áll kötelezően az igével, ugyanakkor megengedett a formailag azonos partikulával is.
- (II) A *hogy* kötőszó is használható az ige után éppen úgy, ahogy a partikulával, illetve bizonyos igei szerkezetben kötelező.
- (III) Az *azt* névmási alak az egyetlen szintaktikai elem, amely kizárja a KÉPZELD meglepetésjelölő értelmezését. Ez a felszólítói igealak tárgya.
- (IV) Amikor KÉPZELD bővítmény nélkül áll, nincs sem tárgya, sem igekötője, sem pedig kötőszó, akkor biztosan partikulával van dolgunk.

3.1. A látszat és a meglepetés közötti kognitív kapcsolat

Ahogy arra már előzőleg utaltam, amikor arra kérünk valakit, hogy képzeljen el egy eseményt vagy történetet, azaz tegyen úgy, mintha az a bizonyos dolog létezne, egyben értelemszerűen azt is jelezzük, hogy nagyon meglepődnénk, ha az a bizonyos dolog valóban létezne, bekövetkezne valódi világunkban. Feltételezhető, hogy ebből az összefüggésből indulhatott el a grammatikalizációs folyamat a magyar és a norvég igeik felszólító alakjai esetében is.

Amíg azonban a *képzeld* partikula történetileg egy olyan igéből alakult ki, amelynek jelentése eleve 'elképzelni', addig a megfelelő norvég párja, a *tenk* (*å tenke* – 'gondolni, gondolkodni'), egy kognitív ige grammatikalizációs folyamatának terméke,

és etimológiai gyökerei ugyanazok, mint az angol *think* ('gondolni') igének. A norvég ige ugyanakkor más lényeges szintaktikai és szemantikai tulajdonságokban is megegyezik az angol *think* igével, illetve más nyelvek kognitív igéivel. Bár az első pillanatban úgy tűnik, hogy a két partikula, *képzeld* és *tenk* hasonló szerepet töltenek be, mégis van néhány érdekes különbség. A *tenk* miratív partikulának – elsősorban szemantikai kritériumok alapján – két funkcióját tudjuk megkülönböztetni, amelyek közül csak az egyik vethető egybe a magyar *képzeld* partikulával. Ebben az esetben a *tenk* után főmondat következik, és a magyar, valamint a norvég partikula hasonló szerepet tölt be. Mindkettő a beszélő meglepetését, illetve azt a hozzáállását fejezi ki, hogy a kommunikált üzenet a hallgató számára is újdonság.

- (9) *Tenk*, det er trettifem grader ute!
Képzeld, 35 fok van odakint!

A következő példában (10) azonban a beszélő nem a meglepetéséről ad számot, a bevezető partikula nem a váratlan szkepticizmust jelzi.

- (10) *Tenk*, det tror jeg ikke.
Tudod mit, (ezt) nem hiszem (el).

(10) válasz lehet a beszélgető partner közlésére valamilyen hír hallatán, amelyre a beszélő nem volt felkészülve, esetleg csak különösnek tartja, ez esetben a miratív partikula vélhetőleg arra az állításra vonatkozik, amelyet a *det* ('ezt') anafora képvisel. Egy másik megközelítés alapján a *tenk* jelezheti a beszélő partnernek tulajdonított meglepetésreakciót is, amelyet úgy írhatnánk le: 'Feltételezem, hogy meg fogsz lepődni, ha elmondom, hogy én nem fogadom el az álláspontodat'.

4. *Képzeld!* + kérdő tagmondat

A *képzeld* ige felszólító alakját nem feltétlenül használjuk abban az értelemben, hogy magunk elé vetítsünk egy bizonyos képet (*imagine*). Az ige bővítménye információval szolgál arra vonatkozóan, hogyan értelmezzük a megnyilatkozást az adott kontextusban. Amennyiben az ígét kérdő névmásos kérdés követi, a hallgató automatikusan az (*el*)*gondol* jelentésváltozatot preferálja (*think it over*). Vélhetőleg ez a konceptuális váltás teszi lehetővé, hogy a hallgató megfelelő módon tudja értelmezni a bővítményben leírt eseményeket. A (11)-es példa mellékmondatában megtörtént dolgot ír le a beszélő, és nem valaminek az elképzelésére biztatja a beszélgetőtársát.

(11) *Képzeld*, kivel találkoztam!

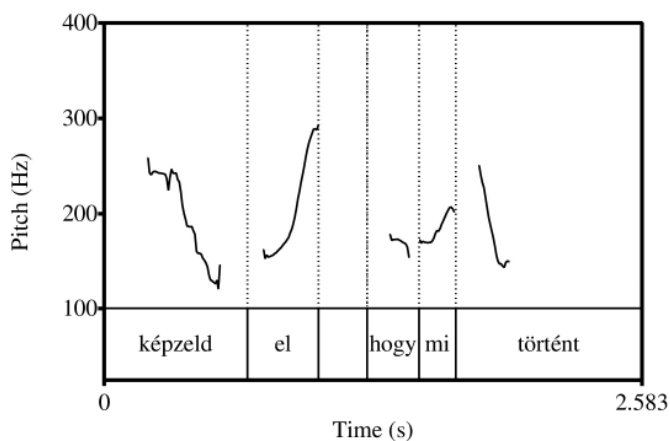
A beszélőpartner tudja a választ az elhangzott kérdésre, ám feltételezi, hogy a hallgató nincs ennek az ismeretnek a birtokában. Így a hallgató joggal várhatja el, hogy a következő megnyilatkozásban a beszélő megosztja vele a tudását. A miratív *képzeld* meglehetősen gyakran fordul elő ilyen jellegű, kérdőszavas bővítménnyel:

(12) *Képzeld*, mit hallottam!

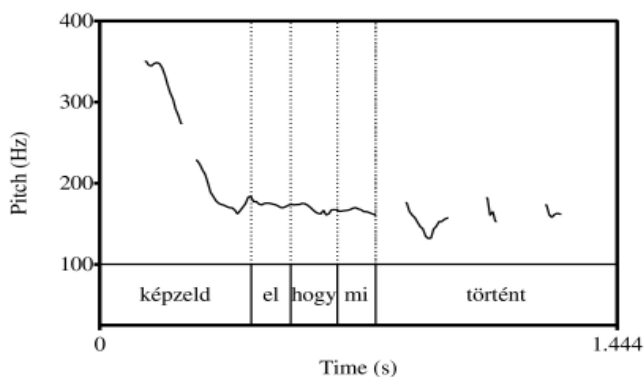
Mint minden olyan esetben, ahol a *képzeld* mint miratív partikula szerepel, feltételezhető tehát, hogy a mellékmondat állítása új, adott esetben váratlan, meglepő információ a másik fél számára. Abban az esetben, amikor a *képzeld* kérdő mondatnál áll, azt az üzenetet indikálja, hogy a beszélő ismeri a választ a megfogalmazott kérdésre, és feltételezi, hogy a hallgató nem.

(13a) *Képzeld el* (azt), hogy mi történt.(13b) *Képzeld (el)*, hogy mi történt.

A *képzeld* a (13b) mondatban partikula. A beszélőnek azt a meggyőződését közli, hogy valami meglepő híre van a hallgató számára, valami, amit előre ő maga sem sejtett, amikor megkapta az információt. A különbség jól megfigyelhető a két megnyilatkozás f0-s görbéjén. A *képzeld* ige felszólító alakja (13a) után szünet következik, míg a partikula *képzeld* (13b) egy intonációs egységet képez a bővítménnyel.

1. ábra. *Képzeld* – felszólító mód E. sz. 2. sz. + kérdőszavas kérdő mondat

2. ábra. *Képzeld* – miratív partikula + kérdőszavas kérdő mondat

Egyes pragmatikai partikulák remekül összekapcsolhatók más partikulákkal, és így erősítik, egészítik ki egymás funkcióit. A *képzeld* + kérdőszavas kérdő mondat gyakran kiegészül a *csak* diskurzuspartikulával. Gyuris Beáta (2007) több cikkében vizsgálta a hangsúlyos és a hangsúlytalan *csak* különféle szerepeit. A meglepetésjelölő *képzeld* elemet követő hangsúlytalan *csak* nyomatékosító funkciót lát el, a válaszban rejlő meglepetés erejét hangsúlyozza.

(14a) *Képzeld csak*, kivel találkoztam!

(14b) *Képzeld csak*, mit hallottam!

Ugyanakkor az igei szerkezetben megjelenő *csak* más funkciót tölt be, hangsúlytól, mondatbeli pozíciójától, kontextustól függően.

A norvég miratív *tenk* ellenben csak különleges esetekben fordul elő kérdő névmással kezdődő bővítménnyel. *Tenk* csak a mennyiségre vonatkozó kérdőszavakkal képezhet nyelvtanilag helyes mondatokat, amelyek a legtöbb esetben a megszámlálható *hvor mange* és a megszámlálhatatlan *hvor mye* kifejezésekkel állnak kapcsolatban.

(15) *Tenk* hvor mange steder de har vært rundt omkring i verden!

Képzeld, hány helyen voltak már a világ minden táján!

(16) Herregud, *tenk* hva de kunne (ha) spart!

Te jó ég, *képzeld* (el), mennyit spórolhattak volna!

Tenk a fenti esetekben azt jelzi, hogy a hallgatónak van azért némi fogalma, hogy milyen sok helyen jártak már az említett emberek. A (16)-os mondatban pedig a beszélő feltételezi, hogy a beszélgetőtársa nagyon is tudatában van annak a hatalmas összegnek, amelyre célzó.

A *tenk* miratív partikulát követheti kötőszó nélküli főmondat, kötékszavas (*at*) mellékmondat, főnévi igeneves szerkezet, valamint kérdő névmásos bővítmény a fent említett megszorításokkal.

(17) *Tenk*, jeg husket ikke fødselsdagen til kona mi!

Képzeld/Te jó ég, nem emlékeztem a feleségem születésnapjára!

(18) *Tenk* at jeg ikke husket fødselsdagen til kona mi!

Azt/Ilyet gondolni, hogy nem emlékszem a feleségem születésnapjára!

(19) *Tenk* å ikke huske fødselsdagen til kona si!

Képzeld/Ilyet, hogy valaki ne emlékezzen a felesége születésnapjára!

(20) *Tenk* hva det betyr for dem!

Képzeld el, mit jelent ez nekik!

A fenti példák közül egyedül csak a (17)-es mondat szerkezet az, amelyik a magyar *képzeld* igéhez/partikulához hasonlóan egy főmondatból áll, amelyet a partikula vezet be.

A (18)-es példában egy *at* kötőszavas mellékmondat a bővítménye, amely szintén egyetlen propozícióból áll, ám a propozíció igazságtartalma csupán feltételezett, ellentétben a (17)-os kijelentéssel. A magyar miratív szerkezetekben, tehát a *képzeld* után álló propozíció sohasem feltételezett, így ez lényeges szemantikai különbség a magyar és a norvég miratív partikulák között.

5. *Képzeld* + mondatrész

A *képzeld* partikula funkciója talán akkor a legszembetűnőbb, amikor mondatrészekkel, mondatrövidékekkel vagy egyszerű szavakkal áll, eldöntendő kérdésekre adott válaszokban. Ezekben a válaszokban, nemcsak nyomatékosító szerepet töltenek be, hanem a beszélő rácsodálkozó hozzáállását is megerősítik.

(21) *Képzeld, meg/ki/el!*

(22) *Képzeld, nagyon/igen!*

6. Összegzés

A magyar *(el)képzeld* és a norvég *tenke* igéknek van egy fontos közös tulajdonsága. Az általuk bevezetett beszédaktus arra invitálja a hallgatót, hogy a mellékmondatban vázolt tényállást gondolja végig. Ugyanakkor a két ige közötti szemantikai különbségek magyarázatot adhatnak a grammatikalizációs folyamat eredményeként létrejött miratív partikulák közötti lényegesebb formai és funkcionális eltérésekre. A magyar ige lexikai jelentése (*elképzeld*) jóval specifikusabb, mint a norvég *tenke* igéé, amely bármilyen gondolkodási folyamatra érthető, és amelyet adott esetben befolyásol az a bővítmény, amellyel áll.

A meglepetésjelölő *képzeld* a beszélő hozzáállását kommunikálja, meglepetését a tényállásra vonatkozóan. A beszélő feltételezi, hogy a közölt információ új a hallgató számára is, és hasonlóan váratlanul, meglepetésként éri.

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- Brinton, Laurel J. – Traugott, Elizabeth Closs 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gyuris, Beáta 2007. Contrasting expectations: The Hungarian modal particle *csak*. Paper presented at the 3rd Workshop on Contrast, 4 May 2007. Berlin: ZAS.
- DeLancey, Scott 1997. Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1: 33–52.
- DeLancey, Scott 2001. The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics* 33: 369–382.
- Fretheim, Thorstein. 2011. Mirativity markers in Norwegian. Paper presented at *CHRONOS 10*, Aston University, 18–20 April 2011.
- Hill, Nathan W. 2012. 'Mirativity' does not exist: *hdug* in 'Lhasa' Tibetan and other suspects. *Linguistic Typology* 16(3): 389–433.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéelmélet*. Budapest: Corvina.
- Kugler Nóra 2012. *Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Lazard, Gilbert 1999. Mirativity, evidentiality, mediativity, or other? *Linguistic Typology* 3: 91–109.
- Traugott, Elizabeth Closs – Heine, Bernd (eds.) 1991. *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Vaskó Ildikó 2012. *Tenk på det, da gitt!* Pragmatikai jelölők a norvég nyelvben. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet.
- Zeevat, Henk 2009. Only as a mirative particle. *Sprache und Datenverarbeitung* 3: 179–196.

HORVÁTH PÉTER

A szereplői tudat megjelenítésének kvantitatív vizsgálata Ady, Babits és Kosztolányi összes versében*

Absztrakt

A tanulmány Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső összes versében vizsgálja a lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédesemény megnyilatkozójához, befogadójához és az egyéb harmadik személyben megjelenő szereplőkhöz kapcsolódó tudati folyamatok igei megjelenítését. A kvantitatív vizsgálat megerősíti a hipotézist, miszerint a prototipikus lírai diskurzusokban a fiktív megnyilatkozó tudati folyamatai jobban előtérbe kerülnek, és differenciáltabban konceptualizálódnak, mint a harmadik személyű, a fiktív beszédeseményen kívüli szereplők tudati folyamatai. Mind a három szerző verseiben a leggyakoribb tíz, illetve harminc egyes szám első személyű ige között többnyire jelentősen több tudati folyamatra vonatkozó ige szerepel, mint a leggyakoribb tíz, illetve harminc egyes szám harmadik személyű ige között. A vizsgálat azt is bemutatja, hogy a három szerző verseiben a lírai diskurzusban megképződő fiktív beszédesemény hallgatójának a tudati folyamatai is differenciáltabban jelennek meg, mint a harmadik személyű szereplők tudati folyamatai.

Kulcsszavak: líra, korpuszvizsgálat, automatikus annotálás, e-magyar, fiktív beszédesemény, tudatosság szubjektuma

1. A vizsgálat célja

A tanulmány a lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédesemény megnyilatkozójához, befogadójához és az egyéb harmadik személyben megjelenő szereplőkhöz kötődő tudati folyamatok explicit igei megjelenítését vizsgálja

* A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) pályázat támogatta. Köszönöm a kéziratához fűzött megjegyzéseket Pethő Józsefnek és Tolcsvai Nagy Gábornak.

kvantitatív módon. A vizsgálat anyaga Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső összes verse. A tanulmány célja kettős. Egyrészt kvantitatív eszközökkel megkísérli a három költő művei esetében bemutatni, hogy azok egyik jellegadó tulajdonsága a fiktív megnyilatkozó tudatának, azaz a különféle mentális állapotainak és verbális megnyilvánulásainak az előtérbe helyezése, illetve differenciált bemutatása. Másrészt esettanulmányként hozzá kíván járulni a magyar nyelvű lírai szövegek kvantitatív vizsgálatával kapcsolatos általános eljárások, módszerek kidolgozásához.

2. A vizsgálat elméleti háttere és hipotézise

A tanulmány a lírai diskurzust funkcionális kognitív nyelvészeti keretben értelmezi. Ebben a megközelítésben a szimbolikus nyelvi kommunikáció egyik alapvető feltétele az a kognitív képességünk, hogy egy közös figyelmi jelenetben egy másik ember figyelmét rá tudjuk irányítani egy világbeli entitásra (Sinha 1999, 2001; Tomasello 2002 [1999]; Langacker 2008; Tátrai 2017). A nyelvhasználat a figyelemirányítás egy olyan sajátos módja, amelynek segítségével rámutató gesztusok használata nélkül is rá tudjuk irányítani a beszédpartnerünk figyelmét valamilyen referenciális jelenetre, azaz egy világbeli eseményre vagy állapotra (a vizsgálat háttérét adó kognitív pragmatikai keretről l. Tátrai 2011, 2017). A nyelv lehetőséget ad arra is, hogy olyan referenciális jelenetre irányítsuk a beszédpartnerünk figyelmét, amely nem a beszédhelyzet közvetlen fizikai terében zajlik le (pl. *Tegnap láttam egy vaddisznót az erdőben*). Sőt nem létező, fiktív jelenetekre is vonatkozhat a nyelvi figyelemirányítás (pl. *A királyfi legyőzte a hétfejű sárkányt*) (l. Tátrai 2017: 908–909). Fontos tehát hangsúlyozni, hogy míg a közös figyelmi jelenet azt az interszubjektív kontextust jelöli, amelyben a szimbolizációs folyamat lezajlik, addig a referenciális jelenet azt a reális vagy fiktív eseményt, állapotot stb. jelöli, amelyre a megnyilatkozás vonatkozik. Nemcsak a közvetlen szóbeli nyelvi interakciók, hanem a közvetett írásbeli nyelvi interakciók is figyelemirányításként értelmezhetők. Ez utóbbi esetben a szerző egy közvetett interakció során irányítja rá a tőle térben és időben távol lévő olvasója figyelmét a nyelvi szimbólumok segítségével egy referenciális jelenetre (l. Tátrai 2011: 72–73, 77–78). A figyelemirányítást megvalósító nyelvi szimbólumok nem tükörszerűen képezik le a referenciális jelenetet, hanem mindig valamilyen nézőpontból, perspektívából láttatják azt. Vagyis a nyelvi szimbólumok perspektivikus természetűek, a referenciális jelenet bizonyos tulajdonságait kiemelik, míg másokat háttérben hagynak. Ebből következően ugyanazt a referenciális jelenetet eltérő nyelvi szimbólumokkal eltérő módon ábrázolhatjuk, a referenciális jelenet

más-más jellemzőire irányítva a figyelmet (l. Langacker 1987: 116–141, 2008: 55–89; Verhagen 2007).

A vizsgált lírai szövegek írott szövegek, ily módon tehát közvetett nyelvi interakciót valósítanak meg, hiszen a szövegek szerzője és olvasója időben és térben távol van egymástól. Ugyanakkor a prototipikus lírai szövegek egyik jellegzetessége, hogy azokban a valós közvetett nyelvi interakcióval párhuzamosan megképződik egy olyan fiktív beszédesemény, amelyben egy megnyilatkozó (versbeszélő, lírai én) egy vele egy térben és időben lévő hallgatónak elmondja, hogy „itt és most”, miközben megnyilatkozik, mi történik vele. Ez a fiktív hallgató sok esetben a fiktív megnyilatkozó aposztrofikus elfordulásának a megszólítottjaként jelenik meg (az aposztroféről l. Culler 1981/2000; az aposztrofé funkcionális kognitív megközelítéséről l. Tátrai 2015, 2018; Krizsai 2017). A prototipikus lírai szövegek esetében tehát a közvetett interakcióval jellemezhető valós közös figyelmi jelenet diskurzusában egy közvetlen interakcióval jellemezhető fiktív közös figyelmi jelenet képződik meg egy fiktív megnyilatkozóval és hallgatóval, akik ugyanabban az „itt és most” zajló fiktív térben és időben vannak.

Tátrai (2011) a narratív szövegek leírása során megkülönbözteti a narratíva fizikai, társas és mentális világát. Ez a hármas felosztás a lírai szövegek esetében is alkalmazható. A lírai szövegekben is előtérbe kerülhetnek a fiktív közvetlen beszédeseménynek a fizikai, társas és mentális jellemzői. Ugyanakkor a prototipikus narratívákat jellemző beszédesemény jelentősen különbözik a prototipikus lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédeseménytől, és ez a fizikai, társas és mentális világ megjelenésében is jelentős eltérésekhez vezethet. A narratívában általában a narrátor és az elbeszélte események között nincs olyan közvetlen kapcsolat, mint a lírában a megnyilatkozó lírai én és az általa elmondott történetek között, hiszen míg a narrátor tipikusan egy már bevégződött eseménysort mond el egy, az eseménysorhoz képest külsődleges nézőpontból, addig a prototipikus lírai diskurzusok fiktív megnyilatkozója azt mondja, ami éppen „itt és most” történik vele (l. Tátrai 2018: 70). A lírai diskurzusok fiktív beszédeseményének a megnyilatkozója tehát az elbeszélések narrátorához képest egy belső, résztvevői nézőpontból szólal meg.

A fiktív megnyilatkozó belső, résztvevői nézőpontjának egyik következménye, hogy a lírai szövegekben rendszerint előtérbe kerülnek a fiktív megnyilatkozó tudati állapotai, folyamatai (gondolatok, érzelmek, vágyak stb.), azok explicit nyelvi megjelenítésével. A résztvevői nézőpont egy másik következménye, hogy a versekben különféle, a tudatosság szubjektumát a fiktív megnyilatkozóval azonosító nyelvi elemek utalnak arra, hogy azok az állítások is, amelyek

nem a fiktív megnyilatkozó mentális állapotaira utalnak, a fiktív megnyilatkozó tudatán keresztül, az ő perspektívájából konceptualizálódnak. A tudatosság szubjektuma a kontextusfüggő kiindulópontok egyik fajtája, amely „kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információ tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás, a beszéd) kötődik. A tudatosság szubjektumaként alapesetben [...] maga a megnyilatkozó jelenik meg” (Tátrai 2017: 984; l. még Sanders–Redeker 1996; Sanders–Spooren 1997). Természetesen a narratív szövegek esetében is a megnyilatkozó (narrátor) alapesetben a tudatosság szubjektuma, ugyanakkor ez egy mindentudó narrátor esetén nyelviileg szinte egyáltalán nem explikálódik, a narrátor tudata ily módon áttetszővé válik. Ezzel szemben a lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédesemény közvetlenségéből adódóan a fiktív megnyilatkozónak a tudatosság szubjektumaként történő nyelvi explikálása feltehetően a prototipikus lírai diskurzusok egyik tipikus jellemzője.

A tudatosság szubjektumát a fiktív megnyilatkozóval azonosító nyelvi elemek egy része értelmezhető a fiktív megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságának a kifejeződéseként.

„A metapragmatikai tudatosság fogalma a diskurzus résztvevőinek reflexív viszonyulását jelöli a nyelvi tevékenységhez, illetve az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzéshez. A résztvevők képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi reprezentációkhoz, illetve a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz” (Tátrai 2017: 1058).

A nyelvi interakció résztvevőihöz kapcsolódó metapragmatikai tudatosság megfigyelhető nyelvi nyomai a metapragmatikai jelzések, amelyek szemantikai kidolgozottsága ikonikusan leképezi a metapragmatikai tudatosság mértékét (Tátrai 2017: 1046). A megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságának a (tudatosság szubjektumának az explikálásával) megvalósuló nyelvi jelzései vonatkozhatnak a megnyilatkozó megnyilatkozói tevékenységére (pl. a különféle verbális megnyilvánulást kifejező E/1. igékkel), de vonatkozhatnak a megnyilatkozó mentális, illetve értelmezői tevékenységére is (pl. a különféle tudásra vonatkozó E/1 igékkel) (l. Tátrai: 1047–1050).

A prototipikus lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédesemény megnyilatkozójával kapcsolatos fentebbi elgondolások megerősítéséhez Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső verseiben vizsgáltam meg, hogy az egyes szám első, második és harmadik személyben megjelenő leggyakoribb igék közül hány sorolható be a tudati működésre, azaz verbális megnyilvánulásra, illetve különféle mentális állapotokra, folyamatokra vonatkozó jelentéskategóriák közé.

A hipotézisem az volt, hogy az egyes szám első személyű, azaz a fiktív megnyilatkozó viselkedését leíró leggyakoribb igék esetében jóval nagyobb számban jelennek meg tudati folyamatokra vonatkozó igék, mint a fiktív beszédeseményben résztvevőként nem jelen lévő szereplők viselkedésére vonatkozó egyes szám harmadik személyű leggyakoribb igék esetében. A fiktív beszédesemény hallgatójára vonatkozó egyes szám második személyű leggyakoribb igéket is vizsgáltam, de ezekkel kapcsolatban nem fogalmaztam meg előzetes hipotézist.

3. A vizsgálat anyaga

A vizsgált korpusz Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső összes verse. A versek forrását a Magyar elektronikus könyvtár (MEK) oldalán található alábbi digitális kiadások adták (a digitális kiadványok azonosítóját és címét adom meg):

MEK-00588 Ady Endre összes költeményei

MEK-00602 Babits Mihály összegyűjtött versei¹

MEK-00753 Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei

A MEK-dokumentumokból egy szkripttel kiszedtem a címeiket, az alcímeiket, a vers szakaszait elválasztó esetleges számozásokat és egyéb szeparáló elemeket, a mottókat és a versek végén bizonyos esetekben szereplő, többnyire a vers születésének a dátumára vonatkozó szerkesztői megjegyzéseket. A szkript kimeneteként kapott szövegeken az e-magyar elemzőláncnak az emToken, emMorph és emTag moduljait futtattam le GATE környezetben (Váradi–Simon–Sass et al. 2017; Sass–Miháltz–Kundráth 2017; Novák–Rebrus–Ludányi 2017). A három modul futtatásával állt elő egy olyan automatikusan annotált korpusz, amely tartalmazza a szavak lemmáját, szófaját és morfológiai jellemzőit. A kimenetül kapott GATE XML-formátumú annotált verseket az XML-adatbázisok kezelésére szolgáló eXist-db programba töltöttem be, ahol XQuery nyelven meg lehet írni a lekérdezéseket. Az Ady, Babits és Kosztolányi verseit tartalmazó alkorpuszok mennyiségi tulajdonságait az 1. táblázat mutatja be.

¹ A Babits összes versét tartalmazó digitális kiadványból nem tettem bele a vizsgált korpuszba a Laodameia című drámát.

1. táblázat. A vizsgált korpusz mérete

Alkorpusz	Versek száma	Szavak száma
Ady Endre	1114	121819
Babits Mihály	520	92202
Kosztolányi Dezső	630	85929

4. A vizsgálat

A vizsgálat során mind a három alkorpusz esetében lekérdeztem az egyes szám első, második és harmadik személyű igék gyakorisági listáit. Ezt követően megnéztem, hogy az első tíz leggyakoribb ige esetében melyek azok, amelyek a szereplők tudati folyamataira, azaz verbális megnyilvánulásra vagy mentális állapotra vonatkoznak, majd megnéztem, hogy az első harminc leggyakoribb ige közül melyek azok, amelyek a szereplők tudati folyamataira vonatkoznak. A szereplők tudati folyamatait konceptualizáló igéket az (1)-ben megadott kategóriák valamelyikébe soroltam:

(1)

- verbális megnyilvánulás
- perceptuális észlelés
- tudás
- érzés
- egyéb mentális állapot

Azokat az igéket, amelyek nem csupán egy mentális állapotot, hanem egy jellemző mentális állapottal együtt járó cselekvést fejeznek ki (pl. *sír, csókol*), nem soroltam be a fent említett kategóriákba. Azokat az igéket sem soroltam be a fenti kategóriákba, ahol az igének nem az elsődleges, hanem csak valamelyik másodlagos jelentése vonatkozik mentális állapotra (pl. *vár*). Az, hogy egy ige melyik jelentését tekintetem elsődlegesnek, ebben a vizsgálatban kizárólag a kutatói intuíció függvénye volt. Elképzelhető, hogy a vizsgált korpuszban az általam másodlagosnak tekintett jelentésében többször fordul elő egy ige, mint az általam elsődlegesnek tekintett jelentésében. Például a *tud* ige esetében nem a segédigei jelentést, hanem a tudásra, valamely ismerettel való rendelkezésre vonatkozó jelentést tekintetem elsődlegesnek, ugyanakkor nem végeztem vizsgálatot arra vonatkozólag, hogy ez utóbbi használat valóban nagyobb számmal jelenik-e meg a vizsgált szerzők műveiben, mint a segédigei használat. Ez a probléma tehát

a későbbiekben még továbbgondolást igényel. Hangsúlyozandó, hogy az (1) kategóriába sorolható igék nem mind, illetve nem minden kontextusban valószínűsítik meg a tudatosság szubjektumának, illetve a metapragmatikai tudatosságának a jelzését. A megadott kategóriák egy tágabb jelenségkört jelölnek ki: a lírai diskurzus szereplőinek az igékkel kifejeződő tudati folyamataira utalnak, amely a szereplők verbális megnyilvánulásainak és mentális állapotainak a megjelenítését foglalja magába. A tudatosság szubjektumának, illetve a metapragmatikai tudatosságnak a jelölése ezen tágabb jelenségkör bizonyos eseteiben érvényesül. Ezen esetek elkülönítése ennek a vizsgálatnak nem célja.

Az alábbi három táblázat a három költő esetében lekérdezett leggyakoribb tíz egyes szám első, második és harmadik személyű igéből tünteti fel az elsődleges jelentésükben tudati folyamatra vonatkozó igéket a fent bemutatott kategóriák alapján. A felszólító/kötő, feltételes és kijelentő módú, illetve a jelen és múlt idejű igealakokat nem különböztettem meg egymástól. Az igék után zárójelben adtam meg az adott személykategóriában való előfordulásuk számát. Bizonyos esetekben a lekérdezett lista tizedik és tizenegyedik helyén szereplő ige azonos számban fordult elő. Ezekben az esetekben az egyes személykategóriákba tartozó igék összesített előfordulását bemutató legalsó sorban megadtam, hogy hány tudati folyamatra vonatkozó ige szerepel a leggyakoribb tizenegy és a leggyakoribb kilenc ige között.

2. táblázat. Ady összes versében szereplő leggyakoribb tíz E/1., E/2. és E/3. ige közül a tudati folyamatot kifejező igék

ADY	E/1.	E/2.	E/3.
verbális megnyilvánulás			
perceptuális észlelés	lát (175), néz (72)	néz (40), lát (35)	
tudás	tud (217)	tud (49)	tud (95)
érzés	szeret (205)	szeret (32)	
egyéb mentális állapot	akar (117)	akar (44)	
Összesen	5 (10-ből)	5 (10-ből)	1 (10-ből)

3. táblázat. Babits összes versében szereplő leggyakoribb tíz E/1., E/2. és E/3. ige közül a tudati folyamatot kifejező igék

BABITS	E/1.	E/2.	E/3.
verbális megnyilvánulás	mond (32)	mond (21)	
perceptuális észlelés	lát (86), néz (36)	lát (74), néz (73), hall (25)	
tudás	tud (81), hisz (50)	tud (55)	tud (104)
érzés	szeret (49), érez (42)	szeret (23)	
egyéb mentális állapot			
Összesen	7 (11-ből) 6 (9-ből)	6 (10-ből)	1 (10-ből)

4. táblázat. Kosztolányi összes versében szereplő leggyakoribb tíz E/1., E/2. és E/3. ige közül a tudati folyamatot kifejező igék

KOSZTOLÁNYI	E/1.	E/2.	E/3.
verbális megnyilvánulás	mond (33)	mond (51)	
perceptuális észlelés	lát (139), néz (102)	néz (59), lát (47), hall (17)	néz (95)
tudás	tud (82)	tud (25)	tud (71)
érzés	szeret (88), érez (58)	fél (23)	fáj (69)
egyéb mentális állapot			
Összesen	6 (11-ből) 5 (9-ből)	6 (10-ből)	3 (10-ből)

A táblázatokból látható, hogy az egyes szám első és harmadik személyű leggyakoribb tíz ige tekintetében a hipotézis beigazolódott. Mind a három szerző esetében több tudati folyamatra vonatkozó ige jelenik meg a tíz leggyakoribb E/1. ige között, mint a tíz leggyakoribb E/3. ige között. Ady esetében öt E/1. és egy E/3. ige,

Babits esetében a leggyakoribb tizenegy igét tekintve hét, a leggyakoribb kilenc igét tekintve pedig hat E/1. és egy E/3., Kosztolányi esetében pedig a leggyakoribb tizenegy igét tekintve hat, a leggyakoribb kilenc igét tekintve pedig öt E/1. és három E/3. tudati folyamatra vonatkozó ige jelenik meg. A lírai diskurzusban megképződő fiktív beszédesemény hallgatójára vonatkozó, azaz az egyes szám második személyű tudati folyamatra utaló igék az egyes szám első személyű igékhez hasonlóan nagy számban fordulnak elő. Ady estében öt, Babits és Kosztolányi esetében pedig hat ilyen ige szerepel az első tíz között. Mindebből levonható a következtetés, hogy a leggyakoribb tíz igét tekintve a vizsgált szövegekben a fiktív beszédesemény hallgatójának a tudati folyamatai, állapotai a különböző egyéb típusú állapotaihoz és cselekvéseihez képest ugyanolyan hangsúlyosan jelennek meg, mint a fiktív megnyilatkozó esetében. Megjegyzendő, hogy a második személyű igék jelentős része feltételezhetően a fiktív megnyilatkozónak a fiktív hallgató felé irányuló, annak tudati folyamatait, mentális állapotát befolyásolni kívánó aposztrófikus felszólítását fejezi ki (vö. Tátrai 2015, 2018).

Ha megnézzük azt, hogy az egyes személykategóriák esetében az elkülönített jelentéskategóriákhoz hány ige tartozik, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy a fiktív hallgató esetében a tudati folyamatípusok közül – a leggyakoribb tíz igét figyelembe véve – a perceptuális észlelés konceptualizálódik a legdifferenciáltabb módon, hiszen az E/2. kategóriában itt jelenik meg a legtöbb ige mind a három szerző esetében. A táblázatokból látható az is, hogy a harmadik személyű szereplők esetében Ady és Babits lírájában kizárólag a tudást kifejező *tud* ige szerepel a leggyakoribb tíz ige között. Velük szemben Kosztolányinál a harmadik személyű szereplők tudati folyamatai jobban előtérbe kerülnek, hiszen itt a *tud* mellett a leggyakoribb tíz ige között szerepel a perceptuális észlelésre vonatkozó *néz* és az érzést kifejező *fáj* ige is. A fiktív megnyilatkozóra vonatkozó E/1. igék esetében mindhárom szerzőnél differenciáltabban, két igével jelenik meg a perceptuális észlelés kategóriája. Babits esetében a perceptuális észlelés mellett a tudás és az érzés kategóriája, Kosztolányinál pedig az érzés kategóriája szerepel még két igével ebben a személykategóriában. Megjegyzendő még, hogy Adynál egyik személykategória esetében sem jelenik meg verbális megnyilvánulásra vonatkozó ige a leggyakoribb tíz ige között. Ugyanakkor csak nála szerepel az egyéb mentális állapot kategóriához sorolt ige. Ez az E/1. és E/2. kategóriában is megjelenő *akar* ige, amely Babitsnál és Kosztolányinál egyik személykategóriában sem jelenik meg a tíz leggyakoribb ige között.

Érdemes megnézni azt is, hogy vajon milyen eredményeket kapunk, ha a leggyakoribb tíz iginél nagyobb listákat kérdezzünk le. A kérdés az, hogy vajon a több

igét tartalmazó listák vizsgálata esetén kiegyenlítődnek-e az egyes szám első, második és harmadik személyű igék kategóriájában megjelenő tudati folyamatot kifejező igék arányai, vagy megmaradnak a leggyakoribb tíz ige vizsgálatakor tapasztalt különbségek. Az alábbi három táblázat a leggyakoribb harminc egyes szám első, második és harmadik személyű igék esetében mutatja be a tudati folyamatokat konceptualizáló igéket az előző táblázatokban használt szempontok alapján csoportosítva őket. Ahol a lekérdezett lista utolsó, harmincadik helyén azonos előfordulási számmal több ige is szerepelt, ott megadtam, hogy hány tudati folyamatra vonatkozó ige szerepel a listának a legalacsonyabb előfordulási számú igéket is magában foglaló, harmincnál nagyobb elemszámú változatában és a legalacsonyabb előfordulási számú igéket nem tartalmazó, harmincnál kisebb elemszámú változatában.

5. táblázat. Ady összes versében szereplő leggyakoribb harminc E/1., E/2. és E/3. ige közül a tudati folyamatot kifejező igék

ADY	E/1.	E/2.	E/3.
verbális megnyilvánulás	mond (35), köszön (22)	mond (22), áld (11), dalol (10), hív (9)	szól (70)
perceptuális észlelés	lát (175), néz (72), hall (28)	néz (40), lát (35), hall (12)	néz (55), lát (54)
tudás	tud (217), hisz (41), gondol (26), emlékszik (23)	tud (49), hisz (17), ért (11)	tud (95)
érzés	szeret (205), érez (51), fél (43), bán (27), vágyik (27)	szeret (32), fél (16)	szeret (72), fáj (66)
egyéb mentális állapot	akar (117)	akar (44)	akar (75)
Összesen	15 (30-ból)	13 (31-ből) 12 (28-ből)	7 (31-ből) 7 (29-ből)

6. táblázat. Babits összes versében szereplő leggyakoribb harminc E/1., E/2. és E/3. ige közül a tudati folyamatot kifejező igék

BABITS	E/1.	E/2.	E/3.
verbális megnyilvánulás	mond (32), kiált (9), szól (9)	mond (21), szól (13)	szól (54), mond (48)
perceptuális észlelés	lát (86), néz (36), hall (15)	lát (74), néz (73), hall (25)	lát (68), néz (53)
tudás	tud (81), hisz (50), ért (14), ismer (11)	tud (55)	tud (104)
érzés	szeret (49), érez (42), fél (14), utál (13), vágyik (12)	szeret (23), érez (11)	fáj (43)
egyéb mentális állapot	akar (13) álmodik (9)	akar (14)	
Összesen	17 (34-ból) 14 (27-ből)	9 (30-ból)	6 (30-ból)

7. táblázat. Kosztolányi összes versében szereplő leggyakoribb harminc E/1., E/2. és E/3. ige közül a tudati folyamatot kifejező igék

KOSZTOLÁNYI	E/1.	E/2.	E/3.
verbális megnyilvánulás	mond (33), kérdez (20)	mond (51), beszél (11)	szól (59), mond (50)
perceptuális észlelés	lát (139), néz (102), bámul (25), hall (23)	néz (59), lát (47), hall (17)	néz (95), lát (63), bámul (29)
tudás	tud (82), gondol (25), hisz (19)	tud (25), ért (13), hisz (9)	tud (71)
érzés	szeret (88), érez (58), fél (25), vágyik (19)	fél (23), szeret (10)	fáj (69), szeret (38)
egyéb mentális állapot	álmodik (22), akar (22)	akar (16)	
Összesen	15 (30-ból)	11 (30-ból)	8 (30-ból)

A táblázatokból látható, hogy az egyes szám első és harmadik személyű leggyakoribb harminc ige esetében is érvényesül a leggyakoribb tíz ige esetében tapasztalt mintázat. A harminc leggyakoribb E/1. ige között jelentősen több tudati folyamatra vonatkozó igét találunk, mint a harminc leggyakoribb E/3. ige között. Ady esetében tizenöt E/1. és hét E/3. ige, Babits esetében a leggyakoribb harmincnégy igét tekintve tizenhét, a leggyakoribb huszonhét igét tekintve pedig tizennégy E/1. és hat E/3., Kosztolányi esetében pedig tizenöt E/1. és nyolc E/3. ige jelenik meg. Az E/2. igék esetében a tudati folyamatra vonatkozó igék meghaladják az E/3. igék esetében talált mennyiséget, de nem érik el az E/1. igék esetében tapasztalt mennyiséget. Ady esetében a leggyakoribb harmincegy igét tekintve tizenhárom, a leggyakoribb huszonnyolc igét tekintve pedig tizenkettő tudati folyamatot konceptualizáló E/2. igét találunk. Babits esetében kilenc, Kosztolányi esetében tizenegy tudati folyamatot kifejező E/2. ige van a leggyakoribb harminc ige között. Látható tehát, hogy míg az első tíz leggyakoribb ige esetében a tudati folyamatra vonatkozó E/1. és E/2. igék száma nem vagy csak alig különbözik egymástól, addig a leggyakoribb harminc ige figyelembevételekor már a tudati folyamatra vonatkozó E/2. igék száma kisebb az ugyanilyen típusú E/1. igék számánál, sőt Babits és Kosztolányi esetében ez a szám közelebb áll az E/3. igék esetében talált értékhez.

Összességében elmondható, hogy a három szerző esetében a leggyakoribb tíz és a leggyakoribb harminc igét figyelembe vevő vizsgálat is igazolta a hipotézist: az egyes szám első személyű, azaz a fiktív megnyilatkozó viselkedését leíró leggyakoribb igék esetében többnyire jóval nagyobb számban jelennek meg a valamilyen tudati folyamatot explikáló igék, mint a fiktív beszédeseményben résztvevőként nem jelen lévő szereplők viselkedésére vonatkozó egyes szám harmadik személyű igék esetében. A hipotézist azon elgondolás alapján fogalmaztam meg, hogy a prototipikus lírai diskurzusokban egy olyan fiktív közvetlen nyelvi interakció képződik meg, amelynek a megnyilatkozója egy belső, résztvevői perspektívából mondja el, hogy „itt és most”, azaz a megnyilatkozásával egy időben mi történik vele. A fiktív megnyilatkozó e belső résztvevői nézőpontjának lehet a következménye a hozzá kapcsolódó verbális aktusok és mentális állapotok nagyobb arányú, illetve részletesebb megjelenítése. A fiktív beszédesemény hallgatójához kapcsolódó E/2. igék esetében a tudati folyamatoknak a harmadik személyű szereplőkhöz képest nagyobb arányú konceptualizációjában minden bizonnyal fontos szerepet játszhat az, hogy a fiktív megnyilatkozó az aposztrofikus elfordulása során sokszor a megszólított mentális állapotára reflektál, illetve azt kívánja valamilyen módon befolyásolni.

Felvethető még a kérdés, hogy vannak-e olyan tudati folyamatot konceptualizáló igék, amelyek jellemzően a lírai diskurzus egyik tipikus szereplőjére, azaz a fiktív megnyilatkozóra, a fiktív hallgatóra vagy valamely harmadik személyre vonatkozóan jelennek meg. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához azt az egyszerű módszert követtem, hogy megnéztem, hogy az egyes szerzők esetében a leggyakoribb húsz E/1., E/2. és E/3. ige között van-e olyan, amely a másik két személykategóriában nem fordul elő a leggyakoribb harminc ige között. Az alábbi táblázat mutatja be az ezen kritériumnak megfelelő igéket.

8. táblázat. A fiktív megnyilatkozóra, hallgatóra vagy valamely harmadik személyre specifikusan jellemző, tudati folyamatot kifejező igék

	Ady	Babits	Kosztolányi
E/1	érez	hisz, ért, fél	gondol, érez
E/2	–	–	ért, beszél
E/3	fáj, szól	–	fáj, szól

Ahogy az a 8. táblázatból látható, Adynál az E/1. kategóriában az *érez*, az E/3. kategóriában pedig a *fáj* és a *szól* igék jelennek meg az adott személykategóriában az első húsz leggyakoribb ige között úgy, hogy közben nem szerepelnek a másik két személykategóriában a harminc leggyakoribb ige között. Ezen igék által kifejezett tudati folyamatok tehát Adynál tipikusabban jellemzőek a lírai diskurzusban megképződő fiktív beszédesemény megnyilatkozójára, illetve valamely harmadik személyű szereplőre, mint a többi szereplőre. Adynál a fiktív beszédesemény hallgatójára vonatkozóan nem szerepel az első húsz leggyakoribb ige között olyan tudati folyamatra vonatkozó ige, amely ne jelenne meg a másik két személykategória valamelyikében a leggyakoribb harminc ige között. Babitsnál csak a fiktív megnyilatkozóra vonatkozó E/1. ige között szerepel olyan tudati folyamatra vonatkozó ige a leggyakoribb húsz ige között, amely nem jelenik meg a másik két személykategória esetében a leggyakoribb harminc ige között. Ezek a *hisz*, az *ért* és a *fél* igék. Ezen mentális állapotok tehát Babits lírájában tipikusabban jellemzik a fiktív megnyilatkozót, mint a többi szereplőt. Kosztolányi esetében mind a három személykategória esetében megjelennek olyan tudati folyamatra vonatkozó igék az első húsz leggyakoribb ige között, amelyek a másik két személykategória esetében nem jelennek meg az első harminc ige között. A *gondol* és az *érez* ige a fiktív megnyilatkozó, az *ért* és a *beszél* ige a fiktív hallgató, a *fáj* és a *szól* ige pedig a harmadik személyű szereplők esetében jelenik meg, mint az adott típusú szereplőre tipikusabban jellemző tudati folyamat. Érdemes még

megjegyezni, hogy az *érez* ige a fiktív megnyilatkozóra, a *fáj* és a *szól* ige pedig a harmadik személyű szereplőkre tipikusabban jellemző tudati folyamatként Adynál és Kosztolányinál is megjelenik.

5. Összefoglalás, módszertani nehézségek

A kutatás Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső összes verse alapján vizsgálta a lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédesemény megnyilatkozójához, befogadójához és az egyéb harmadik személyben megjelenő szereplőkhöz kapcsolódó tudati folyamatok igei konceptualizációit. A kvantitatív vizsgálat megerősítette a hipotézist, miszerint a prototipikus lírai diskurzusokban a fiktív megnyilatkozó tudati folyamatai jobban előtérbe kerülnek, és differenciáltabban konceptualizálódnak, mint a harmadik személyű, a fiktív beszédeseményen kívüli szereplők tudati folyamatai. Mind a három szerző esetében a leggyakoribb tíz, illetve harminc E/1. ige között többnyire jelentősen több verbális megnyilvánulásra vagy mentális állapotra vonatkozó ige szerepelt, mint a leggyakoribb tíz, illetve harminc E/3. ige között. A vizsgálatból az is kiderült, hogy a lírai diskurzusban megképződő fiktív beszédesemény hallgatójának a tudati folyamatai is differenciáltabban konceptualizálódnak, mint a harmadik személyű szereplők tudati folyamatai. Ugyanakkor míg a leggyakoribb tíz ige figyelembevételkor a tudati folyamatokat kifejező E/2. igék száma megegyezett vagy majdnem megegyezett az ugyanilyen típusú E/1. igék számával, addig a leggyakoribb harminc ige figyelembevételkor a tudati folyamatokat kifejező E/2. igék száma már elmaradt az ilyen típusú E/1. igék számától. A kvantitatív eredményekből levont, a lírai diskurzusban megképződő fiktív beszédesemény szereplőire vonatkozó fenti következtetéseket a jövőben érdemes lenne további kvalitatív szövegelemzésekkel megerősíteni.

A bemutatott esettanulmány hozzá kívánt járulni a magyar nyelvű lírai szövegek kvantitatív vizsgálatát megcélzó eljárások, módszerek kidolgozásához. Ezen kvantitatív módszerek hatékony eszközei lehetnek a formálódó kognitív poétikai kutatásoknak (a kognitív poétika lehetőségeiről l. Simon 2018). Természetesen a szereplői tudat igei kifejeződésének részletesebb kategorizálása is kidolgozható. Például az érzelmek kategorizációs lehetőségének komoly pszichológiai és nyelvészeti szakirodalma van, ezen kategorizációk bizonyos szempontjai a kognitív poétikában is alkalmazhatók (l. Hámori 2018). Ugyanígy, a tudásra vonatkozó igék esetében is megállapíthatók alcsoportok, például az igék, igei szerkezetek faktivitása alapján (a kognitív faktív predikátumokról l. Kiefer 1983: 192–219, 2007: 349–350). Egy korábbi vizsgálatomban bemutattam a narratív szövegekben

megjelenő szereplők tudásának egy lehetséges vizsgálati módját a tudás faktív vagy nem faktív megjelenítése alapján (Horváth 2016), amely módosításokkal feltehetőleg lírai szövegekre is alkalmazható. A perceptuális észlelést kifejező igéket úgyszintén be lehetne sorolni alcsoportokba az érzékelés típusa alapján (a megnyilatkozási evidencia különböző csoportosítási lehetőségeiről l. Willett 1988; de Haan 2001; Kugler 2015).

A vizsgálat során felmerült legfontosabb módszertani probléma a többjelentésű igéknek egy adott jelentéskategóriába való besorolása volt. Ez a probléma nemcsak abban a formában jelenik meg, hogy egy igének lehet valamilyen tudati folyamatra és valamilyen nem tudati folyamatra vonatkozó jelentése (mint pl. a *tart* ige esetében), hanem abban a formában is, hogy egy tudati folyamatra vonatkozó igének különböző típusú tudati folyamatra vonatkozó jelentései is lehetnek. Például a vizuális érzékelésre vonatkozó igék metonimikus jelentéskiterjesztés révén alkalmasak összetett jelenetek több érzékszerven keresztül történő észlelésének a kifejezésére, illetve további metonimikus és metaforikus kiterjesztésük révén az észleletek mentális kiértékelésére, feldolgozására, illetve az így megszerzett tudásra is vonatkozhatnak (l. Tolcsvai Nagy 2003; Kugler 2013: 281–283; Kövecses 2013: 81–82). A szövegekben megjelenő igék kézi ellenőrzése nélkül nem nagyon van más választásunk, minthogy egy adott igét az elsődleges jelentése alapján, azaz a leggyakoribb jelentése alapján soroljunk be egy adott jelentéskategóriába. Az elsődleges jelentés meghatározása az itt bemutatott vizsgálatban kizárólag a szerző egyéni intuícióján alapult. Természetesen ki lehetne dolgozni kvantitatív alapú módszereket annak meghatározásához, hogy egy igének mi az elsődleges jelentése, de ez úgyszintén korpusztalálatok kézi ellenőrzését igényelné, és persze kétséges, hogy például az MNSZ gyakorisági adatai mennyiben felelnek meg a huszadik század első felében vagy akár még régebben keletkezett lírai szövegek gyakorisági adatainak. Ugyancsak problematikus, hogy az automatikus szófaji és morfológiai elemzés lekérdezésekor az igekötőtől elváló igék egy csoportba kerülnek az igekötő nélküli alapigékkel, ami úgyszintén torzíthatja az eredményeket. Természetesen egy igekötős ige jelentése kapcsolatban van az alapigével, ugyanakkor pont az elsődleges jelentés terén eltérhetnek. Például míg a *néz* leggyakoribb jelentése feltételezhetően perceptuális észlelésre vonatkozik, addig az *elnéz* ige esetében gyaníthatóan nem a perceptuális észlelésre vonatkozó használat a leggyakoribb. E problémák megoldásához közelebb vihet egy olyan magyar nyelvű szövegeket tartalmazó lírakorpusz létrehozása, amely az automatikus annotációk mellett további, kézzel bevitt annotációkat is tartalmaz (ennek tervezetéről l. Domonkosi–Kuna–Simon et al. 2018; Dodé–Ludányi–Falyuna et al. 2018).

Irodalom

- Culler, Jonathan 2000 [1981]. Aposztrophé. *Helikon* 370–389.
- Dodé Réka – Ludányi Zsófia – Falyuna Nóra – Kuna Ágnes 2018. Poétika és korpusz. Hogyan nyújthat segítséget a korpusznyelvészet poétikus szövegek vizsgálatához? In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 175–196.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 211–222.
- de Haan, Ferdinand 2001. The place of inference within the evidential system. *International Journal of American Linguistics* 67(2): 193–219.
- Hámori Ágnes 2018. Az érzelmek elemzési lehetőségei a kognitív poétikai kutatásban és korpuszfeldolgozásban. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 139–173.
- Horváth Péter 2016. A szereplők episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata történeti tárgyú narratívákban. *Magyar Nyelvőr* 140: 230–247.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kövecses, Zoltán 2013. The metaphor-metonymy relationship: Correlation metaphors are based on metonymy. *Metaphor and Symbol* 28(2): 75–88.
- Krizsai Fruzsina 2017. Halotti búcsúztatók funkcionális nyelvészeti elemzése. *Ösvények* 2017. http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/Krizsai17_1.pdf
- Kugler Nóra 2013. A vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott evidenciajelölő és episztemikus-inferenciális kifejezések. *Magyar Nyelv* 109: 275–291, 393–408.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.

- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Novák Attila – Rebrus Péter – Ludányi Zsófia 2017. Az emMorph morfológiai elemző annotációs formalizmusa. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 70–78.
- Sanders, José – Redeker, Gisela 1996. Perspective and the representation of speech and thought in narrative discourse. In: Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.): *Spaces, worlds and grammar*. Chicago: University of Chicago Press. 290–317.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sass Bálint – Miháltz Márton – Kundráth Péter 2017. Az e-magyar rendszer GATE környezetbe integrált magyar szövegfeldolgozó eszközlánca. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 79–90.
- Simon Gábor 2018. Kognitív és/vagy nyelvészeti poétika. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Linceum Kiadó. 9–40.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai, Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics. A social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–117.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.
- Tátrai Szilárd 2018. Az aposztrofikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés. In: Domonkosi Ágnes

- Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 65–78.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 609–615.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Várad Tamás – Simon Eszter – Sass Bálint – Gerőcs Mátyás – Mittelholtz Iván – Novák Attila – Indig Balázs – Prószéky Gábor – Vincze Veronika 2017. Az e-magyar digitális nyelvfeldolgozó rendszer. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 49–60.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Willett, Thomas 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12: 51–97.

Az értelmezős szerkezet lehetséges kategorizációja beszélt nyelvi adatok alapján*

Absztrakt

A nyelvi interakció egyik célja a közös jelentésképzés (Tátrai 2017). A választás, az egyezkedés és az adaptáció folyamatainak meghatározó összetevője az is, hogy a saját megnyilatkozásainkat értelmezés révén próbáljuk elérhetőbbé tenni a beszédpartner számára. Az értelmező jelzői kategóriaként jelenik meg a korábbi hagyományos grammatikai leírásokban, noha ez az osztályozás korábban már problematikusnak bizonyult (Balogh 1999, 2000: 444–460). Vizsgálatunk arra tesz kísérletet, hogy empirikus adatokkal járuljon hozzá az értelmező lehetséges megjelenéseinek és funkcióinak újabb, prototípuselvű klasszifikációjához. Az értelmezős konstrukciók vizsgálatában a spontán beszélt nyelvi adatok (Krizsai 2018; Palágyi m. e.) olyan jellemzőkre világítottak rá, amelyek pusztán tervezett írott források feldolgozásával háttérben maradtak. Az igei értelmezős konstrukció előfordulásai jelzik a halmazott mondatrész kategóriájától egyértelmű megkülönböztethetőséget, mivel a figyelem egy folyamatra irányul, különböző lexikai kifejezésekkel. A konstrukciót alkotó kifejezésekben találkozhatunk a folyamat általánosabb és specifikusabb (pl. *bemegy*, *beakad*) leképezésével, de a szerkezet tagjai a beszédpartnerek saját és egymásnak tulajdonított repertoárjának függvényében ennél jóval változatosabbak is lehetnek. Tanulmányunk egy olyan korpuszvizsgálat tanulságait mutatja be, amely spanyolországi magyarokkal készült interjúk feldolgozásából származik. A 11,5 órányi felvétel jellemzőit a korábbi beszélt nyelvi anyag, a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz értelmezős konstrukcióinak a sajátosságaival vetjük össze, külön kiemelve az igei és a transzlingvális előfordulásokat (García–Li 2014). A transzlingválás jelensége az értelmezős szerkezetnek a kontextualizációban betöltött funkcióját a beszédpartnernek tételezett tudás felől erősíti meg. Emellett ez a konstrukció a sikeres

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának és az NKFIH 129040 számú (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) pályázat támogatásával készült.

referáláshoz járulhat hozzá hétköznapi társalgásokban és formálisabb interjúhelyzetekben egyaránt.

Kulcsszavak: értelmezős szerkezet, sikeres referálás, kontextualizáció, transzlingválás, Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz

1. Bevezetés

A hagyományos grammatikai leírás az értelmezőt csupán jelzői bővítményként kezeli, és a további kategorizációját illető problémák is aligha nevezhetők a nyelvtudomány központi kérdéseinek (vö. Balogh 2000). Dolgozatunk arra világít rá, hogy a funkcionális szemléletű nyelvleírás perspektívája képes egy jelenséget és a hozzákapcsolódó leíró nyelvészeti kategóriát úgy újraértelmezni, hogy a nyelvi kifejezések aktuális és referenciális megvalósulásait vegye figyelembe empirikusan gyűjtött adatokra támaszkodva.

A tanulmányban először röviden felvázoljuk a munkánk elméleti háttérét és közvetlen szakirodalmi előzményeit, és egy elsődlegesen mondattani modell pragmatikai megközelítését ismertetjük. Alapfogalmaink, az értelmező viszony, a kontextualizáció és a transzlingválás mellett egy olyan csoportosítási lehetőséget mutatunk be, amelyet empirikus beszélt nyelvi adatok alapoznak meg. A két vizsgált korpusz (a Katalóniában tartózkodó magyarok életútinterjúi és a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz) szövegtípusának lehetőségeit kiaknázva elemzéseink folyamatosan reflektálnak a diszkurzív funkciókkal való esetleges összefüggésekre. Tanulmányunk az értelmezős konstrukció lehetséges kategorizációját mutatja be, figyelmet fordítva azokra a jelenségekre, amelyek magyarázatára a kontextualizáció általunk mozgósított fogalma expliciten nem terjed ki, de a pragmatikai perspektíva bevonása átfogóbb leírásukat teszi lehetővé. A dolgozat ezáltal rávilágít arra, hogy a pragmatikai megközelítés hogyan lehet inherens része a nyelvleírás bizonyos aspektusainak, valamint hogy az empirikus beszélt nyelvi adattípusok hogyan járulnak hozzá az egyes nyelvi jelenségekkel kapcsolatos ismereteinkhez. Az értelmezős konstrukció leírásában a jelentésképzés társas és társadalmi beágyazottságának a jelentőségét a transzlingváló előfordulásokon keresztül szemléltetjük. Amellett, hogy kiemeljük a beszélt nyelvi adatok nyelvleírásban betöltött jelentőségét, olyan problémákra is reflektálunk, mint a tagmondathatároknak vagy a tagok egymáshoz való viszonyának a kérdése.

2. Elméleti háttér

Az értelmezős konstrukciót Imrényi András (2017) a hagyományos, a mondatban betöltött bővítményi szerepénél (Balogh 2000) tágabban értelmezve,

kontextualizáló viszonyként írja le. A viszonyhálózati mondatmodell három dimenzió mentén közelít a mondathoz: „1. valamilyen folyamatot (pl. eseményt, helyzetet, tulajdonsághordozást) ábrázolnak; 2. ezt valamilyen közlési funkció (pl. kijelentés, kérdés, felszólítás) kifejezésébe ágyazzák; és 3. jelölik a szituációs és szövegbeli kontextushoz fűződő kapcsolatukat” (Imrényi–Kugler 2017: 663). A mondat harmadik dimenziója (D3) kontextualizáló viszonyokat tartalmaz. A kontextualizált hálózatrész az elemi mondat makrostruktúrájában egy olyan üzenet, amelynek könnyebb feldolgozását és a beszélői szándéknak megfelelő értelmezését kontextualizálók segítik. A kontextualizálók személyhez vagy dologhoz köthetik az üzeneteket, elhelyezhetik azokat térben és időben, megjeleníthetik az információforrást, értékelhetik az üzenetet valószínűség, érzelmi viszonyulás, diskurzushoz való kapcsolat szempontjából (Imrényi 2017: 746).

A hagyományosan értelmezősnek nevezett szerkezeteket a modell szintén a kontextualizáció fogalmával közelíti meg. A kontextualizált hálózatrész ez esetben egy szereplőnek vagy körülménynek olyan megkonstruálását nyújtja, amely a megnyilatkozó perspektívájából nézve önmagában nem elégséges a sikeres referáláshoz, a hatékony – azaz kis erőfeszítést igénylő és a beszélői szándéknak megfelelő – feldolgozáshoz. Ezért a megnyilatkozó a referenst más nyelvi szimbólummal, egy kontextualizálóval is hozzáférhetővé teszi. Az értelmező viszony hatóköre az elemi mondat valamely szereplőjének vagy körülményének a kidolgozásával így az elemi mondaton belül marad, ezáltal olyan kidolgozó elem lehet, amely az üzenet sikeres feldolgozásához biztosít háttérrel.

Imrényi a pragmatikai perspektívánál egyszerre alkalmazza szűkebben és tágabban a kontextualizáció fogalmát: a kontextualizáló viszonyokat elsősorban az elemi mondaton belül vizsgálja, a D3 dimenzióhoz kötve, miközben a fogalom hatókörébe kerülnek mindazok a viszonyok, amelyek a figyelem előterébe helyezett információ könnyebb feldolgozását, a beszélői szándék szerinti megértését és értékelését segítik elő. A kontextualizálók tehát a befogadás megkönnyítésére és a megértés pontosságára szolgálnak (Imrényi 2017: 744).

Az empirikus adataink alapján amellet érvelünk, hogy a kontextualizáció pragmatikai megközelítése kiindulópontul szolgálhat az értelmezős szerkezetek, ezáltal a kontextualizáló viszonyok szisztematikus feltárásához. Noha a kontextualizáció a sikeres referálást célozza, a két művelet, a sikeres referálás elősegítése és a kontextualizálás nem azonosítható automatikusan. A dolgozat ennek megfelelően megkülönbözteti azokat az értelmezős konstrukciókat, amelyekben a mondat egy szereplőjére vagy körülményére két, a diskurzusvilágban azonos módon

lehorgonyzott nyelvi kifejezés referál azoktól, amelyekben a kontextualizálás nem azonosítható a sikeres referálásnak az imént bemutatott elősegítésével.

A jelenség leírásához a funkcionális kognitív pragmatika kontextualizációértelmezése szolgál kiindulópontul, a relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek mozgósításán keresztül. A kontextualizáció pragmatikai értelmezésében „a résztvevők a fizikai, a társas és a mentális világ feldolgozásából származó, relevánsnak tűnő háttérismerek mozgósításával biztosítják a diskurzus során aktuálisan alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését” (Tátrai 2017: 947). A kontextualizáció mellett, hogy interakciós és dinamikus természetű (Verschueren 1999: 109), műveletként bizonyos, a világismeret különböző aspektusaiból származó információk mozgósítását kezdeményezi nyelvi szimbólumokon keresztül (vö. Langacker 2002 és 2008 *ground* fogalma). Verschueren (1999: 111) ezzel összefüggésben a kontextualizációt a jelentésképzés egyik fő összetevőjeként tartja számon.

Az értelmezős konstrukció esetében a kontextualizáció művelete természetesen összefügg a diskurzus szekvenciális szerveződésével és a feldolgozás linearitásával (vö. Verschueren 1999: 108), hiszen a tagok egyikének, jellemzően az értelmezett tagnak a feldolgozása korábbi, a viszonyt azonban a később feldolgozandó (többnyire) értelmező tag teremti meg. Imrényi modellje nem reflektál a lineáris feldolgozás kérdésére, de a tagok viszonyának különböző mértékű aszimmetriája kapcsán számol azzal, hogy a korábban feldolgozott tag nem kizárólag értelmezett pozícióban állhat. Palágyi (m. e.) kimutatja, hogy a tagok jelentésének egymáshoz való viszonya alapvetően meghatározza a szerkezet szimmetrikus vagy aszimmetrikus voltát: a színnévi értelmezős konstrukció példáján szemlélteti, hogy egy dolog és annak tulajdonsága viszonyában a kontextualizáció egy specifikáló művelettel esik egybe a sikeres referálás elősegítésére.

Mindezek alapján a kontextualizáció célja lehet

- a) egy entitásra történő sikeres referálás elősegítése,
- b) bizonyos kontextuális ismeretek mozgósításának a kezdeményezése nyelvi szimbólumok segítségével,
- c) a kontextusra vonatkozó ismereteink módosítása az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok révén.

Munkánk az értelmezős konstrukció leírásában a vázolt kontextualizáló funkciókra fókuszál, vagyis arra, hogy az egyes értelmezős előfordulásokban e három melyike kerül előtérbe. A kategóriák közötti határ nem éles, a megkülönböztetés alapját az értelmezős szerkezet diskurzusbeli funkcionálása adja. A konstrukció diszkurzív funkciói a vázolt kategóriáknál jóval változatosabb és összetettebb

képet mutatnak (vö. Krizsai 2018), ezeket az egyes példák bemutatásakor érintőlegesen tárgyaljuk.

A beszélt nyelvi korpuszadatok alapján az értelmezős konstrukció és a mellérendelés viszonyára nem térünk ki. Több olyan példát mutatunk be, amelyekben a szövegtípusból és annak szekvenciális szerveződéséből következően nincsenek élesen kijelölhető tagmondathatárok. Az értelmezős konstrukció tagjainak azonosítását azonban – ugyancsak a szövegtípusból adódóan – a megnyilatkozás hangsúlyviszonyai minden esetben lehetővé tették. A kéthangsúlyosság (vö. Palágyi m. e.) mellett például a hezitálás vagy az önjavítás jelezte az értelmezői viszony meglétét.

A dolgozatban azonosítunk igei és igenévi értelmezős konstrukciókat. Tekintetbe véve a nominális és az igei lehorgonyzás alapvető műveleti jellemzőit,¹ felmerül annak a lehetősége, hogy az igei értelmezős konstrukció a lehorgonyzott igealakok természetéből következően az elemi mondaton túlmutató jelenség, hiszen a teljes elemi jelenet újrakonstruálását végzi el. Ennek a kérdésnek az átfogó tárgyalására munkánk nem vállalkozhat, az elemzéseink viszont amellett érvelnek, hogy – beszélt nyelvi előfordulásokban legalábbis – az elemi jelenet szereplői közti viszonyokra is többféleképpen irányulhat a figyelem.

A vizsgált beszélt nyelvi korpuszokban szereplő megnyilatkozások sokszor többféle nyelvi forrásból merítenek, ezért egyes példáink értelmezése során a transzlingválás szociolingvisztikai modelljére is támaszkodunk. Transzlingválás alatt olyan nyelvi gyakorlatokat érthetünk, amelyek során a beszélők a teljes nyelvi repertoárjukat alkalmazásba véve különböző nyelvek (mint a *magyar*, a *spanyol* vagy a *katalán*) elemeként konvencionalizálódott nyelvi szimbólumokat integráltan használnak fel a beszédükben (García–Li 2014). Ezekhez a gyakorlatokhoz az értelmezős konstrukcióban a sikeres referálás funkciója felől közelítünk.

3. Anyag és módszerek

Vizsgálatunk során korpuszalapú kvalitatív tartalomelemzést végeztünk, amelyhez két szövegkorpusz adatait használtuk fel. Az első ezek közül a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz (továbbiakban: BEKK) volt. A BEKK egy 2015 és 2017 között készült hangfelvételekből álló adatbázis, amelynek kutatásai Bodó Csanád vezetésével az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékén jelenleg is zajlanak. A hanganyagokat budapesti

¹ A nominális lehorgonyzás a referenciális jelenet szereplőit és körülményeit vonatkoztatja az alapra, míg az igei alapvetően a megnyilatkozónak a referenciális jelenetre vonatkozó valóságkoncepcióját is magában foglalja (Langacker 2008: 259).

egyetemi kollégiumi szobákban a szobai lakói által rögzített beszélgetések alkotják. A mintegy 60 órnyi nyersanyagból 20 órnyi felvételt jegyeztek le és annotáltak a Bihalbocs szoftver alkalmazásával, amelyet eredetileg dialektológiai-geolingvisztikai célú kutatásokhoz fejlesztettek (l. bővebben Vargha 2017). A korpusz anonimizálása jelenleg is tart. A BEKK kutatócsoportja a korpuszépítésbe olyan szociolingvisztikai kérdések megválaszolásának a céljával vágott bele, mint hogy a beszélőpartnerek interakcióik során hogyan hoznak létre, tartanak fenn és alkotnak újra különböző társas kategóriákat és azokhoz kapcsolódó jelentéseket, ezen belül is legfőképpen az etnicitás, a nem és a nyelv konstrukcióit előtérbe helyezve (Bodó et al. 2017; Bodó 2018). Mindazonáltal a korpusz más szempontú nyelvészeti vizsgálatokra is alkalmas, beszélt nyelvi jellege miatt olyan nyelvi jelenségek új szempontú megközelítését is lehetővé teszi, amelyek leírása eddig döntően tervezett, írott diskurzusok alapján történt. Ennek megfelelően a korpusz 13 és fél óras feldolgozásánál kinyert adatok között 42 értelmezős konstrukció kapott annotációs kódot.

Jelen tanulmány másik szövegtörzse (továbbiakban: NARR) a második szerzőnek, Szabó Gergelynek a doktori kutatásához végzett előzetes terepmunkájából származik. E doktori kutatás egy olyan nyelvészeti etnográfiai vizsgálat, amely Katalóniában tartózkodó magyarok metanyelvi narratíváinak értelmezését valósítja meg (hasonló kutatáshoz l. Szabó 2018a). A 2018 tavaszán végzett terepmunka a résztvevői megfigyelések mellett 10 Barcelonában rögzített életútinterjú elkészítését foglalta magába. Ezen interjúk 11 és fél órnyi hanganyagot jelentenek, amelyben 138 értelmezős konstrukciót annotáltunk. A szövegtörzsek hasonlósága azoknak beszéltnyelviségében rejlik, a kettő közötti lényegi különbséget pedig az adja, hogy míg a BEKK kollégiumi szobák lakói közötti dialógusokat tartalmaz, addig a NARR interjúi kvázimonológok, amelyben a narrátor beszédét csak néha szakítja meg interjúvezetői kérdés. A korpuszokból kinyert értelmezős konstrukciókat kvalitatív elemzésnek vetettük alá, amelyet követően az értelmezőket klasszifikáltuk a sikeres referálás, a kontextualizáció és a rekontextualizáció kategóriáival, valamint azonosítottunk a konstrukciókkal megjelenő egyéb diszkurzív funkciókat, mint az attitűdjelölés vagy az önjavítás.

4. Elemzés

4.1. Sikeres referálás

A sikeres referálás kategóriájába tartoznak azok az értelmezős előfordulások, amelyek fő diskurzusbeli funkciója az elemi mondat valamely szereplőjének vagy körülményének a jobb megértése olyan módon, hogy a referensek egymásra vonatkoztatása segítse a kontextuális értelmezést. Azok a példák szerepelnek itt, amelyekben a referens két különböző nyelvi szimbólummal válik hozzáférhetővé, egy fogalmi tartomány különböző komponensei révén (pl. specifikáló művelettel). Jellemző egy entitásnak az alternatív konstruálás különböző megoldásaival történő megjelenítése, ami megvalósulhat a specifikáció különböző szintjein, valamint a tagokon megfigyelhető azonos inflexiós mintázattal. A sikeres referálás az értelmezős szerkezetek leggyakrabban megjelenő fajtája a korpuszainkban: a BEKK 25 (60%), míg a NARR 79 (57%) ilyen példányt tartalmaz.

A sikeres referálás jellegzetes előfordulása az *izé* nyelvi szimbólum alkalmazása, amelynek a megjelenése a társalgásokban önmagában értelmezést kíván. Az *izé* jellemzően hozzáférhetővé tesz egy sematikus jelentésstruktúrát, amelyet a konstrukció értelmező tagja dolgoz ki részletezőbben.

(1a) Dehát nem is kaptunk *izét*, *értesítést* arról, hogy lehet már szavazni.
(BEKK)

(1b) most vizeletben fogunk *izélgetni*, *turkálni* meg ilyenek (BEKK)

Az *izé* leggyakrabban olyan inflexiós mintázattal realizálódik, mint az értelmezős konstrukció másik tagja, ilyen az (1a) példa is, amelyből azt láthatjuk, hogy az *izé* a szóhelyettesítés (Gyarmathy 2012) funkcióját ellátva referál az elemi jelenet valamely szereplőjére, továbbá, hogy az egyazon referensre vonatkozást azonos inflexiós mintázat mellett az jelzi, hogy a konstrukció tagjai azonos viszonyban állnak a mondat más szereplőivel és körülményeivel. A (1b) példa azonban egy olyan értelmezős konstrukciót mutat be, amelyben az *izé* eltérő inflexiós mintázattal jelenik meg a másik referenshez képest. Amikor a megnyilatkozó egy biokémiai terepgyakorlaton zajló tevékenységről beszél, akkor az *izél*-hez nemcsak a *-ni* főnévi igenévképző járul, ahogyan a másik referens esetében, hanem a *-get* gyakorító igeképző is, amely egy cselekvés tartós és ismételt jellegét hivatott kidolgozni.

Bár az értelmezős szerkezet igei és igenévi előfordulásait a korábbi leírások periférikus jelenségként tartják számon (vö. Balogh 1999), a beszélt nyelvi korpuszaink adatai ezt nem erősítik meg.

(2) *lemaradtam, kimaradtam* bizonyos dolgokból (NARR)

A (2) példában a megnyilatkozó egy tipikus migrációs élettapasztalat elbeszélése közben hoz létre egy olyan értelmezős szerkezetet, amelynek a sajátosságát nemcsak az igei előfordulás adja, hanem az is, hogy a sikeres referálást az eltérő igekötők dolgozzák ki.

(3) *szupermárketbe is- vagy bocsánat, ábécébe is, boltba is* (NARR)

A (3) példa értelmezős konstrukciója önjavításból indul ki, emiatt van jelen a metanyelvi reflexióként felfogható *vagy bocsánat* is, amit az támaszt alá, hogy az interjú során a megnyilatkozó pár fordulóval korábban a kódváltások megelőzésének szükségessége mellett érvelve azt mondta: *szerintem egy-egy kulturált, tanult ember az meg tudja különböztetni a nyelveket, amiket beszél*. Ez alapján a *szupermárket* lexémát nem találta adekvátnak, ezért javította azt ugyanolyan inflexiók mintázatú nyelvi kifejezéssel az értelmezős konstrukció többi tagjában. Az inflexiók mintázat mellett *is* kötőszó is járult mindhárom referenshez.

E nyelvi purizmusra való törekvés azonban csak ebben az interjúban jelent meg, és mint láthatjuk, a beszélő reflektáltta tette a nyelvi szimbólumok eltérőként való felfogását, mégis egy olyan megnyilatkozást tett, amelyet transzlingválóként is értelmezhetünk. A transzlingválás a kortárs, avagy kritikai szociolingvisztika (vö. Bodó–Heltai 2018) egyik kulcskonceptiója, amely azon modellek közé tartozik, amelyek túl kívánnak lépni a beszélés csupán egyes nyelvek kategóriáin keresztül történő megragadásán. Transzlingváló gyakorlatok alatt így azokat a beszédeseményeket érthetjük, amelyek során a beszélők különböző néven nevezett nyelvekkel (esetünkben például *a magyar* vagy *a spanyol nyelv*) társított nyelvi szimbólumokat² integrált módon használnak fel a kommunikációs céljaik elérése érdekében (García–Li 2014; a transzlingválás modelljének részletesebb kifejtéséhez l. még Bodó m. e.). A transzlingválás tehát jelentésszervező folyamat, amely során a beszélők a teljes nyelvi repertoárjuk alkalmazásba vételével szervezik tudásukat, és segítik a beszédpartner megértését. Emiatt ezek a gyakorlatok nem tekinthetők egyszerűen kódváltásnak (és ezáltal deficitnek), hiszen jelentőségük éppen a többletjelentések kidolgozásában áll. Ha értelmezős szerkezetben valósul meg a transzlingválás, akkor az a sikeres referálást szolgálhatja.

² Fontos megjegyezni azt is, hogy a kritikai szociolingvisztika a funkcionális pragmatikából (Tátrai 2017) ismert nyelvi szimbólumokat tágabban értelmezi, így nyelvi forrásokról beszél, amelyek a nyelvi jeleket és az azokhoz kapcsolódó társas jelentéseket is magukban foglalják (Heltai 2016). Ezek a nyelvi források absztrakcióként rendeződnek valamely néven nevezett nyelv konstrukciójához.

(4) a *végtelen*, az az <*indefinitivo*>s szerződés (NARR)

A (4) példában a beszélő a munkaszerződésének határozatlan idejű jellegére annak helyi szinten értelmezhető fogalmi kategóriájával referál, így a 'végtelen' melléknévi jelentést a spanyol nyelvhez kapcsolható nyelvi szimbólum (*indefinitivo*) a magyar nyelvhez kapcsolható -s melléknévképzővel együtt dolgozza ki. A transzlingváló sikeres referálások azonban nem mindig a helyi fogalmi kategóriák alkalmazásba vételével valósulnak meg.

(5) kivettem azt a taxis- tudod, azt a *hajtási engedélyt*, aztat a <*licență*>t, s nekiálltam taxizni az éjjel (NARR)

A beszélő az (5)-ben a *hajtási engedély* nyelvi szimbólumot veszi használatba, amelyet dialektológiai tudással felvértézve 'jogosítvány'-ként és Erdélyhez kapcsolható nyelvi forrásként értelmezhetnénk, a választott román nyelvi szimbólum megszólaltatása azonban a 'licenz' jelentést dolgozza ki, a taxiszolgáltatás folytatásához szükséges engedélyre való sikeres referálást célozza meg.

A következő példák a helyi nyelvek regisztrálásával kapcsolatosak:

(6a) a *spanyol nyelvet*, a <*castellano*>t, nem a <*catalan*>t (NARR)

(6b) *spanyolra*, érted a *kasztejjánóra* (NARR)

A (6a) példában a *spanyol nyelvet* a *castellano* lokális kategóriája (kb. 'kasztíliai spanyol') teszi értelmezhetővé a *catalan* ('katalán') szintén lokális kategóriával szembeállítva. A (6b) példában azonban a helyi kategóriának egy sajátos megszólaltatását láthatjuk, ahol a konvencionális kiejtéshez képest az [a] labiálisabb, a palatális laterális approximáns [ʎ] pedig centrálisabb és megnyúlt. A (6a) és a (6b) értelmezős konstrukciói így arra is rámutatnak, hogy a sikeres referálás célzása nem egyes néven nevezett nyelvekhez kötődő nyelvi szimbólumokon keresztül történik; a sikeres referálás olyan cél, amely a nyelvi szimbólumok dinamikus alkalmazásba vételével valósul meg.

Azt feltételezhetnénk, hogy az értelmezős szerkezetek transzlingváló előfordulásai csak a nyelvileg heterogén életutak elbeszélésekor valósulnak meg, azonban a kollégiumi társalgásokban is találunk rá példát.

(7)

A: Mert ez ilyen <*future*>. Közreműködés.

B: Ja.

A: Vagy <fe- feature>, vagy mittudom én. <Future> a jövő, tényleg, jah, mingyá elalszok. [...] Sok volt a narkó a tonhalban. (BEKK)

A (7)-ben A és B beszélők egy dalról, egészen pontosan annak előadójáról folytatnak társalgást. A *future* és a *közreműködés* főnevek alkotják azt az értelmezős konstrukciót, amely B számára hozzáférhetővé teszi a több előadás daloknál gyakran alkalmazott *feat* vonatkozó jelentését, amelynek a megértését a *Ja* mondatértékű módosítószó is jelezheti. Az A beszélő csak az újabb fordulóban javítja önmagát, amikor a konvencionálisabb lexémával (*feature*) referál, a „tévesztést” pedig – sajátos metanyelvi reflexióval – a vacsorájában található anyagok okozta álmosággal magyarázza.

A sikeres referálás kategóriája kapcsán azt tapasztalhattuk, hogy ezek valósulnak meg leggyakrabban mindkét korpuszunk tekintetében. A sikeres referálás vonatkozhat entitásra, de folyamatra is, erre mutattak rá igei és igenévi példáink. Ezen kívül a sikeres referálás olykor átlépi a hagyományosan értelmezett néven nevezett nyelvek határait, a transzlingváló eljárással történő referálás integráltan használ fel különböző nyelvekkel társított nyelvi szimbólumokat.

4.2. Kontextualizáció

A kontextualizációt műveletként azokban az értelmezős előfordulásokban azonosítottunk, amelyek nem csupán az elemi mondat szereplőjének vagy körülményének a jobb megértését célozták, hanem valamilyen kontextuális ismeret mozgósításának a kezdeményezésén keresztül tették ezt. Azaz olyan műveletként tekintünk a kontextualizációra, amely az elemi jelenet szereplőjének vagy körülményének értelmezéséhez bizonyos diskurzusvilágbeli ismereteket valamilyen nyelvi szimbólummal hozzáférhetővé tesz. Ilyen funkciójú konstrukcióból a BEKK-ben 16-ot (38%), a NARR-ban 33-at (23%) adatoltunk.

(8a) viszek neki *macskát*, *igazit* (BEKK)

(8b) Az az *ilyen élettanácsadó köb*, *ilyen buzi*, nem? (BEKK)

(8c) úgy voltam, hogy ott dolgoztam *normálisan*, *feketén*, szerintem aztán látták, hogy jól dolgozok (NARR)

A kontextualizáció egyik előfordulástípusa a megnyilatkozóznak a megnyilatkozás tárgyához való viszonyulását dolgozza ki valamely nyelvi szimbólummal. Ebben a csoportban a kontextualizált rész referenciális értelmezéséhez a megnyilatkozói

perspektíva feldolgozása is hozzájárul az értelmező tag révén. A (8a) példa abban az összefüggésben érthető meg, hogy a megelőző társalgásban egy rajzfilmfiguráról, Garfieldról volt szó. Az értelmezős konstrukcióban így nem pusztán egy specifikáló műveletet fedezhetünk fel, hanem annak a relációnak a nyelvi megképzését, amelyben az *igazi* releváns specifikálójá lehet a *macskának*. A határozottság és számosság tekintetében a diskurzusvilágban nem azonosított macska így az értelmező tag révén kerül viszonyba a diskurzusvilág többi macskájával. A (8b) azt szemlélteti, hogy egy referens nyelvi megjelenítésének alternatívái hogyan jelölik a hozzá kötődő megnyilatkozási attitűdöt. A két fogalmi tartomány azonos entitásra vonatkoztatása ezáltal annak a szándékát is elérhetővé teszi, hogy a megnyilatkozó saját, erősen negatív viszonyulásán keresztül is megkonstruálja az élettanácsadó szakmát. A negatív attitűdöt konstruálja meg emellett az *ilyen* diskurzusjelölő, amely a megnyilatkozónak a referálás mikéntjével kapcsolatos bizonytalanságát jelzi. A (8c) pedig nem egyszerűen az alternatív konstruálás lehetőségeit aknázza ki, hanem különböző fogalmi keretekből választ. A figyelemirányítási eseményben a munkavégzés körülményét két olyan melléknévvel dolgozza ki, amelyek csak a megnyilatkozási perspektíva mozgósításával érthetők meg egymás vonatkozásában. A *normálisan* a munkavégzés minőségére, míg a *feketén* az illegális foglalkoztatásra referál, a konstrukció két tagja így a két fogalmi keret egymásra vonatkoztatását, nem pedig a két kifejezés egy fogalmi keretben történő értelmezését kezdeményezi. A fogalmi keretek elhatárolását a megnyilatkozó kiindulópontjának a feldolgozása adja.

4.2.1. Deiktikus kifejezés mint kontextualizált

Prototipikus deiktikus kifejezések kontextualizálását csak a BEKK-ben adatoltuk. Ez összefüggésben állhat a szövegtípus dialogikusságával, hiszen ezek a diszkurzív szituációk potenciálisan kapcsolódhatnak olyan nem nyelvi cselekvésekhez, amelyekben a beszédpartnerek vesznek részt.

(9a) *itt*, a koliban elég rossz a kávé (BEKK)

(9b) Április elsején hülyén járás napja, *ott tali*, *geci*, a Deákon (BEKK)

Noha a deiktikus kifejezések értelmezős konstrukcióiban a sikeres referálás a meghatározó funkció, az értelmezett ezekben az esetekben olyan nyelvi kifejezés, amelynek a megértése a diskurzus résztvevőinek fizikai és mentális világának feldolgozása révén lehetséges. Mivel a deiktikus kifejezések értelmezett tagként megkövetelik saját kontextuális értelmezésüket, az értelmező tag is ennek függvényében dolgozható fel. A (9a) példában a megnyilatkozó a beszédpartnerekhez

viszonyítva referál arra a fizikai térre, amelyhez a rossz kávé tartozik, a deiktikus kifejezés azonban csak a résztvevők fizikai teréhez képest teszi feldolgozhatóvá a téri viszonyt, annak fogalmi kidolgozását egy másik nyelvi kifejezés végzi el. A (9b) példában hasonlóképp megjelenő kontextualizáló viszonyban a *geci* diskurzusjelölő révén nő a tagok közti távolság.

Ezekben az előfordulásokban a tagok inflexiók mintázata nem azonos, az értelmezős konstrukció az egy entitásra történő referálást különbözőképp lehorgonyzott nyelvi kifejezésekkel valósítja meg. Ezáltal a két kifejezés nem pusztán a referens különféle fogalmi kidolgozását valósítja meg, hanem a diskurzusvilághoz való viszonyát is többféle perspektívából jeleníti meg. A deiktikus kifejezést kontextualizáló tag határozottság tekintetében azonos módon van lehorgonyozva az adatolt előfordulásokban (a beszédpartnerek által ismert és azonosított entitásként).

4.2.2. Metareflexív viszonyulás

Az értelmezői viszonyban olyan metareflexív megnyilatkozások is adatolhatók, amelyek a beszédpartnerek tudati folyamatait teszik reflexió tárgyává. Noha mindkét korpuszban előfordultak metareflexív megnyilatkozások, különbség mutatkozott abban, hogy melyik résztvevőnek milyen tudati működésére irányul a figyelem. A NARR a beszédpartnerre, a neki tulajdonított ismeretekre és véleményekre, illetőleg a megnyilatkozás ezzel összefüggésben álló tervezettségére vonatkozó metajelzéseket tartalmaz. A (10) példában a megnyilatkozó foglalkozásának nyelvi megjelenítéséhez két nyelvi kifejezés közös fogalmi keretben történő megértését kezdeményezi, az értelmező tagot követően azonban a *tudod* diskurzusjelölővel arra is referál, hogy a beszédpartnerének milyen ismereteket tulajdonít. Ezáltal nemcsak a foglalkozásra referáló két tag kerül egymással kontextualizáló viszonyba, hanem a befogadónak tulajdonított ismeretek is értelmezői lesznek a megelőző kontextualizáló műveletnek. A (10) példa mellett több előfordulásnál adatolható az *úgymond* diskurzusjelölő, amely a beszédpartnerre tervezést, illetőleg a megnyilatkozóknak a megnyilatkozás tárgyához viszonyított mentális távolságát is jelezheti.

(10) nem volt tervbe a kozmetika, csak *terapeuta* akartam lenni, *masször*, *tudod* (NARR)

(11) Aki csinálja ezt az előadást vagy mit, ezt a kutatást (BEKK)

A BEKK-ből származó (11) példa a dialogikus korpuszra jellemzően adatolt metareflexív viszonyulást szemlélteti. A rövidebb fordulókkal jellemezhető

BEKK-ben jellemzőbb a megnyilatkozónak a saját mentális állapotára reflektálása. A (11)-ben a referálás tárgyára vonatkozó bizonytalanság figyelhető meg. A tagok két olyan fogalmi tartomány egymásra vonatkoztatását kezdeményezik, amelyekkel kapcsolatban a megnyilatkozó saját kételyeit is elérhetővé teszi, azaz hogy nincs tisztában a referens adekvát nyelvi megnevezésével. Az értelmezős konstrukció tagjai közötti, kötőszóval kapcsolt *mit* felveti a beszélt nyelvi korpuszban nehezen megállapítható mondathatároknak, valamint az értelemzős konstrukció és a mellérendelés viszonyának a kérdését. A példa értelmezőként kategorizálását a szerkezet kéthangsúlyossága támogatja.

Figyelemre méltó, hogy míg a NARR-ban a megnyilatkozó a beszédpartner tudatműködéseit teszi reflektálttá, addig a BEKK-ben a saját tudati folyamataival kerül hasonló viszonyba. A beszédpartner fizikai és mentális állapotának feldolgozása és tekintetbe vétele azonban ebben a korpuszban is megjelenik, csak éppen olyan megoldásokkal, mint amilyen egy deiktikus nyelvi kifejezés jelentésének a lexikai kidolgozása.

A dolgozatban módszertani megfontolásból elkülönített funkciók közti átfedéseket mutathatja az adatsoportosítás viszonylagossága. Ha deiktikus nyelvi kifejezés kontextualizációját a sikeres referálás kategóriájához kapcsoljuk, az jelentősen megváltoztatja az egyes típusok nagyságrendi előfordulását: a BEKK kontextualizáló előfordulásainak a fele deiktikus értelmezős konstrukció. A jelenlegi csoportosítás mellett döntésünket az támogatja, hogy a deixis kontextualizációjára mint a beszédpartner térbeli, társas és diszkurzív szituáltságának a feldolgozását kezdeményező műveletre tekintünk.

4.3. Rekontextualizáció

A két korpuszban legalacsonyabb előfordulással a kontextuális ismeretek módosítását célzó, rekontextualizáló értelmezős konstrukciók szerepelnek (BEKK: 3 [~7%], NARR: 8 [~6%]). Amellett, hogy a példák a kontextus dinamikus alakulására világítanak rá, azt is megmutatják, hogy milyen lehetséges diszkurzív funkciói lehetnek a rekontextualizációnak.

- (12) Ez egy barbersop (= barber shop) bazmeg, nem egy lófasz negyvenöt éves nőnek a *fodrászszalonja*, *hobbi fodrászszalonja* bazmeg, ez egy komoly barbersop (=barber shop). (BEKK)

Az önjavításként is értelmezhető (12) példában a férfi- és a női fodrászszalon kerül kontrasztív viszonyba egymással. Noha a megnyilatkozás egésze pozitívan

értékeli a barber shopot ('férfifodrászszalon, borbélyüzlet') és értékmegvonó (obszcn és korelvű) kifejezésekkel viszonyul a női fodrászhoz, a *fodrászszalon* rekontextualizációja az által történik meg, hogy a *hobbi* jelzővel ellátott értelmező tagban maga az intézmény konstruálódik meg kevésbé professzionálisként. Azaz a megnyilatkozó kezdeményezi egy, az ő perspektívájából szakmaiatlan személyhez kötődő térnek, a fodrászszalonnak a munkavégző személyéből kiinduló feldolgozását, olyan módon, hogy ezáltal nemcsak a fodrász, hanem az ő konceptuális közege is komolytalanná válik. A kontextualizáció korábbi előfordulásaival szemben itt részleges ismétlés történik, és bár a fodrászszalon devalválódik a barber shop viszonylatában, a megnyilatkozás egésze felől nézve a *fodrászszalon* a rekontextualizációs művelet révén illeszkedik be az értékmegvonó viszonyulást megjelenítő nyelvi kifejezések sorába. (A teljes társalgás részletes szociolingvisztikai elemzéséhez l. Bodó et al. 2019; Szabó 2018b.)

(13) nőségem miatt ért Magyarországon diszkrimináció, mer én *mérnök* *vagyok*, *merek az lenni*, mármint ez régen volt (NARR)

A (13) példában a rekontextualizáció a figyelemirányítási esemény időviszonyainak több perspektívából történő megjelenítésében áll. A *mérnök* *vagyok* és a *merek az lenni* nyelvi kifejezések úgy válnak egymás kontextualizálóivá, hogy az értelmezett tag(mondat), a *mérnök* *vagyok* a megelőző, a diszkrimináció eseményét megjelenítő tagmondat időviszonyainál korábbi, de azzal párhuzamos temporalitás feldolgozását kezdeményezi, míg az értelmező tag, a *merek az lenni* a diszkrimináció eseményét követő perspektívából referál a megnyilatkozó foglalkozására. A megnyilatkozó tehát a saját mibenlétét a korábbiaktól függetlenül, valamint a korábbi megnyilatkozáshoz viszonyítva is elérhetővé teszi, vagyis a referens az értelmezős szerkezetben a megnyilatkozó két különböző temporális konceptualizációjához kapcsolódik. Az értelmezett tagot az értelmező vonatkoztatja a korábbi megnyilatkozás időviszonyaira. Az ezt követő *mármint ez régen volt* pedig ismét rekontextualizálja a korábbiakban megjelenített, komplex időviszonyokat: kidolgozza a megnyilatkozás jelene és a hozzáférhetővé tett események közti időbeli távolságot. A példában felmerül a tagmondatok elhatárolhatóságának a kérdése, illetőleg a különböző szófajú és inflexiók mintázatú tagoknak egyazon értelmezői viszony tagjaiként való kezelése. Dolgozatunk a kontextualizáló viszonyt nem diszkrét kategóriaként értelmezi, a (13) rekontextualizáló előfordulást a kategória nem prototipikus tagjának tekintjük.

- (14) szüleim persze azelőtt is illegálisan tartózkodtak itt, *migránsok voltunk úgymond, ő nem menekültek, egyszerűen migránsok* (NARR)

A (14) marginális példának tekinthető: az előzőhöz hasonlóan tematizálódik benne a tagmondatiság kérdése, a viszony három tagot foglal magába, emellett a rekontextualizáció arra irányítja rá a figyelmet, hogy egy fogalmi tartomány nyelvi kidolgozása nehézséget jelent a megnyilatkozó számára. Az *úgymond* diskurszusjelölő a megnyilatkozónak a referenstől való elhatárolódását jelzi, vagyis azt, hogy a megnevezésért nem ő vállal felelősséget. Ezt követi egy kizáró viszsonnyal megjelenített értelmező tag, a *nem menekültek*, majd az értelmezett tag jelzővel ellátott ismétlése. A sikeres referálás olyan fogalomra irányul, amelynek lexikai jelölése nem azonos a tudomány, a politika és a média diszkurzív gyakorlatában,³ a megnyilatkozó pedig ennek a zűrzavarában célozza a sikeres referálást. A háromtagú értelmezős konstrukció tagjai abból a perspektívából referálnak a fogalomra, amelyben az *nem* szinonimája a *menekülnek*, ezáltal nem csupán fogalmi, hanem társadalmi kiindulópontot is jelölnek: egy olyan kiindulópontot, amely nem azonos a könnyen hozzáférhető médiadiskurzusokéval.

5. Összegzés

Az értelmezős szerkezetek klasszifikációjához általunk a funkcionális pragmatika eredményeire alapozva javasolt három kategória (a sikeres referálás, a rekontextualizáció és a rekontextualizáció) mindkét korpusz adatai alapján alkalmazhatónak mutatkozott, amelyeken kívül további diszkurzív funkcióik (így az önjavítás vagy az attitűdjelölés) is azonosíthatóvá váltak. A beszélt nyelvi korpuszok segítségével az értelmezős konstrukció olyan előfordulásait is sikerült adatolnunk, amelyek a korábbi szakirodalomban nem jelentek meg, ilyenek az igei és igenévi, továbbá a transzlingváló értelmezős szerkezetek. Ezek a példányok arra mutatnak rá, hogy értelmezés tárgyává nemcsak entitások és azok jellemzői, hanem folyamatok egyaránt válhatnak, továbbá arra, hogy az értelmezés nem kötődik kizárólagosan egy adott néven nevezett nyelvhez.

A két korpusz összehasonlításából az látszik, hogy a konstrukció a kvázi-monológokat tartalmazó NARR-ban lényegesen több előfordulást mutat, mint

³ A tudományos megközelítéshez lásd: „Migráns: Olyan személyekre vonatkozó gyűjtőfogalom, akik hosszabb (általában három hónapot meghaladó) tartózkodás céljával érkeznek külföldről egy adott országba. A statisztikai rendszerek vagy állampolgárság szerint (külföldiek) vagy születési hely szerint (külföldön születettek) tartják nyilván a migránsokat. A célszörzörökra vonatkoztatva használjuk a 'bevándorló' kifejezést is, a származási országok szempontjából 'kivándorlókról' beszélünk. A menedékkérők és menekültek a migránsok egy speciális alcsoportját alkotják” (Csuka–Török [szerk.] 2015: 10), a sajtódiskurzushoz l. még Prischetzky–Szabó 2011.

a dialógusos BEKK-ben. Eltérés továbbá az is, hogy deiktikus kifejezés értelmeztként csakis a BEKK-ben jelent meg. Emellett a megnyilatkozó metareflexív viszonyulása a BEKK-ben és a NARR-ban is jelen van, de másra irányul – míg előbbiben a megnyilatkozó saját tudati állapotai válnak hozzáférhetővé, addig utóbbiban a beszédpartner (ebben az esetben az interjúvezető) vélelmekre és mentális állapotára történik referálás.

Az értelmezős konstrukció beszélt nyelvi korpuszokon alapuló vizsgálata arra világított rá, hogy az értelmezői viszony mondattani kategóriája hogyan árnyalható a funkcionális pragmatika felől: két nyelvi kifejezés azonos világbeli entitásra vonatkoztatása, a két referens közti reláció a kontextus függvényében értelmezhető. Ennek a fajta a kontextualizációs eljárásnak, az értelmezős viszonyoknak bizonyos mondatszerkezeti mintázatai figyelhetők meg. A beszélt nyelvi adatok elemzése pedig azt mutatta meg, hogy egy jelenség leírását hogyan dinamizálhatja új adattípusok bevonása.

Irodalom

- Balogh Judit 1999. A jelző és az értelmező. *Magyar Nyelvőr* 123: 191–207.
- Balogh Judit 2000. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 444–460.
- Bodó Csanád 2018. Bevezető a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpuszhoz. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK Kiadó. 331–345.
- Bodó Csanád (m. e.). *Transzlingválás, heteroglosszia és egyéb állatfajták*. Megjelenik a 20. Élőnyelvi Konferencia (Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül, Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) konferenciakötetében.
- Bodó Csanád – Heltai János Imre 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna – Vargha Fruzsina 2017. A Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz. Elméleti és módszertani kérdések. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia: Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia – Marosvásárhely, 2016. szeptember 7–9. – előadásából*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 169–177.

- Bodó, Csanád – Szabó, Gergely – Turai, Katalin Ráhel 2019. Voices of masculinity: Men's talk in Hungarian university dormitories. *Discourse & Society* 30(4): 339–358.
- Csuka Gyöngyi – Török Ádám (szerk.) 2015. *Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai*. A Magyar Tudományos Akadémia Migrációs Munkacsoportjának elemzése. https://mta.hu/data/cikkek/106/1060/cikk-106072/_europabairanyulo.pdf (utolsó elérés: 2019. 04. 15.).
- García, Ofelia – Li Wei 2014. *Translanguaging. Language, Bilingualism and Education*. New York: Palgrave MacMillan.
- Gyarmathy Dorottya 2012. Az izé funkciófüggő realizációi. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatás*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 178–194.
- Heltai János Imre 2016. Az egységes nyelvi repertoár pedagógiája. *Magyar Nyelvőr* 140: 407–427.
- Imrényi András – Kugler Nóra 2017. Mondattan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 663–895.
- Krizsai Fruzsina 2018. Az értelmezős szerkezetről beszélt nyelvi adatok tükrében. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK Kiadó. 418–434.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Palágyi László (megjelenés előtt). Vettem csizmát, pirosat. Színnevek értelmezős szerkezetekben. In: *Színnevek a különböző nyelvekben és kultúrákban*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Prischetzky Réka – Szabó Elvira 2011. *Migránsok a magyar médiában avagy a bevándorlás és a külföldiek 2011-ben a sajtó szemével*. Magyar Helsinki Bizottság. https://www.helsinki.hu/wp-content/uploads/Migransok_a_magyar_mediaban_HelsinkiBiz_2011.pdf (utolsó elérés: 2019. 04. 15.).
- Szabó Gergely 2018a. A migráció és a többnyelvűség narratívái amerikai magyarok körében. *Magyar Nyelvőr* 142: 1–21.

- Szabó Gergely 2018b. A maszkulinitás konstrukciói kollégiumi társalgásokban. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK Kiadó. 366–385.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Vargha Fruzsina Sára 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Verscueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.

III. Metapragmatikai jelzések empirikus vizsgálata

KUNA ÁGNES – HÁMORI ÁGNES

„Hallgatom, mi a panasz?”

**A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai
az orvos-beteg interakciókban***

Absztrakt

A tanulmány a funkcionális kognitív pragmatika azon alapvetéséből indul ki, miszerint a nyelvi tevékenységben megvalósuló közös jelentésképzést mindig kíséri bizonyos metapragmatikai tudatosság, amelynek amelynek jelei a nyelvi megformálásban is megjelennek. Tanulmányunk alapgondolata, hogy a metapragmatikai tudatosság nyelvi jelzései nemcsak végigkísérik a nyelvhasználatot, hanem egyben a közös jelentéslétrehozást segítő eszközként is működnek, és fontos szerepet kaphatnak a társas és mentális interakciók szervezésében és feldolgozásában. Ennek a reflexív tudatosságnak a nyelvi megvalósulásait és a közös nyelvi tevékenységben betöltött szerepét mutatjuk be egy speciális diskurzustípusban, az orvos-beteg konzultációkban. Az elemzések anyagát háziorvosi és fogászati rendelések során elhangzott 34 diskurzus adja, amelyekben társalgáselemzési és funkcionális pragmatikai megközelítésben vizsgáljuk az orvos-beteg konzultációkban megjelenő metapragmatikai reflexiókat, ezek fő típusait tárgyuk szerint, valamint legfontosabb funkcióikat, összefüggésbe hozva ezeket az orvos-beteg interakciók legfontosabb jellemzőivel: a központi cselekvéstípusokkal, a diskurzusműfajjal és az itt megjelenő társas, kognitív és érzelmi aspektusokkal.

Kulcsszavak: metapragmatikai tudatosság, orvos-beteg konzultáció, reflexivitás, közös projekt, cselekvéstípusok, társas és mentális interakció

* A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) pályázat, valamint a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatta.

1. Bevezetés

A nyelvhasználat különféle társas tevékenységekhez kötődik, amelyeket az emberek különböző célok érdekében közösen végeznek, összehangolva cselekvéseiket és a nyelv segítségével jelentéseket hozva létre (Clark 1996; Verschueren 2000). A nyelv funkcionális kognitív megközelítésének egyik alapvetése szerint ez az összehangolás és jelentésképzés közös figyelmi jelenetekben valósul meg (Tomasello 2002). Ebben a nyelvhasználatot mindig kíséri bizonyos mértékű reflexív figyelem és metapragmatikai tudatosság, amelynek nyelvi jelei is vannak (Verschueren 2000; Tátrai 2011), és amelynek a mértéke és irányultsága, valamint nyelvi kidolgozottsága folyamatosan és dinamikusan változik az egyes beszédeseményekben, összefüggésben a résztvevők egyéni vagy közös céljaival, nyelvi és nem nyelvi közös tevékenységükkel és a köztük folyó mentális munkával. Ez a folyamat egy közös projektként is jellemezhető (Clark 1996; Croft 2009), amelynek alakításában a nyelvhasználat – és azon belül a metapragmatikai utalások rendszere is – fontos szerepet kap.

Tanulmányunk célja, hogy a fenti megközelítésben bemutassa egy speciális diskurzustípusban, az orvos-beteg konzultációban megjelenő metapragmatikai megjegyzések legfontosabb típusait és funkcióit, rámutatva ezek összefüggéseire az orvos-beteg interakciók legfontosabb jellemzőivel; különösen a lényeges cselekvéstípusokkal, a diskurzusműfajjal és az itt jellegzetes szerepet játszó társas, kognitív és érzelmi tényezőkkel. A vizsgálat anyagát háziorvosi és fogorvosi rendelések rögzített hanganyaga, valamint résztvevő megfigyeléssel dokumentált háziorvosi konzultációk diskurzusai adják, amelyeket kvalitatív módszerrel vizsgáltunk, részben társalgáselemzési alapokra és a funkcionális kognitív pragmatika elméleti és módszertani megközelítésére támaszkodva. Ez a kutatás a magyar orvos-beteg diskurzusok átfogóbb nyelvészeti vizsgálatába illeszkedik, a metapragmatikai reflexiókkal egy fontos, de eddig még nem tárgyalt részjelenséget dolgozva fel. Jelen tanulmány ezen belül két fő kérdéskört mutat be részletesebben, a reflexiók tárgyát és funkcióit; más, szintén lényeges jellemzőikre itt csak utalni van mód, azok vizsgálatára a kutatás következő lépésében kerül sor.

Az elemzések háttereként a tanulmány első felében röviden áttekintjük az orvos-beteg interakciók nyelvészeti megközelítésének főbb jellemzőit (2.1.), valamint ismertetjük a metapragmatikai reflexiók jelenségének legfontosabb kutatási előzményeit és itteni értelmezését (2.2.). A 3. fejezetben bemutatjuk elemzésünk anyagát és módszerét, majd részletesen ismertetjük annak eredményeit (4.). Végezetül (5.) összegezzük a vizsgálat elméleti és gyakorlati következtetéseit.

2. Elméleti háttér

2.1. Az orvos-beteg kommunikáció elemzése és a nyelvészet

Az orvos-beteg kommunikáció kutatása az 1950-es évektől kezdve (Balint 1957; Engel 1977) kiemelt jelentőségűnek számít a társadalomtudományi, pszichológiai és nyelvészeti kutatásokban egyaránt. Ez idő alatt a kutatási kérdésekben, módszerekben és elméleti modellekben is jelentős változások történtek, és ezek tükrében egyre inkább megmutatkozik, hogy a nyelvészeti kiindulópont a hozzákapcsolódó új irányokkal és eredményekkel termékenyen vonható be a gyógyító kommunikáció elemzésébe. Az elmúlt évtizedekben, főként az 1970-es évek és a funkcionális nyelvészeti irányzatok előretörése óta számos fontos nyelvészeti kutatás foglalkozott ezzel a területtel több megközelítésben is. Ilyen például a nyelvészeti konverzációelemzés, az interakcionális szociolingvisztika, valamint a pragmatika, amelyek keretében jelentős eredmények születtek az orvos-beteg kommunikáció elemzése terén, különösen a nyelvhasználat és a társas szerepek, társas viszonyok (státusz és hierarchia), az autoritás vagy a hatalom létrehozásának és gyakorlásának, valamint a hatékony kommunikációnak az összefüggéseire vonatkozóan.¹

Nemzetközi viszonylatban számos kutatás említhető az orvos és beteg között vagy más egészségügyi intézményi helyzetben folyó interakciók és ezek nyelvhasználatára kapcsán (vö. Spranz-Fogasy–Becker–Menz–Nowak 2014). A hazai egészségügyi kommunikációs kutatásokban is egyre inkább előtérbe kerül a nyelvészeti megközelítés, annak is elsősorban a funkcionális iránya. Kiemelhetők a társalgáselemzési jellegű kutatások (pl. Boronkai 2013; Kránicz 2015; Sárkányiné 2015; Kránicz–Sárkányiné–Hambuchné 2018), valamint a szociolingvisztikai, pragmatikai, szövegtani-szövegtipológiai és szaknyelvi megközelítésű munkák (pl. Fogarasi 2012; Kuna–Kaló 2014; Domonkosi–Kuna 2015; Kárpáti 2015; Kuna 2016a, 2016b; Csiszárík–Domonkosi 2018; Kuna–Ludányi 2018; Udvardi 2019; Ludányi m.e.). Ezek eredményei az orvostanhallgatók egyetemi oktatásában is egyre jelentősebb szerepet kapnak mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban (pl. Bigi 2016; Li et al. 2016; Halász–Kárpáti–Eklcs–Koppán 2018; Koerfer–Albus 2018).

Jelen tanulmány, ehhez a kutatási irányhoz kapcsolódva, egy speciális nyelvi jelenséget, a metapragmatikai reflexiók használatát vizsgálja az orvos-beteg interakciókban. A funkcionális kognitív pragmatika keretében elemzi ezek leggyakoribb

¹ L. összefoglalva például Heritage–Maynard, Menz 2011; Kuna–Kaló 2014; Bigi 2016; továbbá a több száz oldalas orvosi bibliográfiát (Spranz-Fogasy–Becker–Menz–Nowak 2014).

típusait a reflexió tárgya alapján, és bemutatja, hogy a metapragmatikai reflektálás milyen főbb funkciókhoz kapcsolódhat az orvos-beteg interakcióban, és ez hogyan függ össze az itt jellemző célokkal és cselekvésekkel, valamint – a funkcionális kognitív pragmatika átfogó perspektívájának megfelelően – az orvos-beteg diskurzusok jellegzetes kognitív, érzelmi és társas-interakcionális tényezőivel. Ezeknek a diskurzusoknak természetesen számos altípusa van, a különféle interakciótípusokhoz kapcsolódva (vizsgálat, konzultáció, kontroll stb.), és még az azonos interakciós helyzeteken belül is jelentős eltérések jelennek meg, például a szakterület (nőgyógyász, belgyógyász, szemész stb.), az intézmény jellege, az intézmény kommunikációs gyakorlata vagy az orvos személye függvényében. Itt két, igen gyakori és prototipikus orvos-beteg helyzet diskurzusait vizsgáljuk (háziorvosi és fogorvosi rendelések), és ezek kapcsán a legjellemzőbb jelenségeket bemutatására törekszünk.

2.2. A metapragmatikai reflexiók kutatása és értelmezése

A metapragmatikai nyelvhasználat évtizedek óta fontos kutatási területnek számít a nyelvészetben, elsősorban a szociolingvisztikai (pl. Jaworski–Coupland–Galasinski 2004; Németh–Kádár–Haugh 2016) és a pragmatikai kutatásokban (pl. Silverstein 1993; Caffi 1994; Bublitz–Hübler 2007; Verschueren 1999, 2000; Tátrai 2006). A metapragmatika fogalma ezekben több értelemben is használatos: a szociolingvisztikában legelterjedtebb értelmezés szerint a nyelvhasználóknak a nyelv pragmatikai jelenségeire (pl. udvariasságra, megszólításmódokra, kódváltásra stb.) vonatkozó megnyilatkozásaihoz vagy tudásához kapcsolódik, akár egy konkrét diskurzusban, akár tágabb diszkurzív gyakorlatokban (Németh–Kádár–Haugh 2016: 8; Domonkosi 2019: 78). Kognitív pragmatikai felfogásban elsősorban a metapragmatikai tudatosság fogalma kap kiemelt szerepet, vagyis az éppen folyó nyelvi tevékenységre, a beszélők nyelvi választásaira vonatkozó reflexív viszonyulás, amely a közös figyelmi jelenetekhez kötődik, és a nyelvhasználatban is nyomokat hagy (Verschueren 1999, 2000; Tátrai 2006, 2011, 2017). A kognitív pragmatikai felfogásban – amely a pragmatikát nem rendeli a nyelvhasználat valamelyik szűkebb részterületéhez, hanem egy átfogó, a nyelvet a nyelvhasználat társas, kulturális és kognitív teljességében vizsgáló megközelítésnek tekinti – a metapragmatikai tudatosság tágabb értelmezést kap, és a nyelvi tevékenység egészére kiterjed, nem csak annak egyes részleteire. Így nincs lényegi különbség a metapragmatikai és az azzal fogalmilag rokon metanyelvi reflexiók között, hanem ide tartozik minden olyan (metanyelvi és egyéb) utalás, amely az aktuálisan folyó nyelvhasználatra és/vagy jelentéslétrehozásra

reflektál.² A kognitív pragmatikai szemlélet szerint ez a reflexív perspektíva, azaz a metapragmatikai tudatosság mindig jelen van a nyelvhasználatban, annak egy átfogó dimenzióját alkotva, de ennek a mértéke, vagyis a tudatosság foka vagy szalienciája az egyes figyelmi jelenetekben különböző lehet, és ikonikus módon a nyelvi jelzésekben is eltérő mértékben jelenhet meg (Verschuere 1999).

A metapragmatikai reflexiók nyelvi formája ennek következtében sokféle-képpen alakulhat, és különböző szerkezetben és terjedelemben valósulhat meg: a kifejtett, testesebb metanyelvi kommentároktól kezdve (pl. *várj, megpróbálom elmagyarázni*) rövidebb kifejezéseken keresztül (pl. *más szóval*) megjelenhet minimális formában, például diskurzusjelölőként (*szóval*) vagy még rövidebb metapragmatikai jelzésként. Sőt ebben a felfogásban a metapragmatikai reflektálásnak nemcsak explicit nyelvi kifejezései, hanem kevésbé kifejtett, sőt implicit formái is lehetnek (pl. igemódhasználat); a metapragmatikai dimenzió kidolgozottságának mértéke skálárisan változik, az egészen explicit és az implicit megformálási módok között (Verschuere 1999: 188).

Mindez szorosan összefügg a nyelvi tevékenység és metapragmatikai tudatosság aktuális funkciójával is. Tanulmányunk egyik alapgondolata, hogy a nyelvi tevékenységre való reflexív tudatosság és ennek nyelvi megjelenítése nem egyszerű leképeződése vagy kognitív „mellékterméke” a nyelvhasználatban történő jelentéslétrehozásnak, hanem annak aktív része és segítő eszköze is (Verschuere 2000: 439; Hámori 2019). A nyelvhasználók a megosztott figyelmi jelenetekben folyó közös mentális munka során gyakran használnak metapragmatikai jelzéseket a megértés segítésére, a kontextualizáció eszközeként és a figyelem irányítására. Stratégiaik sokféle módon aknázzák ki ezek lehetőségeit, különböző kognitív célok (pl. félreértések javítása) és/vagy társas célok érdekében (pl. arcvédelem, udvariasság [Domonkosi 2019], vagy akár manipulatív benyomáskeltés [pl. Hámori 2008] céljából).

Tanulmányunk másik központi gondolata, hogy a nyelvi tevékenység a résztvevők közös és összehangolt cselekvéseként (*joint activity*), egy közös projekt keretében (*joint project*, Clark 1996) valósul meg, és a valós interakciókban gyakran összefonódik más, nem nyelvi jellegű közös tevékenységekkel (pl. a fizikai síkhoz kötődő cselekvésekkel), amelyeket a résztvevők szintén aktív, egyezkedéses és összehangolt módon végeznek (Clark 1996; Croft 2009; Bangerter–Clark 2003). Nemcsak mentális síkon történik tehát együttműködés, hanem interakcionálisan is, a fizikai kontextushoz kapcsolódó cselekvések terén, és ezek szintén

² A szakirodalomban más felfogások is léteznek, vö. pl. metapragmatika és metanyelv megkülönböztetésével (Lucy 1993) vagy a metanyelv szűkebb értelmezésével (Caffi 1994; Bublitz–Hübler 2007).

a közös figyelmi jelenetek és egyezkedésen végrehajtott közös projektek részét képezik. A nyelvi tevékenység ezen belül többszörösen is lényeges helyet foglal el: egyrészt ez a közös projektek koordinálásának egyik alapvető eszköze, másrészt egyben maga is ilyen közös projektként működik, amelynek irányításában a metapragmatikai reflexiók is nagy szerepet kapnak. A két dimenzió a figyelmi jelenetekben is két síkot alkot (a cselekvések koordinálásának és a diskurzus koordinálásának síkjait, vö. Bangerter–Clark 2003), és ez szintén kihat a metapragmatikai feldolgozásra.

A metapragmatikai reflexiók formája és használata tehát sokféleképpen alakulhat, szoros összefüggésben az adott interakcióval, társas és nyelvi tevékenységgel és a benne szereplők személyével és céljaival. A továbbiakban ebben a keretben vizsgáljuk részletesebben az orvos-beteg konzultációk két különböző területén a megjelenő metapragmatikai nyelvhasználatot.

3. A kutatás anyaga, módszere, kutatási kérdései

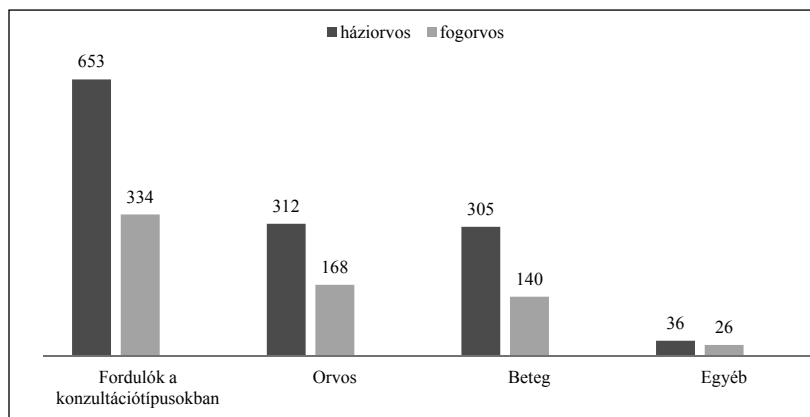
Elemzésünk anyagát 20 orvos-beteg konzultáció hangfelvétele és lejegyzése adja, amelyek két különböző szakmai területről származnak:³ 8 háziorvosi (Kuna 2019) és 12 fogorvosi (Skordai 2019) rendelésen elhangzott diskurzus. Ezeket további 100 háziorvosi rendelés részvevő megfigyelésével és ennek keretében gyűjtött adatokkal is kiegészítettük, amelyből itt 14 konzultációból idézünk példákat (Kuna–Kaló 2014).⁴ A rendeléseken elhangzott és a hangfelvétel alapján lejegyzett diskurzusok hossza összesen mintegy 3 óra 8 perc, amely megközelítőleg 15 230 szó terjedelmű anyagot tartalmaz, mintegy 987 társalgási fordulóban.

A fordulók (vö. Sacks et al. 1974) résztvevők és konzultációtípusok szerinti eloszlása azt mutatja (1. ábra), hogy az orvosok és a betegek fordulószámai között nem volt nagy eltérés egyik konzultációtípusban sem. Bár a mennyiségi adatok áttekintésére megadjuk ezt az ábrát, hangsúlyozni kell, hogy ez a kvantitatív adat, vagyis a fordulók száma önmagában nem ad elég információt az interakció résztvevőinek alapvető szerep- és aktivitási/proaktivitási viszonyairól (pl. kezdeményezések mértéke, kérdések jellege, választípusok stb.), ehhez további részletes és kvalitatív elemzések szükségesek. Mivel az itteni elemzés középpontjában a metapragmatikai reflexiók állnak, a fordulók

³ A kutatás egésze a GDPR-rendeletnek és az MTA Tudományetikai kódex elveinek megfelelően történt, a résztvevők önkéntes, tájékoztatást követő írásos beleegyezése és adataik anonim kezelése mellett.

⁴ Példáinkban minden esetben feltüntetjük a konzultáció típusát (H: háziorvosi; F: fogorvosi) és az elemzés során hozzárendelt számát (F 1–12; H 1–22).

vizsgálatával nem foglalkozunk részletesen (bár más, kiterjedtebb elemzésekben ezekre is érdemes kitérni).

1. ábra. Fordulók eloszlása a vizsgált anyagban

A metapragmatikai reflexiók elemzése kvalitatív módon történt. A konzultációk átírását követően meghatároztuk és manuálisan annotáltuk az elhangzott metapragmatikai reflexiókat: ebben az elemzésben terjedelmi okokból elsősorban az explicit és fogalmi jelentésű metapragmatikai utalásokkal foglalkozunk (tehát azokkal a kifejezésekkel, amelyek explicit módon, teljes vagy elliptikus szerkezetben, valamilyen fogalmi tartalmat dolgoznak ki a nyelvi tevékenységre vonatkozóan, pl. *én azt mondom; elnézést*); a kevésbé explicit és implicit metapragmatikai utalásokat (pl. diskurzusjelölők) itt nem mutatjuk be. A metapragmatikai jelzéseket két fő szempont szerint elemeztük: egyrészt tárgyuk szerint, azaz hogy a közös nyelvi tevékenység mely aspektusát érintik (az egyértelműen metapragmatikai reflexiók mellett néhány határesetre is utalva), másrészt funkciójuk szerint, vagyis a nyelvi tevékenységben és a közös jelentésképzés alakításában betöltött szerepük főbb jellemzőit bemutatva. Négy konzultációt ATLAS.ti kvalitatív szoftverrel is annotáltunk és elemeztünk, a kialakított kategóriák tesztelésére és néhány jellemző együttállás felfejtésére.⁵ Kutatási kérdéseink a következők voltak:

⁵ Ebben a tanulmányban a kvalitatív vizsgálattal összhangban a mintázatokra összpontosítunk, pontos számadatok az egész anyag szoftveres elemzése után állnak majd rendelkezésre.

- 1) Milyen fő típusai vannak a metapragmatikai reflexióknak tárgyak, irányultságuk szerint, vagyis a nyelvi tevékenység mely részletére reflektálnak?
- 2) Milyen fő funkciókhoz kapcsolódnak a metapragmatikai reflexiók a vizsgált beszélgetésekben, és ezek milyen összefüggést mutatnak az orvos-beteg közti interakció sajátosságaival (kommunikációs célok, igények, szerepviszonyok alakítása stb.)?
- 3) Mi jellemzi a metapragmatikai reflexiókat formailag, milyen jellemző nyelvi konstrukciók figyelhetők meg?

A fentiek vizsgálata azért lényeges, mert – abból kiindulva, hogy a nyelvi kidolgozás ikonikusan is tükrözi a tudatosságban és a figyelemben elfoglalt helyet (Croft 2003: 102; Hámori 2009) – a metapragmatikai reflexiók elemzéséből feltárható, hogy az orvos-beteg találkozásokban a résztvevők számára a közös nyelvi tevékenység mely részei, aspektusai kapnak különösebb figyelmet, és ez a nyelvhasználat milyen fontosabb funkcióihoz és aktusaihoz kapcsolódik; vagyis a résztvevők hogyan, mivel kapcsolatban és mi célból végeznek kiemeltebb meta-kognitív munkát. Tanulmányunkban a metapragmatikai reflexiók vonatkozását és funkcióit tárgyaljuk részletesen (azaz az 1. és 2. kutatási kérdéseket); bár nyelvi megformálásuk is fontos kérdéskör, azzal itt nem foglalkozunk kifejtettebben.

4. A metapragmatikai reflexiók mintázatai az orvos-beteg konzultációkon

Az orvos-beteg konzultációk különösen fontos interakciótípust alkotnak, amelyben a nyelvi tevékenység kiemelt szerepet kap. Az orvos és a beteg több szinten is közös projektet valósítanak meg, komplex, társadalmi, kulturális, szakmai és személyi dimenziók keretébe ágyazva, társas és jelentős részben nyelvi cselekvésként, illetve cselekvések sorozataként. Ezek között meghatározó például a közös döntés, az együttműködés, az információátadás aktuusa, a közös tudás megalkotása, a meggyőzés, a megértés, az érzelmek kifejezése és megjelenése, a cselekvések összehangolása stb. Mindez speciális helyzetben valósul meg, amelyben egyrészt a résztvevők közti viszony eredendő és többszörös aszimmetriája jellemző, az orvos dominanciájával és magasabb státuszával (a tudás, az intézményi közegben való jártasság, a társadalmi státusz, a jogosultságok stb. alapján); ugyanakkor a beteg részvétele és együttműködése is szükséges, nemcsak a cselekvések terén, hanem a közös jelentéslétrehozásban is (pl. tájékozódás állapotról, érzelmi viszonyulásról, szubjektív véleményekről; a terápiához való attitűd stb.). Mindez a nyelvi tevékenységben és a társas viszonyok

konstruálásában is nyomon követhető (pl. udvariasság, tisztelet, együttműködés nyelvi kidolgozása stb.).

Az orvos-beteg interakció tehát több szempontból is olyan közös projekt, amelyben kiemelt szerepet kap a nyelvhasználat: egyrészt lehetővé teszi a cselekvések koordinálását, alakítását; másrészt maga is tevékenység, amelynek szintén fontos eleme a közös figyelmi jelenetben zajló egyezkedés és összehangolás, valamint az ezekre irányuló reflexív tudatosság. Mindez arra utal, hogy a metapragmatikai reflexiók több szempontból is fontos és jellegzetes szerepet kaphatnak ebben a diskurzustípusban.

4.1. A metapragmatikai reflexiók fő típusai irányulásuk szerint

A metapragmatikai reflexiók kapcsán először azok közvetlen irányultságát, tárgyát vizsgáltuk meg, vagyis azt, hogy beszélők a közös nyelvi tevékenység mely részletére reflektálnak. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni két, más diskurzustípusra vonatkozó magyar vizsgálat eredményeit. Laczkó és Tátrai (2005) internetes narratívákban elemezték a metapragmatikai reflexiókat, és az alábbi fő csoportokat mutatták be: a történetmondói tevékenységre vonatkozó reflexiók; a történetbefogadói tevékenységre való utalás; a történetmondásra mint eseményre való visszautalás; a történet forrására való reflektálás; saját vagy másik (korábbi, esetleg későbbi) narratívára való hivatkozás; valamint a diskurzus szerveződésére vonatkozó jelzések. Hámori (2019) óvodás gyermekek spontán társalgásait vizsgálta, amelyekben szintén sok, a fentiekkel részben párhuzamos, részben más jellegű metapragmatikai reflexiót talált. Ezek között tárgyak alapján a következő fő típusok jelentek meg: a gyermek saját nyelvi tevékenységére, illetve a partner beszédére való reflexiók; a közös jelentéslétrehozásra és a megértésre (a saját vagy a partner megértésére) vonatkozó reflexiók; a nyelvi produkció minőségére, nyelvi megformáltságra való utalások (pl. kreatív vagy vicces szóhasználat, furcsa artikuláció); a figyelem irányulására, működésére vonatkozó jelzések; a diskurzus szervezésére, lefolyására vonatkozó reflexiók; a diskurzushoz való attitűdre vonatkozó reflexiók; határesetként a közös tevékenység nem nyelvi, de a jelentéslétrehozással összefüggő részleteire való utalás; valamint az interakcióval kapcsolatos saját belső állapotokra (pl. tudás, vágy, szándék, félelem) vonatkozó reflexiók. A két elemzés eredményei és a közös pontok arra utalnak, hogy a metapragmatikai reflexiók között vannak alapvető típusok, amelyek a nyelvi tevékenység legfontosabb tényezőire vonatkoznak (ilyenek a saját beszédre és a partner beszédére, a megértésre és az éppen folyó diskurzusra vonatkozó utalások), és vannak olyanok, amelyek speciálisabbak,

és egy adott interakció- vagy diskurzustípus jellegzetességeihez vagy a beszélők személyéhez (pl. vicces beszéd) kapcsolódnak.

Az orvos-beteg konzultációk a fentiekhez képest egészen más jellegű – intézményes keretű és sajátos célok köré szerveződő – interakciós helyzetben jönnek létre, ami a metapragmatikai megjegyzések használatában is megnyilvánul. A vizsgált konzultációkban elhangzó metapragmatikai reflexiók között, tárgyukat tekintve, az alábbi 11 főbb típust találtuk:

i) A közvetlen nyelvi tevékenységre való utalás

Számos olyan metapragmatikai reflexió jelent meg az orvos-beteg konzultációk anyagában, amely az orvos vagy a beteg részéről a saját vagy a másik fél nyelvi – megnyilatkozási vagy befogadói – tevékenységére vonatkozott. Ezek tekinthetők a leggyakoribb típusnak. Például:

- (1a) O: Akkor *hallgatom*, *hogy miről volna* szó. Miben tudok segíteni?
Van-e kifejezetten *panasz*. (F6)
- (1b) O: Jöjjön, *meséljen*, mi a helyzet. (F9)
- (1c) B: Azt *szerettem volna megkérdezni*, *hogy* a fogam letörött (F9)
- (1d) O: De *szóljon* nyugodtan. (F3)
- (1e) O: *Hallgatom*, *tessék mondani*. (H1)
- (1f) O: *Panasza*, *kívánsága* van-e valami? (H7)

ii) A megértésre és a közös jelentéslétrehozás folyamatára való reflektálás

A metapragmatikai tudatosság funkcionális kognitív felfogásának központi gondolata, hogy nemcsak szűk értelemben a közvetlen nyelvhasználatra vonatkozik („metanyelvi”), hanem a nyelvhasználat mint jelentéslétrehozó tevékenység teljes egészére, beleértve a közös figyelmi jelenetekben folyó mentális műveleteket is. A metapragmatikai reflexió tárgya lehet tehát a befogadói feldolgozás, a közös jelentéslétrehozás folyamata vagy egyes részletei; ezek az utalások a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek egy másik lényeges csoportját alkotják. Kifejezetten ilyenek a megértésre, meg nem értésre, értelmezésre reflektáló kifejezések (jellemzően ún. kognitív igékkel, vö. Tátrai 2006). Ezek az orvos-beteg interakcióban különösen lényegesek, mivel a megfelelő megértésnek itt a diagnózis és a terápia szempontjából kiemelt jelentősége van. Ilyen reflexióra sok példa fordul elő a vizsgált anyagban mind az orvosoknak, mind a betegeknek a beszédében, a saját megértésre és a partner megértésére vonatkozóan is. Például:

- (2a) O: Ugye, ez most azt *jelenti*, hogy [...] (H10)
(2b) O: Akkor ezt *megértette?* (F2)
(2c) O: *Én megértem* azt, hogy van Önben egy keresés. (H16)
(2d) B: *Értem.* (számos konzultáción)

iii) A figyelem irányulására, működésére vonatkozó reflektálás

Az előző csoporthoz közel állnak a figyelemre vonatkozó megjegyzések, amelyek a közös figyelmi jelenetek megteremtésével vagy fenntartásával kapcsolatos munkát és metapragmatikai tudatosságot jelzik. Például:

- (3a) O: Igen, *figyelek.* [dokumentum olvasása után] (több konzultációban)
(3c) B: *Tessék figyelni.* (H8)

iv) A nyelvi megformáltság módjára vonatkozó utalások

Az orvos-beteg konzultációkon előfordultak olyan reflexiók is, amelyek a nyelvi tevékenységre való reflektálás során annak módjára, a megformálásra vagy a nyelvhasználat milyenségére, minősítésére is utaltak. Például:

- (4a) B: Ha ilyen késő délutáni időpont lenne, azt *megköszönném.* (F12)
(4b) B: Az *nem jó politika*, ha *huhognak* az ember feje felett. (H16)

Ezek között tipikus csoportot alkotnak azok a kifejezések, amelyek eredetileg a saját nyelvi tevékenység módjára reflektáltak metapragmatikailag, mára azonban konvencionalizálódott (és olykor grammatikalizálódott) kifejezésként inkább valamilyen társas attitűd (elsősorban az udvariasság) jelölésére szolgálnak, például *Szeretném kérdezni; Köszönöm szépen.* Ezekhez kezdetben nagyobb fokú metapragmatikai tudatosság kapcsolódott, de mára ez jelentős mértékben vagy teljesen elhalványult. Ezekre a kifejezésekre a jellemző beszédaktusok kapcsán alább visszatérünk.

v) A diskurzus szervezésére, lefolyására vonatkozó utalások

Számos reflexió vonatkozik az adott diskurzus szerveződésére, általában deiktikus szerkezetekben, koordináló jelleggel. Ezek nagy számban jelennek meg a vizsgált beszélgetésekben, olyannyira, hogy ezeket is besorolhatjuk a leggyakoribb típusok közé. Többnyire az orvosok megnyilatkozásaiban jelentkeztek

ilyenek, ami összhangban áll az orvosi szerephez kapcsolódó irányítás és kontroll jelenségével. Ugyanakkor több beteg beszédében is elhangzottak ilyen reflexiók, a betegek részéről történő aktív és proaktív szerepvállalást valósítva meg a közös nyelvi tevékenység alakításában.

(5a) O: És akkor egyrészt *megbeszéljük*, hogy hogy van. (H1)

(5b) O: Ne *szaladjunk* annyira *előre*. (H2)

(5c) B: Meg nem tudom, Doktor Úr, hát ezt is *megemlítem*. (H15)

Ezek a reflexiók fontos szereppel bírnak, ugyanis nemcsak a diskurzus szerkezetét alakítják, hanem a nyelvi tevékenység tervezésén vagy koordinálásán keresztül a közös megértés folyamatára is közvetlenül reflektálnak, a tervezett mentális tartalmak nyelvi kidolgozásával mint közös projekttel kapcsolatos metapragmatikai egyezkedést jelenítve meg és az azt kísérő metapragmatikai tudatosságot jelezve.

vi) Más diskurzusokra való hivatkozás és önidézés

A reflexiók további altípusát alkotják a nem az éppen folyó diskurzusra, hanem egy másik – korábban, máshol vagy mástól elhangzott – beszélgetésre vonatkozó vagy azt idéző utalások és említések (vö. Tátrai 2006). Itt lehet szó akár más személy(ek) mondásáról, vagy akár a beszélő korábbi nyelvi tevékenységéről, megnyilatkozásáról (ezek hasonlítanak az internetes történetmondásban bemutatott, külső narratívákra vonatkozó utalásokra). Néhány példa az orvos-beteg diskurzusokból:

(6a) B: Én ma ezt *elmeséltem*, hogy mit mondott a dr [XY]. (H2)

(6b) B: *Megbeszéltük* a főorvos úrral, hogy elhagyjuk. (H12)

(6c) B: Ezt *üzenni* a pajzsmirigyes. Azt *mondja*. (H2)

(6d) O: Mit *mondott* a doktornő? (H20)

A külső forrás megnevezése a kontextualizáció mellett a hitelesítés, alátámasztás eszköze lehet (erre alább a funkciók kapcsán visszatérünk). A beszélő olykor saját korábbi megnyilatkozásait idézi, az önidézés kapcsán különböző nézőpontokat jelenítve meg (vö. Tátrai–Csontos 2009) vagy nyomatékosító jelleggel (7c, 7d). Például:

(7a) B: És akkor *azt mondta* a izé, mert én *szóvá tettem*, mert a(z) XY doktor úrnak is *tájékoztattam*, hogy cukros vagyok, és most

már cukor gyógyszert szedek. És *kérdezte*, mindjárt *rámondta*.
Mondom, hogy még nem szoktam meg a nevét. De ő már *mondta*.
(H2)

(7b) B: *Mondom* inkább bajom, hogy a hátam is nagyon fáj meg a homlokom. (H10)

(7c) O: Azért van hasmenés, *mondom* még egyszer (H9)

(7d) O: én *szoktam* azt *mondani* (F12)

vii) Tudásra és gondolkodásra vonatkozó reflektálás

Az elemzett beszélgetésekben a megértés kapcsán (ii. csoport) gyakran jelennek meg a résztvevők tudására, gondolkodására, a saját vagy a partner mentális állapotaira vagy műveleteire vonatkozó megjegyzések is: a közös jelentésképzés részletei kapcsán ezek is fontos metapragmatikai reflexiók (Tátrai 2006, 2017: 1048). Megfigyelhető, hogy a tudásra, gondolkodásra vonatkozó reflexiók gyakran a nyelvi tevékenység tervezéséhez vagy alakításához kapcsolódva jelennek meg a diskurzusban (8a, b). Ez jól mutatja a nyelvhasználat és a belső jelentésképzés közti kapcsolatra vonatkozó metapragmatikai munkát és nemegyszer az arra vonatkozó (tulajdonképpen meta-metapragmatikai) tudatosságot.

(8a) B: *Nem tudom*, hogy érdemes-e foglalkozni vele. (H10)

(8b) O: Most *tudom*, hogy hova akar kilyukadni. (H16)

(8c) B: Én *nem tudtam*, hogy megváltoztatta a gyógyszert. (H9)

(8d) B: Én arra *következtettem*, hogy a kaja, az tett be. (H17)

viii) Más belső állapotokra, érzésekre, érzelmekre való reflektálás

A kognitív folyamatokat érintő metapragmatikai tudatosság kapcsán határesetként ki kell térni azokra a reflexiókra is, amelyek szintén belső állapotokra vonatkoznak, de valamilyen érzéssel vagy érzelmmel kapcsolatosak. Ezek nem kifejezetten metapragmatikai utalások, mivel itt többnyire nem a nyelvi tevékenységre történik reflektálás, de ezek kapcsán is jellemző a belső folyamatoknak a közös figyelmi jelenetben, az interszubjektív figyelem és elmeolvasás révén történő, megosztott metasztintű feldolgozása a nyelv segítségével. Például:

(9a) O: *Gyűjtsön bátorságot*. (H16)

(9b) O: *Ne féljen* tőle, könyörgöm. (H9)

(9c) B: *Félek*, doktor úr. (H5)

ix) Beszédaktusok és a metapragmatikait tudatosság

Az orvos-beteg diskurzusokban számos olyan kifejezés megjelenik, amelyek a pragmatika beszédaktus-fogalmával jellemezhetők: vagyis olyan cselekvések, amelyek a nyelvi tevékenység elvégzése (a cselekvés megnevezése vagy kimondása) által valósulnak meg (Austin 1962). Az orvos-beteg interakciókban ezek legtöbbször olyan cselekvésekhez és cselekvéstípusokhoz kapcsolódnak, amelyek az idők során a gyógyító eljárás konvencionális lépéseivé, aktusaivá váltak, és mára a gyógyítás nagymértékben intézményesült forgatókönyvének a részét alkotják. Ezek jelentős része nyelvi jellegű cselekvés, amelyeknek a megnevezése és szövegszerű megvalósítása is konvencionizált módon történik, és többnyire tartalmaz valamilyen metapragmatikai reflexiót is, bár ez a konvencionizáltság miatt sokszor már elhalványult. Ilyen például az orvosi javallat, ellenjavallat, konzílium, receptfelírás, beutalás; de vannak kevésbé speciális beszédaktusok is, például tanácsolás, lebeszélés, bátorítás.

(10a) B: Doktor úr, mit *javasol*? Étrend?

O: Én azt *javaslom*, hogy amit megbeszéltünk, csak diétásan.
(H17)

(10b) O: Akkor én ezt *fel is írom*. (F1)

(10c) O: El tetszik dönteni, és ha kell, telefonáljon, és *felírjuk*. (H11)

(10d) O: Én már mindenkit *lebeszélek* az [x]-ről [gyógyszernév]

B: Most már én is *lebeszélem* róla magam. (H2)

x) Nyelvi és nem nyelvi aktusok átfedései

A metapragmatikai reflexiók kapcsán sokszor megfigyelhető a nem nyelvi és nyelvi cselekvések közvetlen összekapcsolódása vagy felcserélhetősége, metonimikus vagy metaforikus alapon. Sőt jellemző a nyelvi és nem nyelvi (fizikai, testi, térbeli) dimenzió összemosódása is, és nem nyelvi aktusok megjelenése nyelvi tevékenységként (pl. *nézzük*).

(11a) O: Ha érzékeny, fájdalmas, a *bal kezét megemeli*, vagy kényelmetlen, *szól és megállok*. (F3)

(11b) O: Akkor *nézzük, azt mondja*, hogy. (H2)

Sőt arra is van példa, hogy a nyelvi tevékenység részletei jelennek meg metaforikusan az interakció más részleteire vonatkoztatva is, szintén egyfajta metapragmatikai reflexiót alkotva. Például:

(12a) O: Itt lesz az ideje, hogy pici *pontot tegyünk* ennek a végére. (F12)

(12b) O: De *zárójelbe teszem*, hogy énnekem erős a gyanúm (H18)

xi) A metapragmatikai tudatosság határesetei: az interakció nem nyelvi dimenziója

Végül érdemes megemlíteni a reflexiók egy speciális típusát: a nem nyelvi cselekvésekre való reflektálást. Ezek nem kifejezetten metapragmatikai utalások, mivel nem a nyelvhasználatra vonatkoznak, ugyanakkor a közös figyelmi jelenségek körében történő, interszubjektív feldolgozás és az erre való nyelvi reflektálás ehhez a jelenségkörhöz közelíti őket. Felvethető, hogy ezekben a kifejezésekben a cselekvések reflexív megnevezése mint a nyelvi tevékenységbe való beemelés aktusa, illetve mint a közös figyelmi jelenetben együtt feldolgozott eseményre való nyelvi reflektálás maga létrehoz vagy jelez bizonyos mértékű metapragmatikai tudatosságot is.

Megfigyelhető, hogy ezekben a kifejezésekben a reflexív igék használata kapcsán kiemelt szerepet kap a résztvevők különböző nézőpontú megjelenítése, többnyire az első személyű deiktikus elemek segítségével (vö. Kuna 2016a, 2016b; Skordai 2019). Például:

(13a) O: Ugye mondtam, hogy *le is fogjuk venni* ezt a hidat most. (F3)

(13c) O: Nézze, *elküldjük* azért kardiológushoz (H18)

(13d) O: *Megmérjük* a vérnyomást (H6, H10)

(13e) O: *Csinálunk* még egy kontrollvérvételt, hogy a vérképben van-e valami. (H20)

(13f) O: Azért *tartunk* [a korona] olyan jól, hála istennek. (F4)

4.2. A metapragmatikai reflexiók főbb funkciói

Az előző alfejezet bemutatta, hogy az orvos-beteg interakciókban számos metapragmatikai reflexió jelenik meg a nyelvi tevékenység különböző aspektusaira vonatkozóan, és ezek típusai, irányulásai nagy változatosságot mutatnak. Hasonló változatosság mondható el a metapragmatikai jelzések funkcióiról is, amelyekből itt az orvos-beteg viszonyban megjelenő leglényegesebbeket emeljük ki.

A metapragmatikai reflexiók használata különböző funkciókhoz kapcsolódhat egy adott diskurzusban: a beszélők, miközben az éppen folyó nyelvi tevékenység valamelyik részletét a metapragmatikai tudatosságban nyelvileg is kiemelik, egyben kontextualizációt és figyelemirányítást végeznek, és ezzel különböző

kommunikációs célok elérését is segíthetik. Ilyen cél lehet többek között a megértés segítése (Hámori 2019), a társas viszonyok alakítása (Domonkosi 2019) vagy nyelvi ideológiák érvényesítése (Szabó 2019). A metapragmatikai reflexiók tárgya és funkciója – bár olykor átfedi egymást – két külön síkot alkot: például a nyelvi tevékenységre reflektáló megjegyzések szerepe lehet a pontosítás vagy magyarázat, lehet az egyezkedés, de az udvariasság vagy éppen a határozottság megjelenítése, beszélői viszonyok és szerepek konstruálása vagy éppen a diskurzusszerveződés segítése is.

Az orvos-beteg interakciókban a nyelvi tevékenység négy nagy (egymással érintkező) területen kap kiemelt szerepet, ezek: 1) az információközvetítés, a megismerés, a tudás alakítása; 2) az interakció és a cselekvések síkja; 3) a társas viszonyok dimenziója (nyelvi kifejezésük és alakításuk); valamint 4) az érzelmek dimenziója (érzelmek kifejezése, kezelése és az érzelmekre vonatkozó megismerés). Ezek a nyelv alapvető funkcióinak felelnek meg, akár a klasszikus – bühleri és jakobsoni – modellek felosztása szerint, akár a modern pragmatikai elméletekből ismert kognitív és interaktív dimenziók (Clark 1996; Habermas 1997; Croft 2009) vagy az interszubjektív megismerés és az interperszonális kapcsolatteremtés fogalmai alapján (Tátrai 2011). Az elemzések azt mutatják, hogy a metapragmatikai reflexiók használata is leginkább ehhez a négy területhez kapcsolódik az orvos-beteg diskurzusokban; különösen lényeges az információ és a tudásátadás, valamint az interakció és cselekvések területe és az ezekre vonatkozó nyelvhasználat.

1) Információ és tudás a metapragmatikai tudatosságban

A megfelelő (propozicionális) információk közvetítése, illetve megtalálása és feltárása, vagyis a tudás alakítása vagy átadása kulcsfontosságú az orvos-beteg interakciókban a megfelelő diagnózis felállítása, a megfelelő kezelés és terápia megtalálása, valamint annak végrehajtása szempontjából egyaránt (Bigi 2016). Ez központi szerepet kap a nyelvi tevékenységben, amit a beszélgetések mennyiségi, szerkezeti, tartalmi, szövegtipológiai jellemzői is mutatnak. A metapragmatikai reflexiók nagy része is ehhez a funkcióhoz kapcsolódott: az információval és tudással kapcsolatos jelentésképzést segítette. Ide tartozik nemcsak az információátadással kapcsolatos nyelvi tevékenység (pl. *kérdezem, mondom*) kifejezése vagy megmagyarázása, hanem a lényeges, releváns információk megtalálása, továbbá a megértés folyamatának ellenőrzése és koordinálása (beleértve a közös figyelem működését is), illetve pontosítás vagy szükség esetén a félreértések tisztázása. Például:

- (14a) O: És akkor *el tudjuk dönteni*, hogy van-e egy ilyen betegség vagy nincs, és hogy majd kell-e ezzel foglalkozni vagy pedig nem is (H1)
- (14b) B: És addig vaskezelés *szóba se jön?*
O: *Nem releváns.* (H4)
- (14c) O: Ja, *értem*, azért *kérdezem.* (H11)
- (14d) O: *Értem.* Jó. Csak azért *mondom*, hogy *mondja, mit beszéltünk meg*, mert én már *nem emlékszem.* (H12)

A közvetlen nyelvi tevékenység részletei (pl. *mondom, hallom*), a megértés, a tudás és ennek terápiás következményei szorosan összefüggnek egymással. Ezt a kapcsolatot és az erre vonatkozó, a félreértést tisztázó metapragmatikai munkát jól mutatja az alábbi példa:

- (14e)
- B: Na, most én *nem tudtam*, hogy mi az a pálcika.
D: *Pálcika?! X* [a gyógyszer nevét mondja az orvos]
B: Mindegy, *én pálcikát hallottam.*
D: Jó.
B: *Én nem tudtam, hogy megváltoztatta a gyógyszert.*
D: Dehogynem, *mondtam!*
B: De *én nem hallottam!* (H9)

Az információátadáshoz kapcsolódnak a más diskurzusokra utaló reflexiók is és az idézés: ezek az információ forrásának jelzésével vagy egy eltérő nézőpont megjelenítésével az adott információ hitelességét erősítik vagy gyengítik. Például:

- (14f) B: mert a izé is *mondja* mindig, hogy diétázzak. Aaa mi, a pajzsmirigyes. (H2)

Szintén az információ erősítését, nyomatékosítását vagy ellenkezőleg, gyengítését szolgálhatja a nyelvi tevékenység metapragmatikai minősítése, például: *Komolyan mondom; szerintem; a hivatalos álláspont az; nem azért mondom.* Ezek a példák ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy az információátadás aktusa gyakran más nyelvi funkciókkal és cselekvésekkel is összekapcsolódik (pl. terápiás döntés, meggyőzés); ez továbbmutat az interakció és a cselekvések területe felé.

2) Az interakcióval és cselekvésekkel kapcsolatos funkciók

Az interakció cselekvésdimenziója, vagyis a közös (nyelvi és nem nyelvi) tevékenység, valamint az egyéni cselekvések (mit tesz az orvos, mit tesz vagy tegyen a beteg) szintén kiemelten fontosak a gyógyítás helyzetében, és ez a nyelvhasználatban is megjelenik, hiszen a nyelvi tevékenység az ezekre vonatkozó közös projekt kialakításának és a cselekvések koordinálásának a fő közege. A metapragmatikai reflexiók a nyelvnek ezt a funkcióját, vagyis az interakció és a konkrét cselekvések koordinálását, illetve az ezzel kapcsolatos pragmatikai egyezkedést is nagymértékben segítik.

Ezen belül a feladatok egyik legfontosabb részterülete az éppen folyó diskurzus szervezése (pl. miről beszéljenek, mikor mi történjen a nyelvi tevékenységben). Ennek metapragmatikai alakítása általában közvetlenül a diskurzussszerveződésre vonatkozó reflexiók segítségével történik, amelyekre az előző fejezet v. pontjában több példát láthattunk (pl. 5a, b, c, de 8a is). Ilyen példa a (15a) is.

(15a) B: Doktor úr, *hadd kérdezzek* még valamit. (H1)

Egy másik lényeges részterület az interakció nem nyelvi részeinek, különösen az orvos cselekvésének, valamint a beteg (általában otthoni, terápiás) tevékenységének az alakítása. Az egyes cselekvésekről való egyeztetés, javaslatok vagy információk adása – bár ennek is van reflexív jellege – önmagában nem metapragmatikai jellegű, de ennek a nyelvi megvalósításával kapcsolatos reflexiók már igen. Ilyenek gyakran meg is jelennek, az adott cselekvés megfelelő alakítása érdekében. Az orvosnak a cselekvéseket alakító nyelvi tevékenysége kapcsán kiemelhető például a meggyőzés, a magyarázat, az indoklás; mindezek jelentősen hozzájárulnak a terápia támogatásához. Például:

(15b) O: Na most őő, hogy *mondjam*, tehát én most ha *mondanám* is, nem azért *mondanám*, mert én úgy gondolom passzióból. Hanem mert ugye azt tudni kell erről az anyagról [...] (H2)

A beteg oldalán elsősorban a terápia betartásával kapcsolatos cselekvések válnak a nyelvi tevékenység tárgyává (ezt vagy azt szedje, tegye, mérje stb.), valamint a betegnek az orvos tetteire vagy a közös interakció lefolyására irányuló kérései és elvárásai. Ezek kapcsán szintén gyakran jelennek meg metapragmatikai megjegyzések, főleg a cselekvés megértésének és végrehajtásának támogatására, illetve az ezzel kapcsolatos egyezkedés elősegítésére. Például:

(15c) B: Ezt tudom szedni. De ha azt *mondja*, hogy 2x1-et kell most már szedni (H2)

A fenti reflexiókban mindeközben a társas viszonyok és szerepek nyelvi kidolgozása is megjelenik, mint a metapragmatikai nyelvhasználat egy további fontos funkciója.

3) Társas viszonyok konstruálása és kezelése

Bár az orvos-beteg interakciókban a nyelvhasználat elsődleges célja a releváns információk feltárása és közvetítése, illetve a megfelelő cselekvések elérése, ez elválaszthatatlan a résztvevők szociális valóságától, így nyelvi tevékenységük a társas viselkedés dimenziójára is kiterjed (l. 2.). Ennek a társas dimenziónak a nyelvi kidolgozásában és kezelésében is van bizonyos (bár a fentieknél kevésbé központi) szerepe a metapragmatikai reflexióknak: elsősorban az udvariasság, valamint más társas attitűdök, főleg a sajnálat, a bátorítás/együttérzés, valamint a nyomatékosítás kapcsán találunk erre példákat. Ezek a metapragmatikai reflektálás során többnyire közvetetten, a saját nyelvi tevékenység megjelenítési módján keresztül valósultak meg, többnyire explicit metapragmatikai minősítésekkel (de az udvariasságot gyakran jelezte feltételes mód is a reflektáló igében: *mondanám, kérdezném, kérném* stb.). Az alábbi megnyilatkozásokban az udvariasság (16a), a sajnálat (16b), a szolidaritást jelző öröm (16c) és a nyomatékosítás, elkötelezettség (16d) kifejezésére látunk példát:

(16a) B: Ezt majd *nagyon szépen megkérem* (...) hogy egy hónappal legyen szíves meghosszabbítani. (H2)

(16b) O: *Sajnos ez mondjuk úgy*, hogy 10-ből 1 betegnél előfordul. (H2)

(16c) O: Jó, *hálistennek*. (H3)

(16d) B: *Komolyan mondom*. (H2)

Az udvariasság megjelenítését szolgálta továbbá számos beszédaktus is: ezek eredendően metapragmatikai reflexiókként fogalmazódhattak meg (pl. *kérem szépen, szívesen, jó napot kívánok*), de a metapragmatikai tudatosság a konvencionalizálódás során elhalványult bennük, és ma már közvetlenül az udvariasság kifejezésére szolgálnak. De találunk példát arra is, hogy egy beszédaktust (pl. búcsúzás) szándékosan nem konvencionális módon fogalmaz meg az orvos, ezáltal ismét megnő a metapragmatikai tudatosság mértéke, és a metanyelvi reflexió szó szerinti jelentése kerül előtérbe, egyúttal az orvos együttérzését, biztatását fejezve ki:

(16e) O: *Fájdalommentes napokat kívánok.* (F12)

4) Az érzelmek kifejezése és nyelvi kezelése a metapragmatikai reflexiók segítségével

Végül ki kell emelni az érzelmek nyelvi kifejezésének és kezelésének területét is, amely az orvos-beteg interakciók nehezen elemezhető, de nagy jelentőségű dimenzióját alkotja. Az érzelmek nyelvi kifejezése és társas kezelése sok kérdést vet fel, amelyekre itt csak utalni tudunk: szorosan összefügg például ez a dimenzió a tudással, összekapcsolódik a társas viszonyokkal és attitűdökkel is; továbbá az érzelmekre és belső állapotokra vonatkozó nyelvhasználat nagy része metakognitív és reflektív jellegű, de nem feltétlenül metapragmatikai. Itt annyit emelünk ki, hogy ez a terület is nagyon fontos a gyógyítás során, ebben a nyelv szintén meghatározó szerepet játszik, és az érzelmek feltárásának, kifejezésének vagy kezelésének nyelvi megvalósítására, segítségére (pl. félelem, sajnálat, együttérzés, bátorítás, biztatás) is megjelenhetnek metapragmatikai reflexiók. Például:

(17a) O: Ne féljen tőle, *könyörgöm.* (H9)

(17b) O: De *szörnyű* egyébként. Én *tényleg azt mondom, hogy* (H2)

(17c) B: *Nem tudom*, mikor doktor úr [...] én már nem szeretném. (H7)

(17d) O: *Bízunk, bízunk benne.* (H10)

A metapragmatikai reflexiók funkcióinak rövid áttekintése bemutatta azokat a legfontosabb feladatokat, amelyeket ezek a vizsgált orvos-beteg interakcióban leggyakrabban betöltöttek. Bár az elemzés nem teljes körű, a fő jellemzők feltárása és a fenti példák is alátámasztják, hogy a metapragmatikai reflexiók többféle lényeges szerepet is betölthetnek ezekben a diskurzusokban, szorosan illeszkedve az orvos-beteg kommunikáció speciális feladataihoz és céljaihoz.

5. Összegzés, kitekintés

Kutatásunkban prototipikus orvos-beteg interakciók (házi- és fogorvosi rendelések) diskurzusában megvalósuló metapragmatikai reflexiók jellemző típusait mutattuk be, azok tárgya (irányulása) és funkciója szerint. Az elemzésből kitűnt, hogy a vizsgált diskurzustípusban mind az orvos, mind a betegek részéről számos különböző jellegű metapragmatikai reflexió jelent meg, amelyek az orvos-beteg interakciókban megvalósuló nyelvi tevékenység különböző részleteire vonatkoztak, és ezen keresztül különféle funkciókat tölthettek be a diskurzusban. Használatuk, szerepük négy fő területhez kapcsolódott: az információkövetítés

és a tudás, a cselekvések koordinálása, a társas viszonyok és az érzelmek kezelése területéhez, illetve az ezek kapcsán jellemző cselekvések és tevékenységek nyelvi megvalósításához (pl. közös döntés, együttműködés, megértés, információátadás, információkérés, javaslat stb.) vagy az ahhoz kapcsolódó társas egyezkedéshez. Ezekkel összefüggésben gyakoriak voltak a közvetlen nyelvi tevékenységre, a megértésre és a közös jelentéslétrehozás folyamatára, a figyelem irányulására, működésére, a nyelvi megformáltság módjára és a diskurzus szervezésére, lefolyására vonatkozó, illetve az azt segítő utalások. Megjelent továbbá a más diskurzusokra való hivatkozás és az önidézés, valamint a tudásra és gondolkodásra, továbbá más belső állapotokra, érzésekre és érzelmekre való reflektálás számos példája. Az is megmutatkozott, hogy a metapragmatikai reflexiók szoros kapcsolatban állnak a beszédaktusokkal, vagyis jellegzetes cselekvésként értelmezett megnyilatkozásokkal. Továbbá az anyag tanulása szerint a nyelvi és nem nyelvi aktusok átfedései is megfigyelhetők voltak. A vizsgálat arra is rávilágított, hogy az interakció nem nyelvi dimenziójához tartozó cselekvések nyelvi kidolgozása, a metapragmatikai reflexiók egyfajta határeseteként, szintén fontos szerepet kaphat a vizsgált diskurzusokban, elsősorban a társas viszonyok megteremtésében, valamint a közös tudás létrehozásában.

Az adatok elemzése során több olyan megállapítást is tettünk, amelyek bemutatására jelen tanulmányban nem volt mód, de szintén lényegesek a metapragmatikai tudatosság nyelvi jelzéseire vonatkozóan. Ezek közül kiemelhető a metapragmatikai reflexiók nyelvi megformálásának kérdésköre, az ezekben megjelenő nézőpontviszonyok, az explicités és implicités mértéke és megvalósulásai, vagy az ezekben használt fogalmakkal előhívott fogalmi sémák és ezek szerepe a társas viszonyok és tevékenység konstruálásában és a betegség/gyógyítás/gyógyulás folyamatának kognitív feldolgozásában. A metapragmatikai jelzések nyelvi konstrukciótípusainak elemzése is fontos része kutatásunknak (l. kutatási kérdések), amelyet egy következő tanulmányban mutatunk be részletesen.

Irodalom

- Austin, John L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balint, Michael 1957. *The doctor, his patient and the illness*. London: Pittman.
- Bangerter, Adrian – Clark, Herbert H. 2003. Navigating joint projects with dialogue. *Cognitive Science* 27: 195–225.
- Bigi, Sarah 2016. *Communicating (with) care. A linguistic approach to the study of doctor-patient interactions*. Amsterdam, Berlin, Washington: IOS.

- Boronkai, Dóra 2013. A konverzációelemzés alkalmazása az orvos-beteg kommunikáció kutatásában. In: *Szaknyelvi regiszterek és használati színterek*. Pécs: XIII. SZOKOE Szaknyelvi Konferencia. 17–34.
- Bublitz, Wolfram – Hübler, Axel 2007. (eds). *Metapragmatics in use*. Amsterdam: Benjamins.
- Caffi, Claudia 1994. Metapragmatics. In: Ronald E. Asher – James M.Y. Simpson (eds.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Pergamon Press.
- Clark, Herbert C. 1996. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Croft, William 2003. *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press. 2. Ed.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evan, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Domonkosi Ágnes 2019. A kutatástól a tanácsadásig, az illetmantól az addatig – diskurzusok a nyelvi kapcsolattartásról. *Filológia.hu* 10/1–2: 77–85.
- Csiszárík Katalin – Domonkosi Ágnes 2018. A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében. *Acta Universitas de Carolo Eszterházy Nominatae XLIV*. (Sectio Linguistica Hungarica). 109–128.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Engel, George L. 1977. The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science* 196: 129–136.
- Fogarasi, Katalin 2012. *Limited assessability of soft tissue injuries. Contrastive terminological analyses of Hungarian, Austrian and German medical diagnostic reports*. Pécs (PhD Diss.)
- Halász Renáta – Kárpáti Eszter – Eklics Kata – Koppán Ágnes 2018. A betegközpontú szemlélet mint érték megjelenése a magyar orvosi szaknyelvoktatásban. In: Besznyák Rita (szerk.): *Tudásmegosztás, értékközvetítés, digitalizáció – trendek a szaknyelvoktatásban és -kutatásban*. (Porta Lingua 2018) Budapest: SZOKOE. 237–248.

- Hámori Ágnes 2008. A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.* 161–201.
- Hámori Ágnes 2009. Az ikonikusság néhány jelensége a beszédaktusokban. In: Balázs Géza – Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában.* Semiotica Agriensis 6. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Eger: Líceum Kiadó, Eger. 114–120.
- Hámori Ágnes 2019. A metanyelvi és metapragmatikai tudatosság óvodáskorban: 6 éves gyermekek társalgásainak metapragmatikai elemzése. In: Bóna Judit – Horváth Viktória (szerk.): *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után.* Budapest: Eötvös Kiadó. Megjelenés alatt.
- Heritage, John – Maynard, Douglas W. (eds.) 2006. *Communication in medical care. Interaction between primary care physicians and patients.* Cambridge: CUP.
- Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasinski, Dariusz (eds.) 2004. *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives.* Berlin: De Gruyter.
- Kárpáti Eszter 2015. Az orvosi nyelvhasználat szerepéről. In: Gecső, Tamás – Sárdi, Csilla (szerk.): *Nyelv, kultúra, társadalom.* Székesfehérvár: KJF – Budapest: Tinta Könyvkiadó. 119–125.
- Koerfer, Armin – Albus, Christian (Hrsg.) 2018. *Kommunikative Kompetenz in der Medizin. Ein Lehrbuch zur Theorie, Didaktik, Praxis und Evaluation der ärztlichen Gesprächsführung.* Göttingen: Verlag für Gesprächsforschung.
- Kráncz Rita 2015. *Kórházpedagógus tanóráinak interakciós vizsgálata.* Pécs: PTE. (Disszertáció)
- Kráncz Rita – Sárkány Lőrinc Anita – Hambuchné Kőhalmi Anikó 2018. Kommunikatív funkciók vizsgálata gasztroenterológus-beteg párbeszédekben. In: Besznay, Rita (szerk.): *Tudásmegosztás, értékközvetítés, digitalizáció – trendek a szaknyelvoktatásban és -kutatásban.* (Porta Lingua 2018) Budapest: SZOKOE. 399–410.
- Kuna Ágnes 2016a. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozón. Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140: 316–332.
- Kuna Ágnes 2016b. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közelítés nyelvi stratégiái az orvos-beteg találkozón. *Magyar Orvosi Nyelv* 16(2): 75–80.
- Kuna Ágnes 2019. A változás szintjei az orvos-beteg kommunikációban és kutatásában. *Magyar Nyelvőr* 143/4. Megjelenés alatt.

- Kuna Ágnes – Kaló Zsuzsa 2014. Az orvos-beteg kommunikáció a családorvosi gyakorlatban. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Budapest: Éghajlat Könyvkiadó. 117–130.
- Kuna Ágnes – Ludányi Zsófia 2018. Terminológiai elvek az orvosi szaknyelvben és a gyógyító kommunikációban. Problémák, tendenciák, ideológiák. In: Fóris Ágota – Bölszkei Andrea (szerk.): *Terminológiasztratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. Budapest: L' Harmattan, Magyar Nyelvstratégiai Intézet. 120–139.
- Laczko Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutatás* 23: 120–132.
- Ludányi Zsófia forthc. Language ideologies in contemporary Hungarian organized medical language management. In: *Proceedings of the 2th International Conference on Sociolinguistics*.
- Menz, Florian 2011. Doctor-patient communication. In: Wodak, Ruth – Johnstone, Barbara – Kerswill, Paul (eds.): *The Sage Handbook of Sociolinguistics*. Los Angeles, California: SAGE. 330–344.
- Németh Luca Anna – Kádár Zoltán Dániel – Haugh, Michael 2016: Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu* 1–4: 4–27.
- Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel – Jefferson, Gail 1974. A simplest systematics for the organization of turn taking in conversation. *Language* 50: 696–735.
- Sárányiné Lőrinc Anita 2015. *A családorvos – akut beteg kommunikáció nyelvészeti vonatkozásai*. Pécs: PTE. (Disszertáció)
- Silverstein, Michael 1993. Metapragmatic discourse and metapragmatic function. In: Lucy, John A. – Lucy, Lucy A. (eds.): *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skordai Anna 2019. *Ön- és tudásrepresentáció a fogorvosi kommunikációban*. Budapest: KRE. (OTDK-dolgozat).
- Spranz-Fogasy, Thomas – Becker, Maria – Menz, Florian – Nowak, Peter 2014. *Literatur zur Medizinischen Kommunikation*. (<https://ids-pub.bsz-bw.de/frontdoor/index/index/docId/5071>; letöltés: 2019. 04. 21.)

- Szabó Gergely 2019. „Mit mixingolod itt a lengvidzseket?” – Amerikai magyar iskolák osztálytermi interakcióinak szociolingvisztikai vizsgálata. In: *A 20. Élőnyelvi Konferencia előadásainak tanulmányai*. Megjelenés alatt.
- Li, Shuangyu – Said, Fatma – O'Neill, Bernadette – Ancarno, Clyde – Niksic, Maja 2016. Using linguistic methods in clinical communication education. *Medical Education*. (<https://www.mededpublish.org/manuscripts/617>, letöltés: 2019.02. 22.)
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 617–621.
- Tátrai, Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai, Szilárd – Csontos, Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56(4): 441–468.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Udvardi, Anna 2019. The role of linguistics in improving the evidence base of healthcare communication. *Patient Education and Counseling* 102(2): 388–393.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London/NY/Sydney/Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10(4): 439–456.

LACZKÓ KRISZTINA

A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője*

Absztrakt

A tanulmány a mutató névmási diskurzusdeixis műveletét vizsgálja a társas kognitív pragmatika kiindulópontjából (vö. Croft 2009; Tomasello 2003; Sinha 2014; Tátrai 2017). A központi kérdés az, hogy a mutató névmások jellegzetes diskurzusdeiktikus kifejezésekként hogyan valósítják meg a kontextusfüggő viszonyítási pontok kijelölését az együttesen megfigyelt referenciális jelenetek feldolgozásához. A diskurzusdeixis (vö. Levinson 1983, 2004; Marmaridou 2000; Tátrai 2017) a diskurzust tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkező entitásként teszi hozzáférhetővé, így ezek a kifejezések metaforikusan a tér- és az időjelölés lehetőségeit használják ki. Megvalósulásai egyben a metapragmatikai tudatosság (vö. Verschueren 1999, 2004; Tátrai 2006, 2017) jelzéseinak is tekinthetők. Ennek egyik jellegzetes formája a magyarban a palatális mutató névmás, önálló és kifejtő használatban. Az empirikus vizsgálathoz két számítógép közvetítette műfajt: az úgynevezett tematikusan kötetlen és a tematikusan kötött topikot alkalmaztam. Két azonos nagyságú mintában kvalitatív jellemzők alapján elemeztem a mutató névmási diskurzusdeixiseket. Az empirikus vizsgálat egyrészt a diskurzusdeixis névmási típusait és működési mintázatát kíséri meg feltárni, másrészt a két minta közötti aránybeli különbségeket mutatja ki. A metapragmatikai tudatosság mértéke ugyanis eltérő lehet a különböző diskurzusokban, továbbá a metapragmatikai jelzések szemantikai kidolgozottsága is jellemzi a diskurzustípusokat. A két számítógép közvetítette diskurzustípusban a névmási diskurzusdeixis működése az irány, az önálló és a kifejtő névmáshasználat arányának tekintetében, valamint a mintázat vonatkozásában műfajspecifikus vonásokat mutat.

* A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) pályázata támogatta. Köszönettel tartozom Tátrai Szilárdnak a tanulmányhoz fűzött hasznos tanácsaiért.

Kulcsszavak: diskurzusdeixis, metapragmatikai tudatosság, metapragmatikai jelzés, palatális mutató névmás, anaforikus és kataforikus irány, mintázat, számítógép közvetítette diskurzusok

1. Bevezetés

Az elemzés fókuszában a diskurzusdeixis egyik sajátos és gyakori magyar nyelvi megvalósulási formája, a palatális mutató névmás áll. A magyar mutató névmási rendszer a maga komplex és nagyszámú kifejezőeszközével ikonikusan absztrahálja a teret: a magas hangrendű formák a közelség, a mély hangrendűek a távolság kategóriáját jelölik prototipikusan a geszturális, azon belül pedig a központi helyet elfoglaló térdeixis műveletében. A diskurzusok referenciális jelenetének konstruálásában azonban alapvető megoszlás mutatkozik a mutató névmások referenciális működésének a tekintetében: a kontextusfüggő kiindulópontot érvényesítve a magas hangrendűek jellemzően a diskurzusdeixis műveletének a profilálásában játszanak szerepet, a mély hangrendűek pedig tipikusan a koreferenciális összefüggőség jelölésének, azon belül az anaforának jellegzetes névmási eszközei.¹ Az empirikus vizsgálat egyrészt a névmási diskurzusdeixis működésének alapvető formáit, illetőleg mintázatát kíséri meg feltárni a két mintán, másrészt a két minta közötti aránybeli különbségeket mutatja meg a műfajspecifikus jellemzők feltárásának a céljából. Mindezt abból a kiindulópontból, hogy a metapragmatikai tudatosság mértéke eltérő lehet a különböző diskurzusokban, illetve a metapragmatikai jelzések szemantikai kidolgozottsága is jellemzi a diskurzustípusokat, így ez megmutatkozhat a disurzusdeixisként működő névmások használatában is. Feltételezésem az, hogy mindkét diskurzustípus kiaknázza a névmással megvalósuló, a diskurzustérben történő tájékozódás lehetőségét, a spontán írott dialógusokban a névmási diskurzusdeixis metapragmatikai működése alapvetően kisebb számban jelenik meg, mint a tervezettebb narratív szövegekben, ezen belül viszont az úgynevezett szerkezetes-kifejtő névmáshasználat (*ez a könyv*) számszerűen felülmúlja a tervezettebb narratív szövegeket, amelyekre a diskurzusdeixis önálló névmáshasználata (*ez, így itt*) lesz inkább a jellemző, és ez a két diskurzustípus spontenititásának a mértékével függ össze. Továbbá feltételezem, hogy különbséget tapasztalhatunk a diskurzustérben a névmás anaforikus és a kataforikus irányának a megoszlását tekintve is: a tervezettebb narratívákban nagyobb számban fognak a mentálisan nagyobb feldolgozási erőfeszítéssel járó kataforikus megvalósulások előfordulni.

¹ A deixis és koreferencia összefüggéséről l. Laczkó–Tátrai 2012; Tátrai 2017: 956–958.

A tanulmány felépítése a következő. Elsőként az elméleti háttérfeltevéseket mutatom be a diszkurzív modell keretében (2.). Ezután a deixis műveletén belül a diskurzusdeixis (2.1.) lényegi működését foglalom össze, majd átfogóan kitérek a metapragmatikai tudatosság jelenségére, valamint jelzéseinek a legfőbb jellemzőire (2.2.), majd bemutatom a magyar mutató névmási rendszer alapvető felépítését és funkcióit (2.3.). A nyelvi minta és az elemzés szempontjainak az ismertetése (3.) után az eredményeket (4.) összegzem. A tanulmányt végül konklúzió és kitekintés (5.) zárja.

2. Az elméleti keret: a diszkurzív modell

A funkcionális-kognitív pragmatikai kiindulópontot a következő alapvető jellemzők mentén értelmezem: ez a szemlélet a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit együttesen, egymásra vonatkoztatva láttatja, a nyelvhasználatot társas megismerő tevékenységként írja le, és a különböző kontextuális körülmények között zajló dinamikus jelentésképzés problémáját helyezi a középpontba (Croft 2009; Tomasello 2003; Sinha 2014; Tátrai 2011, 2017). Ennek keretében a diszkurzív modell részei és összefüggései a következőképpen ragadhatók meg: a közös figyelmi jelenet résztvevői, a megnyilatkozók és a befogadók – valamelyik természetes nyelv (vagy nyelvek) közegében – interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá azoknak a referenciális jeleneteknek az interszubjektív megkonstruálásához, amelyekkel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg (vö. Laczkó–Tátrai 2012: 234 is). A közös figyelmi jelenet tényezői eszerint a következők: a beszélő és a hallgató, akik részt vesznek a közös figyelemirányítási aktusban, amelynek során egymást mentális ágensként tételezve, a résztvevői szerepviszonyokat és cselekedeteket feldolgozva teremtenek kapcsolatot egymással. A nyelvi szimbólumok a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi konstruálásának különböző lehetőségeit teremtik meg úgy, hogy egyfelől leképezik a fogalmilag különféleképpen megkonstruált tapasztalatokat, másfelől kezdeményezik is a tapasztalatok különböző fogalmi konstruálásait (részletesen l. Tátrai 2017, a kontextualizációval összefüggésben Tátrai 2019;² továbbá Tolcsvai Nagy 2001, 2017a).

Az alapvető kérdések ebből kiindulva az alábbiak szerint fogalmazhatók meg. Honnan és hogyan konstruálódik meg a résztvevők konceptuálisan feldolgozható (i) fizikai világa (ez a tér- és időviszonyokat jelenti elsődlegesen), (ii) társas világa (ez a személyközi viszonyok leképeződését jelenti), valamint

² Tátrai 2019-et l. ebben a kötetben.

(iii) a szereplők mentális világa – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, vélemeivel, érzelmeivel) együtt? (Vö. Tátrai 2011: 174–175, 2019; illetve Laczkó–Tátrai 2017: 52–53).

2.1. A *diskurzusdeixis művelete*

Ebben a keretben a deixis (vö. előzményként Levinson 1983, 2004; továbbá Laczkó 2006, 2008, 2010; Tátrai 2011, 2017; az episztemikus lehorgonyzással összefüggésben: Brisard 2002; Langacker 2002) olyan nyelvi műveletként határozható meg, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, tehát azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásából származnak. A kontextusfüggő viszonyítási pontok alapvető kiindulási pontja a bühleri origó, azaz a deiktikus centrum, amely az *én*, *itt* és *most* sematikus tényezőkkel határozható meg. Ennek alapján tehát a deiktikus kifejezések tér-, idő-, társas- és jellemzően ez utóbbin belül attitűddeiktikus műveleteket valószínűsítanak meg. A tér-, idő- és társasdeixis kategóriája prototipikusan a geszturális deixissel valósul meg, amikor is szükség van arra, hogy a közös figyelmi jelenet résztvevői egy térben és időben legyenek, és elsődlegesen a vizuális reprezentáció révén működtetik a rámutatás és lehorgonyzás műveletét a dinamikus jelentésképzés folyamatában. Másképp fogalmazva a prototipikus deiktikus elemek alkalmazásba vétele „tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között”, továbbá sikeres referenciális értelmezésük „megköveteli a résztvevők fizikai és társas világából származó ismereteket” (Tátrai 2017: 960).

A deixisnek azonban nemcsak geszturális megvalósulása van, hanem szimbolikus is (vö. Fillmore 1975; Tátrai 2017: 955), amely egyfajta összefüggőséget mutat a diskurzusdeixissel. A szimbolikus deixis esetében a deiktikus kifejezések ugyanis jellemzően nem a közvetlen interakció feltételei között alakulnak ki, és ez azt jelenti, hogy a résztvevőknek nincs lehetőségük a megnyilatkozás fizikai körülményeiről, elsősorban a térvizonyokról közvetlen érzékszervi reprezentációval tájékozódni (ilyen pl. a telefonálás vagy az internet közvetítette kommunikáció³).

³ Az internet közvetítette kommunikációban az internetes beszédhelyzet közös figyelmi jelene alapvetően a virtuális tér ismeretét és feldolgozását kívánja meg, így ezeket a szimbolikus deiktikus működéseket virtuális deixiseknek nevezhetjük. Az internet által kialakított közvetett interakciókban a résztvevőknek egymás fizikai teréről nincs közös érzékszervi reprezentációjuk, így csak azok a megvalósulások realizálódhatnak, amelyek önmagukban, gesztusok nélkül képesek a deiktikus működést kialakítani. A téri deiktikus elemek közül például az *itt* azért működtethető, mert ha pontos ismerete a befogadónak nincs is a beszélő konkrét térbeli elhelyezkedéséről, azt tudja, hogy a beszélő aktuális tartózkodási pontjáról van szó, tehát arról

Míg az időviszonyok és a társas viszonyok önmagukban, gesztusok nélkül is meg tudják valósítani a sikeres referenciális azonosítást, addig a beszédhelyzet térbeli referenciáinak azonosítása alapvetően megköveteli a közös, elsősorba vizuális reprezentációt és a gesztushasználatot, azaz megvalósul a beszélői centrumból a térbeli és időbeli kontiguitás.⁴ A geszturális és szimbolikus deixis alapvető különbségét tehát az adja, hogy a kontextusfüggő viszonyítási pontok feldolgozása hogyan történik az érzékelésen alapuló reprezentáció során.

Szimbolikusnak tételezhetők a fentiek értelmében az olyan deiktikus kifejezések is, amelyek a DISKURZUS TÉR, valamint a DISKURZUS IDŐ metaforát kiaknázva olyan nyelvi műveletként működnek, amely az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire, reflexíven ennek nyelvi megformáltságára, a diskurzus szervezésére vagy lefolyására mutatnak rá. A diskurzusdeixis (vö. Levinson 1983, 2004; Marmaridou 2000; Laczkó 2008, 2010; Tátrai 2011, 2017)⁵ tehát magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává, így téve lehetővé a diskurzusban történő kontextusfüggő tájékozódást, amely a diskurzus térbeli és/vagy időbeli aspektusát emeli ki, azaz a diskurzust térbeli és időbeli entitásként teszi hozzáférhetővé a térdeixis → idődeixis → diskurzusdeixis séma mentén (vö. Tátrai 2017, a példa innen idézve: 954).⁶ Például:

a helyről, ahol a megnyilatkozás idején éppen tartózkodik, például: *Itt esik az eső. Nálatok mi van?*

⁴ Egyfajta átmenetként tapasztalható a térdeixis a geszturális és a szimbolikus használat között, ha a résztvevők például a térképen, egy fényképen vagy a televízió képernyőjén alkalmazzák a deixis műveletét, hiszen a téri rámutatáskor nem a beszédhelyzet terében történik a kijelölés és az azonosítás, hanem egy közösen feldolgozott a beszédhelyzet terétől eltérő térben, amelyet a térkép vagy a képernyő reprezentál.

⁵ Halliday–Hasan (1976) exoforikus és endoforikus használatot különít el, az első a szövegen kívülre utaló használat, a második a szövegen belülre utaló használat, azaz a diskurzusdeixis (vö. még Bencze 1996; Tolcsvai Nagy 2001 is).

⁶ A tipikus szimbolikus és a diskurzusdeixis alkalmazásba vétele között nem húzható éles határ. Ugyanis akkor, ha a résztvevők ugyanabban a fizikai térben és időben vannak, ám a deixis művelete nem az őket körülvevő tér perceptuális feldolgozásából származik, hanem a közösen megtapasztalt, időben korábbi tér- és időviszonyok mentén egy közös tudássémára vonatkozik, amely olyan tapasztalatból ered, amely még aktív a résztvevők memóriájában, akkor az erre történő rámutatás átmenetként értelmezhető, jól lehet szimbolikus használat alapvetően, de a diskurzus szerveződése felé is mutat a közös tudássémák mozgósítása okán. Például egy közösen megtekintett kiállítás után, amely több eseményt és statikus reprezentációbeli tapasztalatot is együttesen feltételez, hazafelé tartva ennek a komplex esemény-szerkezetnek a tárgyiasításával is történhet névmási deixis: *Ez nagyon szép volt.* Az efféle szimbolikus használat pedig alapvetően az eseménydeixisen alapul (vö. Laczkó 2010, 2012, 2014), amely geszturális jellegű ugyan, a közös fizikai térben, a beszédesemény idejében alkalmazzák a résztvevők a deiktikus műveletet, ám nem egy statikus entitásra, annak valamilyen jellegzetes tulajdonságára stb. történik a rámutatás, hanem magára a komplex eseményre. Például egy lángokban álló ház előtt: *Ez rettenetes.*

(1) *Erre később* még visszatérünk.

Az (1)-ben található *erre* mutató névmás a diskurzus egy korábbi szakaszára vonatkozik, tehát anaforikusan visszamutat a megelőző részre, elsődlegesen a diskurzust térbeli entitásként profilálva, a deiktikus műveletet előtérbe helyezve, a *később* pedig a diskurzus következő részére mutat rá kataforikusan, a diskurzust időbeli entitásként profilálva, ugyancsak a deiktikus művelettel az előtérben. A szövegtéren belül térben és időben, a diskurzus lezajlásának megfelelően közeliként konceptualizált diskurzusrészekre irányjelöléssel történik a rámutatás, amelynek kiindulópontja az a hely és időpont, ahol a beszélő a diskurzus létrehozásakor éppen tart.

Amellett, hogy jellegzetesen, szemantikailag kidolgozottan is működtetünk diskurzusdeiktikus kifejezéseket, különösen tervezett, írott nyelvi regiszterekhez tartozó műfajokban, például esszében, tudományos prózában stb., amelyekben jellemző szerkezetekkel valósul meg a diskurzustérben történő tájékozódás (az alábbi részben, a következő fejezetben, a fenti megállapítások, az előző példa stb.), fontos kifejezőeszközei a diskurzusdeixisnek a magas hangrendű mutató névmások. A névmás deszemantizáltabb jellegéből következően ezt a műveletet árnyaltan, a szemantikai kidolgozás szempontjából többféleképpen képes megvalósítani. Például:⁷

- (2) *Ez a történet* állítólag a rádióban is elhangzott, lehet, de *ennek* a hitelességéért nem kezeskedem!
- (3) És olyan szép neve van: Bugyuló tér :)))) Van *ilyen* szó egyáltalán?

A (2)-ben az első diskurzusdeiktikus kifejezés kataforikus, a posztcedense a későbbiekben reprezentált történet a maga komplex általános és értelemszerkezetével, amelyet konceptuálisan a *történet* főnév jelöl meg úgy reprezentálva statikus entitásként, hogy közben a képzővel (-et) kompozitumszerkezetként megjelenő igei rész (*történik*) megőrzi a dinamikus jellegét is. A névmás szerepe a szövegtérben való tájékozódás elősegítése, az elkövetkezendő történetre való rámutatás. Az *ennek* névmás önállóan, főnévi reprezentáció nélkül, visszamutat a megelőző diskurzusrészletre, azaz a rádióban való elhangzás tényére (illetőleg az *állítólag* módosítószó jelenléte okán, amely beszélőiattitűd-jelölő, ennek

A diskurzusdeixis a diskurzustérben történő tájékozódást megvalósító műveletként a fentiekől eltérően metapragmatikai jelzés alapvetően a jellegzetes szimbolikus működésen belül.

⁷ A (2)-től a példák az elemzett mintákból származnak, eredeti helyesírással közlöm őket.

a ténynek a kérdésességére). A nominális névmás önmagában a megelőző diskurzusrészt tartalmilag is reprezentálja ugyancsak statikus entitásként megjelenítve. A (3)-ban anaforikusan a megelőző megnyilatkozás egyetlen elemét, a tulajdonnévi részt jeleníti meg koreferenciálisan a szó főnév, tehát főnévi antecedenssel rendelkezik (a *Bugyuló* egy szó), az *ilyen* névmás pedig a diskurzus konstruálására vonatkozó jelzés, a konstruálás módját profilálja anaforikusan. (A mutató névmás kifejtő és önálló használatát lásd a 2.3. pontban is.)

Diskurzus szerveződésére történő rámutatások, ahogy a fenti példákból is látszik, metapragmatikai jelzéseknek is tekinthetők, hiszen a diskurzus szerveződésének valamilyen aspektusát profilálják a diskurzustéren belüli rámutatással, a diskurzustér térbeli és időbeli viszonyainak mint kontextusfüggő kiindulópontoknak a feldolgozásával.

2.2. A metapragmatikai tudatosság

A metapragmatikai tudatosság alapvetően a diskurzus résztvevőinek reflexív viszonyulását jelöli a nyelvi tevékenységhez, illetve az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzéshez (Verschueren 1999, 2004; Tátrai 2006, 2017; Hátori 2009, 2019). Az éppen megnyilatkozó személyek tehát reflektálhatnak a diskurzus szerveződésére, továbbá reflexió tárgyává tehetik a saját, a másik (illetőleg az egyéb harmadik személyek) megnyilatkozóit, illetve befogadói tevékenységét is. Ez azt jelenti, hogy a résztvevők képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi reprezentációkhoz és a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz (Tátrai 2017: 1046). A metapragmatikai tudatosság fogalmát tehát alapvetően a nyelvi tevékenységre történő reflexióként értelmezem, a 'valaki valakinek a figyelmét valamire irányítja' séma mentén, tehát a metapragmatikai tudatosság kiaknázásában a valaki beszél, és ezt valaki befogadja, követi a figyelmével, közös figyelembeli jelenethez kapcsolódó alapvető reflexiókat, valamint a referenciális jelenetre, annak létrehozására, az abban történő tájékozódásra vonatkozó reflexiókat tekintem ide tartozó jelenségeknek.

Árnyaltabban a metapragmatikai reflexiók főbb típusai aszerint, hogy a közös figyelemirányítás és -irányulás aktusában mi az, ami erőteljesebben profilálódik, a következőképpen összegezhetők (Hátori–Kuna 2019 alapján, jelen kötetben):

- (i) a közvetlen nyelvi tevékenységre történő reflektálás (valaki beszél, a másik befogadja, azaz a közös figyelemirányítási aktusra magára történik a reflektálás, a prototipikus igei megvalósulásokkal illusztrálva: *mond, hallgat*);

- (ii) a megértésre és a közös jelentésképzésre történő reflektálás (az éppen zajló beszédtevékenységre vonatkozó tudati sémák profilálódnak: *ért, felfog*);
- (iii) a figyelem irányulására, működésére történő reflektálás (*figyel*);
- (iv) a tudásra, gondolkodásra történő reflektálás, a tudássémakra vonatkozó reflexiók (*tud*);
- (v) a diskurzusra, a diskurzus szervezésére és lefolyására, nyelvi megformáltságára történő utalások, amelyek jellegzetesen a diskurzusdeiktikus elemek.⁸

Az első négy kategória a közös figyelmi jelenethez, a résztvevők beszéd- és mentális-kognitív tevékenységeihez kötődő működést reprezentálja, míg az ötödik a referenciális jelenetre, annak szerveződésére, a diskurzusban történő tájékozódásra reflektál. Az első négy főbb kategória esetében a megnyilatkozó reflektálhat a saját vagy a befogadó közvetlen nyelvi tevékenységére, figyelemirányítására vagy -irányulására, megértési vagy más kognitív folyamataira. Például egy mondasíge egyes szám második személyben a beszélő részéről jelezheti például azt, hogy a tudatosság szubjektumát áthelyezi saját magáról a hallgatóra, vagyis a hallgatóhoz kapcsolja az aktív tudatosságot (Sanders–Spooren 1997; Tolcsvai Nagy 2017a: 306; Tátrai 2017: 941).

A fent elkülönített kategóriák sokszor komplexen, együttesen jelentkeznek a diskurzus dinamikus konstruálása során, még az (i)–(iv) is együtt jelenhet meg az (v)-tel. Például:

(4) Mit jelent mindez?

A (4) példában a rövid megnyilatkozás szubjektivizáltan, a résztvevői szerepek lehorgonyzása nélkül a megértésre vonatkozó reflexióként azt profilálja, hogy a korábban elhangzottak (amelyre anaforikusan a *mindez* névmási elem diskurzusdeixisként reflektál) nem voltak teljes mértékben érthetőek a befogadó számára. A megértés művelete alapvetően a diskurzusrészletre vonatkozik, annak a megértéséről vagy meg nem értéséről van szó, miközben a hallgatói mentális tevékenység reflektálódik elsődlegesen.

⁸ Hámori–Kuna 2019 további kategóriáit kevésbé tipikus metapragmatikai jelölésük miatt ebben a dolgozatban most mellőzöm. Ezek a következők: más diskurzusokra való hivatkozás, önidézés; belső állapotokra, érzésekre, érzelmekre való reflektálás; beszédaktusok; nyelvi és nem nyelvi aktusok átfedései. Továbbá azt a kategóriát, amely a nyelvi megformáltságra vonatkozó jelölőket tartalmazza, én a diskurzus-szervező jelzésekhez kapcsolom, elismerve ezen a nagyobb kategórián belül a további árnyalási lehetőségeket.

Az éppen folyó nyelvi tevékenységre, a beszélők nyelvi választásaira vonatkozó reflexív viszonyulás tehát tipikusan a közös figyelmi jelenetekhez kötődik, prototípusaként az (i) kategória, a közvetlen nyelvi tevékenység jelölhető meg mint alapkiindulás ('beszél és hallgat', 'közöl és befogad'), a prototípuselvű kategorizáció alapján pedig az (v) kategória tartható a legkevésbé jellegzetesnek, hiszen a referenciális jelenet szerveződésére vonatkozó reflexív tevékenység jellegzetesen a diskurzusdeixissel valósul meg, amely pedig már a koreferenciával mutat rokonságot. Ezek a reflexív viszonyulások a nyelvhasználatban is nyomokat hagynak. Ezeket a nyelvi nyomokat metapragmatikai jelzéseknek nevezzük (vö. Tátrai 2017: 1046), amelyek lehetnek nyelvileg kifejtettek és lehorgonyzottak erős szemantikai kidolgozással, és lehetnek erősen deszemantizáltak pusztán diskurzuspartikulákkal (pl. *hát, nos, na*) jelölve, amelyek sematikusán ugyancsak a diskurzustérben tájékozódást valószínűsítik meg, a két szélső szemantikai típus között pedig kontinuum átmenetet érzékelhetünk, amelyet éppen a mutató névmások képviselnek (vö. Laczkó–Tátrai 2015-öt is). Nézzünk erre néhány példát:

- (5) ezt nehéz lesz szavakban visszaadni, de megpróbálom
- (6) ilyen marhaságot még nem hallottam
- (7) na szóval ezt figyeljétek
- (8) szerintem erről jó tudni, jönnek néha vészterhes idők
- (9) Logikus, nem?

Az (5) és a (6) példák a beszélő nyelvi tevékenységére történő, nyelvileg kifejtett, szemantikailag kidolgozott, objektívaltán lehorgonyzott reflexiók. Az (5) a megnyilatkozó beszélésére (pontosabban itt annak megkísérlésére) utal, a diskurzusban előre is mutatva, hiszen a későbbi történetelmésésre vonatkozik a reflexió. A (6) a beszélői befogadásra vonatkozóan a közös figyelmi jelenetben a korábbi beszélői tevékenységre irányul. Mindkét példa tehát a közvetlen nyelvi tevékenységre reflektál. Ugyanígy a (7) is nyelvileg kifejtett és szemantikailag kidolgozott, a diskurzus későbbi dinamikus alakulását jelző megvalósulás, típusát tekintve azonban a hallgatói figyelemirányulásra vonatkozik, míg a (8) szubjektívaltán, lehorgonyzás nélkül, a korábbi figyelemirányítási aktus vonatkozásában a tudásra, gondolkodásra történő reflexióra példa. A (10)-ben ugyancsak a tudás és gondolkodás sémájában, szubjektívaltán, szemantikailag kidolgozottan, de nyelvileg hiányosabb formában reprezentálódik a beszélői tevékenység és

a diskurzus tartalmi szerveződésére vonatkozó reflexió. A (7)-ben megjelenő *no* és *szóval* elemek mint diskurzusszervező partikulák (vö. pl. Dér 2009, 2010) ugyancsak a metapragmatikai tudatosság jelzései: a diskurzus lefolyására, szerkezetére vonatkozó, teljes mértékben deszematizált jelölők. A (8)-ban az egyes szám első személyű *szerintem* beszélőattitűd-jelölőként az aktuális beszélő tudati folyamatát, a közöltekhez való szubjektív viszonyulását teszi jelöltté, azaz a megnyilatkozási perspektívát teszi explicitté (vö. Kugler 2013; Tátrai 2017).

Az (5)–(8) példákban található diskurzusdeixisként funkcionáló palatális mutató névmás, amelyek a névmás jelentéséből adódóan részlegesen deszematizált módon a fentiekkel együttműködve magára a diskurzusra, a diskurzus szervezésére és lefolyására, illetve nyelvi megformáltságára utalnak (l. továbbá erre a [1], [2], [3], [4] példákat is a diskurzusdeiktikus működéssel összefüggésben). A következőkben ezekre a megvalósulásokra koncentrálok.

2.3. A mutató névmás

A metapragmatikai jelzésként funkcionáló diskurzusdeixisek jellegzetes megvalósulási formája a magyarban – ahogy a fenti példák is illusztrálják – a palatális mutató névmás. A magyar mutató névmási rendszer (vö. Kugler–Laczkó 2000; Laczkó 2006, 2008, 2009, 2014) következetesen ikonikus, hiszen a magas hangrendű formák a beszélő kiindulópontjához képest a 'közelség', a mély hangrendűek a 'távolság' kategóriáját reprezentálják a teljes rendszerben következetesen: *itt-ott*, *innen-onnan*, *ide-oda*, *ez-az*, *ilyen-olyan*, *így-úgy* stb. Geszturális deiktikus esetben a közelség-távolság alapvetően a fizikai tér érzékelésének reprezentációján alapul, amely az alapját képezi az előtér-háttér feldolgozásán vagy az attitűdön alapuló közel-távol megkülönböztetésnek is (vö. Laczkó 2012, 2014). A diskurzustérben azonban már sajátos elkülönülés figyelhető meg: a diskurzusdeixist dominánsan a magas, míg a koreferenciális összefüggőséget a mély hangrendű formák jelölik (Laczkó 2010).⁹ Ennek a kontextusfüggő kiindulópontból való konstruálás a magyarázata: diskurzusdeixis esetén a kiindulópont a diskurzusnak az a pontja, ahol a beszélő a diskurzus létrehozásának az idejében tart, így az előre- vagy hátramuatások térben és időben közeli részre történnek, ezt

⁹ Mély hangrenddel a diskurzusdeixis meglehetősen ritkán valósul meg, ilyenkor mindig együtt jár a beszélői attitűd jelölésével is, a beszélő úgy jeleníti meg a saját vélekedését, miközben rámutat a diskurzus konstruálására, hogy kiaknázza a névmás ikonikusságban rejlő attitűdjelölés lehetőségét (a mély hangrend a távolításnak felel meg ebben az esetben). Például válaszreakcióként egy megnyilatkozásra: *Még csak az kéne*. Továbbá az egyenes idézetekben, az elől álló idézőmondatokban megjelenő diskurzusdeiktikus névmások palatális és veláris használati különbségére ebben a vonatkozásban l. még Csonotos 2019 ebben a tanulmánykötetben.

jelöli a magas hangrendű névmás. A névmási koreferencia esetében, amelynek a prototipikus megvalósulási formái a 0 + INFL., az *ő* és az *az* névmások (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 200–222), a mutató névmás jellemzően a másodlagos figurára (landmarkszerep) utal vissza, azzal kapcsolódik össze szemantikailag, a másodlagos figura pedig az elsődlegeshez képest a figyelemirányítás szempontjából, a beszélői kiindulópontot alapul véve, a feldolgozásban „távolabbinak” számít, ezt jelöli a mély hangrendű névmási forma.¹⁰

Funkcionális-kognitív keretben a névmások jelentésének általános leírásával a magyar nyelv vonatkozásában röviden Tolcsvai Nagy (2017b: 368–370) foglalkozik. Ami ennek alapján elmondható: a névmások jelentése a konceptuális nyelvi egységek jelentéséhez képest sematizált: a névmások fogalmi hatóköre jóval nagyobb, mint egy főnév vagy melléknév (vö. Langacker 2008; Laczkó 2006; Radden–Dirven 2007). Ez a mutató névmásokra vonatkoztatva azt jelenti, hogy például az *ez* névmás szemantikai szerkezetében relevánsan kevesebb összetevő, fogalmi elem található, mint egy főnév esetében. Az *ez* névmás szemantikailag, az elsődleges jelentésszerkezetét tekintve az alábbiak szerint jellemezhető: térben körülhatárolt, időben állandó fizikai tárgyat jelöl, amely a beszélőhöz közel helyezkedik el alapvetően a fizikai térben. Vagyis a főnév jelentésmátrixában megjelenő tartományok a névmások esetében általában nem strukturálódnak részletesen tulajdonságok szerint, a komplex mátrix mindössze néhány tartományból áll össze, és a tartományok profilált tulajdonsága is erősen sematikus. Ennek következtében alkalmasak a névmások – típusaikat tekintve más és más módon ugyan – arra, hogy deiktikus szerepűek legyenek. A névmási rendszerben a téri sematizációjuk (közel-távol) következtében prototipikus deiktikus szereppel a mutató névmások rendelkeznek.

A névmások, jóllehet önálló kategóriának tekintendők a nyelvi elemek között, szintaktikailag megfeleltethetők a főnév, a melléknév és a határozószó szófaji kategóriáinak. Ez elsődlegesen a mondatfunkciós szerepek azonosságában nyilvánvaló,¹¹ a főnévi mutató névmás esetében egy jellegzetes eltéréssel, amelyet kifejtő használatnak nevezhetünk (vö. Laczkó 2006, 2010), például: *ez a könyv, az a férfi*. Ebben a kompozítség szerkezetben amelyben mindkét

¹⁰ A mutató névmási funkciók az alábbi grammatikalizációs séma mentén ragadhatók meg: geszturális deixis → eseménydeixis → diskurzusdeixis → anafora → utalószó (vö. Laczkó 2014). Ennek a grammatikalizációs ösvénynek empirikus adatokon alapuló kidolgozása még nem történt meg részletezően.

¹¹ A mondatfunkciós szerepek azonosságán túl viszont releváns szintaktikai különbség, hogy a névmások általában nem lehetnek szerkezeti alaptagok, éppen a sematikus jelentésük következtében (vö. Laczkó 2006).

rész azonos morfológiai jelöléssel dolgozódik ki (pl. *ezt a férfit*), a két főnévi elem, a mutató névmás és a konceptuális főnév kapcsolódik össze kettős lehorgonyzással: a névelő a főnevet határozottá teszi, ezzel egyedíti, a beszélő és a hallgató azonosítani tudja a megnevezett dolgot a szóba jöhető példányok között. A diskurzusvilágban ugyancsak határozottan lehorgonyzódó mutató névmás tovább egyedít: a valós vagy metaforikus térbeli elhelyezkedéssel a közel-távol kategóriájában a beszélő kontextusfüggő kiindulópontjából specifikálja az egyedítést. Az önálló és a kifejtő használat megkonstruálása deiktikus helyzetben így jelentősen eltér egymástól: az önálló használat erősebb mentális feldolgozást igényel, hiszen a beszélő és a hallgató részéről geszturális deixis esetében az érzékszervi reprezentáció nagyobb fokát igényli, míg diskurzusdeixis esetén a megelőző vagy a rákövetkező diskurzusrészre tartalmilag is referál. Ezzel szemben a kifejtő használatban a névelővel determinált főnév azonosítja az entitást, a névmás funkciója pusztán a pontos kijelölés, rámutatás. Például (lásd a (3) és a (4) példát is):

- (10) az a kalács úgy készül, hogy kb. 3 perc alatt mindent beteszek a kenyérsütő üstjébe és bekapcsolom a gépet, 3 óra múlva kiveszem a finom, illatos kalácsot, nincs akkora különbség a kalácsok közt, hogy érdemes legyen vacakolni vele – ez persze rám vonatkozik, nyilván igénytelen vagyok :-)
- (11) Nos, épp *ezt a mókát* választotta századtársam, fölhívta az alattunk lévő század ügyeletesét (belállat), és be is jelentkezett:
- (12) kiderült, félt a sötétben. nos, több se kellett, este, amikor már mindenki ágyban volt, de még nem aludtunk, és *ez a gyerek* kiment vécére, bebújtam az ágyába, a takaró alá, hogy amikor jön vissza, bazira megijesztem

A (10)-ben az *ez* névmás anaforikusan visszautal a megelőző diskurzusrészre, arra hogy a beszélő hogyan készíti a kalácsot, ezt egyszerre koreferenciálisan jeleníti meg, és a diskurzustérben történő deiktikus tájékozódást is profilálja egyben. Ezzel szemben (11)-ben a névmás a diskurzusra történő rámutatást profilálja, hiszen a koreferenciális műveletet a *móka* főnév végzi el, komplexen, azaz anaforikusan visszautal a korábbiakban megjelenített eseménysorra, és egyben kataforikusan előre is utal a továbbiakra. A (12) annyiban különbözik a (11)-től, hogy a szerkezetben megjelenő főnév nem eseményt vagy eseménysort reprezentál, hanem az antecedense egy, a diskurzus korábbi pontján megnevezett szereplő, azaz a fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia tipikus megvalósulása, a névmás a diskurzustéri tájékozódást, a deixist profilálja jellegzetesen.

Az *ilyen* melléknévi szerepű mutató névmás is rendelkezik hasonló különbséggel, ám eltérő konstruálással. A melléknévi mondatfunkciós szerep a főnévvel való összekapcsolódást teszi alapbeállítássá szintaktikai szerepénél fogva, és a diskurzusdeixist úgy valósítja meg, hogy a tulajdonságjelletet dolgozza ki a diskurzustérben történő rámutatás során:

(13) jönnek neha veszterhes idok, mikor mentoov az *ilyen hely* :)

(14) Én imádom a mi ovinkat, de *ilyen marhaságot* még nem hallottam nem tartanak anyáknapi ünnepséget.

A (13)-ban a *hely* főnév anaforaként koreferenciálisan a korábban megnevezett térre utal, az *ilyen* diskurzusdeiktikus funkcióban a rámutatást valósítja meg a tulajdonságkategóriát profilálva, míg a (14)-ben a *marhaság* főnév a később megjelenített eseményre, illetőleg leírásra utal előre, a kataforajelleget állítva a figyelem előterébe, az *ilyen* pedig a rámutatást hajtja végre ugyancsak a tulajdonságkategóriát profilálva mutat rá a diskurzustér következő részére. A jelzős szerkezetként konstruálódó kompozitumszerkezetek azonban a magyarban megjeleníthetők úgy is, hogy a főnévi rész a 0 + INFL. anaforákkal mutat rokonságot, vagyis pusztán a melléknévi jelző reprezentálja a teljes egységet:

(15) *Ilyet* még nem pipáltam, de komolyan.

A (15) esetében az *ilyet* az *ilyen történetet* szerkezetet képviseli a megnyilatkozásban, a főnévi alaptag zéró foka azt eredményezi, hogy a melléknévi névmás, felvéve a szerkezet alaptagjának esetragját a feldolgozás során egyszerre teszi profilálttá az anaforikus és a diskurzusdeiktikus működést.

A továbbiakban a két minta elemzésére térek rá.

3. Anyag és módszer

Az elemzett minták két internet közvetítette szövegtípusból származnak, amelyeknek címe: *Lila anyák bölcsésztopikja* (továbbiakban LA) és *Beégésem története* (továbbiakban BT), mindkettő az Index fórumán található, és több évig zajló, napi szinten megvalósuló diskurzusokat tartalmaz.¹² A számítógép közvetítette internetes diskurzus alapvető jellemzőit a következőképpen foglалhatjuk össze: több, egymással hálózatosan összefüggő figyelemirányítási aktusból állnak,

¹² Lila anyák bölcsésztopikja: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>; Beégésem története: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125483459>.

mindig több résztvevővel, tehát polilogikusak, különböző mértékben spontának, az interakció közvetett, a résztvevők nem egy térben és nem feltétlenül egy időben vannak jelen a diskurzusban a diskurzus fizikai megvalósulásának (számítógép) következtében, a műfaji elvárások pedig kisebb mértékben kodifikáltak.

Az első az úgynevezett tematikusan kötetlen topik (LA): polilógus, amely hálózatosan összekapcsolódó szekvenciális egységekre bontható, jellemzőek a nagyobb fokú, több fordulóból álló szekvenciák és a nyitottság, valamint a nagyobb fokú spontanitás.¹³ A második az úgynevezett tematikusan kötött topik (BT): ugyancsak polilógus, amely esetünkben a történetmondás aktusa köré szerveződik, lényegi eleme a narratívák létrehozása, jellemzője a nagyobb fokú tervezettség a szövegkonstruálásban. A résztvevők mindkét esetben egyáltalán nem vagy kevésbé ismerik egymást, sokan a valóságban nem találkoznak, ennek ellenére vannak relatív ismereteik (nem, kor, társadalmi státusz stb.), amelyek idővel, a diskurzus előrehaladtával erősödő tudássémákat mutatnak, különösen igaz ez LA esetében. A nyelvi cselekedeteik a közös figyelmi jelenet során világosak és kevésbé dinamikusak, mint a valós világban (számítógépen írnak, illetve olvasnak). A nyelvi kifejtettség pedig egyik esetben sem haladja meg a felek által szükségesnek vélt mértéket. A mintavételezés az alábbiak szerint történt.

Az LA-minta 2011 májusából 500 egymást követő hozzászólást tartalmaz (ez 19647 szövegszó és 131 803 leütés), 13 résztvevő vett részt a diskurzusban, 30 és 50 év közötti értelmiségi nők, közös érdeklődési körrel.¹⁴

A BT-minta 2013 decemberéből és 2014 januárjából származik, 200 történetelbeszélést tartalmaz (28 131 szövegszó, 187 409 leütés), a diskurzusban 19 résztvevőt lehet adatolni, az életkoruk nem specifikálható pontosan, férfiak és nők vegyesen. Ebben az esetben a mintába narratívákat emeltem ki a teljes diskurzusból, így LA-val ellentétben nem kontinuos szövegről van szó, a történetelbeszélések közötti spontán diskurzusokat nem vettem figyelembe, hiszen a célom az internet közvetítette diskurzustípusok összehasonlítása volt.

A mintákban a magas hangrendű mutató névmásokat manuálisan annotáltam, és alapvetően kvalitatív elemzést végeztem. A vizsgálat szempontjai a következők voltak: a névmás formai megvalósulása, a forikus irány, a tematikus referencia hatóköre, a metapragmatikai tudatosság típusa és fokozata, továbbá megkísértem ez alapján összevetve a két mintát a működésre vonatkozó mintázatot is kimutatni.

¹³ A spontanitás ebben az értelemben az internetes spontán írásbeliség (vö. Petykó 2011) sajátjaként értelmezhető. Arra vonatkozóan nincsen tudomásom szerint elemzés, hogy a spontán szóbeliség és a spontán írásbeliség milyen jellegzetes nyelvi különbségek mentén ragadható meg.

¹⁴ Az életkorra vonatkozó adatok kiderülnek a diskurzusból, amelynek magam is aktív résztvevője voltam 10 éven át.

4. Eredmények

Az eredmények a következők. A két mintában a diskurzusdeiktikus névmások mint metapragmatikai jelzések négy fő névmási formában valósulnak meg: a nominális *ez*, a melléknévi *ilyen* és az adverbális *így*, valamint az *itt* működése adatolható. A nominális alapvetően a diskurzusra mint statikus téri entitásra reflektál, az *ilyen*, az *így* és az *itt* pedig alapvetően a diskurzus szerveződésére, a melléknévi használat a diskurzus szerveződését tulajdonságként, az adverbális *így* módozatként profilálja, az *itt* pedig a diskurzus téri elrendeződését reprezentálja. Az *ez* névmás alapvetően kétféleképpen jelenik meg: az egyik az önálló, a másik a kifejtő használat, amely működésében eltérést mutat (l. a 2.3. pontban részletesebben). Önálló használat esetében a diskurzus szerveződésére a névmás úgy referál, hogy komplexen profilálja a diskurzustérben történő tájékozódást, és koreferenciális, azaz tartalmi referenciája is van egyben, kifejtő használat esetében az úgynevezett tartalmi vonatkozást, azaz a koreferenciális műveletet az a főnév valósítja meg, amellyel a névmás kompozitumszerkezetet alkot, a névmás szerepe a diskurzust térként reprezentálva a tájékozódás megvalósítása. Az *ilyen* névmás is kétféle formában adatolható. A kifejtő használatot tekinthetjük alapbeállításnak, amelyben a diskurzus szerveződésének mikéntjére tulajdonságkategóriaként reflektál, míg az önálló használatban ez a tényező marad profilált, ám a tartalmi referencia is megjelenik. Ez a használat a jelzős szerkezet redukciójára vezethető vissza, amely a magyarban viszonylag gyakori, szövegtani műveletként működő jelenség (l. erre a 2.3. pont példáit).

Az adverbálisok grammatikai jellemzőjüknél fogva alapvetően önálló formában működnek.

(16) a régi oviban is *így* volt

(17) *Itt* egy sztori, égőnek azt hiszem, elég égő.

(18) Na *itt* inkább abbahagyom [ti. a mesélést]

A (16)-ban anaforikusan az *így* a korábban leírt esemény mikéntjét, módozatát profilálja, míg a (17)-ben az *itt* azt a pontot jelöli ki deiktikusan, ahol a diskurzusban a beszélő éppen tart, és egyben az elmesélendő történetre is reflektál kataforikusan. A (18) azt reprezentálja, hogy az *itt* mint alapvetően a helydeixist prototipikusan megvalósító névmási elem diskurzusdeixisként a diskurzus terét és idejét komplexen képes reprezentálni.

Egyes palatális névmási elemek diskurzusdeiktikus működésen alapuló grammatikalizációja is részben végbemegy, és már inkább diskurzusszervező

funkciójuk válik profilálttá, közelítve a diskurzusmarkerek sematikusságához és deszemantizáltságához. Ilyenkor a deszemantizáció következtében az irányjelölésük részben háttérbe kerül, tartalmi referenciájuk nincsen, önálló elemként fókuszáltabban a diskurzus szerveződésére reflektálnak.

- (19) *erre* másnap elkap engem is a nő, hogy gratulál, milyen ügyes voltam
 (20) *Ennyi* volt. Most már nem is tűnik annyira jónak, de higgyétek el, akkor baromi ciki volt.

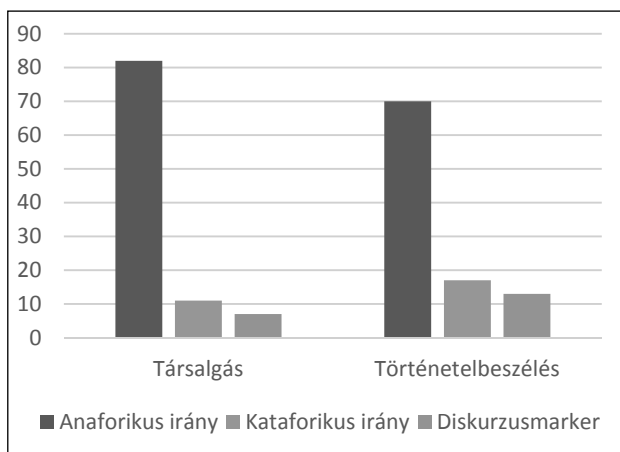
A (19)-ben az *erre* ragos névmási alak alapvető funkciója a diskurzus továbbvitelének, a történet újabb eseményreprezentációjának a jelzése a diskurzusban, miközben háttérbe kerül a még érzékelhető anaforikus irány, míg a (20)-ban az *ennyi* névmás a történetet lezáró formulaként szerepel, ez a funkciója van előtérben, nem pedig az anaforikus jellege.

Lássunk mindezek után számadatokat. A metapragmatikai jelölőként funkcionáló névmási diskurzusdeixisek a következőképpen oszlanak meg a két mintában: a spontán internetes társalgásban (LA) 187 mutató névmási diskurzusdeixist adatoltam, míg a félszponán történetelmeselésben (BT) 258-at, arányosítva: 705/N és 726/N, azaz a leütésszámot elosztva a névmási diskurzusdeixisek számával megkapjuk a diskurzuson belüli aránybeli eloszlást. Eszerint a tervezetbben konstruált történetelmeselés valamivel több diskurzusdeiktikus elemet tartalmaz, mint a spontán társalgás, ám a különbség nem jelentős a névmások vonatkozásban abban a tekintetben, hogy műfajspecifikus jellegzetességnek tarthassuk. Ez azt jelenti, hogy mind a spontán társalgásban, mind a történetelbeszélésekben fontos metapragmatikai eszköz a palatális névmás a diskurzus konstruálása szempontjából, olyan, a névmás jelentéséből adódó, részlegesen deszemantizált metapragmatikai reflexió, amely a diskurzus szerveződését teszi reflektálttá.

A deiktikus irány, azaz a kataforikus és az anaforikus szerveződés szempontjából azonban már relevánsabban eltérőek az adatok: a társalgás esetében az anaforikus irány 82 százalékban (153 előfordulás), a kataforikus 11 százalékban (20 előfordulás) és diskurzusmarkerként¹⁵ a névmás 7 százalékban (13 előfordulás) jelenik meg, a narratívákban ugyanez az arány 70, 17 és 13 százalék, azaz 180, 44 és 34 előfordulás (1. ábra). Vagyis az előremutató irányú deixisek

¹⁵ A diskurzusmarkerek körébe azokat az adatokat soroltam, amelyek sematikusabban működnek a diskurzustér szervezésében, ahogy a (19) és a (20) példában látható. Az elemzés ezen a ponton olyan névmási elemeket különít el, amelyek diskurzusdeiktikus működésűek, ám deszemantizáltsági fokuk erősebb a jellegzetesnek tekinthető funkcionálásuknál.

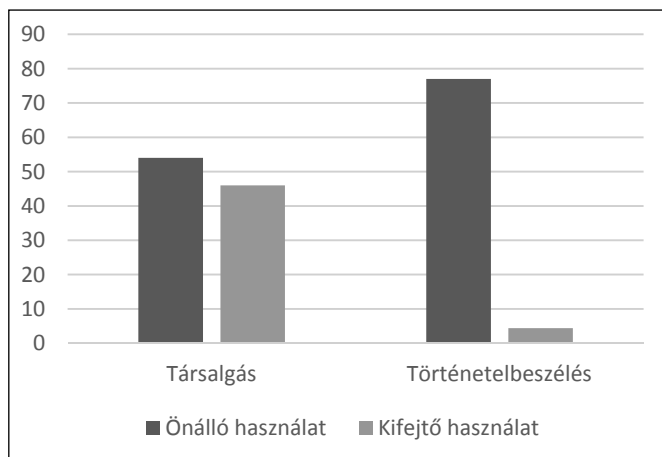
és a diskurzusmarkerek nagyobb arányban vesznek részt a narratív diskurzus szerveződésében. Ez feltételezésem szerint a történetmesélés jellegzetességéből fakad, a narratíva megkonstruálása tervezettebb művelet, így a diskurzus jelentésképzésében erőteljesebben kihasználódik az erősebb mentális feldolgozást igénylő kataforikus utalások szerepe, valamint a diskurzus adott pontjain a diskurzusmarkerek jelenléte.

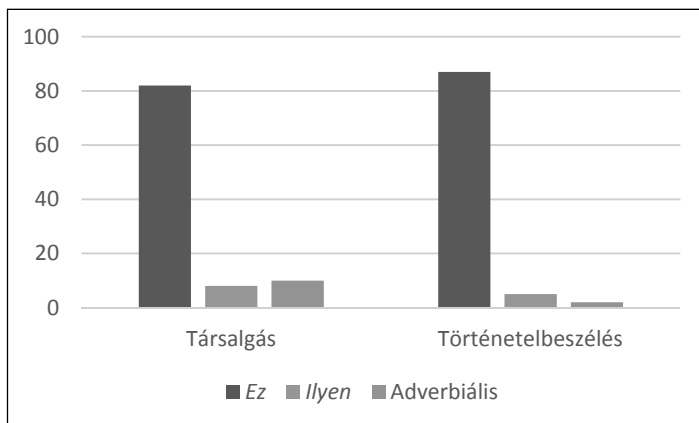
1. ábra. A diskurzusdeixisek irányának aránya a társalgásban és a történetelbeszélésekben (%)

Ha a névmások típusainak az arányát megnézzük, ismét látunk különbséget: mindkét mintában dominálnak a diskurzus szervezésében a nominálisok, 82 és 87 százalékban, a különbség azonban az, hogy amíg a társalgásban jellegzetesen eloszlik az önálló és a kifejtő használat (54-46 százalékos arányban), addig a narratívákban dominál az önálló megjelenés (77-23 százalékban), ez viszont már erősen a diskurzustípus eltérő szerveződésével, a narratívák tervezettebb, konceptuálisan kifejtettebb elrendeződésével van egyértelműen összefüggésben (2. ábra). A melléknévi és az adverbális névmások a nominálisokhoz képest megjelenő, összességében 18 és 13 százalékában pedig jellemző különbség, hogy a narratívákban az *ilyen* és az *így* formák mellett nagyobb arányban jelenik meg az *itt* diskurzusszervezői szerepben, sokszor karakteresen az időreferenciát profilálva, és ez ismét a diskurzustípus sajátja, hiszen a történetmesélésekben események egymásutánja konstruálódik meg, amelyeknek fontos idővonatkozása van. Az *ilyen* és az adverbális formák aránya mindkét diskurzustípusban

kiegyensúlyozott eloszlást mutat: a társalgásokban 8 és 10 százalék, míg a történetelbeszélésekben 5 és 8 százalék (3. ábra).

2. ábra. Az ez névmással konstruált önálló és a kifejtő diskurzuseleixések aránya a társalgásokban és a történetelbeszélésekben (%)

3. ábra. Az ez, az ilyen és az adverbiális formák eloszlása a társalgásban és a történetelbeszélésekben (%)

A névmási diskurzusdeixisek mintázatában is érvényesül a műfajspecifikus jelleg. A társalgásban az eloszlás kiegyensúlyozott szekvenciálisan, saját megnyilatkozáson vagy fordulón belüli eloszlással, és erősebb tartalmi referenciával (l. a nominális kifejtő, tartalmi referenciával nem rendelkező használatának jóval nagyobb arányát).

- (21) megtudtuk végre, hogy miről szól tkp. a "Szia-mia, haramia" :))
Ez eddig nekem se volt világos magyarszakos létemre
(22) *ezt a kérdést* az utóbbi időben én is felteszem magamnak sokszor,
legutóbb kb. 1 órája:-)

A (21)-ben a megnyilatkozó az *ez* névmással anaforikusan és koreferenciális tartalmi referenciával saját megelőző megnyilatkozásrészére referál, a (22)-ben azonban az *ezt a kérdést* szerkezet anaforikusan, a diskurzusrészre való rámutatás profilálásával a megelőző forduló másik beszélőjének a megnyilatkozását teszi reflexió tárgyává.

A történetelbeszélésekben ezek az elemek további, a beszélői és a befogadói metapragmatikai reflexiókkal komplexen a történet elején és végén dominálnak, kisebb arányban vesznek részt a referenciális jelenet megkonstruálásában, ez esetben kiegyensúlyozott megoszlással, összességében is erősebb, nyelviileg kifejtettebb, szemantikailag kidolgozottabb metapragmatikai tudatossággal párosulva, és kevesebb tartalmi referenciával (l. a névmások dominánsan önálló használatát).

- (23) haverok mesélték a következő sztorit, szerintem nem igaz (őket ismerve), de nem is ez a lényeg
(24) akkor megtanultam, *ezt így* kell: "van-e vkinek a témához kapcsolódó kérdése?"
(25) Egyik osztálytársunk magával hozta több évvel fiatalabb haverját is - velem egyező nemű az illető, *ez* később fontos lesz

A (23) a történetmondás bevezető, nyitó részében található, a megnyilatkozás kontextuális utasításként (vö. Tátrai 2019) szolgál a történethez, az „idézés” (vö. Hámosi–Kuna 2019) tényét jelzi, a névmás anaforikusan, tartalmi referenciával az előzőekben kidolgozott metapragmatikai reflexióra adott vélekedésként konstruálja meg a megnyilatkozást. A (24) a történetet lezáró tanulságként reprezentálódik, az *ezt* és az *így* elemek eltérő irányval rendezik el a diskurzus

terében a tájékozódást: az *ezt* anaforikus, a korábbi diskurzusrészre mutat vissza tartalmi referenciával, az *így* kataforikusan, a megnyilatkozás módozatát profilálva dolgozza ki a rákövetkező kérdést. A (25) a történetbe beleágyazott metapragmatikai reflexiót jelenít meg, amelyben az *ez* anaforikus tartalmi referenciával a korábbi diskurzusrészre mutat vissza, kiegészülve a *később* ugyancsak diskurzusdeixisként funkcionáló elemmel, amely a diskurzust időbeliséggel rendelkező entitásként teszi hozzáférhetővé.

5. Összegzés és kitekintés

Összegzésképpen megállapítható tehát, hogy a két minta alapvetően nem mutatott jelentős mennyiségi eltérést a mutató névmási diskurzusdeixisek számarányait tekintve, ám ezek különböző típusai, valamint a mintázatuk már műfajspecifikus vonásokat enged láttatni. Hangsúlyozni kell, hogy a fenti elemzés eltérő vonásai az internet közvetítette diskurzusokra jellemző jellegzetességeket mutatnak. Ezek az eltérő vonások tehát az internetes diskurzustípusok műveleti és szerkezeti jellegéből adódnak, és alapvetően az itt megjelenő társalgási és narratív diskurzusok spontenitásának és tervezettségének a mentén ragadhatók meg.

Az azonban bizonyos a két, kisebb mintából adódó eredmények vonatkozásában is, hogy a névmási diskurzusdeixisek nagyon jellegzetes jelölői a metapragmatikai tudatosság szerveződésének, a diskurzustérben való tájékozódás megvalósításának a magyar nyelvben. Prototipikusnak tekinthető és leggyakoribb megvalósulásai a nominálisok, ám a diskurzustípusok és a műfajiság függvényében a diskurzusra, a diskurzus szerveződésére történő névmási rámutatások az irány, az önálló és kifejtő konstruálás, valamint a mintázat tekintetében jellemző eltéréseket mutathatnak. Ezek további elemzése és az elemzésekből adódó általánosító megállapítások jelentősen segíthetik például a magyar mint idegen nyelv oktatását és a fordítástudományt is, hiszen feltételezhető, hogy a névmási diskurzusdeixis működése a magyar nyelv egyik fontos jellegzetessége a fenti szempontoknak megfelelően. A továbblépés legfontosabb tényezői így a következők lehetnek: a funkcionális-kognitív pragmatika elméleti háttérfeltevésein alapuló egzaktabb módszertan kidolgozása magyar nyelvi anyagok elemzéséhez, spontán beszélt nyelvi diskurzusok elemzése az internetes diskurzusokkal való összevethetőség okán, továbbá kontrasztív vizsgálatok más nyelvek vonatkozásában.

Irodalom

- Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 36–49.
- Brisard, Frank 2002. Introduction. The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. xi–xxxiv.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Prousel, Stephanie (eds.): *New direction in cognitive linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 395–420.
- Csontos Nóra 2019. Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idéző adaptív tevékenysége a *mond*-dal alkotott idézésekben. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös Collegium (ebben a kötetben).
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- Dér Csilla Ilona 2010. On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57(1): 3–28.
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz lectures on deixis*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Halliday, Michael A. K. – Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hámori Ágnes 2009. *A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE.
- Hámori Ágnes 2019. A metanyelvi és metapragmatikai tudatosság óvodáskorban: 6 éves gyermekek társalgásainak metapragmatikai elemzése. In: Bóna Judit – Horváth Viktória (szerk.): *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után*. Budapest: Eötvös Kiadó. (Megjelenés alatt.)
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–175.

- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös Collegium (ebben a kötetben).
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Budapest: MartinOpitz Kiadó.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.
- Laczkó Krisztina 2009. *Emez emitt, amaz amott*: pontosan hol is? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 234–242.
- Laczkó Krisztina 2010. Space deixis, discourse deixis and anaphora. *Acta Linguistica* 57(1): 99–117.
- Laczkó Krisztina 2012. Spatial deixis and demonstrative pronouns in Hungarian. In: Hart, Christopher (ed.): *Proceedings. Selected papers from UK-CLA Meetings*. Vol. 1. London: The UK Cognitive Linguistics Assotiation. 289–301.
- Laczkó Krisztina 2014. Térdeixis és mutató névmások a magyarban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer*. Budapest: Eötvös József Collegium. 223–236.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE DiaGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely. 231–257.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutató* 23: 120–132.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2017. „Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori”. Egy narratív műfaj sajátosságának pragmatikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 141: 50–61.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 29–38.

- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurende R. – Ward, Gregory (eds.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97–121.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamin.
- Petykó Márton 2011. A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 135: 45–72.
- Radden, Günter –Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redecker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sinha, Chris 2014. Niche construction and semiosis: biocultural and social dynamics. In: Dor, D. – Knight, C. – Lewis, J. (eds.): *The social origins of language*. Oxford: Oxford University Press. 31–46.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarazzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum Kiadó. 617–621.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös Collegium (ebben a kötetben).
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–74.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage theory of language acquisition*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Versucheren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jeff 2004. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. In: Jaworski, A. – Coupland, N. – Galasinski, D. (eds.): *Metalinguage: Social and ideological perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

SCHIRM ANITA

A diskurzusjelölők funkciói a szövegtípusok tükrében*

Absztrakt

A diskurzusjelölők multifunkcionalitásukból adódóan számos szerepet képesek betölteni. A tanulmány különböző beszélt nyelvi szövegtípusok (osztálytermi diskurzusok, szociolingvisztikai interjúk, politikai vitaműsorok és stand-up comedy előadások) elemzésén keresztül azt mutatja be, hogy a szövegtípusok tulajdonságai hogyan határozzák meg, hogy mely diskurzusjelölők milyen arányban és milyen szerepkörben jelen(het)nek meg egy adott szövegben. A vizsgálat során a diskurzusjelölők szerepkörét tekintve a szövegtípusok tulajdonságai közül a szöveg formalitása (formális/informális), tervezettség (spontán/tervezett) és típusa (érvelő, leíró, elbeszélő, értékelő) bizonyult a legmeghatározóbbnak, de a diskurzusjelölőt használó személy szerepe (pl. tanár-diák, műsorvezető-vitapartner, terepmunkás-adatközlő) és a megnyilatkozásának a célja (pl. információátadás, szórakoztatás) is befolyásolta az elemek megjelenését és funkcióját.

Kulcsszavak: diskurzusjelölő, szövegtípus, superstruktúra, osztálytermi kommunikáció, nyelvi interjú, vitaműsor, stand-up comedy

1. Bevezetés

A diskurzusjelölők (pl. a *hát, ugye, szóval*) multifunkcionális elemek, azaz számos szerepet képesek betölteni. A diskurzusszegmensek összekötése révén textuális funkcióval bírnak, és részt vesznek a szöveg kohéziójának a létrehozásában és fenntartásában. Emellett azonban interperszonális, fatikus, emotív, autotelikus és manipulatív szerepük is lehet (Maschler–Schiffrin 2015). A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a beszélt nyelvi szövegtípusok mely jellemzői és hogyan befolyásolják a bennük megjelenő diskurzusjelölő-példányok gyakoriságát és funkcióját. Először a szövegtípusoknak és a diskurzusjelölőknek a kapcsolatával foglalkozó hazai és nemzetközi kutatásokat tekintem át röviden

* A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

(2.), majd a vizsgálat korpuszát és hipotéziseit ismertetem (3.). Ezután a vizsgált diskurzusjelölő-példányok szövegtípusonkénti gyakoriságát hasonlítom össze, végül pedig a korpuszból származó példák segítségével az egyes szövegtípusok diskurzusjelölő mintázatát és az elemek funkciókörét mutatom be (4.). Végül a tanulmányt összességében zárja (5.).

2. A szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolata a szakirodalom tükrében

A szövegtípus szövegek fölötti kategória, egyfajta absztrakció eredménye. Szikszainé Nagy Irma (1999: 277) szerint a szövegtípus „a feladó és a címzett között meghatározott kapcsolatot feltételező, sajátos beszédhelyzetben születő, megszabott célú, témájú, jellegzetes felépítésű és stílusú hagyományos szövegforma”. A pragmatikai szövegtípológia gyökerei már Jakobsonnál (1972) is megvoltak. Ő a kommunikációban betöltött szerep alapján különítette el a szövegek fő funkcióit, és így megkülönböztette egymástól a referenciális, az emotív, a konatív, a fatikus, a metanyelvi és a poétikai szövegtípusokat, ám kiemelte, hogy egyik közlési aktusból sem hiányozhat egyik funkció sem, csupán más a hierarchiájuk. Mivel Jakobson kommunikációs modellje a közlésfolyamat pragmatikai változóit vette alapul, így a későbbiekben többen is felhasználták a modellt a kommunikációtípusok, illetve a szövegtípusok jellemzésére (vö. Skutta 2008).

A beszédaktus-elmélet is tipizálta a szövegeket (vö. Kálmán C. 1991), és a hétköznapi szövegtípusokat a bennük megjelenő illokúciós erő alapján különböztette meg. A szövegtípus és a pragmatikai tényezők közti kapcsolatot igyekezett feltárni Lux (1981, idézi Szikszainé 1999: 278) is, aki a tudáskeretet, a személyek közötti viszonyokat és a formát vette alapul az osztályozásnál. A diskurzusjelölők vizsgálatánál az említett szempontok mind meghatározóak lesznek. A magyar szövegtípológiák közül Balázs János megközelítése (1985) emelendő ki. Balázs a szuperstruktúra megnevezést használta a szövegtípusra, és a „tartalomtól teljesen elvonatkoztatott” struktúráként (i. m. 224) értelmezte. A közlési mód szerinti csoportosításában négy kategóriát különített el egymástól a domináns funkció alapján: a meggyőzést szolgáló érvelőt, a dolgok tulajdonságait és körülményeit bemutató leíró, a cselekmények és események sorát elmondó elbeszélőt, valamint az állásfoglalást kifejező értékelőt (i. m. 340–344). Kiemelte, hogy ezeket a szuperstruktúrákat elemezve olyan összetevőket találhatunk, amelyek „mint invariáns tényezők, bár más-más arányban és módon, mégis ezek mindegyikében föllelhetők” (i. m. 340). Ilyen tényezők a diskurzusjelölők is, és jelen tanulmány éppen ezen elemek eltérő arányára és szerepére fókuszál.

A szövegtípus fogalmának értelmezésében Kocsány Piroska (2006) szerint három különböző felfogásból lehet kiindulni: az egyik az intertextualitás megjelenési formájaként ragadja meg a szövegtípust, a másik funkcionális és kognitív kategóriaként tekint rá, a harmadik pedig empirikus adatokból visszakövetkeztethető és általánosítható formációként, illetve tudásként határozza meg. Ám a diskurzusjelölők mindhárom megközelítésben információt közvetítenek a szövegtípusról.

Az utóbbi évtizedben a hazai szövegtypológiai kutatásban is megkezdődött a szövegtípusok általános és specifikus jellemzőinek a vizsgálata, és egyre többféle szövegtípus (pl. hír, orvosi recept, kommentár, legenda, vicc) diakrón és szinkrón jellegzetességei lettek föltárva (vö. Tolcsvai Nagy 2006; Tátrai–Tolcsvai Nagy 2008; Kuna–Simon 2017). Ezek az elemzések rávilágítottak arra, hogy a szövegfolyamat szerveződésének szintjéhez tartozó elemek, például a diskurzusjelölők fontos szerepet töltenek be a kommunikációban. Egyrészt a szövegek belső felépítéséhez, másrészt a kontextusba való beágyazásukhoz járulnak hozzá. Ha pedig a szövegtípusokat a társas cselekvések végrehajtását irányító forgatókönyv-jellegű sémáknak tekintjük (vö. Stukker et al. 2016), akkor a mintázatuk feltérképezése nem csupán a szövegtípusok árnyaltabb leírását teszi lehetővé, hanem a szövegekben megjelenő gondolkodási formák, logikai műveletek és nézőpontok megismerését is.

A nemzetközi szakirodalomban Halliday és Hasan (1976) a diskurzusjelölőket a szövegtípus, a jelentéstartalom és a konnektivitás alapján csoportosították (idézi Furkó 2011: 48). A szövegtípushoz való kötöttségük szerint megkülönböztették az írott (tervezett/formális), a beszélt (spontán/informális), valamint az írott és beszélt nyelvváltozatra egyaránt jellemző elemeket. Például a *furthermore* 'továbbá', az *on the contrary* 'ellenkezőleg', az *incidentally* 'egyébként' diskurzusjelölőket írott nyelvi dominanciájúaknak tartották, a *by the way* 'mellesleg', *actually* 'tulajdonképpen', *I mean* 'szóval' elemeket elsősorban a beszélt nyelvhez kötötték, míg az *in other words* 'más szóval', *in fact* 'valójában', *that is* 'azaz' kifejezéseket a mindkét nyelvváltozatra jellemzők közé sorolták.

A különféle szövegtypológiák felállításakor a szövegek külső és belső tényezőit is figyelembe szokták venni. A szövegen belüli tényezők közé tartoznak például az újraemlítések, a metanyelvi utalások, a hely- és időjelzések, valamint a kötőszói és határozószói kötőelemek is (vö. Gülich–Raible 1977, idézi Szikszainé 1999: 280). Ezek közül az ismertetőjegyek közül a kötőszói és a határozószói kötőelemek kapcsolódnak a diskurzusjelölökhöz, hiszen számos diskurzusjelölő kötőszóból alakult ki. A diskurzusjelölők funkciója szempontjából a kontextusnak kiemelt

szerepe van. A nemzetközi vizsgálatok közül erre vonatkozóan csak egyetlen kutatást emelek ki. Verdonik és szerzőtársai (2008) két szóbeli szövegtípusból, telefonos beszélgetésekből és tévéinterjúkból származó példákkal mutatták be a kontextusnak a diskurzusjelölők használatára gyakorolt hatását.

A diskurzusjelölők szövegtípushoz való kötöttségét a magyar szakirodalomban is tárgyalták már. Kugler Nóra (2008) írott és beszélt szövegekben vizsgálta a *talán* és az *esetleg* módosítószókat. Vizsgálata szerint mindkét elem nagyobb arányban fordult elő a beszélt nyelvi korpuszban pragmatikai szerepben, interszónális funkcióban, illetve indirekt szerepben. Vargáné Kiss Katalin (2012) különböző műfajú pénzügyi szövegekben (általános üzleti feltételekben, éves jelentésekben, hitelszerződésekben) elemezve a diskurzusjelölőket azt találta, hogy ezek az adott műfajra jellemző logikai kapcsolatot tükrözik. Dér Csilla Ilona (2012, 2014, 2017) pedig öt diskurzusjelölőnek, az *akkor*, az *azért*, a *hát*, az *így* és az *ilyen* elemeknek különböző spontánbeszéd-műfajokban való megjelenését vizsgálta. A diskurzusjelölők és a kötőelemek teljes mintázatának a feltérképezésével jelenleg Götz Andrea (2019) foglalkozik, aki írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokban elemzi őket. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyával korábbi kutatásomban én is foglalkoztam (Schirm 2017a), és a BEA spontánbeszéd korpuszt, stand-up comedy szövegeket, szociolingvisztikai interjúkat, tanári megnyilatkozásokat és bírósági tárgyalásokat elemeztem. A kutatás során arra jutottam, hogy a diskurzusjelölők fajtái, arányai és szerepei visszatükrözik a szövegtípus formalitását, stílusát, valamint legfőbb jellegzetességeit (i. m. 339). Ám az is kiderült, hogy a diskurzusjelölő mintázatok szövegtípusfüggőségének, illetve -függetlenségének a feltérképezéséhez még további vizsgálatokra lesz szükség, ezért a kutatást tovább folytattam.

3. Korpusz, hipotézisek

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatát korpuszelemzéssel vizsgáltam. A korpuszt olyan beszélt nyelvi szövegekből állítottam össze, amelyek intézményességüket és céljukat tekintve is különböztek egymástól, így intézményes, félintézményes és félszponán szövegtípusok is bekerültek az elemzendő szövegek közé. Összesen 1702 percnyi hangzó anyagból állt a korpusz. Az intézményes szövegtípust az ELTE bölcsész tanári diskurzus kutató csoport anyagából származó 20 tanóra (897 percnyi anyag) képviselte. A félintézményes diskurzusok közül 2 szövegtípust válogattam be a korpuszba: szociolingvisztikai interjúkat, illetve politikai vitaműsorokat. A Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (= a továbbiakban SZÖSZI) 3, összesen 545 percnyi felvétele képezte a szociolingvisztikai interjú

alkorpuszát. A politikai vitaműsorokból pedig 130 percnyi anyagot elemeztem: a *Szólás szabadsága* műsor 2 adását, illetve az ATV-n sugárzott *Pro és kontra* vitaműsört. Végül egy spontánnak tűnő, de valójában megtervezett szövegtípusból, a stand-up comedyből is bekerült egy 133 percnyi anyag a korpuszba, ezeket a felvételeket félspontánnak minősítettem.

Az intézményes és félintézményes szövegtípusoknál a beszélői szerepek szerint még tovább bontottam az anyagokat, így az osztálytermi korpusznál elkülönítettem a tanári és a tanulói megnyilatkozásokat, a szociolingvisztikai interjúnál a terepmunkás és az adatközlő megnyilatkozásait, a politikai vitaműsornál pedig a műsorvezető és a vitapartnerek megnyilatkozásai álltak szemben egymással.

A vizsgálat előtti egyik hipotézisem az volt, hogy a beszélt nyelvi szövegtípusok a szöveg formalitásából és céljából adódóan különböznek majd a diskurzusjelölők gyakoriságát és szerepköreit illetően. Továbbá úgy véltem, hogy a szövegtípusok prototipikus tulajdonságait (pl. a szöveg tervezettségét, típusát, a beszélő szerepét) a diskurzusjelölők tükrözni fogják.

4. Eredmények

Mivel a korpusz szövegei nem azonos hosszúságúak voltak, ezért megnéztem a leggyakoribb diskurzusjelölők 30 percre vetített előfordulását. Ezek az adatok láthatók az alábbi táblázatban.

1. táblázat. A diskurzusjelölő-példányok 30 percre vetített darabszáma

DJ-példány	tanóra	interjú	vitaműsor	stand-up comedy
<i>hát</i>	22,92	44,13	7,83	38,79
<i>ugye</i>	29,91	22,02	3	17,79
<i>szóval</i>	2,58	5,43	0,69	1,56
<i>úgyhogy</i>	1,77	5,04	0,69	4,5
<i>persze</i>	2,16	4,89	2,07	1,11
<i>egyébként</i>	5,88	4,05	5,52	2,01
<i>mondjuk</i>	4,71	4,56	2,76	3,6

Ahogy az adatokból látszik, a tanórát kivéve minden szövegtípusban a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő. Ám elég nagy különbségek figyelhetők meg a *hát* gyakoriságában: a vitaműsorban 30 perc alatt átlagosan 7, a stand-up comedyben 38, az interjúban pedig 44 *hát* hangzott el. A tanórán a *hát* helyett az *ugye*

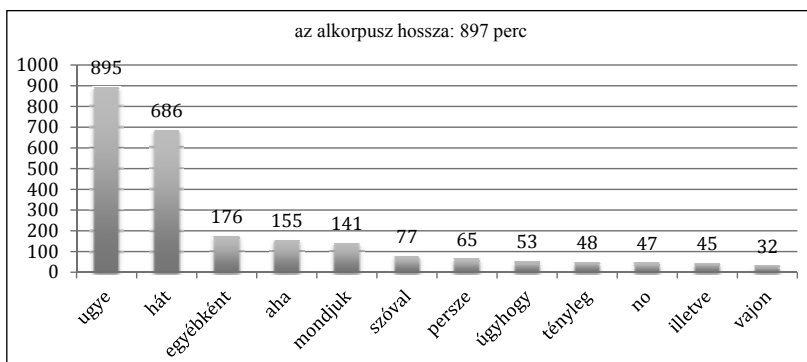
dominált, és az *ugye* még az interjúkban és a stand-up szövegekben is kiemelt szereppel bírt. Az is kiderül a táblázatból, hogy nem csupán a szövegtípusok intézményessége határozza meg a diskurzusjelölők gyakoriságát, hanem úgy tűnik, hogy a szöveg célja és a beszédhelyzet egyéb körülményei is hatással vannak az elemek eloszlására. Hiszen például az egyaránt félintézményes szociolingvisztikai interjúkban és a televíziós politikai vitaműsorokban a vizsgált diskurzusjelölőket tekintve egymástól igencsak eltérő számokat láthatunk.

De nézzünk a pusztá szám adatok mögé, a gyakoriságon túl ugyanis az elemek által képviselt funkciók is fontosak lesznek. Ezért lássuk egyenként, a különböző kommunikációs helyzetek és szövegtípusok szerint bontva a diskurzusjelölőket. A példák közlése a korpuszok lejegyzési protokollját követi. Az osztálytermi kommunikáció szövegtípusainál az idézetekben a T a tanárt, a D a diákot jelenti, a szociolingvisztikai interjúkban a terepmunkás megszólalásai előtt Tm áll, az adatközlőket pedig az interjú kódjele (A47, A62, B144) azonosítja, míg a televíziós politikai vitaműsorból származó példáknál a műsorvezető megnyilatkozásait az Mv jelzi. A példákban szereplő Q a hezitálásokat jelöli. A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy a vizsgált szövegtípusok összes diskurzusjelölőjének minden szerepkörét részletesen bemutassam, ám a leggyakoribb, illetve az adott szövegtípusra legjellemzőbb diskurzusjelölők funkcióit példák segítségével is ismertetem.

4.1. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban

Az osztálytermi kommunikáció szövegtípusai (pl. a tanári magyarázatok, a tanári kérdések, az instrukciók, a tanári értékelő megnyilatkozások, a tanulói válaszok) az intézményes szövegek közé tartoznak. A tanórai kommunikáció formális keretek között zajlik, és aszimmetrikus, a legfőbb cél az ismeretek hatékony átadása.

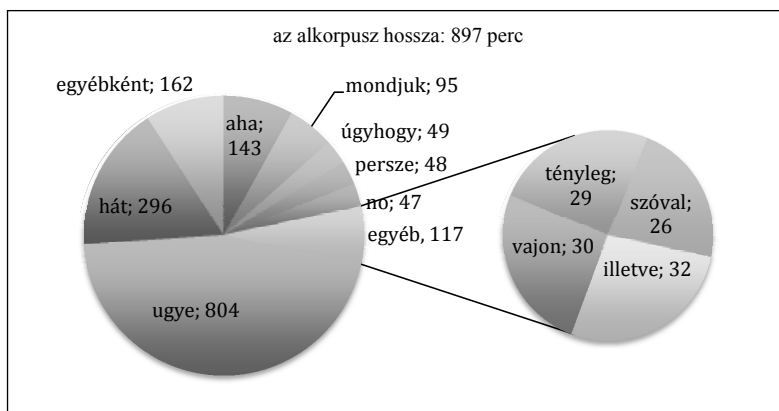
Az osztálytermi alkorpuszt az ELTE bölcész tanári diskurzus kutató csoport anyagából származó 20 tanóra alkotta, amelyből 16 magyar nyelv és irodalom, 4 pedig ének-zene óra volt. A mintába különböző évfolyamok anyagai kerültek: a legfiatalabbak 3. osztályos általános iskolások voltak, a legidősebbek pedig 12. osztályos gimnazisták. A 897 percnyi alkorpuszban előforduló leggyakoribb diskurzusjelölők elemszámát az 1. ábra mutatja.

1. ábra. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikációban

Az elemzett 20 tanórán az *ugye* jelent meg a legtöbbször, 895-szor, vagyis átlagosan percenként elhangzott egy *ugye* az osztályteremben. Szintén igen gyakori volt a *hát*: 686-szor jelent meg. Az *egyébként* 176-szor fordult elő, az *aha* 155-szor, a *mondjuk* 141-szer, a *szóval* 77-szer, a *persze* 65-szor, az *úghogy* pedig 53-szor. 50 alatti elemszámmal pedig még a *tényleg*, a *no*, az *illetve* és a *vajon* is képviselte magát az anyagban. Ha azonban a diskurzusjelölő-előfordulásokat szerepek szerint (tanár vs. diák) nézzük meg, kiderül, hogy más elemeket preferálnak a tanárok és másokat a diákok. A diskurzusjelölők használata az iskolai szerepek és a hozzájuk társuló beszédaktusok, illetve szövegtípusok mentén rendeződik (vö. Schirm 2015). Lássuk először a tanári megnyilatkozásokat.

A tanári megnyilatkozások több szövegtípusból tevődnek össze: a tanári magyarázatokból, a tanári kérdésekből, az instrukciókból és az értékelő megnyilatkozásokból (vö. Antalné Szabó 2006). A tanórákon a leggyakoribb szövegtípus a tanári magyarázat, és ennek a szövegtípusnak a dominanciája a diskurzusjelölők fajtájában, számában és szerepkörében is megmutatkozik, ahogy az a 2. ábrán is látható.

2. ábra. A diskurzusjelölők a tanárok megnyilatkozásaiban

A tanárok megnyilatkozásaiban az *ugye* fordult elő a leggyakrabban, ennek az az oka, hogy ennek a diskurzusjelölőnek a magfunkciója éppen a magyarázat adása. Ám az *ugye* nem csupán a tanári magyarázatokban, hanem a tanári kérdésekben is megjelenik, és az elem a tanár és a diákok feltételezett közös tudására utal (Alberti–Szabó 2015: 26–28). Kifejezheti, hogy az *ugye* környezetében álló információt a tanár korábban már megtanította, jelölheti a mindenki számára ismert információt, valamint olyan ismeretre is utalhat, amely a korábbiakból kikövetkeztethető. Az evidencialitás és az *ugye* összefonódását az alábbi részlet is mutatja.

- (1) T: Mind a kettő nagyon is Q járható út. Például, *ugye*, amikor elterjedt az internet, Q, akkor Q jött létre, mondjuk, új szóként, *ugye*, korábban ez nem létezett, a honlap szavunk, ami tulajdonképpen, *ugye*, tükörfordítása, *ugye*, a home-page-nek.

Az *ugye*-n kívül a *hát* is gyakori volt a tanárok beszédében, 296-szor hangzott el. A tanárok előszeretettel használták a *hát*-ot az óra szervezésére: a tanóra kezdetekor, az egyes részek közti váltáskor vagy épp záráskor is megjelent ez az elem. Lássunk egy példát a tanóra *hát*-tal való megnyitására, ahol a *hát* egy diskurzusjelölő-társulás részeként áll.

- (2) T: *Hát akkor* vágjunk bele! Hiányzók? Ő Frici most ment ki, Rita most jött.

A *hát-on* kívül a tanári beszédben az óra strukturálására gyakran használt elem volt még a *no* is, amely egyúttal a diákokkal való fatikus kapcsolattartást is ki-fejezte (pl.: *No, megvannak a tippek?*).

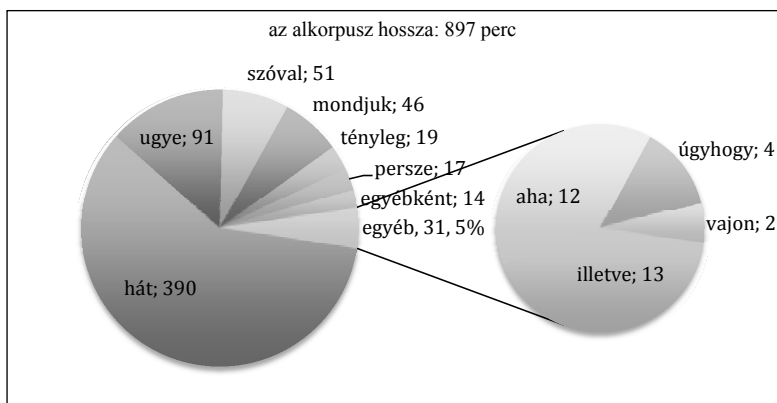
A tanári megnyilatkozásokban a harmadik leggyakoribb diskurzusjelölő az *egyébként* volt. Ezt az elemet gyakran magyarázat közben, a tananyaghoz szorosan nem tartozó információk közlésekor, illetve téma- és beszédaktusváltáskor használták a tanárok. Az alábbi példában egy mellékinformáció közlése előtt jelenik meg az *egyébként*.

- (3) T: Nem, itt, itt ez most nem kérdés. *Egyébként* ezt a Szabolcsi hosszasan mondja, hogy a Kassák hogy van ott, de erre majd térjünk vissza, az avantgárdra, amikor a, a Bókai–Veres-ügyet nézzük, mert ők ott erről nyilatkoznak.

Szintén tanári dominanciát mutat az *aha* diskurzusjelölő. Ez tanári értékelésekben jelenik meg, vagyis általában egy háromtagú szomszédsági pár (kérdés–válasz–értékelés) utolsó fordulójában hangzik el. Például:

- (4) T: Hogyan nevezzük, amikor külön van írva, és hogyan nevezzük, amikor egybe?
D: Jelzős szó vagy pedig összetett szó.
T: *Aha*. Jelzős szó, ő jelzős főnév vagy pedig összetett szó.

A tanári megnyilatkozások után térjünk át az osztálytermi kommunikáció másik szereplőjének, a diákoknak a beszédére. A 3. ábrán a diákok által használt diskurzusjelölők megoszlása látható.

3. ábra. A diszkurszusjelölők a diákok megnyilatkozásaiban

Ahogy a 2. és 3. ábráról is leolvasható, a tanári megnyilatkozásokhoz képest a tanulók beszédében az *ugye* és a *hát* aránya megfordult: míg a tanárok az *ugye*-t használták a leggyakrabban, addig a diákok a *hát*-ot. Valamint a tanulók több *hát*-ot és *szóval*-t használtak, mint a tanárok, továbbá az *ugye* és a *mondjuk* elemek is viszonylag gyakoriak voltak a diákok megnyilatkozásaiban.

A tanulók beszédében a diszkurszusjelölők által kifejezett leggyakoribb beszélői attitűd a bizonytalanság volt, amelyet legtöbbször a *hát* jelölt. Főként akkor használták a diákok a *hát*-ot, ha nem voltak biztosak a tanár által feltett kérdésre adott válaszukban, vagy egyáltalán nem tudták a választ. Például:

(5) T: Hogy jelenik meg a címzett ebben a levélben?

D: Ki van takarva.

T: Az igaz, de azt én mondtam.

D: Ja hogy, *hát* öö nem tudom.

Sokszor azonban nem fejezett ki semmilyen beszélői viszonyulást a *hát* a tanulói válaszokban, csupán általános válaszelölői szerepben állt, ahogy az az alábbi példában is látható.

(6) T: És miről szólt a szöveg?

D: *Hát* hogy volt egy hegymászónő, akinek a Mount Everestet kellett megmásznia.

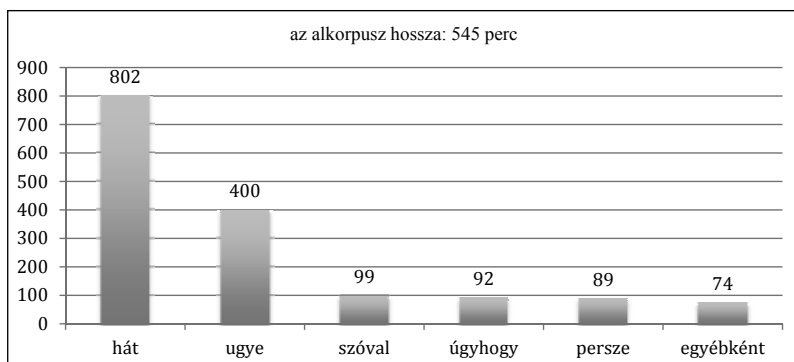
A tanulói válaszok második leggyakoribb diskurzusjelölője az *ugye* volt. Ezt a diákok is használták a közös tudás, illetve az evidencialitás jelzésére. Akkor is alkalmazták azonban ezt az elemet, amikor megerősítést vártak az állításuk érvényességét illetően. Például:

- (7) D: És hogy, és hogy öö amit még szóval, hogy öö *ugye* öö a mi kritikáink, vagyis ez a kettő, hogy öö *ugye* hátránynak fogta fel ezt a sok öö utánzást, és hogy, és hogy itt meg pont az ellenkezője látszik.

Látható tehát, hogy a magfunkciójában a bizonyosságot kódoló *ugye* a tanulói válaszokban a beszélő bizonytalanságát, határozatlanságát fejezi ki.

4.2. A diskurzusjelölők a szociolingvisztikai interjúkban

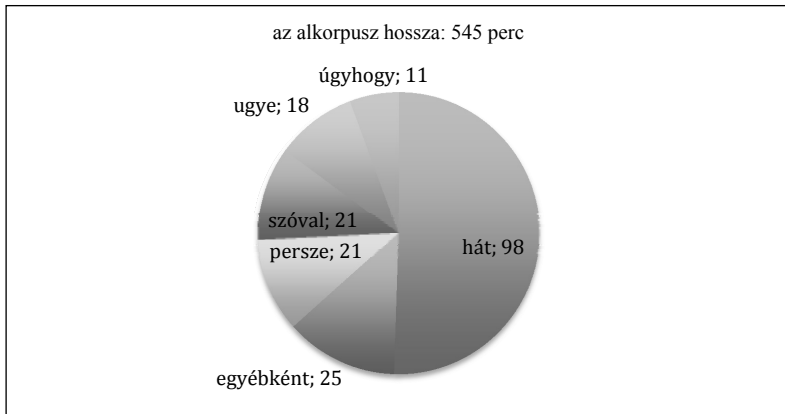
A korpusz félintézményes szövegtípusai közül az egyik alkorpuszt a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú anyagai adták. A szociolingvisztikai interjú olyan mesterséges műfaj, amely egyszerre próbál szabályozott és spontán is lenni. A SZÖSZI-interjúkban az adatközlőknek a terepmunkás irányítása mellett beszélniük kellett az életükről, a családjukról, a gyerekkorukról, az iskoláikról, illetve a munkahelyeikről, továbbá szóba került a szegedi élet és a szegedi nyelvhasználat is. A SZÖSZI-interjúk azonban nem tisztán narratív szövegek. Az irányított beszélgetéseken túl ugyanis tesztfeladatok (pl. tájszóteszt, ügynökteszt) is voltak az anyagokban. Az alkorpuszba a SZÖSZI-ből 3 felvételt választottam, az A47 kódjelű 64 éves adatközlő interjúját, az A62-es 69 esztendőes adatközlő anyagát és a 81 éves B144-es interjúalannal készített beszélgetést. Az interjúkban megjelenő diskurzusjelölők gyakoriságát az alábbi (4.) ábra mutatja.

4. ábra. A diskurzusjelölők a szociolingvisztikai interjúkban

Az 545 percnyi anyagban a legtöbbször, 802 esetben a *hát* fordult elő. A *hát* a spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölője, így nem meglepő, hogy a szociolingvisztikai interjúkban is ez az elem dominál, hiszen a felvételekben a hosszú, spontán narratív részek voltak többségében. A *hát*-on kívül az *ugye* is gyakori volt a SZÖSZI-ben: 400-szor hangzott el az interjúkban. A másik 4 vizsgált diskurzusjelölő már nagyságrendekkel ritkábban, de nagyjából egyforma gyakorisággal jelent meg az alkorpuszban: a *szóval*-ra 99 adat volt, az *úgyhogy*-ra 92, a *persze* 89-szer fordult elő, az *egyébként* pedig 74-szer.

A szociolingvisztikai interjú két szereplője, a terepmunkások és az adatközlők azonban más arányban és más funkciókörökben használták ezeket az elemeket. Az interjúbeli szerepek ugyanis meghatározták a beszédaktusokat, a szóátadás és a szóátvétel módját, továbbá a témát is. A terepmunkás volt a beszélgetés irányítója és a kérdések feltevője, míg az adatközlő a válaszadó, és az elhangzott válaszokban a narratívák domináltak. A terepmunkások fordulói sokkal rövidebbek voltak, és nem volt jellemző rájuk a narratíva. Nézzük, milyen arányban és szerepben jelentek meg a diskurzusjelölők a terepmunkások megnyilatkozásaiban.

5. ábra. A diskurzusjelölők a terepmunkásoknál

Ahogy az ábráról is leolvasható, a terepmunkások beszédében is a *hát* a dominált. Az általuk használt *hát*-ok zömében azonban nem attitűdjelző szerepben álltak, hanem a beszélgetés irányításában vettek részt. A tájszavakat kikérdező részben például gyakori volt, hogy a terepmunkás a rövid kérdések bevezetésére használta a *hát*-ot:

- (8) Tm: *Hát*, az mit jelent, hogy mögénten? [...] *Hát* az mi mi mit takar, hogy száрма? [...] *Hát* a cimet? [...] *Hát* az mit jelent, hogy darvadozás? [...] *Hát* mi az a kotla? [...] *Hát* az, hogy bölcsködik?

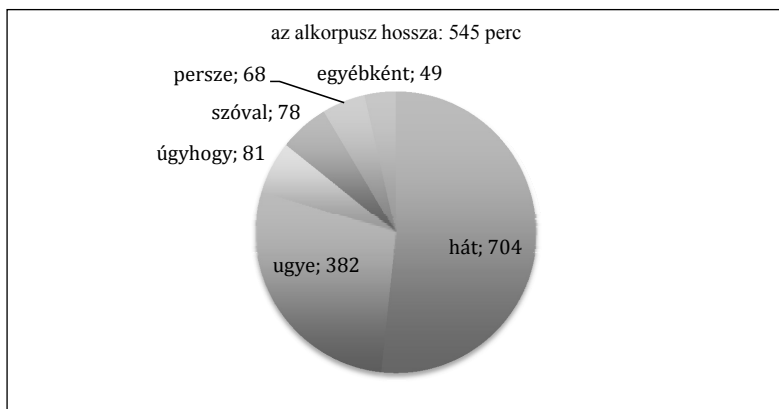
A *hát* ilyenkor egyszerű beszéd-toldó szerepben állt, azaz az 'és, és akkor' jelentéseket kódolta. A *hát*-ot az interjú irányításakor még a beszédjog megszerzésére is használták a terepmunkások. Ám a szóátvétel nem mindig volt sikeres. A (9) alatt egy olyan interjúrészlet látható, ahol a terepmunkás kétszer is a *hát*-tal próbálta meg átvenni a szót, ám ez egyszer sem sikerült neki.

- (9) B144: Azé<r><t> mondom, hogy én Q asztalos vótam, de szerettem.
 Tm: *Hát* ez...
 B144: De QQ mán a jókat e<:><l>hordták. Nem baj az.
 Tm: De ez nagyon szép!
 B144: Jó-van.
 Tm: *Hát* fiatal...
 B144: Q (*Hát*) a-anyukám, itt a parkettát mindönt én Q

A beszélgetés irányításában, a témakezelésben, az interjú szervezésében az *egyébként*-nek is fontos szerepe volt (pl.: Tm: *És egész életibe itt élt egyébként?; De egyébként próbált valaha tudatosan változtatni a beszédin?; Egyébként milyen benyomások voltak az interjú alatt?*).

Az alkorpusz egészéhez képest viszont marginális volt a terepmunkások megnyilatkozásaiban az *ugye*, csupán 18 darabot használtak az elhangzó 400-ból. Ennek az lehet az oka, hogy a terepmunkásnak ügyelnie kell arra az interjú során, hogy a saját véleménye ne befolyásolja az adatközlőt. Az *ugye* viszont, ha kérdésben jelenik meg, előfeltételezi a pozitív választ, míg állításban legtöbbször evidenciát fejez ki. Így ezek használatától a terepmunkás – ideális esetben – tartózkodik.

A terepmunkásoktól eltérően az adatközlők megnyilatkozásaiban viszont a szövegtípus jellegzetességeiből adódóan a személyes vélemények és a különféle beszélői attitűdök domináltak. Ezt a diskurzusjelölők darabszáma és szerepükre is egyértelműen mutatja:

6. ábra. A diskurzusjelölők az adatközlők narratíváiban

Az adatközlők megnyilatkozásaiban a *hát* igen sokszor, összesen 704-szer fordult elő, és rendkívül változatos szerepkörökben állt (vö. Schirm 2017b: 11–12). Időnyerésre, gondolkodásra, szókeresésre és önjavításra is használták az adatközlők. Emellett gyakori volt általános válaszelőjelként is (például: Tm: *Mit jelent a garaboly? B144: Hát a garaboly ë-ëgy fonott kosárka*). Az interjú narratíváiban pedig az adatközlők *hát*-jai a történet mesélését segítették, ugyanis általuk oldották meg az idézést, a retorizálást, a példaadást, a mondanivaló elkezdését,

továbbvitelét, lezárását és összegzését is, valamint számos beszélői attitűdöt, például dicsekvést, mentegetőzést, döbbenetet, vonakodást, csalódottságot is képesek voltak velük kifejezni az adatközlők. A narratívákban még egyetlen beszélőnél is rendkívül változatosak voltak a *hát*-hoz kapcsolódó szerepek, ahogy ezt az alábbi interjúrészlet is mutatja.

- (10) B144: Képzeld e<l> - aszongya -, előtted vót egy gyerek, e<:><l>- hajigálta a szalonnát. Tehát a szalonnát e<:><l>dobta. Aztán (mondom): „*Hát* hülye vót az? *Hát* a szalonnát e<:><l>dobni? *Hát* ez istenkísértés! *Hát* ilyen nincsen.”

A példában megjelenő első három *hát* (*Hát* hülye vót az? *Hát* a szalonnát eldobni? *Hát* ez istenkísértés!) a mondanivaló továbbvitelén túl retorizál is, az utolsó *hát* (*Hát* ilyen nincsen) pedig a mondanivaló összefoglalását, illetve lezárását végzi. Ezek mellett mind a négy *hát*-ban tetten érhető még a beszélő döbbenete is.

Az adatközlők narratíváiban az *ugye* is gyakori volt. Ám ez az *ugye* mászt jelölt, mint a tanári megnyilatkozások vagy a tanulói válaszok *ugye*-ja. Az adatközlők elbeszéléseiben megjelenő *ugye*-k ugyanis csak a beszélő szemszögéből fennálló, ám a hallgató számára nem nyilvánvaló evidencialitást fejezték ki. Ilyen kiterjesztett evidencialitás látható az alábbi példában is.

- (11) A47: volt egy durván harmincméteres előkert, és *ugye* ott azon keresztül ment a a lejáró Q arra emlékszem, Q hogy *ugye* kiskölök vótam, és *ugye* kiszöktem, *ugye* ötvenhét május elseje, és *ugye* hát mindenki ki vót vezényelve, nagy vörös lobogó meg mit tudom én, és azok az embörök, akiket *ugye* én ismertem ott a környékbe, akik ott laktak, hát azok az embörök meglehetősen Q Q hogy is fejezzem ki magam, szóval olyan lógó orral nézték ezt az egész történetöt.

A szociolingvisztikai interjúkban az adatközlők – főként az idősebbek – sokszor annyira behelyezkedtek a történetbe, hogy nem vették észre, hogy az elmesélt információk (pl. az előbbi példában az *ugye* kiskölök vótam, és *ugye* kiszöktem, *ugye* ötvenhét május elseje, és *ugye* hát mindenki ki vót vezényelve) csak számukra nyilvánvalóak.

A harmadik leggyakoribb diskurzusjelölő az adatközlők beszédében az *úgy*-*hogy* volt, 81-szer fordult elő. Ezt az elemet ok-okozati viszony kifejezésére (A62: *Tehát, én csak jó választ tudok erre adni. Úgyhogy én bekarikázom a Q az egyest*),

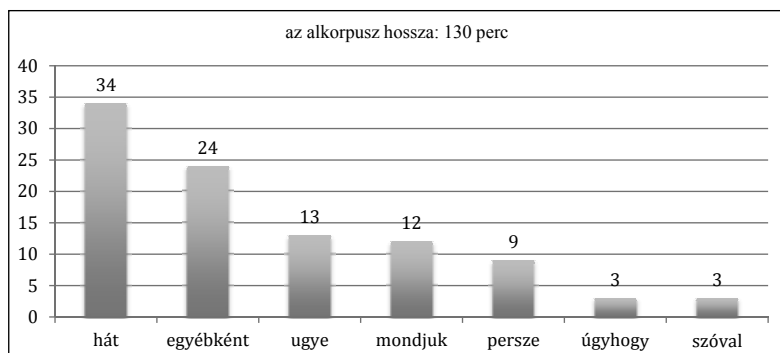
téma lezárására (A66: *De én se, én se, mert szóval tetten érhető a dorozsmai nyelv-járás, úgyhogy...*) és beszélői attitűd jelzésére (A62: *És akkor minden hétvégén jött át ide Szegedre, úgyhogy, csajozni*) is használták.

4.3. A diskurzusjelölők a televíziós politikai vitaműsorokban

A televíziós politikai vitaműsor egy olyan félintézményes szövegtípust képvisel, amely egyszerre közöl információt, és egyszerre szórakoztat, emellett meggyőzési szándéka is van. A televíziós vitaműsorok hallgatóorientáltak, ám többszörös hallgatóságuk van. A hallgatóságot egyrészt a műsorvezető és a beszélgetőpartnerek alkotják, azaz a közvetlenül megcímzett hallgatók, akik közelről érintettek a témában. Rajtuk kívül a stúdióban lévő közönség is a hallgatósághoz tartozik, továbbá azok a tévénézők is, akik (esetleg csak véletlenül) bekapcsolták a tévékészüléket (vö. Schirm 2012: 145). A műsorvezető és a beszélgetőpartnerek nem elsősorban egymásnak címzik a mondanivalójukat, hanem a tágabb közönségnek, a tévénézőknek, tehát a kommunikatív szándék nélküli információközlés jelenik meg ebben a szövegtípusban. A televíziós politikai vitaműsorok nem egységes műsorszerkezetűek, ezért lássuk röviden az elemzett műsorok forgatókönyvét.

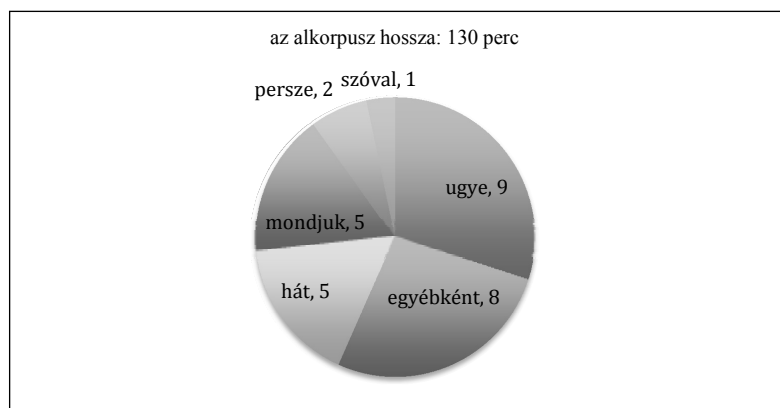
A *Pro és kontra* az ATV-n hetente sugárzott félórás vitaműsor volt. A műsorba mindig két eltérő álláspontot képviselő szakértőt (politikust, történészt, újságíró) hívtak meg, vagyis eléggé konfrontatív volt a diskurzus. A vitaműsor adásai közül a 2002. szeptember 5-i műsor került a korpuszba, amelyben Elek Imre vezetése mellett Kerényi Imre és Kocsi Ilona vitatkoztak a médiaegyensúly kérdéséről. A másik elemzett műsor, *A szólás szabadsága* az MTV-n sugárzott, Krizsó Szilvia által vezetett közéleti magazinműsor volt. A beszélgetések előtt egy összefoglaló bejátszást lehetett látni a téma előzményeiről, és a magazinműsor-jelleg abban is megnyilvánult, hogy a műsorvezető egyszerre csak egy vendéggel beszélgetett, így a kialakult verbális konfliktus mérsékelten konfrontatív volt csak. *A szólás szabadsága* adásai közül a 2010. május 17-i *A távozó kormányfő összegez – interjú Bajnai Gordonnal* című részt, valamint a május 31-i *Megalakult az új kormány, megvan az első konfliktus* című műsort elemeztem.

A televíziós politikai vitaműsor alkorpuszban előforduló diskurzusjelölőket a 7. ábra mutatja.

7. ábra. A diskurzusjelölők a vitaműsorokban

A 130 percnyi alkorpuszban 34 *hát*, 24 *egyébként*, 13 *ugye*, 12 *mondjuk*, 9 *persze*, 3 *úgyhogy* és 3 *szóval* jelent meg. Ezekből a számadatokból is jól látszik, hogy a többi elemzett szövegtípushoz képest a televíziós politikai vitaműsorok nem bővelkedtek diskurzusjelölőkben (vö. 1. táblázat). Ennek a félintézményességen túl az is lehet az oka, hogy a beszélgetéseket a televízió közvetítette, és a kamera is hatással volt a megszólalók beszédének a megformáltságára. Nézzük meg itt is szereplőtípusonként bontva a diskurzusjelölőket, és kezdjük a műsorvezető szövegeinek a vizsgálatával. A moderátor megnyilatkozásaiban lévő diskurzusjelölők megoszlását az alábbi (8.) ábra mutatja.

8. ábra. A diskurzusjelölők a műsorvezetők megnyilatkozásaiban

Az elemzett televíziós politikai vitaműsorokban a műsorvezetők legtöbbet az *ugye*-t és az *egyébként*-et használták. Az *ugye* 9-szer fordult elő a moderátorok beszédében, az *egyébként* pedig 8-szor. Őket, hozzájuk képest nagyjából feleakkora gyakorisággal, 5–5 előfordulással a *hát* és a *mondjuk* követte. A *persze* és a *szóval* elemek viszont marginálisak voltak ebben az alkorpuszban, előbbire csupán 2, utóbbira pedig 1 adat volt. A diskurzusjelölők gyakoriságán túl az általuk kifejezett funkciók is érdekesek, amelyek a kommunikációs helyzet jellegzetességeiből adódnak.

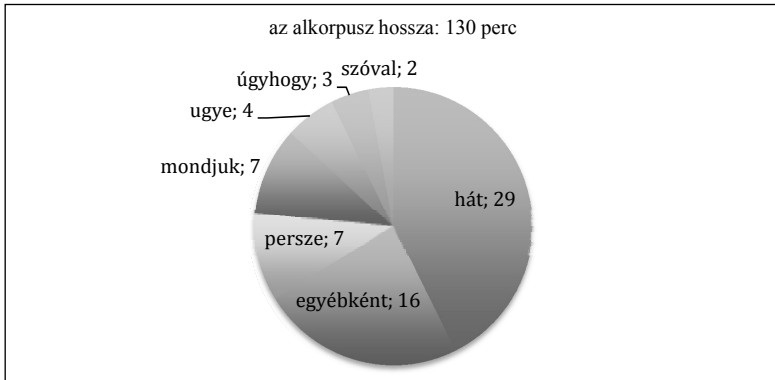
A műsorvezető feladata a beszélgetés elindítása, a téma irányítása, a vitapartnerek eltérő véleményének az előhívása, továbbá neki kell arra is ügyelnie, nehogy túlságosan eldurvuljon a vita. A beszélgetést úgy kell a műsorvezetőnek irányítania, hogy ne térjen el az újságírói semlegességtől (vö. Clayman 1992), azaz egyik oldal pártját se fogja. Továbbá arra is figyelnie kell, hogy az elhangzó információk ne csupán a vitában részt vevők számára legyenek érthetőek, hanem a tévénezők számára is. Mivel e beszélgetések fő címzettjei a stúdióban jelen lévő, illetve a televízió előtti nézők, ezért a műsorvezetőnek úgy kell fogalmaznia, hogy egyszerre szóljon a nézőkhöz és a beszélgetőpartneréhez is az üzenet. Ezért dominál a megnyilatkozásaiban az *ugye*. Ez az *ugye* a közönség felé közvetített evidenciát fogalmazza meg, ahogy az az alábbi, A *szólás szabadságából* származó példákban is látható:

- (12a) Mv: Na most hogyha a hiányról beszél, *ugye* 3,8 százalékot prognosztizáltak idénre.
- (12b) Mv: *Ugye*, a devizahiteleknek az lenne jó, hogyha erős lenne a forint. A vállalkozásoknak meg az lenne jó, hogyha gyenge lenne a forint.

A műsorvezetők megnyilatkozásaiban az *ugye*-n kívül még az *egyébként* dominált. Az *egyébként*-nek a vitaműsorokban témairányító szerepe volt, ezzel a diskurzusjelölővel mintegy közvetésszerűen irányította a műsorvezető a beszélgetés menetét. Például:

- (13) Mv: Miniszter úr, *egyébként* a magyar külpolitikának most milyen prioritásai lesznek? Hiszen most már mátol tulajdonképpen ön felel ezért. Merre nyitnak?

A műsorvezetőtől eltérően a vitapartnerek beszédében más volt a diskurzusjelölők megoszlása és funkcióköre. Ahogy a lenti (9.) ábrán is látható, a vitapartnerek legtöbbször, 29 alkalommal a *hát*-ot használták, és az elem különféle beszélői attitűdöket fejezett ki.

9. ábra. A diskurzusjelölők a vitapartnerek megnyilatkozásaiban

A vitapartnerek a tévénezők befolyásolására előszeretettel használták a *hát*-ot, ez az elem ugyanis hatásosan fölerősítette a mondanivaló retorikusságát, ahogy azt a *Pro* és *kontra* vitaműsor alábbi részlete is mutatja.

- (14) A: Egy csomó ember a ballibból érti ám, hogy mi mit beszélünk. *Hát* milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet? Melyik isten hatalmazta föl a szoclib táborát, hogy ez így legyen? Mi ezt vitatjuk, és [...]. De *hát* így hogy lehet? Hogy az MSZP-s jelöltek hetvenöt műsorban, a mi jelölteink meg sehol? Melyik isten hatalmazta fel magukat erre?

A példában 2 *hát* is szerepelt, és mindkettő retorikai kérdésben jelent meg. E retorikai kérdések ellentétes értelmű állításoknak feleltethetők meg (= 'Semmilyen alapon nem lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet', illetve 'Így sehogyan sem lehet'). A bennük előforduló *hát*-tal a beszélő az elem nyomatékösítő szerepéből adódóan felerősíti a kérdések szónokiasságát, és ezáltal sikeresen juttatja kifejezésre a saját beszélői attitűdjét, így közvetítve a nézők felé az ellentétet és a felindultságot (vö. Schirm 2012: 151). A *hát* azonban nem csupán kérdésekben megjelenve képes a közönséget befolyásolni, hanem kijelentésben, magyarázat adásakor is erőteljes érzelmi nyomatékot fejez ki. Például:

- (15) A: Ezt mi sérelemként éljük meg, akkor is, ha én például magánemberként bizonyos hangokat ott túl radikálisnak láttam. De ez egyszerűen szükséges, most sajnos bozótharcra vagyunk kényszerítve, a bozótharcos, az meg, *hát* az bozót, az harcol. Tetszik tudni? Harcol.

A *hát* után a második leggyakoribb diskurzusjelölő a vitapartnerek megnyilatkozásaiban az *egyébként* volt. Ezzel az elemmel legtöbbször témaváltást hajtottak végre a beszélők. Mivel a vitaműsorokban a témakezelés erősen szabályozott, a műsorvezető irányítja a beszélgetés menetét, ezért egy új téma vagy egy mellék-téma kezdése a vitapartnerek részéről erősen arcrombolónak számít. Ezt az arcrombolást finomítják az *egyébként*-tel, amellyel azt jelzik, hogy mintegy mellesleg, nem pedig előre megfontolt céllal említenek csak meg valamit. Például:

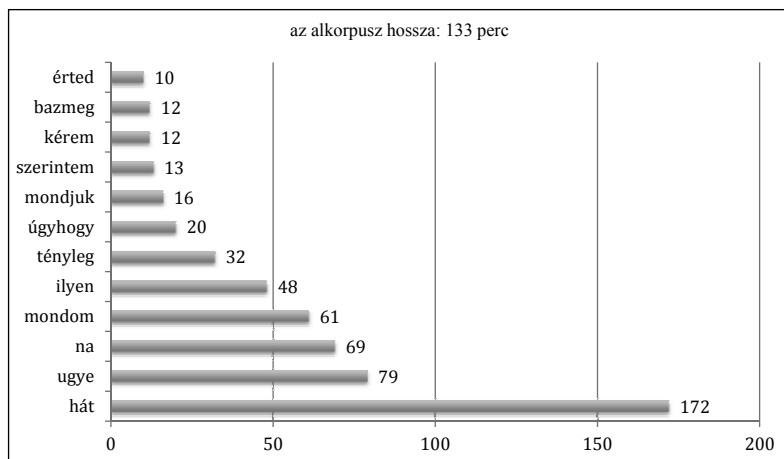
- (16) B: Hát rendkívüli intézkedésekre nincs szükség. *Egyébként* ez a kormány mindig is azt mondta, ha emlékszik a tavaly őszi vitákra, akkor is jártam itt önöknél, azt mondtuk, hogy ez egy kutya kemény év lesz, hogy egy nagyon nehéz költségvetést kell összeállítanunk, és hogy ebben az évben még véges-végig takarékoskodnunk kell ahhoz, hogy négy százalék körül maradjon a hiány.

Az *egyébként* elemnek ez a használata így manipulatív jellegű is lehet. A vitapartnerek megnyilatkozásaiban domináns diskurzusjelölők tehát az adatok szerint a beszédtervezési folyamatokon és a diskurzusrészek összekötésén kívül elsődlegesen a hallgatóság befolyásolására használatosak a televíziós politikai vitaműsorokban.

4.4. A diskurzusjelölők a stand-up comedyben

A stand-up comedy félszponán szövegtípusnak tekinthető: előre megtervezett forgatókönyve van, ám az elhangzó szöveg a helyszínen, a közönség reakcióinak a figyelembevételével alakul (vö. Nagy 2016: 124). E szövegtípus kevert volta a spontánság és a tervezettség kettősségén túl még a diskurzus céljában is megnyilvánul. A stand-up comedy ugyanis nem csupán szórakoztatni, hanem meggyőzni is akar (Greenbaum 1999: 33). A stand-upban rövid történetek követik egymást, tehát elsődlegesen narratív a szöveg, és a humorista hol monológ-szerűen mesél, hol pedig dialógust imitálva beszél. Olykor kiszól a közönséghez is, ám valódi párbeszédet nem kezdeményez velük. A stand-up comedy szövegtípusának a jellegzetességéhez tartozik az is, hogy az előadók többféle szerepet töltenek be a produkció során: egyszerre elbeszélők, humoristák, kulturális

hangadók, közvetítők, társadalmi hírmagyarázók és a jelenkor antropológusai (vö. Mintz 1985).

10. ábra. A diskurzusjelölők a stand-up comedyben

A stand-up comedy alkorpusza 133 percnyi anyagból állt: a *Showder Klub* 1. évadának 1. és 4. részét, valamint a Dumaszínház *Kabaré Oktatás* című stand-up-jának egy részletét tartalmazta. Ahogy a 10. ábrán is látható, a leggyakoribb diskurzusjelölő e produkciókban a *hát* volt: a 133 percnyi műsorban 172-szer hangzott el. A *hát*-ot az *ugye* követte 79 előfordulással, a *na*-ra 69 adat volt az alkorpuszban, a *mondom* 61-szer jelent meg, az *ilyen* 48-szor fordult elő, a *tényleg* pedig 32-szer szerepelt. 20, illetve az alatti elemszámmal még az *úgyhogy*, a *mondjuk*, a *szerintem*, a *kérem*, a *bazmeg* és az *érted* is jelen volt az anyagban. A diskurzusjelölők gyakorisága és használata jól tükrözi, hogy ennek a szövegtípusnak a célja a szórakoztatás és a meggyőzés, és a hitelességet a stand-upos a minél változatosabb beszélői attitűdökkel és a gördülékeny szövegépítkezéssel próbálja meg elérni. Legtöbbször a *hát*-ot használja a humorista, mert ennek a diskurzusjelölőnek van a legtöbbféle szerepköre, így legkönnyebben a *hát*-tal tud különféle beszélői attitűdöket (pl. csodálkozást, mentegetőzést, felháborodást, evidenciát) imitálni a stand-upos. A másik leggyakoribb diskurzusjelölő ebben az alkorpuszban az *ugye* volt, amellyel a humor előrejelzésén túl a közönséggel való kapcsolattartást oldotta meg az előadó. A *hát* és az *ugye* használati köreit jól mutatja Kovács András Péternek a *Showder Klub* műsorából származó alábbi előadásrészlete.

- (17) Amit én szeretnék még, Zuschlag Jánosnál vacsora, tehát. Lenne rácsos linzer. Csúsztatott szappan, *ugye*. Mit lehessen tudni. De nem. Cininél volt múltkor a vacsora, akinek *hát ugye* börtönéből szabadult sas lelke már másfél éve túl van ezeken a megpróbáltatásokon. Emlékszünk még Cinire, amikor kijött? *Hát* az első dolga volt, hogy visszavett a melleiből, mer aszonta, hogy fáj neki, és *hát ez* az igazi büntetés, tehát két év letöltendő, meg négy kiló felfüggesztve. És *ugye hát* visszavettek belőle, lett belőle cinimini, de még így is úgy néz ki, mint egy konyhásnéni, basszus. Tehát *ugye* hogy hogy meg nagyobb a melle, mint a hasa, és még egyelőre följebb is van.

Az idézett példából látható, hogy a *hát*-tal egyfelől a spontán beszéd érzetét kelti az előadó, és az egyes diskurzuszegmenseket köti össze, másrészt pedig nyomatékositja a mondanivalóját. Az *ugye*-k használatával pedig a stand-upos a hallgatósággal közös kognitív háttérrel fejezi ki, így az elem evidencialitást jelöl, továbbá jelzi az utána következő csattanót is. Az előadás során elmesélt történetek összekötésében és a témák közti váltásban a *na* diskurzusjelölőnek van kiemelt szerepe, általa tudja a mondanivalóját strukturálni a humorista, ahogy az az alábbi példában is látható.

- (18) (kontextus: egy betelefonálás műsoráról beszél a humorista) Öt másodperc. Ez fél óra, mire elszámol háromig, de tényleg. Fantasztikus. Még egy pohár. Eltört. *Na* most a Nagy Ő Anikónak új melle van. Láttam az élőbe adta a Fókusz, erre van igény, 500 köbcentis darabja.

Az alkorpuszból adatolható 69 *na* diskurzusjelölő közül 30 a *na most* szerkezetben fordult elő. A *na most* egyik funkciója a témaváltás, a másik pedig a mondanivaló továbbvitele. Ez utóbbi, úgynevezett beszéd-toldó szerepet példázza a következő részlet.

- (19) És *ugye hát* lehet rajta állítani a nyelveket, *na most* az enyémen külön van brit angol, meg amerikai angol, és a brit angol az azt mondja, hogy: turn to left I beg you pardon right, az amerikai angol meg azt mondja, hogy: OK dude, let's take the fuckin highway.

A stand-up diskurzusjelölői közül gyakori *mondom* elemmel a humorista az idézést oldja meg, és a beszélőváltást imitálja, míg az *ilyen* – az *ugye*-hoz hasonlóan

– a csattanót jelzi előre. A stand-up comedy szövegtípusában a diskurzusjelölők legfőbb funkciója a humorista oldaláról nézve a humor létrehozása, a hiteles történetmesélés és a közönséggel való folyamatos kapcsolattartás. A közönség nézőpontjából tekintve a diskurzusjelölőket pedig megállapítható, hogy számukra azok referenciapontként és értelmezési keretként szolgálnak, vagyis segítik a humor feldolgozását.

5. Összegzés, kitekintés

Összegzésképpen megállapítható, hogy a szövegtípus intézményességének mértéke befolyásolja a diskurzusjelölők gyakoriságát és funkciókörét. Ám az intézményességen túl a szöveg tervezettsége, a szöveg alkotójának a szerepe, valamint megnyilatkozásának a célja is befolyásolja a diskurzusjelölők megjelenését. A különböző szövegtípusok mögött eltérő diskurzusjelölő mintázatok húzódnak meg, és a szövegtípusok tulajdonságai visszatükröződnek a diskurzusjelölőkben. Láthattuk, hogy a diskurzusjelölőknek vannak szövegtípustól független és szövegtípusfüggő szerepkörei is. Egyetlen diskurzusjelölő példáján összefoglalva ez azt jelenti, hogy például a magfunkciójában a bizonyosságot és a magyarázatot kódoló *ugye* a tanári megnyilatkozásokban egy feltételezett közös tudást közvetített, míg a diákok válaszaiban gyakran a beszélő bizonytalanságát és határozatlanságát fejezte ki, azt, hogy a diák az elmondottakat illetően megerősítést és visszajelzést vár. A szociolingvisztikai interjúkban a terepmunkások az elem befolyásoló szerepe miatt tartózkodtak az *ugye*-től, míg az adatközlők ezt a diskurzusjelölőt egy sajátos, úgynevezett kiterjesztett evidencialitás kifejezésére használták. A politikai vitaműsorokban a műsorvezetők a beszélgetés megértéséhez szükséges információk előtt használták az *ugye*-t, és általa közvetítették a közönség felé az ismereteket, míg a stand-up comedyben a humorista a csattanó előrejelzésére és a hallgatósággal közös kognitív háttér kifejezésére használta az *ugye*-t.

A szövegtípusok tehát olyan kereteknek is tekinthetők, amelyek a szöveg formalitását, tervezettségét, típusát, valamint a beszélő személyét figyelembe véve engedélyezik vagy letiltják a diskurzusjelölők bizonyos használati köreit.

A kutatást érdemes volna még tovább folytatni, és a korpuszt bővíteni írott és írott-beszélt nyelvi szövegekkel is. Továbbá a szövegtípusok keveredésének és a szövegfajták átalakulásának a vizsgálata is érdeklődésre tarthat számot.

Irodalom

- Alberti Gábor – Szabó Veronika 2015. A tanári kérdések vizsgálata formális diskurzuszemantikai keretben. In: Prax Levente – Hoss Alexandra – Nagy Tamás (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2., Hagyomány és modernitás*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Film Virage Kulturális Egyesület. 22–29.
- Antalné Szabó Ágnes 2006. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat.
- Clayman, Steven E. 1992. Footing in the achievement of neutrality: the case of news-interview discourse. In: Drew, Paul – Heritage, John (eds.): *Talk at work: Interaction in institutional settings*. Cambridge: Cambridge University Press. 163–198.
- Dér Csilla Ilona 2012. Az azért és az akkor pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–177.
- Dér Csilla Ilona 2014. Milyen funkciójúak a tölteléknek tartott elemek a spontán nyelvhasználatban? In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra, Interkulturális és multikulturális perspektívák I.* Budapest: MANYE – Tinta Könyvkiadó. 115–121.
- Dér Csilla Ilona 2017. A hát multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelöltársulások függvényében. *Beszédkutatás* 25: 169–184.
- Furkó Bálint Péter 2011. Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica* 16: 37–57.
- Götz Andrea 2019. Diskurzusjelölők és kötőelemek gyakorisága írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokban, In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatika*. Budapest: ELTE Eötvös Collegium (ebben a kötetben).
- Greenbaum, Andrea 1999. Stand-up comedy as rhetorical argument: An investigation of comic culture. *Humor* 12: 33–46.
- Gülich, Elisabeth – Raible, Wolfgang 1977. *Linguistische Textmodelle: Grundlagen und Möglichkeiten*. München: W. Fink.

- Halliday, Michael Alexander Kirkwood – Hasan, Ruqaiya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers*. Budapest: Gondolat.
- Kálmán C. György 1991. A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása. *Literatura* 2: 140–147.
- Kocsány Piroska 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus: Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 17–26.
- Kugler Nóra 2008. A talán és az esetleg módosítószók funkciói írott és beszélt szövegekben. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 202–211.
- Kuna Ágnes – Simon Gábor 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. *Magyar Nyelv* 113: 257–275.
- Lux, Friedemann 1981. *Text, Situation, Textsorte*. Tübingen: Günter Narr.
- Maschler, Yael – Schiffrin, Deborah 2015. Discourse markers: Language, meaning, and context. In: Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. – Schiffrin, Deborah (eds.): *The handbook of discourse analysis*. Chichester: John Wiley & Sons. 189–221.
- Mintz, Lawrence E. 1985. Standup comedy as social of cultural mediation. *American Quarterly* 37(1): 71–80.
- Nagy Anna 2016. A diskurzusjelölők szerepe humoros szövegekben. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.): *LingDok 15. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 117–132.
- Schirm Anita 2012. A hát diskurzusjelölő a televíziós vitaműsorokban. *Beszédkutatás* 2012: 144–153.
- Schirm Anita 2015. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In: Baditzné Pálvölgyi Katalin – Szabó Éva – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.): *Tanóratervezés és tanórákutatás, A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 49–66.
- Schirm Anita 2017a. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv* 113: 330–341.
- Schirm Anita 2017b. A diskurzusjelölők vizsgálata a Szegedi Szociolingvisztikai Interjúban. *Magyar Nyelvjárások* 55: 5–23.

- Skutta Franciska 2008. Kommunikációs modell és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 101–109.
- Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard (eds.) 2016. *Genre in language, discourse and cognition*. Berlin, New York: De Gruyter.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus: Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Vargáné Kiss Katalin 2012. Diskurzusjelölők szerepe különböző műfajú pénzügyi szakszövegekben. In: Silye Magdolna (sorozatszerk.): *Porta Lingua – 2012, Szaknyelvutatói irányzatok és alkalmazások*. Debrecen: Szaknyelvoktatók és -Kutatók Országos Egyesülete. 161–171.
- Verdonik, Darinka – Žgank, Andrej – Pisanski Peterlin, Agnes 2008. The impact of context on discourse marker use in two conversational genres. *Discourse Studies* 10(6) 759–775.

GÖTZ ANDREA

Diskurzusjelölők és kötőelemek gyakorisága írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokban*

Absztrakt

A jelen kutatás diskurzusjelölők és kötőelemek gyakoriságát vizsgálja négy magyar európai parlamenti diskurzusban (eredeti magyar felszólalások, eredeti magyar felszólalások normalizált írott változata, magyarra tolmácsoltságok, magyarra fordított felszólalások). Ez lehetővé teszi annak a vizsgálatát, hogy a kérdéses elemek gyakorisága eltér-e az írásbeli–szóbeli és a mediált – nem mediált diskurzuskontinuum mentén, jellemezve ezen diskurzusok tulajdonságait. A korpuszalapú tolmácsoláskutatás egyre inkább az adott diskurzus tulajdonságainak, mint inkább a mediáltság tényének a fényében magyarázza a tolmácsoltságok diskurzus diskurzusjelölő- és kötőelem-használatát, számos különbséget mutatva ki a fordított és tolmácsoltságok között ezen elemek vonatkozásában, eltérő nyelvhasználati tendenciákra utalva. A jelen elemzések eredményeinek fényében a tolmácsoltság magyar diskurzus szignifikánsan különbözik a vizsgált elemek gyakoriságát tekintve a fordított diskurzustól, általánosságban azonban a diskurzusok jobban hasonlítanak egymásra a mediált – nem mediált, mint az írásbeli–szóbeli jelleg mentén.

Kulcsszavak: korpuszalapú fordítástudomány, intermodális korpusz, tolmácsoltságok, diskurzus, diskurzusjelölők, kötőelemek

1. Bevezetés

A diskurzusjelölők és kötőelemek hagyományosan fontos szerepet játszanak a fordított diskurzus kutatásában. Ezek az elemek alkotják számos, a fordított diskurzus sajátos nyelvi mintázatairól megfogalmazott elképzelés alapját, mivel általánosan elfogadott tény, hogy a fordított szövegek a diskurzus szintjén különböznek a nem fordított szövegektől – és nem például lexikai szinten.

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

A jelen tanulmány szintén ezeket a diskurzus szintű különbségeket kutatja diskurzusjelölők és kötőelemek (DJK-k) segítségével különböző magyar írásbeli és szóbeli, fordított és nem fordított diskurzusokban.

A fordított szövegek ezen sajátos nyelvi mintázatai azonban erősen vitatottak. Ennek oka, hogy a korpuszalapú, a fordítási univerzálék – vagyis a fordított diskurzusra általánosan jellemző nyelvi mintázatok – kutatását központi céljaként kitűző fordítástudomány (Baker 1993, 1995, 1996) meghirdetése óta eltelt több mint húsz évben nemcsak ezen nyelvi mintázatok univerzalitása, hanem egyáltalán létezése is megkérdőjeleződött az ellentmondásos empirikus eredmények gyarapodásával (De Sutter et al. 2012: 326).

Az intermodális, vagyis a fordított és tolmácsolt diskurzust egyaránt kutató, illetve egymással egybevető kutatások megjelenésével a korábban univerzálisnak vélt, feltehetően a fordított és a tolmácsolt szövegekre egyaránt jellemző mintázatok kutatása további problémák elé állította a fordítási univerzálék paradigmáját. A fordított és a tolmácsolt diskurzus a diskurzusjelölők és kötőelemek tekintetében eltérő használatot mutat (Defrancq et al. 2015), ezenkívül hasonló kötőelemek is eltérő mintázatban jelennek meg azonos diskurzusban különböző nyelvpárokban (Zufferey–Cartoni 2014). Ezek az eredmények ugyanakkor az univerzális mintázatok gondolatának az újraértékelésén túl felhívják a figyelmet a különböző diskurzusok nyelvezetére egy időben ható és együttesen befolyásoló tényezők jelentőségére, előtérbe helyezve annak a diskurzuskontextusnak a hatását, amelyben maga a fordítás és a tolmácsolás zajlik.

A diskurzusközösség vizsgálatának megjelenésével a korpuszalapú tolmácsoláskutatásban (Defrancq 2018), valamint az intermodális kutatások azon igényével, hogy a tolmácsolt és fordított diskurzust a szóbeli és írásbeli diskurzusok intervallumán helyezték el (Bernardini et al. 2016), talán nem elhamarkodott a fordítástudomány diskurzív fordulatáról beszélni annak számos korábbi fordulata után (Snell-Hornby 2006).

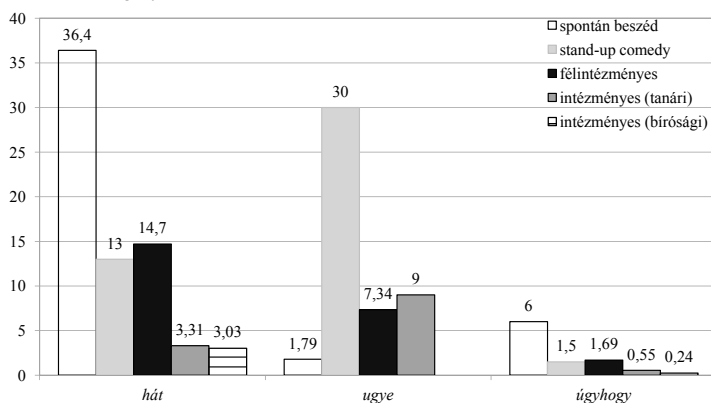
A jelen kutatás megvizsgálja a különböző diskurzusok egyes diskurzusjelölőinek és kötőelemeinek, valamint az összesített elemkészleteinek a gyakoriságát. Ezen gyakorisági elemzések révén a kutatás arra keresi a választ, mutatkozik-e különbség a mediált és a nem mediált, valamint a szóbeli és írásbeli magyar diskurzusok között. A jelen tanulmány röviden áttekinti a diskurzusjelölők diskurzusfüggő gyakorisági variációját, az európai parlamenti diskurzus tulajdonságait, a mediált, vagyis fordított vagy tolmácsolt európai parlamenti diskurzus kötőelem- és diskurzusjelölő-használatát, majd bemutatja a jelen kutatást, és ismerteti az eredményeit.

2. Diskurzusjelölők a magyar diskurzusokban

A magyar beszélt diskurzus tekintetében számos kutatás vizsgálta a diskurzusjelölők funkcióit és gyakoriságát. A jelen kutatás tekintetében legjelentősebbek a teljes diskurzusjelölő-készletre kiterjedő elemzések, illetve az egyes elemek különböző diskurzusokban mutatott gyakoriságának az összevetését megalapozó felmérések.

Dér és Markó (2010) körülbelül másfél órányi (94' 55") spontán magyar beszélgetést vizsgált meg a felvételekben található diskurzusjelölők gyakoriságának és szerepének a szempontjából, összesen 2774 diskurzusjelölő tokent figyelve meg. A jelen vizsgálat felhasználta az általuk összeállított diskurzusjelölő-készletet (vö. Dér–Markó 2010: 155, 1. Függelék). Az 5695 másodpercnyi spontán társalgás tíz percre normalizálva 292,256 diskurzusjelölőt tartalmaz. Dér és Markó (2010) eredményei továbbá felhívják a figyelmet a beszélők diskurzusjelölő-használatának egyedi különbségeire, egyes beszélők diskurzusjelölő-használati preferenciáira, ami csupán négy adatközlő részvételével is megmutatkozott.

Az 1. ábra a magyar szóbeli diskurzusok diskurzusjelölő-varianciáját mutatja be Schirm (2017) alapján három diskurzusjelölő gyakoriságának a példáján, tíz percre normalizálva. Az elemek gyakoriságából az adott diskurzus tulajdonságaira, így például az adott beszédhelyzet kommunikatív igényeire lehet következtetni.

1. ábra. A *hát*, *ugye* és *úgyhogy* normalizált gyakorisága (tokenszám per 10 perc) eltérő szóbeli szövegtípusokban Schirm (2017) adatai alapján

Az adatok forrása: spontán beszéd (Dér–Markó 2007: 63), stand-up comedy (Schirm 2015b), félintézményes diskurzus (SZÖSZI korpusz) (Schirm 2016), intézményes diskurzus (tanári megnyilatkozás) (Schirm 2015a), intézményes diskurzus (bírószági tárgyalás) (Dobos 2010)

A normalizált gyakoriság egyértelműen mutatja az egyes diskurzusjelölő elemek nagy fokú eltérését egymáshoz viszonyítva, valamint az egyes szóbeli szövegtípusok között. Ezen eltérések az egyes szóbeli diskurzus tulajdonságainak – például formális vs. informális –, valamint az adott interakció diskurzus-szervezési igényeinek tudhatók be. Ezek a különbségek felvetik a kérdést, vajon az itt vizsgált tolmácsolt diskurzus a mediáltság (tolmácsolt jelleg), vagy az adott diskurzus-típus (európai parlamenti szinkrontolmácsolás) tulajdonságait tükrözi-e.

2.1. Az európai parlamenti felszólalások diskurzusa

Az európai parlamenti felszólalásokat gyakran használják tolmácsolt és intermodális korpuszkutatások alapjaként (pl. Defrancq–Plevoets–Magnifico 2015; Bernardini et al. 2016; Defrancq 2016; Vanhauwaert 2016; Magnifico–Defrancq 2017; Desmarets 2017; Russo 2018), mivel más tolmácsolt szövegekkel ellentétben az európai parlamenti felszólalások könnyen elérhetők. Az Európai Parlament oldaláról számos nyelvpár közötti tolmácsolt és fordított változatuk, valamint az eredeti beszédek és a szinkrontolmácsolás videóanyaga is szabadon letölthető. Az EPTIC (Bernardini et al. 2016), az EPICG (Defrancq et al. 2015), valamint a MIK (Götz 2017) korpuszok anyagát is európai parlamenti felszólalások alkotják.

Ez viszont ahhoz is vezethet, hogy az európai parlamenti felszólalásokon alapuló eredményeket a szinkrontolmácsolt, illetve tolmácsolt szövegek egészére nézve általánosítják, ami problematikus az európai parlamenti diskurzus lehetséges sajátos tulajdonságai miatt. Az európai parlamenti felszólalások kötőelem- és diskurzusjelölő-használatának kutatásában megjelent például annak a kérdése is, hogy az európai parlamenti felszólalások mérhetően eltérő diskurzust jelenítenek-e meg az egyes, azonos nyelvű nemzeti parlamenti diskurzusokhoz képest (l. Desmarets 2017).

Defrancq (2018) három diskurzusjelölő (*well* 'nos, hát', *now* 'most', *so* 'tehát, akkor') viszonyában megvizsgálta, hogy az európai parlamenti tolmácsok és az eredeti angol európai parlamenti felszólalók, valamint az angol európai parlamenti felszólalók és a brit parlamenti képviselők diskurzusjelölő-használatuk alapján egy diskurzusközösséget alkotnak-e. Következtetései szerint az európai parlamenti tolmácsok és felszólalók nem, a tolmácsok egymással azonban egy diskurzusközösséget alkotnak, az egyes diskurzusjelölők ugyanakkor változatos használatot mutatnak. A tolmácsok diskurzusában egyes diskurzusjelölők gyakoribbak lehetnek, illetve más funkciók dominálhatnak (Defrancq 2016), mivel a tolmácsolás például több önjavítást és időnyerő elemet alkalmazhat.

A diskurzusjelölők használata alapvetően függ az őket tartalmazó adott diskurzus tulajdonságaitól mind az elemek gyakoriságát, mind azok szerepkörét

tekintve. Ennek megfelelően alapvető hatást gyakorolnak a diskurzus alábbi tulajdonságai (Schirm 2017: 332 alapján) a bennük megjelenő diskurzusjelölőkre:

1. forma
 - a) beszélt
 - b) írott
 - c) írott beszélt
2. formalitás
 - a) formális
 - b) informális
 - c) félinformális
3. intézményesség
4. stílusa
5. spontaneitás
 - a) tervezett
 - b) spontán
 - c) félspontán

Az európai parlamenti felszólalások fő jegyei az intézményesség és a formalitás mentén, illetve a spontaneitás skáláján foghatók meg.

A felszólalások eshetnek az inkább beszélt vagy inkább írott szövegek csoportjába, attól függően, hogy spontánul hangzanak el, vagy a felszólaló előkészítette őket. Hasonló módon a tolmácsok értesülhetnek az aznapi ülés témáiról, meghívott előadóiról stb., így tehát felkészülhetnek, az elhangzott beszédek szinkrontolmácsolása azonban spontán beszédprodukciónak tekinthető. Továbbá az előre megírt beszédet tartó felszólalók is eltérhetnek tervezett szövegüktől, reflektálva az előttük szólókra vagy nem tervezett megjegyzéseket szűrva be. Ennek okán mind a felszólalók, mind a tolmácsok a tervezett és spontán beszédprodukciónál kijelölt skálán több átmeneti stádiumot, nem feltétlenül pedig ennek végpontjait foglalják el.

Az Európai Parlament plenáris vitáin az európai parlamenti képviselők számos témában (jogalkotás, kérdések az Európai Tanácsnak és Bizottságnak, emberjogi ügyek, aktuálpolitika stb.), többnyire három perctől nem meghaladó időtartamban szólalhatnak fel (Proksch-Slapin 2010), ugyanakkor a rapporteurök, a plenáris üléseken szintén megjelenő, a parlamentet megszólító magas rangú tisztviselők (pl. Európai Tanács vagy Bizottság elnöke), illetve meghívott előadók (politikusok, emberjogi aktivisták stb.) hosszabban is beszélhetnek.

Az intézményesség kérdése az egyes európai parlamenti diskurzusokat más-más módon formálja, hiszen a spontán szóbeli diskurzus szabályozására kevésbé van mód, mint a közvetlenül intézményesen létrehozott diskurzusok esetében.

A felszólalások szövegeiből szerkesztett formában jegyzőkönyv készül (részletesen l. Albl-Mikasa et al. 2017), amely a fordítások alapját képezi. A fordítások rendszerint, főleg a kisebb nyelvekre, jelentős lemaradással készülnek. A felszólalásokat az Európai Unió összes hivatalos nyelvére lefordítják és tolmácsolják. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden nyelvpár esetében áll rendelkezésre közvetlen fordítás, vagyis például magyarról angolra gyakran a német közvetít. A fordított szövegek alapjául szolgáló valódi forrásnyelvek követésére nincs lehetőség, csak a felszólalás eredeti, nem pedig az adott fordítás forrásnyelvét tüntetik fel. A szinkrontolmácsolás esetében, amelyet videofájl formájában tesz közzé az Európai Parlament honlapja, a közvetítő nyelv hallhatóan átszűrődhet a tolmácsolás hangsvájában.

A szinkrontolmácsolásból, amely szintén az Európai Unió minden hivatalos nyelvén kíséri a felszólalásokat, nem áll rendelkezésre hivatalos átírás, így ezek csak a viták videofájlyaiban érhetők el. Az elhangzott beszédek nem normalizált, valamint szinkrontolmácsolts változata tehát nem érhető el mint az európai parlamenti viták hivatalosan közzétett diskurzusa, a beszédek normalizált változata, valamint az ezekből készült fordítások viszont igen. Ez azt jelenti, hogy ez a két utóbbi szövegcsoporthoz eligazítást nyújthat az európai parlamenti diskurzus normáit tekintve, mivel szerkesztésen mennek át (l. Albl-Mikasa et al. 2017).

Túl az általános értelemben vett diskurzusszervezés irányításán, a diskurzusjelölők retorikai szerepet tölthetnek be, és számos diskurzusstratégiában vehetnek részt (pl. arcmunkát végezve arcsértést hajthatnak végre) a magyar parlamenti felszólalásokban (Schirm 2009, 2011). Szerepük feltételezhetően hasonló az európai felszólalásokban is. Az európai parlamenti tolmácsolás kommunikatív környezete azonban bizonyos elemek gyakoribb használatához, más elemek alulreprezentáltságához vezethet. Schirm (2009) vizsgálatai szerint a magyar parlamenti beszédekben a *hát*, *vajon*, *ugye* és *persze* a leggyakoribb elemek.

2.2. Diskurzusjelölők és kötőelemek az európai parlamenti mediált diskurzusban

2.2.1. Intermodális kutatások

Az intermodális, vagyis a fordított és a tolmácsolt diskurzust egymással összevető kutatások a korpuszalapú tolmácsoláskutatás elterjedésével az elmúlt évtizedben jelentek meg. Az intermodális megközelítés azonban nemcsak a fordított és tolmácsolt, hanem a szóbeli és írott diskurzus elemzésére is képes.

Az intermodális kutatások újdonsága ellenére az intermodális különbségek, vagyis a fordított szövegek írott, a tolmácsolt szövegek beszélt jellege, illetve ezen jellegek módosulása, felerősítése régóta jelen van a fordítástudományban. Így megfigyelték például, hogy a tolmácsolás következményeként az írott jellegű szövegek szóbeli, a beszélt jellegű szövegek írott tulajdonságokat vehetnek fel (Shlesinger 1989). Az intermodális kutatások valódi megjelenéséhez az elektronikus korpuszokat használó tolmácsoláskutatás térhódításán túl a tolmácsolt szövegekkel egybevethető fordított szövegek megléte is szükséges. Tehát olyan tolmácsolt és fordított szövegek szükségesek az intermodális kutatáshoz, amelyek forrásszövege azonos vagy megközelítőleg azonos. A valódi fordítói-tolmácsolási gyakorlat ritkán kínál ilyen lehetőséget, ezért a kisebb, kezdeti intermodális kutatások kísérletes adatokra, vagyis a kutatás céljából létrehozott fordított és tolmácsolt szövegekre támaszkodtak (Shlesinger 2009), vagy az intermodális korpuszok fordított és tolmácsolt komponensei nem azonos, hanem csak hasonló témájú forrásszövegekből készültek (Shlesinger–Ordan 2012).

A tolmácsolt és fordított diskurzusok azonos nyelvi tendenciák esetében is eltérő jegyeket mutathatnak. Bernardini et al. (2016) eredményei arra utalnak, hogy a lexikai és a mondat szerkezeti egyszerűsítés viszonylatában a tolmácsolt szövegekben a szóbeli diskurzus jellegzetességei erősebben jutnak érvényre. Emellett a mediált jelleg, vagyis a fordítás vagy tolmácsolás révén közvetített jelleg jegyei is megmutatkoznak. A tolmácsolt és fordított szövegek tehát elhelyezhetők a mediált – nem mediált és a szóbeli–írásbeli diskurzus tengelyei mentén. A vizsgált nyelvek párok (angol–olasz, olasz–angol) estében viszont a mediált és szóbeli diskurzus egyszerűsítő tendenciái más-más jegyekben (az angolban inkább lexikai változatosság, az olaszban inkább a mondat szerkezetben, pl. mondat hossz) jelentkeznek. Ez arra utal, hogy a korlátozott számú nyelvpáron végzett kutatások eredményei szintén nem általánosíthatók a mediált diskurzusok egészére nézve.

2.2.2. Diskurzusjelölők a mediált európai parlamenti diskurzusban

A diskurzusjelölők és a kötőelemek fordítását hagyományosan nehéz feladatnak tartják, a tolmácsolásban ez olyannyira igaz, hogy az általánosan elfogadott nézet szerint ezen elemek a tolmácsok kognitív túlterhelésének „első áldozatai” (Defrancq et al. 2015: 198). Az empirikus eredmények azonban ellentmondanak az előzetes feltételezéseknek.

Defrancq et al. (2015) francia–angol és francia–holland nyelvpárban vizsgálta az európai parlamenti felszólalások leggyakoribb okhatározói és ellentétes kötőelemeinek (*so, therefore, but, maar* ‘de, *dus* ‘így, tehát’) gyakoriságát. Az 1. táblázat e felmérés gyakorisági adatait, valamint a forrásnyelvi szövegekhez képest kihagyott és a célnyelvi szövegekbe forrásnyelvi megfelelő nélkül beszúrt elemek százalékos arányát mutatja (Defrancq et al. 2015: 218).

1. táblázat. A diskurzusjelölők normalizált gyakorisága (/1000 szó)
(Defrancq et al. 2015)

Szövegváltozat	Gyakoriság	Kihagyott elemek (%)	Beszúrt elemek (%)
francia eredeti szövegek	6,50	–	–
francia eredeti beszédek	6,90	–	–
angol fordított szövegek	6,45	13,63	5,38
angol tolmácsolt beszédek	8,41	27,65	32,07
holland fordított szövegek	6,65	15,15	15,97
holland tolmácsolt beszédek	9,73	26,26	33,98

Amint az 1. táblázat mutatja, a tolmácsolt diskurzusokban – mindkét nyelvpár esetében – megnövekedett a diskurzusjelölők és a kötőelemek gyakorisága a forrásnyelvi francia felszólalásokban mérthez képest, továbbá a tolmácsolt szövegek magasabb gyakoriságot mutatnak, mint a fordítottak. A tolmácsok ugyanakkor emellett mind több elemet hagynak ki és szűrnak be a fordítókhoz képest. Az eredmények arra utalnak, hogy a tolmácsolt szövegek a vizsgált kötőelemek tekintetében „drasztikusan újraformálják a forrásnyelvi szövegek diskurzus-szerkezetét” (Defrancq et al. 2015: 207). A tolmácsolt és fordított szövegek egyéb

különbségeket is mutattak. Amíg a tolmácsolt szövegekben a kötőelemek 40%-a feleltethető meg szemantikailag azonos vagy hasonló forrásnyelvi elemekkel, addig ez az arány 70% a fordított szövegekben.

Az eredményekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kutatás csupán néhány elemet, nem pedig teljes elemkészletet vizsgált, így elképzelhető, hogy bizonyos elemek az adott diskurzus kommunikációs igényeinek következtében megnövekvő gyakorisága (pl. önjavítás, időnyerés stb.) kihat az összesített gyakoriságra. Emellett az is elképzelhető, hogy a mediált diskurzus a gyakori és kevésbé gyakori elemek esetében más mintázatokat eredményez, amit a kérdéses kutatás nem vizsgált. Ez a probléma releváns, mivel ismeretes, hogy a diskurzusjelölők és a kötőelemek használata a fordított diskurzusban sem egységes azonos funkciójú elemeket tekintve különböző nyelvpárok között.

Zufferey–Cartoni (2014) az Európai európai parlamenti szövegeiben vizsgálta az angol és francia leggyakoribb okhatározói kötőelemeinek gyakoriságát fordított és nem fordított szövegekben. Az elemzés eredményei a 2. táblázatban láthatók.

2. táblázat. A diskurzusjelölők normalizált gyakorisága (/100 000 szó)
(Zufferey–Cartoni 2014)

Angol eredeti és fordított szövegek	<i>since</i> 'mivel'	<i>because</i> 'mert'	<i>given that</i> 'mivel, figyelembe véve'
angol eredeti	9,6	124,7	3,3
francia–angol	58,4	131,9	8,1
német–angol	36,5	171,2	5,1
spanyol–angol	65,8	174,4	14,5
olasz–angol	21,0	170,6	14,3

Francia eredeti és fordított szövegek	<i>puisque</i> 'mivel'	<i>parce que</i> 'mert'	<i>car</i> 'mivel, figyelembe véve'	<i>étant donné que</i> 'mint, figyelembe véve'
francia eredeti	43	82,3	71,8	1,8
angol–francia	9,7	38,2	60,0	7,3
német–francia	11,7	67,7	136,3	10,4
olasz–francia	18,6	99,5	54,1	4,6

Amíg az angol fordított szövegekben minden vizsgált kötőelem gyakoribb, mint az eredeti szövegekben, addig a francia esetében a gyakorisági adatok ennél változatosabbak, és csupán egy elem esetében tapasztalunk magasabb gyakoriságot a fordított, mint a nem fordított francia szövegekben. Számos, eltérő nyelvpárban végzett vizsgálat tovább hangsúlyozza a nyelvpárok és az egyes elemek, valamint az ezekre ható lehetséges egyéb tényezők (pl. formális stílus stb.) hatását.

3. A kutatás bemutatása

3.1. Korpusz

Jelen kutatás a megközelítőleg 184 000 szavas MIK magyar intermodális korpusz szövegeiből válogatott megközelítőleg azonos hosszúságú magyar tolmácsolt és eredeti beszélt mintát, valamint a kiválasztott tolmácsolt és eredeti beszélt szövegek fordított és normalizált változatát. Az így keletkezett korpusz adatait 3. táblázat tartalmazza. A tolmácsolt és fordított szövegek eredeti nyelve angol.

3. táblázat. A magyar mediált és nem mediált minták

	Szószám	Hossz
Tolmácsolt magyar korpusz	8064	1 óra 18 perc 40 másodperc
Fordított magyar korpusz	10 253	
Eredeti beszélt magyar korpusz	9174	1 óra 15 perc 56 másodperc
Eredeti normalizált magyar korpusz	8862	

3.2. Vizsgált elemek

A jelen felmérés Dér–Markó (2010) diskurzusjelölő-listáját, valamint a szövegek leggyakoribb kötőelemeit vette alapul a diskurzusjelölő- és kötőelemkészlet megállapításához. A korpuszalapú fordítástudományi kutatásokban a kötőelemek és a diskurzusjelölők között a gyakorisági vizsgálatok tekintetében nem tesznek éles különbséget, valamint az egyes elemek diskurzusjelölői és nem diskurzusjelölői funkciója közötti különbség a nem mediált magyar diskurzusban is problematikus lehet (Dér–Markó 2010). A vizsgált elemek teljes listáját a függelék közli.

Az összehasonlíthatóság és az irodalomban felállított hipotézisek vizsgálhatóságának érdekében a jelen elemzések a nem szigorú értelemben vett diskurzusjelölői funkciójú kötőelemeket is figyelembe veszik, ám két csoportba, a kötőelemek és

az interperszonális elemek csoportjába osztva őket. Így az (1) példába betoldott *hát* az interperszonális elemek, amíg a (2)-ben az *azért*, *mert*, *hogy* és *is* a kötőelemek közé sorolódik. A szögletes zárójel a tolmács önjavítását jelzi.

- (1) a) *Hát* nem igazán látják a logikát kedves kollegák.
b) You see the flaw in the logic there my friends. (TMK)
- (2) a) A görögök miért mentek az utcára? *Azért*, *mert* nagyon *is* jól tudják, *hogy* mi az Európai Unió I [és IMF] segítségnyújtásnak a hatása.
b) The reason that Greeks are on the streets protesting is because they understand perfectly well what the consequence of this EU IMF takeover will mean. (TMK)

3.3. Hipotézisek

Az angol, francia, holland, olasz nyelvű európai parlamenti felszólalásokon végzett fordítási, tolmácsolási és intermodális kutatások lehetővé teszik bizonyos előzetes feltételezések megfogalmazását.

1. A tolmácsolt szövegek több diskurszusjelölőt és kötőelemet tartalmaznak, mint a fordított szövegek (Defrancq et al. 2015).
2. A hasonló funkciójú diskurszusjelölők és kötőelemek között is nagyfokú gyakorisági eltérés tapasztalható az eredeti és a fordított szövegek között (Zufferey–Cartoni 2014).
3. A fordított és tolmácsolt, valamint az írott és beszélt szövegek azonos diskurzuskontinuum különböző fokozatain helyezkednek el, ezért az írott vagy beszélt jelleg olyan meghatározó lehet, mint a mediált vagy nem mediált jelleg a szövegek tulajdonságainak a szempontjából (Bernardini et al. 2016).

A fenti megfigyelések közül az első közvetlenül alkalmazható a jelen kutatás anyagára hipotézis formájában, a második és a harmadik némi pontosításra szorul. A jelen kutatás hipotézisei ennek fényében a következők:

1. A tolmácsolt magyar szövegek több diskurszusjelölőt és kötőelemet tartalmaznak, mint a fordított magyar szövegek.
2. A diskurszusjelölők és a kötőelemek egyes csoportjai egyaránt gyakoribbak a tolmácsolt diskurzusban.
3. A beszélt és tolmácsolt, valamint írott és fordított magyar szövegek diskurszusjelölői és kötőelem-gyakorisága jobban hasonlít egymásra, mint a mediált és nem mediált szövegeké.

4. Eredmények

4.1. Elemek gyakorisága

A 4. táblázat az egyes kötő- és interperszonális elemek abszolút és normalizált gyakoriságát ismerteti csökkenő sorrendben a tolmácsolt, fordított, eredeti beszélt és normalizált diskurzusokban. Az egyes elemek gyakorisága nem tér el szignifikánsan a diskurzusok között.

4. táblázat. A diskurzusjelölők normalizált gyakorisága a diskurzusokban (/ 1000 szó)

Elemek	Abszolút gyakoriság				Normalizált gyakoriság (/1000 szó)			
	Tolm.	Ford.	Eredeti	Norm.	Tolm.	Ford.	Eredeti	Norm.
1. hogy	261	302	296	267	32,366	29,455	32,265	30,129
2. és	188	281	230	226	23,313	27,407	25,071	25,502
3. is	102	112	121	111	12,649	10,924	13,189	12,525
4. de	31	34	37	37	3,844	3,316	4,033	4,175
5. ha	28	43	26	24	3,472	4,194	2,834	2,708
6. itt	26	8	20	19	3,224	0,780	2,180	2,144
7. hogyha	23	0	3	4	2,852	0,000	0,327	0,451
8. akkor	21	15	22	24	2,604	1,463	2,398	2,708
9. mert	19	10	16	16	2,356	0,975	1,744	1,805
10. ugyanakkor	18	2	5	5	2,232	0,195	0,545	0,564
11. vagy	17	19	16	15	2,108	1,853	1,744	1,693
12. már	16	19	24	23	1,984	1,853	2,616	2,595
13. úgy	16	31	10	10	1,984	3,024	1,090	1,128
14. csak	15	22	21	23	1,860	2,146	2,289	2,595
15. tehát	14	6	8	7	1,736	0,585	0,872	0,790
16. azért	13	9	8	8	1,612	0,878	0,872	0,903
17. ezért	13	15	16	14	1,612	1,463	1,744	1,580
18. azonban	12	19	10	10	1,488	1,853	1,090	1,128

Elemek	Abszolút gyakoriság				Normalizált gyakoriság (/1000 szó)			
	Tolm.	Ford.	Eredeti	Norm.	Tolm.	Ford.	Eredeti	Norm.
19. most	12	21	22	22	1,488	2,048	2,398	2,483
20. például	11	12	11	10	1,364	1,170	1,199	1,128
21. éppen	10	2	3	3	1,240	0,195	0,327	0,339
22. illetve	9	1	10	7	1,116	0,098	1,090	0,790
23. hanem	8	4	20	19	0,992	0,390	2,180	2,144
24. pedig	8	20	8	8	0,992	1,951	0,872	0,903
25. ahogy	7	5	7	6	0,868	0,488	0,763	0,677
26. hiszen	7	4	10	10	0,868	0,390	1,090	1,128
27. -e	7	12	6	6	0,868	1,170	0,654	0,677
28. még	7	30	16	14	0,868	2,926	1,744	1,580
29. ugyanis	7	2	4	4	0,868	0,195	0,436	0,451
30. így	7	10	11	10	0,868	0,975	1,199	1,128
31. aztán	6	1	0	0	0,744	0,098	0,000	0,000
32. viszont	6	1	2	2	0,744	0,098	0,218	0,226
33. hát	5	0	6	4	0,620	0,000	0,654	0,451
34. ugye	3	0	2	2	0,372	0,000	0,218	0,226
35. bár	2	5	7	7	0,248	0,488	0,763	0,790
36. noha	2	1	0	0	0,248	0,098	0,000	0,000
37. s	2	2	4	2	0,248	0,195	0,436	0,226
38. úgyhogy	2	0	0	0	0,248	0,000	0,000	0,000
39. valamint	2	13	4	4	0,248	1,268	0,436	0,451
40. nos	2	3	3	3	0,248	0,293	0,327	0,339
41. ugyan	2	1	1	1	0,248	0,098	0,109	0,113
42. ám	1	2	0	0	0,124	0,195	0,000	0,000

Elemek	Abszolút gyakoriság				Normalizált gyakoriság (/1000 szó)			
	Tolm.	Ford.	Eredeti	Norm.	Tolm.	Ford.	Eredeti	Norm.
43. mármint	1	0	0	0	0,124	0,000	0,000	0,000
44. egyébként	1	0	4	4	0,124	0,000	0,436	0,451
45. nemtom	1	0	0	0	0,124	0,000	0,000	0,000
46. sőt	1	1	3	3	0,124	0,098	0,327	0,339
47. talán	1	4	8	8	0,124	0,390	0,872	0,903
48. tényleg	1	0	0	0	0,124	0,000	0,000	0,000
49. tudniillik	1	0	0	0	0,124	0,000	0,000	0,000
50. vajon	1	3	1	1	0,124	0,293	0,109	0,113
51. vagyis	0	0	5	3	0,000	0,000	0,545	0,339
52. mégis	0	3	2	2	0,000	0,293	0,218	0,226

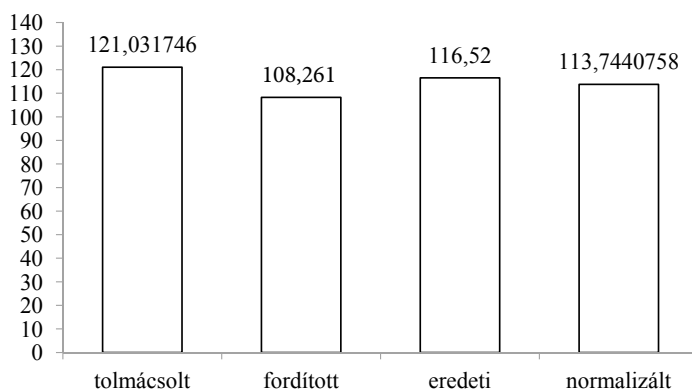
Az elemek eltérő gyakorisága az egyes diskurzusok között szükségessé teszi nem annyira az elemkészletek, mint inkább az egyes elemek vizsgálatát az általános mintázatok felderítésének az érdekében.

4.2. Elemkészletek gyakorisága

4.2.1. Összesített elemgyakoriság

A 2. ábra a diskurzusjelölők összesített gyakoriságát mutatja a négy diskurzusban a szószám arányában normalizálva. Az elemek gyakorisága a tolmácsolt diskurzusban a legmagasabb és a fordított diskurzusban a legritkább. A különbség azonban az egyes diskurzusok gyakorisági értékei között többségében statisztikailag nem szignifikáns.

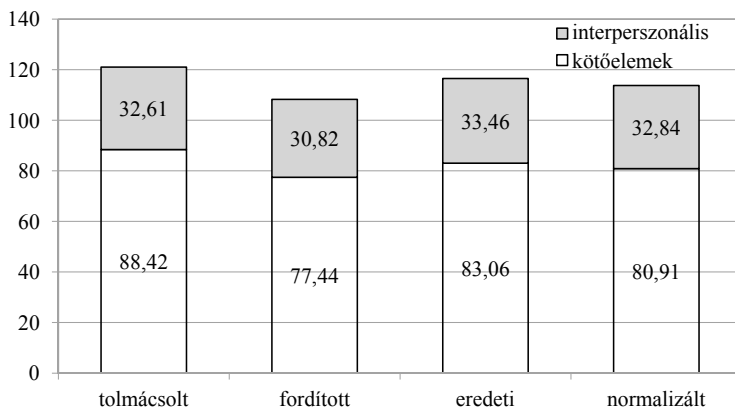
A tolmácsolt diskurzus elemgyakorisága egyedül a fordított diskurzusban mértnél magasabb statisztikailag szignifikánsan ($t = 1,693$, $p = *0,047$). Ez az eredmény alátámasztja azt az elvárást, amely szerint a tolmácsolt diskurzus a fordítottnál több diskurzusjelölőt és kötőelemet tartalmaz. Meglepő eredmény azonban az, miszerint a tolmácsolt diskurzus az eredeti elhangzott beszédeknel is gyakrabban alkalmaz diskurzusjelölőket és kötőelemeket.

2. ábra. A diskurzusjelölők és kötőelemek normalizált gyakorisága (/ 1000 szó)

Továbbá megfigyelhető, hogy a normalizáció csökkentette az eredeti diskurzusban mért gyakoriságot, ugyan ezek az eltérések nem szignifikánsak. A 3. ábra a kötőelemek és az interperszonális elemek gyakoriságát mutatja a két diskurzusjelölő- és kötőelemkészlet két elemcsoportjának a viszonyában.

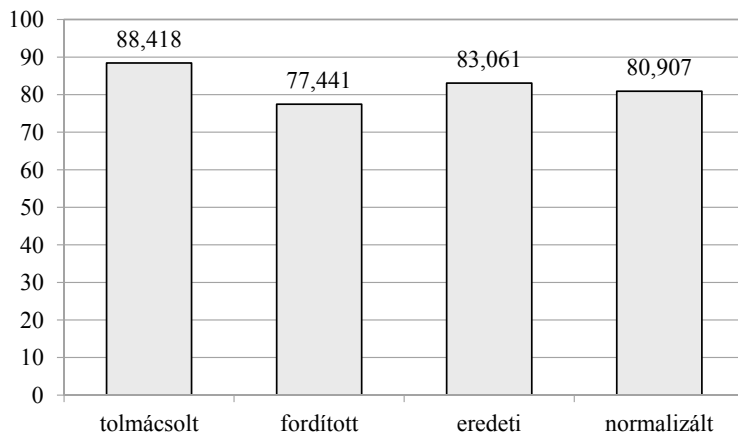
Az interperszonális elemek mind a négy diskurzusban alacsonyabb arányban vannak jelen, mint a kötőelemek. A két elemcsoport aránya a diskurzusok között nagyjából azonos, ugyan magasabb a beszélt és az eredeti diskurzusok esetében, a legalacsonyabb értéket pedig a fordított diskurzus mutatja mindkét csoport esetében.

3. ábra. A kötőelemek és interperszonális elemek aránya (/ 1000 szó)

4.2.2. A kötőelemek gyakorisága

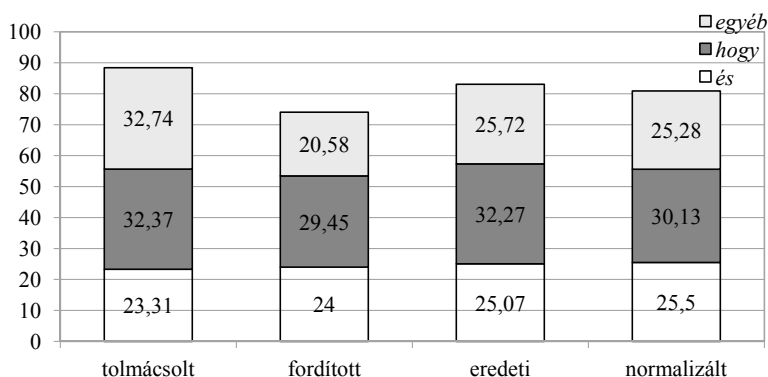
A 4. ábra a kötőelemek normalizált gyakoriságát mutatja a négy diskurzusban.

4. ábra. A kötőelemek normalizált gyakorisága (/ 1000 szó)

A kötőelemek gyakorisága szignifikánsan magasabb a tolmačsolt diskurzusban a fordítottéhoz képest ($t = 2,258$, $p = *0,013$).

Mivel a *hogy* és az *és* kötőelemek az egyes elemek gyakorisági értékei alapján a kötőelemkészlet jelentős részét teszik ki, érdemes ezek arányát az egyes diskurzusok között összevetni. Az 5. ábra a *hogy* és az *és* gyakoriságát mutatja a diskurzusok egyéb kötőelemeinek teljes gyakoriságához képest. A tolmačsolt diskurzusban a legmagasabb a *hogy*, ugyanakkor magas az egyéb kötőelemek aránya is.

5. ábra. A kötőelemek aránya (/ 1000 szó)

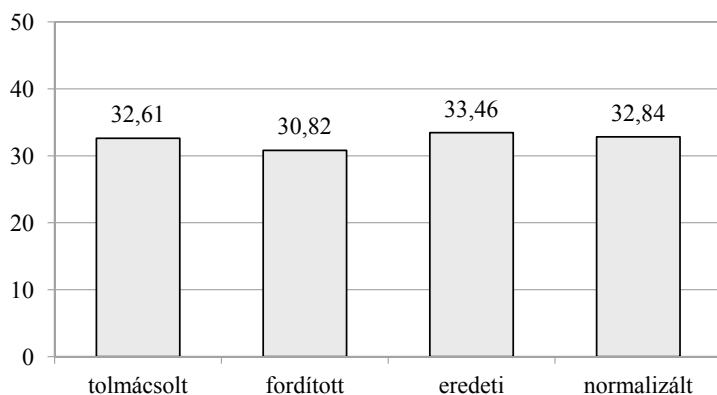
Az eredmények alapján a tolma csolt diskurzus magasabb kötőelem-gyakoriságát nem az *és* vagy a *hog y* magas gyakorisága, hanem az egyéb kötőelemek gyakori használata eredményezi. Az *és*-t és a *hog y*-ot kizáró egyéb kötőelemek gyakorisága szignifikánsan magasabb a tolma csolt diskurzusban a fordított ($t = -4,080$, $p = *0,000046$), az eredeti ($t = 1,830$, $p = *0,035$) és a normalizált ($t = 2,008$, $p = *0,024$) diskurzushoz képest is. Ezzel szemben az *és* és a *hog y* gyakorisága nem tér el egymástól szignifikánsan egyik diskurzus esetében sem.

Ez az eredmény potenciálisan ellentmondhat annak a feltételezésnek, hogy a tolma csok egyszerű szókinccset preferálnak (Bernardini et al. 2016), ugyan az eddigi kutatások nem kifejezetten a kötőszavak változatosságát kutatták. A jelen adatok és a kutatás mérete nem enged meg messzemenő általánosításokat. Az *és* alacsonyabb gyakoriságát a fordított és az eredeti diskurzushoz viszonyítva feltételezhetően megmagyarázhatja, hogy egyrészt a tolma csok nemcsak egyes elemeket, hanem szegmenseket is kihagynak, és ez törölheti az ezeket összekapcsoló kötőelemeket is. Ennek bizonyítása azonban mélyrehatóbb kvalitatív elemzést igényel.

4.2.3. Interperszonális elemek gyakorisága

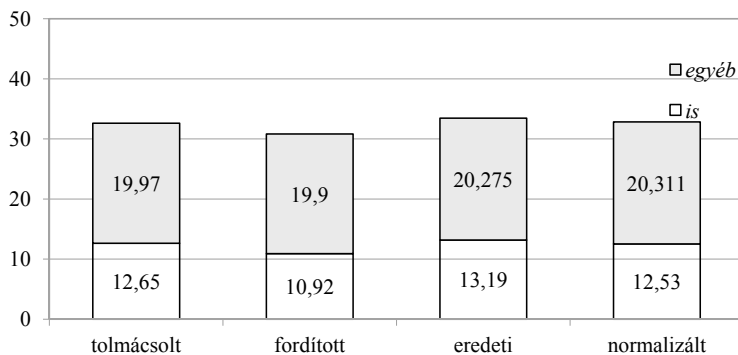
A 6. ábra az interperszonális elemek normalizált gyakoriságát mutatja. Az eredeti korpusz tartalmazza a legmagasabb értéket, ez a különbség azonban nem szignifikáns a többi diskurzushoz képest.

A 7. ábra az interperszonális elemek arányát szemlélteti a leggyakoribb elem, az *is* és az egyéb elemek arányában. Mind az *is*, mind a többi interperszonális elem tekintetében az eredeti diskurzus tartalmazza a legtöbb elemet.

6. ábra. Az interperszonális elemek normalizált gyakorisága (/ 1000 szó)

Mivel mind az *is*, mind az *egyéb* elemek tekintetében a négy diskurzus hasonló gyakoriságot és arányokat mutat, valamint az eltérések közöttük nem szignifikánsak, a diskurzusok közötti összesített eltérések a kötőelemek gyakoriságának tulajdoníthatók.

7. ábra. Az interperszonális elemek aránya (/ 1000 szó)

5. Következtetések

A jelen kutatás a diskurzusjelölők és a kötőelemek gyakoriságán keresztül vizsgálta különböző magyar diskurzusok tulajdonságait a mediált – nem mediált, illetve a szóbeli-írásbeli kontinuumon, három hipotézist állítva fel.

Az első hipotézis a diskurzusjelölők és a kötőelemek magasabb gyakoriságát várta el a tolmácsolt diskurzusban a fordított diskurzushoz képest a nemzetközi kutatások eredményei alapján. Ez a hipotézis igazolódott, mivel a magyar tolmácsolt diskurzus – szignifikánsan – több diskurzusjelölőt és kötőelemet tartalmaz (121,03) a fordított diskurzushoz képest (108,26). A tolmácsolt diskurzusban a legmagasabb ezen elemek gyakorisága, az eltérés azonban a többi diskurzushoz képest nem szignifikáns.

A második hipotézis a diskurzusjelölő- és kötőelemcsoportok eltérő gyakoriságára vonatkozott a különböző diskurzusok között. A kutatás feltételezte, hogy a tolmácsolt diskurzusban a vizsgált elemek mindkét csoportja magasabb gyakoriságot mutat. Ez a hipotézis nem igazolódott, mivel mind az eredeti beszélt (33,46), mind az eredeti írott (32,84) diskurzusban magasabb az interperszonális elemek gyakorisága a tolmácsolt (32,61) diskurzusban mértnél. Ugyan a tolmácsolt diskurzus elemgyakorisága e csoport viszonylatában meghaladta a fordított diskurzushoz képest, a meghatározó különbséget az egyes diskurzusok gyakorisága között a kötőelemek adják, vagyis a kötőelemek magasabb gyakorisága a tolmácsoltban felelős a szignifikáns különbségért. Még pontosabban az egyéb, vagyis a *hogy* és az *és* elemeknél ritkább elemek összesített gyakorisága okozza az eltérést és felelős a szignifikánsan eltérő eredményekért.

A harmadik hipotézis a diskurzusok hasonlóságait tesztelte a diskurzustípusok kontinuumának a viszonyában. Feltételezte, hogy a szóbeli-írásbeli ellentét jobban meghatározza a diskurzusjelölők és a kötőelemek gyakoriságát, mint a mediált – nem mediált jelleg, tehát a tolmácsolt és beszélt, valamint a fordított és írott diskurzusok jobban hasonlítanak egymásra, mint a tolmácsolt és fordított, valamint eredeti és normalizált diskurzusok. A jelen kutatás gyakorisági adatai ezt a hipotézist nem igazolták. Ugyan az egyedüli szignifikáns különbségek a tolmácsolt és a fordított diskurzus gyakorisága, valamint a tolmácsolt és a többi diskurzus kötőelemkészletének egyéb csoportjába sorolt elemek gyakorisága között jelentkeztek, összességében az eredeti beszélt és normalizált diskurzus jobban hasonlított egymásra, mint a tolmácsolt és a beszélt vagy a fordított és az írott diskurzus. Ez ugyanakkor a kötőelemek esetében inkább igaz, mint az interperszonális elemek esetében. További kutatás szükséges ezen eltérések forrásának alaposabb megértéséhez.

Irodalom

- Albl-Mikasa, Michaela – Fontana, Giovanna – Fuchs, Laura Maria – Stüdeli, Lena Meret – Zaugg, Aline 2017. Professional translations of Non-Native English: “Before and after” texts from the European Parliament’s Editing Unit. *The Translator* 23(4): 371–387.
- Baker, Mona 1993. Corpus linguistics and translation studies: Implications and applications. In: Baker, Mona – Francis, Gill – Tognini-Bonelli, Elena – Sinclair, John (eds.): *Text and technology. In honour of John Sinclair*. Philadelphia: John Benjamins. 233–250.
- Baker, Mona 1995. Corpora in translation studies: An overview and some suggestions for future research. *Target* 7(2): 223–43.
- Baker, Mona 1996. Corpus-based translation studies: The challenges that lie ahead. In: Sager, Juan C. – Somers, H. L. (eds.): *Terminology, LSP, and translation studies in language engineering in honour of Juan C. Sager*. Amsterdam: John Benjamins. 175–186.
- Bernardini, Silvia – Ferraresi, Adriano – Miličević, Maja 2016. From EPIC to EPTIC – exploring simplification in interpreting and translation from an intermodal perspective. *Target* 28(1): 61–86.
- Bernardini, Silvia – Ferraresi, Adriano – Russo, Mariachiara – Collard, Camille – Defrancq, Bart 2018. Building interpreting and intermodal corpora: a how-to for a formidable task. In: Russo, Mariachiara – Bendazzoli, Claudio – Defrancq, Bart (eds.): *Making Way in Corpus-Based Interpreting Studies*. Singapore: Springer Singapore. 21–42.
- De Sutter, Gert – Delaere, Isabelle – Plevioets, Koen 2012. Lexical lectometry in corpus-based translation studies: Combining profile-based correspondence analysis and logistic regression modeling. In: Oakes, Michael P. – Ji, Meng (eds.): *Studies in Corpus Linguistics* 51. Amsterdam: John Benjamins. 325–346.
- Defrancq, Bart 2016. Well, Interpreters... a corpus-based study of a pragmatic particle used by simultaneous interpreters. In: Corpas Pastor, Gloria – Seghiri, Miriam (eds.): *Corpus-Based Approaches to Translation and Interpreting*. Bern: Peter Lang. 105–128.
- Defrancq, Bart 2018. The European Parliament as a discourse community: its role in comparable analyses of data drawn from parallel interpreting corpora. *The Interpreters’ Newsletter* 23: 115–132.

- Defrancq, Bart – Plevoets, Koen – Cédric Magnifico 2015. Connective items in interpreting and translation: Where do they come from? In: Romero-Trillo, Jesús (ed.): *Yearbook of corpus linguistics and pragmatics 2015*. Cham: Springer International Publishing. 195–222.
- Dér, Csilla Ilona – Markó, Alexandra 2010. A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech* 53(2): 135–80.
- Desmarets, Sarah 2017. Simultaneous interpreting as a situated speech act. Ghent: Ghent University.
- Götz Andrea 2017. Az első magyar intermodális korpusz bemutatása. Kutatási lehetőségek. *Argumentum* 13: 126–39.
- Götz Andrea 2019. Diskurzusjelölők és kötőelemek a magyar szinkrontolmácsolás és eredeti diskurzusban: Feltáró korpuszkutatás. In: Robin Edina – Seidl-Pécs Olívia (szerk.): *Korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon*. Budapest: ELTE. (Megjelenés alatt.)
- Hale, Sandra Beatriz 2010. *The discourse of court interpreting: Discourse practices of the law, the witness, and the interpreter*. Amsterdam: John Benjamins.
- Magnifico, Cédric – Defrancq, Bart 2017. Hedges in conference interpreting: The role of gender. *Interpreting* 19(1): 21–46.
- Proksch, Sven-Oliver – Slapin, Jonathan B. 2010. Position taking in European Parliament speeches. *British Journal of Political Science* 40(3): 587–611.
- Russo, Mariachiara 2018. Speaking patterns and gender in the European Parliament Interpreting corpus: A quantitative study as a premise for qualitative investigations. In: Russo, Mariachiara – Bendazzoli, Claudio – Defrancq, Bart (eds.): *Making Way in Corpus-Based Interpreting Studies*. Singapore: Springer Singapore. 115–131.
- Schirm Anita 2009. A diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben. In: Kukorelli Katalin (szerk.): *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola. 168–175.
- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: A hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Schirm Anita 2017. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv* 113: 330–341.

- Shlesinger, Miriam 1989. *Simultaneous interpretation as a factor in effecting shifts in the position of texts on the oral-literate continuum*. MA degree work. Tel Aviv: Tel Aviv University.
- Shlesinger, Miriam 2009. Towards a definition of interpretese: An intermodal, corpus-based study. In: Gile, Daniel – Hansen, Gyde – Chesterman, Andrew – Gerzymisch-Arbogast, Heidrun (eds.): *Efforts and models in interpreting and translation research: A tribute to Daniel Gile*. Amsterdam: John Benjamins. 237–253.
- Shlesinger, Miriam – Ordan, Noam 2012. More spoken or more translated? Exploring a known unknown of simultaneous interpreting. *Target* 24(1): 43–60.
- Snell-Hornby, Mary 2006. *The turns of translation studies: New paradigms or shifting viewpoints?* Amsterdam: John Benjamins.
- Vanhauwaert, Gave 2016. *Die Übertragung von Kohäsiven Funktionen beim Simultandolmetschen: Ein Korpusbasierter Vergleich deutscher Quelltexte mit niederländischen Zieltexten*. MA szakdolgozat. Ghent: Ghent University.
- Zufferey, Sandrine – Cartoni, Bruno 2014. A multifactorial analysis of explicitation in translation. *Target* 26(3): 361–384.

A magyar szóbeli diskurzus gyakorisági adatainak forrásai (1. és 2. ábra):

- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskurzusjelölők szuprasegmentális jelöltsége. In: Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó. 61–67.
- Dobos Csilla 2010. A diskurzusjelölők vizsgálata a tárgyalótermi kommunikációban. In: Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó. 90–96.
- Schirm Anita 2015a. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In: Baditzné Pálvolgyi Kata – Szabó Éva – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.): *Tanóratervezés és tanórakutatás: A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 49–66.

- Schirm Anita 2015b. *A diskurzusjelölők mint humorkonstruáló eszközök a stand-up comedyben.* Előadás. Elhangzott 2015. április 17-én, Szegeden, az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban 2. konferencián.
- Schirm Anita 2016. *A diskurzusjelölők vizsgálata a SZÖSZI-ben.* Előadás. Elhangzott 2016. szeptember 8-án, Marosvásárhelyen, a 19. Élőnyelvi Konferencián.

Függelék

Kötőelemek: *hogy, és, de, ha, hogyha, akkor, mert, ugyanakkor, vagy, tehát, azért, ezért, azonban, illetve, hanem, ahogy, hiszen, aztán, viszont, bár, noha, s, úgyszólván, valamint, ám, mármint, vagyis, és, de, ha, hogyha, akkor, mert, ugyanakkor, vagy, tehát, azért, ezért, azonban, illetve, hanem, ahogy, hiszen, aztán, viszont, bár, noha, s, úgyszólván, valamint, ám, mármint, vagyis*

Interperszonális elemek: *mégis, egyébként, nemtom, sőt, talán, tényleg, tudniillik, vajon, nos, ugyan, ugye, hát, -e, még, ugyanis, pedig, éppen, így, például, most, csak, már, úgy, itt, is*

BALLAGÓ JÚLIA

Az internetes receptportálok műfajisága a kontextualizációs utasításként értelmezett paratextusok nézőpontjából*

Absztrakt

A tanulmány egy számítógép közvetítette diskurzustípus, az internetes receptportál műfajiságát vizsgálja funkcionális kognitív pragmatikai megközelítésben. A dolgozat Bahtyin beszédműfaj-konceptiójának (1988) és Genette paratextus fogalmának (1987, 1996) az újraértelmezésére építve egy olyan empirikus kutatást mutat be, amelynek célja feltárni, hogy az internetes receptportálok paratextusai milyen szerepet játszanak a diszkurzív sémaként értelmezett műfaj (l. Simon 2017; Tátrai 2017a) szerveződésében. A tanulmány tehát a paratextusok vizsgálatán keresztül a műfajiság interszubjektív konstruálásban betöltött szerepének a megértéséhez kíván hozzájárulni. Eredményeit a dolgozat három különböző internetes receptportálról származó nyelvi anyag szisztematikus kvalitatív vizsgálata, illetve további receptgyűjteményekkel való összevetése alapján fogalmazza meg.

Kulcsszavak: műfaj, paratextus, kontextualizációs utasítás, metapragmatikai reflexió, résztvevői szerepek, internetes receptportál

1. Bevezetés

Az internetes receptportál paratextusainak a tanulmány azokat a diskurzusrészeket tekinti, amelyek mind megjelenésük, mind létrehozásuk szempontjából jól elkülönülnek a receptportálba beépülő receptektől és a hozzászólásoktól. Abban különböznek más receptgyűjtemények paratextusaitól, hogy nem csupán a megnyilatkozások megértését, de azok létrehozását is kezdeményezik.

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

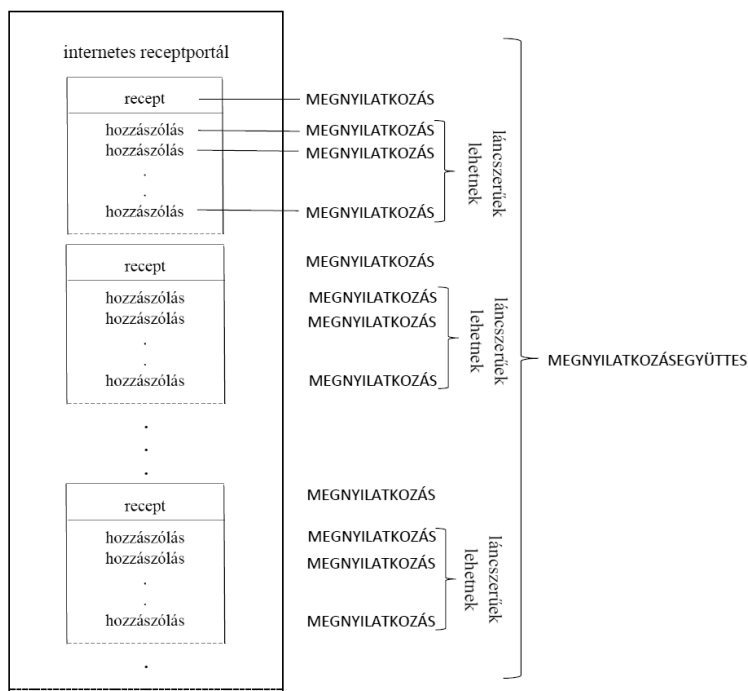
Az internetes receptportálok paratextusai egyfelől ugyanis olyan kontextualizációs utasításokat adnak (Tátrai 2017b: 947–951; Verschueren 1999: 111–112), amelyek a megnyilatkozások egészes struktúráként történő megértését segítik elő, másfelől pedig olyan kontextualizációs utasításokkal szolgálnak, amelyek a megnyilatkozások létrehozásával összefüggésben a műfajra vonatkozó normatív elvárásrendszert (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 331–338) hoznak működésbe. Ugyanakkor a paratextusok a jelentésképzéshez való reflexív viszonyulásként felfogott metapragmatikai tudatosság (Verschueren 1999: 187–198, 2000; l. még Tátrai 2017b: 1045–1057) működését is jelzik.

A tanulmány elsőként az internetes receptportált összetett műfajként mutatja be, amelynek szerveződésében lényegi szerepet játszanak a portál paratextusai (2.). Ez a rész fogalmazza meg a dolgozat legfontosabb elméleti alapvetéseit. Ezt követően kerül sor az empirikus kutatás anyagának és specifikusan a kutatási kérdéshez igazított módszertanának a részletes ismertetésére (3.). A tanulmány a kutatás eredményeinek bemutatását a paratextusok két legfontosabb, a formai megjelenéssel összhangban álló funkciójának a részletes tárgyalása mentén végzi el (4.). Előbb azokat a paratextusokat veszi sorra, amelyek az egyes receptek kezdőoldalain találhatók (4.1.), majd azoknak a paratextusoknak a részletező elemzésére kerül sor, amelyek a leendő receptírónak és hozzászólónak szólnak (4.2.). A következtetések levonásakor a tanulmány a paratextusok kezdeményező jellegét hangsúlyozza az internetes receptportálok műfajiságának dinamikus szerveződésében (5.).

2. Az internetes receptportál mint összetett műfaj

Az internetes receptportálok olyan online receptgyűjtemények, amelyek az internet médiumán keresztül bárki számára szabadon elérhetők, emellett bizonyos hasonlóságokat mutatnak különféle nyomtatott receptgyűjteményekkel (pl. szakácskönyvek, receptújságok), illetve a CMD (l. Crystal 2001; Herring–Androustopoulos 2015) egyéb, ételek elkészítését tematizáló diskurzustípusaival (pl. gasztroblogok, főzés témájú internetes fórumok). Az internetes receptportálok jellemzője, hogy bármely internethasználó bármikor új recept közzétételével gazdagíthatja az online receptgyűjteményt, továbbá hogy bármely internethasználó szabadon írhat hozzászólást a portál bármelyik receptjére reagálva. Ez alapján az internetes receptportálokat egyrészt a szövegek szerzősége különbözteti meg más receptgyűjteményektől (pl. egyszerűs szakácskönyvektől, gasztroblogoktól), másrészt pedig a hozzászólások beépülése a receptek gyűjteményébe (pl. internetes és nyomtatott magazinok receptrovataitól).

Az internetes receptportál jellegadóan receptekből és ezekhez kapcsolódó hozzászólásokból áll össze, amelyek egyaránt önálló megnyilatkozásnak tekinthetők, amennyiben a megnyilatkozást a diskurzus egyik résztvevője által kezdeményezett figyelemirányítási eseményként fogjuk fel (Tátrai 2017b: 981–1007). Az internetes receptportálok megnyilatkozásai azonban nem függetlenek egymástól: ugyanannak a több figyelemirányítási eseményből felépülő közös figyelmi jelenetnek (Sinha 2001; Tátrai 2017b: 907–911; Tomasello 2002: 103–143) a részei. Egyfelől ugyanis a számítógép közvetítette diskurzusok interaktív típusának tekinthető hozzászólásokról (vö. Domonkosi 2018; Petykó 2012) megállapítható, hogy jellemzően szorosabb dialogikus viszonyban állnak egymással, így megnyilatkozásláncot (l. Tátrai 2017b: 985–988) alkotnak. Másfelől viszont nemcsak a hozzászólások között tételezhető kapcsolat a receptportálon belül, hanem az egyes receptek, valamint a receptek és a hozzászólások között is. Ez azonban olyan értelemben lazább kapcsolat, hogy az említett megnyilatkozások nem állnak egymással közvetlen dialóg viszonyban, ellenben valamilyeni megnyilatkozásban közös, hogy az arra érdemes étel elkészítésére irányuló instrukatív tevékenység keretei között végzett cselekvést teszik hozzáférhetővé valamilyen kiindulópontból. Ilyenformán az internetes receptportált a tanulmány megnyilatkozáseggyüttesnek (l. Tátrai 2017b: 985–988) tekinti, amelynek sematikus felépülését az 1. ábra szemlélteti. Az ábrán a szaggatott vonalak, illetve a pontok arra hívják fel a figyelmet, hogy az internetes receptportál bármely időpillanatban új megnyilatkozással bővíthet, amennyiben a portál valamely olvasója a megnyilatkozó résztvevői szerepébe lép.

1. ábra. Az internetes receptportál műfaji sémája

A tanulmány a diszkurzív sémaként felfogott műfaj fogalmát a megnyilatkozásokra mint figyelemirányítási eseményekre és a diskurzusokra mint közös figyelmi jele-
netekre egyaránt vonatkoztatja. Így mind a recept és a receptportálon található hoz-
zászólás, mind pedig az internetes receptportál felfogható önálló műfajként, azaz
diszkurzív sémaként. A műfaj tehát olyan elsősorban nem nyelvi, de meghatározó
nyelvi vetülettel rendelkező generikus kognitív struktúraként nyer értelmezést,
amely a megnyilatkozások egészes megértésére és megalkotására vonatkozó
tudást foglalja magában (Simon 2017: 159–161; Tátrai 2017a: 293–294).

Az internetes receptportál, valamint a receptek és a hozzászólások műfajiséga
között azonban az a lényegi különbség, hogy az előbbi a megnyilatkozás együt-
tes, az utóbbiak pedig a megnyilatkozás viszonylatában tekinthetők műfajnak.
A tanulmány ezért a Bahtyin (1988) műfajelméleti modellje által kínált lehe-
tőségeket kiaknázva a recepteket és a kapcsolódó hozzászólásokat egyszerűbb
műfajoknak, míg az internetes receptportált összetett műfajnak tekinti. Bahtyin

ugyanis a nyelvi érintkezés feltételei között közvetlenül kialakuló, egy beszélőhöz köthető folyamatos megnyilatkozások típusait (pl. a dialógusforduló típusait) egyszerű műfajoknak nevezi, míg az ezeket magukba építő, egyszerű műfajokat transzformáló, igen komplex, de mégis egyazon megnyilatkozó által létrehozott megnyilatkozások típusait (pl. regény) összetett műfajoknak nevezi (Bahtyin 1988: 247–248). Bahtyin nem tér ki külön azokra a diskurzustípusokra, amelyek nem csupán beágyazott megnyilatkozásokat tartalmaznak, hanem több beszélő megnyilatkozásaiból épülnek fel (pl. tanulmánykötet). Az általa javasolt összetett műfaj terminus viszont alkalmas lehet az utóbb említett diskurzusok típusának a megragadására is, amelyek egységgé szerveződve több megnyilatkozó figyelemirányítási aktusait építik magukba. Mindez alapján az internetes receptportál olyan összetett műfaj, amely további egyszerűbb műfajokat, recepteket és hozzászólásokat épít magába.

Az internetes receptportálokat viszont nem csupán az arra érdemesnek tartott étel elkészítése mint közös téma, az instruáló-instruált résztvevői szerepvizonyán keresztül megragadható közös beszédsszituáció, illetve a diskurzuspartner kívánt cselekvéseire való irányulás mint legáltalánosabban vett közös kommunikációs cél tipikus együttállása (vö. Bahtyin 1988: 260–261) szervezi több figyelemirányítási eseményből álló közös figyelmi jelenetté, illetve ennek nyomán összetett műfajjá. A recepteket és a hozzászólásokat tágabb, de jól körülhatárolható diszkurzív keretbe foglalják azok a diskurzusrészek, amelyek nem részei sem a recepteknek, sem a hozzászólásoknak, ezektől egyértelműen különböző szerzőtől származnak, és szerepük többek között az, hogy az azonos internetes oldalon található diszkurzív egységek, megnyilatkozások közötti kapcsolatot létrehozzák. Ezeket a diskurzusrészeket Genette terminushasználatát követve az internetes receptportál paratextusainak nevezem.¹ Bár a fogalom eredetileg irodalmi művek elemzésére lett kidolgozva, jól működtethetőnek bizonyul más diskurzustípusok leírásakor is, ugyanis Genette azokat a szövegrészeket tekinti paratextusoknak, amelyek „lehetővé teszik, hogy a szöveg könyvvé váljon, és az olvasók, általánosabban véve a közönség számára akként legyen felajánlva” (Genette 1987: 1). „E kapcsolatterület a mű pragmatikai dimenziójának, vagyis az olvasóra gyakorolt hatásának kiemelt helye” (Genette 1996: 84). Azok a diskurzusrészek tekinthetők tehát paratextusoknak, amelyek a szöveg (diskurzus) befogadójának megértő tevékenységét segítve lehetővé teszik, hogy a befogadó összefüggő egységként értelmezze a paratextusok által vizuális megjelenés szempontjából is keretbe foglalt szöveget (Genette 1987: 1–2, 1996: 84–85).

¹ Az 1. ábra az internetes receptportál paratextusait nem szemlélteti.

A genette-i kiindulóponttal összhangban az internetes receptportálok paratextusainak szerepe az, hogy a megnyilatkozások egészes megértése és létrehozása szempontjából releváns háttérismereteket, egészen pontosan műfaji sémákat aktiváljanak. Ennek nyomán a paratextusok kognitív pragmatikai kiindulópontból makroszintű kontextualizációs utasításként értelmezhetők (vö. Tátrai 2017b: 946–951; Verschueren 1999: 108–112). Ez a szerep azonban tovább specifikálható: mivel a paratextusok egyúttal a megnyilatkozások nyelvi megformálását és megértését, valamint az ezekhez kapcsolódó kognitív folyamatokat, illetve szociokulturális konvenciókat és elvárásokat teszik nyelvi reflexió tárgyává, a paratextusok a metapragmatikai tudatosság működését is jelzik (Tátrai 2017b: 1045–1057; Verschueren 1999: 187–198; vö. még Mertz–Yovel 2009). A metapragmatikai reflexivitás ugyanis az interszubjektív konstruálásnak bármely aspektusát érintheti (l. Verschueren 2000; vö. még Tátrai 2006a), így a műfaji sémák működése is metapragmatikai reflexió tárgyává válhat (vö. Laczkó–Tátrai 2015).

Az internetes receptportál paratextusai között tarthatók számon a hiperlinkként funkcionáló címkék (pl. *receptkategóriák*), az oldal címe (pl. *Nosalty*), a receptek és hozzászólások közötti átvezető szerepű, címkeszerű (pl. *hasonló receptek*) vagy egy-két mondatos megnyilatkozások (pl. *Mit keresel? Írd be a keresett kifejezést vagy a recept nevét!*). Mindezen felül a tanulmány ide sorolja a receptírónak, illetve hozzászólónak címzett különféle instrukciós jellegű terjedelmesebb megnyilatkozásokat is (részletesebben l. 4.2.). Fontos továbbá kiemelni, hogy a paratextusok nemcsak írásképileg különülnek el egyértelműen a beépülő megnyilatkozásoktól, hanem létrehozásukat tekintve is: a paratextusoknak mind a receptíróktól, mind a hozzászólóktól különböző szerzőjük van. Más receptgyűjtemények paratextusai (pl. nyomtatott szakácskönyvek előszava, gasztroblogok hiperlinkként funkcionáló címkéi) abból a lényegi szempontból különböznek az internetes receptportál paratextusaitól, hogy ezek pusztán a gyűjteménybe beépülő megnyilatkozások adekvát értelmezését segítik elő, de nem adnak kontextualizációs utasításokat a megnyilatkozások létrehozására vonatkozóan.

A fent leírtak a tanulmánynak arra az alapfeltevésére engednek következtetni, hogy az internetes receptportál paratextusainak lényegi, kezdeményező szerepük van a receptportálok műfaji szerveződésében. Ezáltal pedig a paratextusok rámutatnak a műfajiság proaktív funkcionálására, ami azt jelenti, hogy a műfaj nem egyszerűen a diskurzusok értelmezését segítő absztrakt mentális reprezentáció, hanem orientáló mintaként működő tudás, amely az aktuális megnyilatkozások kreatív létrehozását is kezdeményezi (Simon 2017: 161–163). A dolgozatban bemutatott empirikus kutatás azt a kérdést járja körül, hogy a paratextusoknak

ez a műfaji szerveződés szempontjából kezdeményező szerepe a dinamikus jelentésképzés mely aspektusai felől ragadható meg.

3. Anyag és módszer

Az empirikus kutatás szisztematikusan elemzett nyelvi anyaga három különböző internetes receptportálról származik. Mindez a műfaji összehasonlítás céljával további receptgyűjteményekkel egészül ki. Az elemzés módszere a fő elméleti alapvetésekhez folyamatosan visszacsatolva, illetve a központi kutatási kérdést tovább árnyalva alakult ki.

A részletesen elemzett nyelvi anyag a Google találatai alapján 2018 szeptemberében népszerű magyar nyelvű internetes receptportálokról állt össze: a nosalty.hu, a receptneked.hu és a cookpad.hu elnevezésű portálokról.² Ez az anyag tartalmazza a recepteket és hozzászólásokat mutató oldalak valamennyi paratextusát; ezek minden recept esetében egységesek voltak mindhárom receptportálon. Az anyag tartalmazza továbbá azokat a paratextusokat, amelyek a recept feltöltésekor, illetve hozzászólás írásakor (hiperlink segítségével) új oldalon olvashatók, és egységes formában, úrlapszerűen jelennek meg a portál azon olvasói számára, akik receptet vagy hozzászólást szándékoznak írni. Az anyag így összesen 316 paratextust tartalmaz,³ amelyek egy jelentős része (110 paratextus) a receptportálon való eligazodást szolgáló címkészerű hiperlink. Bár a tanulmány a paratextusok szerepére kérdez rá a műfaji séma szerveződésében, a vizsgálat félrevezető lenne ezek kiragadott elemzésével, így tekintettel voltam a receptekre és hozzászólásokra is: mindhárom receptportálról bevontam a vizsgálatba a mintavétel időpontjában legnépszerűbb receptek közül az első 20-20 receptet és az ezekhez kapcsolódó valamennyi hozzászólást.⁴ Így a teljes minta az említett paratextusokon túl 60 receptből, és összesen 449 hozzászólásból állt össze, amelyeket képernyőfotóként, illetve Word-formátumban mentettem el.

² Adatvédelmi szempontból azért bizonyultak megbízhatónak ezek a receptportálok, mert nyilvános, bárki számára szabadon elérhető internetes oldalakról van szó.

³ A 316 paratextus a következőképpen állt össze. A nosalty.hu-ról: 147 paratextus (71 a receptek kezdőoldaláról, 76 a receptírónak szóló oldalról); a receptneked.hu-ról: 134 paratextus (57 a receptek kezdőoldaláról, 65 a receptírónak szóló oldalról, 12 a hozzászólónak szóló oldalról); a cookpad.hu-ról: 35 paratextus (14 a receptek kezdőoldaláról, 17 a receptírónak szóló oldalról, 4 a hozzászólónak szóló oldalról). A nagy eltérés a cookpad.hu és a másik két portál paratextusainak száma között azzal magyarázható, hogy a cookpad.hu-n alig található hiperlinkként funkcionáló, egyszavas, címkejellegű paratextusok, ami ellentétben áll a nosalty.hu-ra és a receptneked.hu-ra jellemző gyakorlattal.

⁴ Adatvédelmi szempontból megállapítandó, hogy bár a recept és a hozzászólás közzététele a vizsgált receptportálok egy részén regisztrációhoz kötött, a közzétett megnyilatkozások nyilvánosak, ennek a regisztráláskor a megnyilatkozók is tudatában voltak a portálok adatkezelési elveinek elfogadása révén.

Az eredmények azonban nem lennének kellően megalapozottak, ha a műfaji vizsgálat a fent ismertetett anyagra korlátozódna. Ezért az összehasonlítás céljával további nyelvi anyagot vontam be a kutatásba,⁵ amelyen nem végeztem szisztematikus elemzést, viszont ez az anyag a generikus struktúraként értett műfaji sémákra vonatkozó megállapítások árnyalásához hasznos támpontnak bizonyult.

Mivel a műfaj meghatározó nyelvi vetülettel rendelkező kognitív struktúra, a központi kutatási kérdéshez igazodva olyan módszer kidolgozása volt szükséges, amely kellően rugalmas ahhoz, hogy a dinamikus jelentésképzés különféle aspektusait vizsgálhatóvá tegye, és hogy az elemzés a nyelvi szerkezetek szintjén is megragadható egységes szempontrendszer szerint történjen.

Mindezek alapján legkézenfekvőbb volt, hogy megvizsgáltam a műfajra vonatkozó explicit megnevezéseket, valamint a megnevezett műfajok részletesebb jellemzését tartalmazó megnyilatkozásokat. Elemeztem a megnyilatkozások létrehozását és megértését reflexió tárgyává tevő különféle összetettségű nyelvi szerkezeteket, ez a szempont azonban önmagában még túl általános lett volna a paratextusok műfajspecifikus, illetve műfajspecifikáló jellegének a megragadásához. Így a megnyilatkozások megértéséhez és létrehozásához való reflexív viszonyulás vizsgálatát az internetes receptportál jellemző résztvevői szerepeiből (a paratextusok szerzője, a receptíró, a hozzászóló, és a recept felhasználójaként megjelenített olvasó) kiindulva végeztem el. A résztvevői szerepekhez kapcsolódóan megvizsgáltam, hogy a konkrét megnyilatkozások műfajként történő megértése és létrehozása a személyjelölés milyen jellemző konstruálási módjait vonja maga után: a paratextusok szerzője milyen személyjelölő konstrukciókkal él, a) amikor az olvasó megértő tevékenységére reflektál, b) amikor a receptírónak és a hozzászólónak a megnyilatkozási tevékenységét teszi reflexió tárgyává, illetve c) amikor saját műfajspecifikus résztvevői szerepében végzett tevékenységére vonatkozó reflexiót fogalmaz meg.

4. Eredmények

A paratextusok egyik nagy csoportjába tartoznak a receptportál olvasójának mint az étel potenciális elkészítőjének szóló paratextusok. Ezek olyan makroszintű kontextualizációs utasítások, amelyek a recepteket és a hozzászólásokat

⁵ Az összehasonlítás céljával bevont nyelvi anyag tartalmazza egy internetes női magazin receptrovatát (*femina.hu*), egy gasztroblogot (*parfeblog.hu*), egy internetes fórum főzés témájú topikját (*mindmegette.hu*), három nyomtatott szakácskönyvet (Horváth Ilona: *Szakácskönyv*; Jamie Oliver: *Jamie vacsorái*; *Finomságok tejből és tojásból*) és egy nyomtatott receptújságot (*Nők Lapja Konyha*, 2018. szeptember).

a műfaji sémák konkrét megvalósulásaiként azonosítják: (i) egyfelől az aktiválni kívánt műfaji sémák megnevezésével élve, (ii) másfelől a diskurzuspartnert a receptek felhasználójának műfajspecifikus diszkurzív szerepében konstruálva meg (4.1.).

A paratextusok másik csoportja a potenciális recepttírónak és a hozzászólónak szól. Ezek olyan – szintén makroszintű – kontextualizációs utasítások, amelyek a beépülő egyszerűbb műfajok (receptek és hozzászólások) konkrét példányainak a létrehozását a műfaji séma felől kezdeményezik: (i) egyrészt az aktiválni kívánt műfaji sémák megnevezésével, illetve azok különféle mértékben kidolgozott jellemzésével élnek; (ii) másrészt a diskurzuspartnert a beépülő megnyilatkozások létrehozójaként jelenítik meg, akinek a műfajspecifikus résztvevői szerepeknek megfelelő diszkurzív tevékenysége elvárásként jelenik meg; (iii) harmadrészt a paratextusok szerzője a diskurzus sikeres lebonyolításáért felelős autoritás műfajspecifikus diszkurzív szerepében objektíválja saját magát (4.2.).

4.1. A receptek és hozzászólások értelmezését kezdeményező kontextualizációs utasítások

Az egyes receptek kezdőoldalain olvasható paratextusok címzettjei az internetes receptportálnak az olvasói, akik a tipikus résztvevői szerepek alapján az étel elkészítésére irányuló cselekvési szándékkal rendelkeznek. Ezek a paratextusok a diskurzus befogadásához való reflexív viszonyulás felől teszik nyelvi megformálás tárgyává az internetes receptportálok műfajiságát.

Ide tartoznak azok a paratextusok, amelyek az aktiválni kívánt műfajok explicit, címkeszerű megnevezésével élnek. Ezek között tarthatók számon a recept jól elkülöníthető szerkezeti egységeinek a címei, amelyek nem a recepttírótól, hanem a paratextusok szerzőjétől származnak, ellenben a recepttíró megnyilatkozásának a szerkezeti egységeire vonatkozóan adnak kontextualizációs utasításokat. Mindhárom vizsgált receptportálon szerepelt a *hozzávalók* és az *elkészítés* paratextus, a nosalty.hu-n a *story*, *ajánlat* és *jegyzet*, a receptneked.hu-n pedig a *tipp* paratextus. Egyéb receptgyűjteményekben az említettek közül csupán a *hozzávalók* és az *elkészítés* címke fordult elő, ami arra enged következtetni, hogy az e paratextusok által kontextualizált megnyilatkozásrészek a recept műfaji sémájának központi összetevői. A *hozzávalók* paratextus a listaszerű, úgynevezett keret nélküli szövegek (Simon 2014: 107–109) diszkurzív sémáját, ennek is egy specifikus témával (valaminek az elkészítéséhez szükséges összetevők) jellemezhető típusát idézi fel, és ad az olvasó számára eligazítást a kontextualizált diskurzusrésznek az „étel elkészítéséhez szükséges összetevők listájaként” való értelmezéséhez. Az *elkészítés* paratextus ellenben a diskurzuspartner cselekedeteire

irányuló instrukciósorként megragadható diszkurzív sémát nevez meg, amely a receptnek az étel elkészítésének a forгатókönyveként megkonstruálódó szerkezeti egységét segít egészelegesen értelmezni (vö. Kuna 2016).

Mind a *story*, mind az *ajánlat*, mind pedig a *tipp* paratextus a recept argumentatív funkcióval jellemezhető szerkezeti egységének az adekvát megértéséhez járulnak hozzá. A jelzett paratextusokkal felvezetett részek szerepe az, hogy a meggyőzés kommunikatív stratégiáján (Kuna 2019; vö. még Tátrai 2017b: 927–930) keresztül a *hozzávalóknak* és az *elkészítésnek* a legáltalánosabban vett kommunikációs célját támogassák, ami pedig az, hogy a diskurzuspartner a jelzett módon készítse el az éltelt. A *story* cím a narratív szövegek (l. Tátrai 2006b) diszkurzív sémáját aktiválja, azon belül is egy specifikus, rövid, szórakoztató, csattanóval záródó történetként leírható típust, a *tipp* a cselekvés meghatározott módjára irányuló instrukcióként jellemezhető diszkurzív sémát hív elő, az *ajánlat* pedig szintén a cselekvésre irányuló instruktív tevékenységgel hozható összefüggésbe. Az utóbbi kettő abban tér el a recept *elkészítés* paratextussal ellátott instrukciós szerkezeti egységétől, hogy ezek a meggyöző stratégian keresztül tesznek hozzáférhetővé instrukciókat. Végül a *jegyzet* paratextus a valamely tudás hozzáférhetővé tétele céljából írt rövidebb szöveg műfaját hívja elő.

A recepteken túl a hozzászólások is fel vannak vezetve a cookpad.hu-n a *fotós kommentek*, a nosalty.hu-n és a receptneked.hu-n pedig a *hozzászólások* címkészerű műfajmegnevezéssel. Mindkettő az internet közvetítette diskurzusok egyik tipikus interaktív műfaját (vö. Domonkosi 2018; Petykó 2012) nevezi meg, azzal a különbséggel, hogy a cookpad.hu-n található egy specifikusabb típust (a fotóval ellátott hozzászólás) hoz működésbe. Ezek a paratextusok egyúttal reflexió tárgyává teszik a hozzászólás műfajának a beépülését az internetes receptportál összetett műfajába, amelynek nyomán az internetes receptportálok jellegadóan különbözővé válnak más online receptgyűjteményektől.

A diskurzus befogadásához való reflexív viszonyulást juttatnak érvényre azok a paratextusok is, amelyek a diskurzuspartnert a receptek felhasználójának műfajspecifikus diszkurzív szerepében konstruálják meg. Az ide sorolt paratextusok egy része (4 előfordulás) úgy teszi reflexió tárgyává a portál olvasójának a diszkurzív tevékenységét, hogy E/2. személyű (tegező formájú) személyjelölő kifejezések segítségével objektiválja a diskurzuspartnert:

- (1a) Inspiráldj a többiektől, akik már elkészítették ezt a receptet
(cookpad.hu, letöltés: 2018.09.)

- (1b) Őket is nézd meg!
(receptneked.hu, letöltés: 2018.09.)
- (1c) Ezt olvastad már?
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)
- (1d) Elkészítetted a receptet? Kattints ide, és töltsd fel a fotót
(receptneked.hu, letöltés: 2018.09.)

Az (1a–d) a receptportál olvasóját olyan receptfelhasználóként jeleníti meg, aki az étel elkészítésére irányuló szándékkal rendelkezik. Az (1a–c)-ben a diskurzuspartner az étel elkészítéséhez inspirációt kereső olvasóként jelenik meg, az (1d)-ben pedig olyan szereplőként, aki a paratextus szerzője és a receptíró által felkínált résztvevői szerepet elfogadva már elkészítette az ételt. Az idézett példákkal kapcsolatban azonban nem csupán az olvasó diszkurzív szerepe a lényeges, hanem a mondatok beszédcselekvés-értéke is (Croft 1994; vö. még Imrényi 2017: 669–673). Az (1a) és az (1b) a mondatattal végrehajtott kommunikatív cselekvés (Tátrai 2017b: 1008–1022) szempontjából utasítást valósít meg, amely a cselekvés horizontját (Croft 1994) működésbe hozó beszédaktus. A paratextus szerzője ugyanis azt kívánja elérni az egymondatos megnyilatkozással, hogy a diskurzuspartner a kívánt módon alakítsa a cselekedeteit, azaz olvassa el a hozzászólásokat és az egyéb recepteket. Az (1c), illetve az (1d) első mondata ehhez képest kérdésként konstruálódik meg, ez azonban mégsem a tudás dimenzióját helyezi előtérbe, mint ahogy azt a kérdő mondatok alapesetben teszik (Croft 1994: 470). Ezek olyan indirekt felszólításként értelmeződnek, amelyek az utasítás forгатókönyvén belül az utasítás előzményére helyezik át metonimikusan a figyelmet (l. Panther–Thornburg 1998).

A vizsgált receptportálokon a receptek kezdőoldalain mindössze egyetlen olyan paratextus fordult elő, amely ettől a konstruálási módtól eltérően tette reflexió tárgyává a diskurzuspartnernek a műfajra jellemző diszkurzív szerepben végzett megértő tevékenységét:

- (2) megnézek más mártás recepteket is!
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

A (2)-ben a deiktikus kivetítést megvalósító E/1. személyű igealak segítségével megkonstruált szereplő a kívánt cselekvés végrehajtójaként jelenik meg (további recepteket olvas el). Mivel ebben az esetben a paratextus szerzője a személydeixis kivetítésével él, így a kontextualizációs utasítás a diskurzuspartner perspektívájából konstruálódik meg.

4.2. A receptek és hozzászólások létrehozását kezdeményező kontextualizációs utasítások

Az egyes receptek kezdőoldalairól átvezető hiperlink segítségével jelennek meg azok a paratextusok, amelyek címzettjei a jövőbeli receptírók és hozzászólók, az újabb figyelemirányítási aktusok potenciális végrehajtói. Ezek a paratextusok a séma felől, annak bizonyos összetevőit metapragmatikai reflexió tárgyává téve kezdeményezik a műfaji normának megfelelő példányok, konkrét receptek és hozzászólások létrehozását. Tehát a szociokulturálisan meghatározott tudásként és orientáló mintaként (Tolcsvai Nagy 2001: 334–336) működő műfaji sémákat intézményesültebb elvárásrendszerként kínálják fel az internetes receptportál megnyilatkozóí számára.

E paratextusok egy része szintén rövid, címkeszerű műfajmegnevezés, amelyek az aktiválni kívánt műfaji sémák explicit megnevezésével adnak kontextualizációs utasításokat a recepteknek, a receptek bizonyos szerkezeti egységeinek, illetve a hozzászólásoknak a megalkotásához. Ezzel az eltérő funkcióval itt is megemlíthetők a fent részlesen tárgyalt *hozzávalók* és *elkészítés*, *story*, *ajánlat* és *jegyzet*, illetve *hozzászólások*, valamint *fotós kommentek* paratextus. Ezeken felül a nosalty.hu *üzenet* paratextusa azt kezdeményezi, hogy a receptíró olyan megnyilatkozást hozzon létre, amelynek a diskurzuspartnerre való irányultsága (a paratextusok szerzőjének írandó üzenetről van szó), illetve a diskurzus közvetettsége a jellegadó tulajdonsága.

A műfajra vonatkozó metapragmatikai reflexiók kidolgozottabb csoportjaként megtalálhatók azonban olyan paratextusok is, amelyek az aktiválni kívánt műfaj részletesebb jellemzését adják.

- (3) Elkészítés: Mennyi ideig készül? 1. lépés leírása... + kép hozzáadása
+ lépés hozzáadása
(cookpad.hu, leöltés ideje: 2018.09.)

A (3) példa a recept *elkészítés* címmel kontextualizált részének adja a részletesebb műfaji jellemzését. A paratextus szerzője itt azt teszi műfaji elvárásba a jövőbeli receptíró számára, hogy a szerkezeti egység tartalmi szempontból egy cselekvéssort jelenítsen meg, amely az étel elkészítésének a forгатókönyvszerű bemutatásán keresztül valósuljon meg.

- (4a) story: Személyes megjegyzés, rövid történet, hasznos tudnivaló
a recepthoz, ajánlott hosszúság: 5 sor.
(nosalty.hu, letöltés ideje: 2018.09.)

- (4b) Egyéb megjegyzés: Recepthez szorosan nem kötődő megjegyzés,
jó tanács.[...]
(receptneked.hu, letöltés ideje: 2018.09.)

A (4a–b) példák a recept argumentatív funkcióval jellemezhető szerkezeti egységének a megalkotását kezdeményezik. A *story* címhez képest a (4a) arra világít rá, hogy a receptnek a portál olvasói számára *story* címmel kontextualizált szerkezeti egységének nem feltétlenül a rövid, csattanóval záródó szórakoztató történet műfaji sémáját kell megvalósítania. A példa arra irányítja a figyelmet, hogy a recepten belül ennek a szerkezeti egységnek is van bizonyos makroszintű kontextualizáló funkciója a recept központi szerkezeti egységeihez képest. Ugyanis a kidolgozottabb műfaji jellemzés nem egyetlen műfajt aktivál, hanem több, egymással érintkező műfajt nevez meg (*személyes megjegyzés, rövid történet, hasznos tudnivaló*), amelyek közül csupán a második narratív. Így a paratextus szerzője azt teszi világossá, hogy a *story*nak elsősorban a kontextualizáló funkciója a lényeges. Ezen túl a (4a)-ban a paratextus szerzője az adott szerkezeti egység jellemző témájára, hosszúságára vonatkozó preskriptív jellegű kontextualizációs utasításokat is ad.

A (4b) a receptneked.hu-ról származik, ahol a receptnek az a szerkezeti egysége, amelynek a létrehozását az idézett megnyilatkozás kezdeményezi, a portál olvasói számára a *tipp* címmel ellátva jelenik meg. Ennek a ténynek a (4b) olvasói vélhetően a tudatában vannak saját receptjük megírásakor, bár a nekik címzett paratextusok között nem szerepel a *tipp* megnevezés. Ez is arra mutat rá, hogy a recept szóban forgó szerkezeti egységének elsősorban az argumentatív funkciója a lényeges, amit alátámaszt az is, hogy a (4b)-ben is újabb, egymással részleges átfedéseket mutató műfajok megnevezésére kerül sor (*megjegyzés, jó tanács*).

- (5) Hozzászólások: A komment maximális hossza nem lehet több,
mint 3969 karakter!
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

Az (5) azt példázza, hogy a hozzászólásokat érintő paratextusokra is jellemző volt, hogy a megnevezett műfaji séma valamely jellemzőjét normatív elvárásként teszik reflexió tárgyává: például a létrehozandó megnyilatkozás tipikus hosszúságát.

Ahogy arra az előző fejezet is rámutatott, az internetes receptportálok műfajiságát érintő kontextualizációs utasítások a tipikus résztvevői szerepekre történő reflexió felől is megvalósulhatnak. Így az új figyelemirányítási aktus kezdeményezése olyan paratextusokban is megvalósult, amelyek a diskurzuspártner

a beépülő megnyilatkozások létrehozójaként jelenítik meg, aki számára a műfaj-specifikus résztvevői szerepeknek (receptíró és hozzászóló) megfelelő diszkurzív tevékenysége normatív elvárásként konstruálódik meg.

Ezekkel a diszkurzív szerepekkel összefüggésben megemlíthetők az E/2. személyhez lehorgonyzó (jellemzően felszólító mód segítségével direkt utasítást kifejező) igealakokat tartalmazó paratextusok. Ezek a diskurzuspartnert a további megnyilatkozások létrehozójaként jelenítik meg, aki optimális esetben elfogadja ezt a felajánlott résztvevői szerepet, és cselekedeteit (megnyilatkozását) a hozzáférhetővé tett módon alakítja:

- (6a) Írd le az elkészítés menetét! [...] (receptneked.hu, letöltés: 2018.09.)
- (6b) Jelöld meg, ha a recept nem tartalmaz tojást, lisztet, vagy tejet! (receptneked.hu, letöltés: 2018.09.)
- (6c) A „hozzávaló neve” mezőbe írd be a hozzávaló nevét, vagy kezd el beírni a hozzávaló nevét, és válaszd ki a megfelelőt a legördülő listából. [...] (nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

A (6a) a recept *elkészítés* címmel kontextualizált szerkezeti egységének a megírására szólítja fel a diskurzuspartnert, a (6b) pedig a *hozzávalók* című rész egy adott tartalmi összetevőjére irányítja a receptíró figyelmét, illetve szólítja fel cselekvésre, míg a (6c) a *hozzávalók* címmel kontextualizált szerkezeti egység megírására szólít fel. A diskurzuspartner megnyilatkozási szerepére reflektáló, E/2. személyhez lehorgonyzó direkt utasításokat célszerű az internetes receptportál medialitásával összefüggést mutató kontextualizációs utasításként értelmezni: ezek specifikusan olyan megnyilatkozások létrehozójaként objektívalják a diskurzuspartnert, aki a számítógép médiumán keresztül valósít meg új figyelemirányítási akustust (6b–c). Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy bár uralkodó többségében (23 előfordulás) E/2. személyű, felszólító módú igealakok segítségével történt reflexió a diskurzuspartner nyelvi tevékenységére, előfordultak olyan esetek is (7 előfordulás), amikor ugyanez az utasítás szempontjából indirekt jellegű *-hat* képzős deontikus modalitású igék segítségével történt:

- (7) A már felvitt alapanyagot sorba rendezheted, illetve törölheted (nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

Ez a konstruálási mód azért tartható indirektnek, mert az utasítás beszédaktusának a forgatókönyvében belül a *-hAt* morféma révén metonimikusan a beszédaktus előzményeire helyeződik át a figyelem (vö. Panther–Thornburg 1998).

Emellett bár csekély számban (4 előfordulás), de találunk példát arra is, amikor a paratextus szerzője T/1. személyű formák révén a receptíróval végzett közös cselekvésként jelenítette meg a diskurzuspartner megnyilatkozó tevékenységét:

- (8) A pihentetési, pácolási, kelesztési stb. időket nem számoljuk bele, azokra az elkészítési leírásban hívjuk fel a figyelmet a vonatkozó szövegrész vastagításával.
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

A (8)-ban egyfelől szintén indirekt módon konstruálódik meg az utasítás, mert a kijelentő igemód miatt a beszédaktus forgatókönyvében belül az utasításnak ezúttal a következményeire, azaz annak végrehajtására irányul a figyelem (vö. Panther–Thornburg 1998). Másfelől a T/1. személyű igealakok használatának (akárcsak a tegező E/2. személyű tegező formáknak) jelentősége van a társas attitűdök nyelvi megjelenítése szempontjából is. Ugyanis azáltal, hogy a paratextus szerzője a diskurzuspartnerrel végzett közös tevékenységként konstruálja meg a receptírást, a diskurzuspartnerre irányuló empatikus viszonyulásnak is hangot ad.

A diskurzuspartner elvárt nyelvi tevékenységére vonatkozó kontextualizációs utasítások azonban nem minden esetben vontak magukkal személyjelölést. Egyes rövid paratextusok a diskurzuspartner megnyilatkozási tevékenységében való előrehaladását teszik nyelvi megformálás tárgyává. Ezekben az esetekben jellemzően főnevek töltik be a kontextualizációs utasítás szerepét (pl. *közzététel, fotó feltöltése*, cookpad.hu; *kategorizálás*, receptneked.hu; + *fázis megadása*, nosalty.hu), de hasonló funkcióval jellemezhetők bizonyos határozószói paratextusok is (pl. *tovább*, nosalty.hu). E paratextusok a megnyilatkozás létrehozásának a forgatókönyvét teszik hozzáférhetővé azáltal, hogy annak egyes összetevőit fogalmilag kidolgozottá teszik. A forgatókönyvekre jellemző ugyanis, hogy egy-egy elemük aktiválása esetén egészlegesen idéződnék fel (Langacker 2008: 66–73), amelynek háttérében az indirekt beszédaktusokat is magyarázó metonimikus gondolkodás áll (Kövecses–Radden 1998).

A receptírónak és a hozzászólnak címzett paratextusokra az is jellemző, hogy a paratextusok szerzője úgy jeleníti meg saját magát, mint aki a diskurzus sikeres lebonyolításáért felelős autoritás szerepével rendelkezik. Ez a diszkurzív szerep

kulcsfontosságú az internetes receptportál összetett műfaja szempontjából, mert a paratextusok szerzője ebből a szerepből kiindulóan hoz működésbe a receptportálba beépülő diszkurzív sémákat, teszi reflektálttá azok működését, illetve jelöli ki a többi résztvevői szerepet.

A paratextusok szerzőjének egyik jellemző konstruálási módja, amellyel saját diszkurzív tevékenységére reflektál, T/1. személyű személyjelölő formákkal írható le (6 előfordulás):

(9a) Nem fogadunk el ugyanolyan szövegezéssel más honlapokról levett vagy könyvekben, újságokban megjelent recepteket!
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

(9b) A vitás esetek kiküszöbölése érdekében, kérjük, csak saját készítésű fotót tölts fel! Kérünk, csak olyan fotót küldj, amelynek a fő témája az adott étel.
(receptneked.hu, letöltés: 2018.09.)

A (9a–b) esetében a T/1. személy exkluzív használatáról van szó. A paratextusok szerzője itt olyan „mi”-ként, azaz többség tagjaként jeleníti meg saját magát, amelybe nem értendő bele a diskurzuspartner. (Ez azzal is összefüggésbe hozható, hogy a paratextusok szerzője a nosalty.hu-n egy alkalommal saját magát harmadik személyként, *szerkesztőség*ként jeleníti meg.) Ugyanakkor reflexió tárgyává válik az is, hogy a paratextusok „mi”-ként objektiválódó szerzője a beépülő megnyilatkozások létrehozásának különféle aspektusait (pl. a szöveg eredetiségét, forrását) meghatározhatja.

Ehhez képest bizonyos esetekben (12 előfordulás) a paratextusok szerzője saját diszkurzív szerepéből kiindulóan személyhez nem lehorgonyzó, elsősorban igenévi konstrukciók segítségével hoz létre olyan megnyilatkozásokat, amelyek az aktivált műfajok egyes jellemzőit teszik reflexió tárgyává.

(10a) [...] Ha a hozzávalóknál már adtál meg fázisokat, a rendszer automatikusan felajánlja neked az elkészítés fázisaiként is, így recepted áttekinthetőbb lesz. Nem kötelező így hagyni. [...]
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

(10b) ajánlott hosszúság: 5 sor – ez a szöveghosszúság látható a recepted alatt [...]
(nosalty.hu, letöltés: 2018.09.)

(10c) Melyik étkezésre ajánlott?
(receptneked.hu, letöltés: 2018.09.)

A (10a)-ban a *nem kötelező így hagyni*, a (10b)-ben *ajánlott hosszúság*, a (10c)-ben pedig az egész mondat a megírandó recept adott szerkezeti egységeinek bizonyos műfaji jellemzőihez viszonyul reflexíven. A (10a) az *elkészítés* tipikus szerkezeti felépüléséhez, (10b) a *story* című argumentatív funkciójú rész tipikus hosszúságához, a (10c) pedig a *tipp* című argumentatív funkciójú receptegység tipikus témájához. Személytelenségük a paratextusok szerzőjének a diszkurzív szerepével hozható összefüggésbe: a paratextusok szerzője olyan autoritásként konstruálja meg ezeket a megnyilatkozásokat, aki a diskurzus lebonyolításáért felelős intézmény szerepével rendelkezik, ez a szerep pedig a szociokulturális konvenciók szerint távolságtartóbb személyközi viszonytal, nagyobb személytelenséggel jellemezhető.

5. Összegzés

A tanulmány egy empirikus kutatáson keresztül a paratextusok szerepét vizsgálta az internetes receptportál műfaji szerveződésében. A paratextusokat olyan makroszintű kontextualizációs utasításként értelmezte, amelyek kontextualizálják az internetes receptportál diszkurzív egységeit, a recepteknek és a hozzászólásoknak mind az értelmezését, mind pedig a létrehozását kezdeményezve. Az internetes receptportál paratextusai ugyanakkor metapragmatikai reflexió tárgyává teszik az egyszerűbb műfaji sémák aktiválását, ezzel pedig ráirányítják a figyelmet arra, hogy az egyszerűbb műfajok beépülése az internetes receptportálba emergens, új műfaji minőségeket hoz létre; tehát a recept és a hozzászólás műfaja az internetes receptportálba beépülve egyúttal transzformálódik is. A megnyilatkozások megértéséhez és létrehozásához való reflexív viszonyulást érvényre juttató paratextusok mindemellett kijelölik az összetett műfaj alapvető résztvevői szerepeit. Mindezek alapján tehát az internetes receptportálok paratextusai a műfaj tudás proaktív jellegű alkalmazására mutatnak rá.

Irodalom

- Bahtyin, Mihail 1988 [1953]. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. London: Routledge. 460–477.
- Crystal, David 2001. *Language and the internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Domonkosi Ágnes 2018. Megszólítások a közösségi oldalak társalgásaiban. In: Balázs László – H. Tomesz Tímea (szerk.): *Utak és útkereszteződések: Emlékkötet H. Varga Gyula 70. születésnapjára*. Eger: EKE Líceum Kiadó. 147–157.
- Genette, Gérard 1987. *Seuils*. Paris: Collection Poétique aux Éditions du Seuil.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 42: 82–90.
- Herring, Susan C. – Androutsopoulos, Jannis 2015. Computer-Mediated Discourse 2.0. In: Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. – Schiffrin, Deborah (eds.): *Handbook of Discourse analysis*. New Jersey: Wiley Blackwell. 127–151.
- Imrényi András 2017. Mondattan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 663–760.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistics view. *Cognitive Linguistics* 9: 33–78.
- Kuna Ágnes 2016. Genre in a functional cognitive framework: Medical recipe as a genre in 16th 17th century Hungarian. In: Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard (eds.): *Genre in language, discourse and cognition*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter. 193–224.
- Kuna Ágnes 2019. *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás. A meggyőzés mintázatai a 16–17. századi orvosi receptekben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Laczko Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutatás* 23: 120–132.

- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Metz, Elizabeth – Yovel, Jonathan 2009. Metalinguistic awareness. In: Sandra, Dominiek – Östman, Yan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 3. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 250–271.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda 1998. A cognitive approach to inference in conversation. *Journal of Pragmatics* 30: 755–769.
- Petykó Márton 2012. Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. In: Hattyár Helga – Hugyecz Enikő Henriett – Krepsz Valéria – Vladár Zsuzsa (szerk.): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet területeiről*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 44–52.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Simon Gábor 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166.
- Sinha, Chris 2001. *The epigenesis of symbolization*. https://www.researchgate.net/profile/Chris_Sinha/publication/2548802_The_Epigenesis_of_Symbolization/links/5531c5e0cf20ea0a071c270.pdf (utolsó elérés: 2019.04.06.)
- Tátrai Szilárd 2006a. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?”: néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum Kiadó. 617–621.
- Tátrai Szilárd 2006b. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus: szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 211–232.
- Tátrai Szilárd 2017a. Esti Kornél és a beégés. Megjegyzések a műfajiság pragmatikai vonatkozásaihoz. *Magyar Nyelv* 113: 290–301.
- Tátrai Szilárd 2017b. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London: Edward Arnold.

Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness. *Pragmatics* 10(4): 439–456.

DOMONKOSI ÁGNES

*„...azt szoktam mondani:
én így tudok Önnel dolgozni, magázódva...”*
Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól*

Absztrakt

A megszólítás, tegezés-nemtegezés kérdései – szoros kapcsolatban állva a társas viszonyok alakulásával – igen gyakran válnak a nyelvi reflexió tárgyává, a konkrét diskurzusokban, illetve a nyelvhasználatot tematizáló tágabb diszkurzív környezetben is, a hétköznapi társalgásoktól kezdve az illettanokon át a tudományos kutatásokig. A tanulmány célja egy pszichoterápiás szakfolyóirat oldalain a kérdéskörben kibontakozó írásos párbeszéd több szempontú, a metapragmatika értelmezési lehetőségeit összekapcsoló elemzése. A dolgozat egyrészt bemutatja a megszólítások használatáról kirajzolódó képet, azokat a tényezőket, amelyek a megnyilatkozók reflexiói szerint szerepet kapnak a társas jelentés alakításában; másrészt áttekinti az adott vita metadiszkurzív többszintűségét, a megszólítási gyakorlatok és a velük kapcsolatos vélekedések kifejtésének a módjait, illetve a vita szerveződéséhez hozzájáruló nyelvi elemeket is.

Kulcsszavak: megszólítás, tegezés, nemtegezés, metapragmatika, metadiskurzus

1. Bevezetés

A nyelv használatát társas mentális tevékenységként értelmezve a beszélők saját vagy mások nyelvi tevékenységéhez, nyelvi választásaihoz való reflexív viszonyulásának feltárása fontos elemzési szempont (Verschuere 1999, 2000; Tátrai 2006, 2011; Laczkó–Tátrai 2015; Hámori 2019). A megszólítás, a tegezés és nemtegezés műveletei¹ a nyelvi tevékenység erősen reflektált, tudatos cselekvéseit

* A dolgozat a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmány elkészítését továbbá az NKFIH 129040 számú (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) pályázata támogatta.

¹ Az elemzés – összhangban a kérdéskör nemzetközi szakirodalmával (l. bővebben Braun 1988)

jelentik (vö. bővebben Domonkosi 2019), ezért az ezekre a műveletekre való reflexió különböző lehetőségeinek, megvalósulási szintjeinek, azok egymáshoz való viszonyának, együttműködésének vizsgálata közelebb vihet a megszólítási gyakorlatok működésének a leírásához is. A tanulmány először röviden áttekinti a metapragmatika és a metadiskurzus fogalmát, illetve lehetséges szerepüket a megszólítási gyakorlatok értelmezésében (2.), majd bemutatja az elemzés anyagául szolgáló vitasorozatot (3.). A vita elemzése során először tárgyalja a megszólítások használatáról kirajzolódó képet, jellemzi azokat a tényezőket, amelyek a megnyilatkozók reflexiói szerint szerepet kapnak a társas jelentés alakításában, külön kitérve azokra a jelenségekre, amelyek a nyelvi tevékenység speciális, terápiás helyzetéből adódnak (4.). Az elemzés ezután áttekinti a vizsgált metadiskurzus megalkotásának a többszintűségét, külön kitérve azokra a nyelvi elemekre, amelyek a megszólításokkal kapcsolatos vélekedéseket teszik hozzáférhetővé, illetve azokra is, amelyek magának a vitának a kibontakozásához járulnak hozzá (5.).

2. Metapragmatikai tudatosság, metadiskurzusok és a megszólítások kutatása

A nyelvhasználatra vonatkozó tudás, megnyilatkozások és diskurzusok kutatása a nyelvtudomány több területén, különböző kiindulópontokból került előtérbe az elmúlt évtizedekben (Caffi 1994, 1998; Craig 1999; Mey 2001; Hübler–Bublitz 2007; Niedzielski–Preston 2009; Hübler 2011; Kádár–Haugh 2013; Culpeper–Haugh 2014; az érintkező, de elkülönülő szemléletmódokról bővebben: Hámosi 2019).

A funkcionális kognitív pragmatikában alkalmazott metapragmatikai tudatosság fogalma, azaz a beszélőknek az éppen zajló nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulása (Verschuere 2000: 446; Tátrai 2011: 119–125) a metapragmatika mint fogalom eltérő szemléletű és hatókörű megközelítéseinek egyaránt kiindulópontját jelenti, ugyanis ez az alapvető reflexív viszonyulás teremti meg a lehetőségét a nyelvi tevékenység bármely szintű értelmezésének és értékelésének (vö. Haugh 2018: 617). Azaz maga az aktuális helyzetekben megmutatkozó reflexív tudatosság teszi lehetővé azt is, hogy a nyelvhasználóknak a nyelvhasználatra, a nyelv pragmatikai jelenségeire vonatkozó vélekedései kifejtett diskurzusokban is megmutatkozhatnak, és tanulmányozható bennük a társadalmi értékek, köztük az erkölcsi rend szerepe és működése is (Jaworski–Coupland–Galasinski 2004; Hübler–Bublitz 2007; Kádár–Haugh 2013; Culpeper–Haugh 2014).

– megszólításként értelmezi a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemek mindegyikét, így a tegezést és a magázást jelölő névmási és inflexiós elemeket is.

A sematikus metapragmatikai tudás kölcsönös kapcsolatban van az éppen folyó nyelvi tevékenység metapragmatikai értékelésével: a metapragmatikai reflexiók egyrészt a sematikus tudásra építve jönnek létre, másrészt vissza is hatnak az adott sémák alakulására (vö. Hámori 2019). Az aktuális beszédhelyzetekben megmutatkozó metanyelvi és metapragmatikai tudás ebben az értelmezésben szoros összefüggésben van a közösség tágabb metanyelvi tudásával, a nyelvhasználatra, annak normáira vonatkozó ideológiáival is, azaz az aktuális metapragmatikai reflexiók kölcsönhatásban vannak a közösségi, pragmatikai jelenségekre vonatkozó metadiskurzusokkal (l. pl. Jaworski–Coupland–Galasinki 2004; Németh–Kádár–Haugh 2016; Hámori 2019).

Az egyes nyelvhasználati, pragmatikai jelenségekre vonatkozóan az adott társas interakcióktól térben és időben is elkülönülő, önálló metadiskurzusok jöhetnek létre (vö. Craig 1999: 21). Önálló metadiskurzusnak tehát az olyan szövegeket tekintem, amelyek tárgya a nyelv, a nyelvhasználat módja, a különböző nyelvi, azon belül a pragmatikai jelenségek működése (vö. Németh–Kádár–Haugh 2016). Ilyen metadiskurzusok valósulnak meg a tudományos kutatásban, az ismeretterjesztő tudományközvetítésben, a tananyagokban, a tankönyvekben, az illetanokban, de a nyelvi témákat tárgyaló hétköznapi társalgásokban is.

A metapragmatikai reflexiók minden szintjének vizsgálata olyan perspektívát kínál, amely rálátást enged arra, hogy az egyes társadalmi gyakorlatok résztvevői miként értelmezik a saját viselkedésüket, a reflexiók különböző társas tevékenységekbe épülő és különböző diskurzustartományokban való megnyilvánulásai pedig a közösségi reflexió tereinek a sokrétűségére mutatnak rá.

Az egyes nyelvi jelenségek különböző mértékben észlelhetők és hozzáférhetők a nyelvi reflexió számára (Niedzlski–Preston 2009), a nyelvi udvariasság, a nyelvi viselkedés kérdése ezen belül kifejezetten gyakran válik témává a különböző metadiskurzusokban. A megszólítás, tegezés-nemtegezés kérdései ennek megfelelően számos különböző szintéren és kifejtettségi szinten válhatnak reflexió tárgyává. A kérdéskör a hétköznapi nyelvhasználói vélekedésektől kezdve, az előíró, tanácsadó célzatú illetanokon és az iskolai oktatás tananyagain át a tudományos kutatásokig érdeklődésre tart számot, ezért számos különböző metadiskurzív gyakorlat kapcsolódik hozzá (vö. Domonkosi 2019; Ludányi 2018).

A tegezés, magázás, megszólítás kérdéseire vonatkozó különböző kérdésfelvetések, iránymutatások, helyzetleírások mindegyike metadiskurzusnak tekinthető, ugyanis a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak; és – bár különböző kifejtettségi szinteken és különböző megismerési folyamatokra épülve – arra reflektálnak, hogy a nyelvi kapcsolattartó tevékenységet

milyen társadalmi és közösségi minták irányítják, és hogy a diskurzus szereplői hogyan viszonyulnak azokhoz (Kádár–Haugh 2013: 181–206).

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó reflexiókat tehát olyan metadiszkurzív beszédeseményeknek tekintem, amelyek különböző metadiskurzusoknak válhatnak részévé, azaz különböző szinteken és módokon vehetnek részt a nyelvi viselkedésről zajló beszédben.

A megszólítási kérdésekre vonatkozó metadiskurzusok többszintűsége (részletesebben: Domonkosi 2019) a hétköznapi társalgásoktól a tudományos diskurzusokig terjed. A hétköznapi társalgások metadiskurzusait tekintve a szűkebb és tágabb közösségek nyelvi kapcsolattartási szokásrendjének átörökítése során a megfelelő megszólítási formák választására nézve a gyerekekhez fordulva számos udvariassági metadiskurzus figyelhető meg, például a köszönés sémájának elsajátításával kapcsolatban (vö. Hámori 2018: 77). A kisebb közösségek, így a különböző szakmai jellegű csoportok működésében is fontos szerepe lehet a nyelvi kapcsolattartási gyakorlatok reflektált tárgyalásának és hagyományozásának. A tanulmányban vizsgált, a terápiás praxishoz kötődő tipikus megoldások szakmai fórumon való megvitatása egy szakmai közösség nyelvi önreflexiójának a részeként valósul meg.

A megszólítások tudományos kutatásának hagyománya is metadiskurzusként értelmezhető, tudománytörténeti folyamatokkal a háttérben. A tegező és nemtegező formáknak a kutatástörténet során tulajdonított különböző jelentések, a hatalom-szolidaritás dimenziójának a formálásában (Brown–Gilman 1960), illetve a közelítés-távolítás dinamikájának alakításában (Clyne–Norrby 2009) részt vevő szerepek felismerése a tudományos értelmezésben megszülető metapragmatikai címkéknek (Culpeper–Haugh 2014) tekinthetők. A megszólítások társas konstruktivista, gyakorlatorientált kiindulópontú értelmezésében (Clyne–Norrby 2009; Norrby–Wide 2015; Ballagó 2015) adatgyűjtési módszerként előtérbe került a fókuszcsoportos beszélgetések, interjúk elemzése is, ami pedig kutatók által elicitált metadiskurzusok értelmezését jelenti.

3. Az elemzés tárgya és módszere

3.1. Az elemzett nyelvi anyag

Az elemzés anyagát a *Pszichoterápia* című folyóirat nyolc egymást követő számának vitarovatában 2014 áprilisától 2015 augusztusáig kibontakozó, felkért hozzászólók, pszichológusok és pszichiáterek, segítő szakemberek véleményét tartalmazó, a terápiás helyzet megszólítási módjainak gyakorlatát és szerepét tárgyaló vita jelenti (a pontos adatokat l. a Forrásoknál). Az anyagot Valkó Lili,

a folyóirat *Szakmai közélet – Viták, hozzászólások* című rovatának felelőse állította össze, aki néhány sorban minden folyóiratszámban bevezeti a hozzászólásokat, illetve ő és az egyik vitaindító a vita zárásaként közölnek egy-egy záró, összegző jellegű hozzászólást is. A 2 vitaindítóval együtt 26 hozzászóló számol be a saját megszólítási gyakorlatairól, tapasztalatairól, attitűdjeiről. Az egyes számokban a terápia legkülönbözőbb formáiban és szinterein dolgozó szakemberek fejtik ki véleményüket, az egyéni és csoportos terápia helyzeteiről, az iskolapszichológustól kezdve a kórházi dolgozón át egészen börtönpszichológusig. Szerepet kapnak a családterápia, az idősek otthona, a gyerekvédelem, a hajléktalanellátás és a szervezetfejlesztés helyzetei is. A rövid, de kifejtett vélekedések áttekinthető sorozatot alkotnak, minden folyóiratszámban részletesen utalva a vitaindító szövegre és a további előzményekre is. A vizsgálat során a vitasorozat teljes nyelvi anyagát feldolgoztam, mert jól körülhatárolható, összefüggő, egységet alkotó adatbázisként kezelhető.

3.2. A vizsgált metadiskurzusok többszörösen reflektált nyelvi helyzete

Az elemzésre választott szövegekben több tekintetben is reflektált nyelvi helyzet jön létre. A vizsgált szövegek a társas jelentések megképződésének olyan önálló metadiskurzusai, amelyek a saját nyelvi cselekvési gyakorlatokra reflektálva tapasztalatokat osztanak meg; rálátást engedve a megnyilatkozók nyelvi tevékenységét irányító sémákra, a megszólításoknak a terápiás gyakorlatban betöltött szerepeire.

A tegezés-magázás kérdéséről, azaz egy nyelvi természetű jelenségről, azon belül is kifejezetten a társas helyzeteket alakító, pragmatikai természetű nyelvi cselekvésekről kezdeményezett vita a terápiás helyzet, a segítő-segített viszonylat megszólítási gyakorlataira reflektál, miközben folyamatosan problematizálja az adott diskurzus alakulását is. A terápiás tevékenységekben formálódó társas jelentésekre való reflexió, a hasonló gyakorlatok tapasztalatait kifejtetten, érvelesen, nyilvánosan megosztó diskurzus a segítői közösséget építő társas cselekvésbe szövődik bele. A nyelvi gyakorlatokról reflektáltan beszámoló közlésben pedig az adott diskurzusban zajló jelentéslétrehozás is reflektálttá válik, így az adott helyzetben a metapragmatikai tudatosság egyik aktuális funkciója éppen az, hogy a megnyilatkozók metadiskurzust hoznak létre, azaz ezek az elemek a metadiskurzus létrehozását segítő eszközökként érvényesülnek.

A vizsgált metadiskurzusokat egy sajátos szakmai közösség gyakorlataira való reflexió igénye hozza létre. A megszólítások szerepét tematizáló kérdésfelvetés, tehát már önmagában a vita megnyitása a metapragmatikai tudatosságnak egy

olyan szintjét jelzi, amely épít arra a kimondatlan előfeltevésre, hogy a praxis szerveződése a nyelvi cselekvések változatainak erőteljes hatása lehet, és a nyelvi sajátosságok hozzájárulhatnak akár annak hatékonyságához, eredményességéhez is.

A vizsgált metadiskurzusok bevett, az adott társas közeghez kapcsolódó kulturális gyakorlatokba ágyazódnak, egy szakmai közösség tapasztalatcseréjének, közös gondolkodásának a részeként születnek meg. Ennek köszönhetően az elemzésnek nem kell számolnia a direkt adatgyűjtési módszereknek, azaz a kutatók által kiváltott, interjúhelyzetben megszülető metapragmatikai közléseknek azzal az ellentmondásával, hogy olyan attitűdöket, nyelvi problémákat is a felszínre hozhatnak, amelyeket a kutatói szempontok teremtenek meg.

A tegezés és a magázás terápiás gyakorlatban való használatáról zajló vita olyan metadiskurzusnak tekinthető tehát, amelyben a beszélők megnyilatkozásai a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak: a megnyilatkozók kifejtetten reflektálnak arra, hogy a megszólításokat milyen társadalmi és közösségi minták irányítják, és hogy a diskurzus szereplői hogyan viszonyulnak azokhoz.

3.3. Az elemzés módszere és szempontjai

A megszólítási gyakorlatokat, a megszólítási módok társas értékét jellemző nyelvi adatként a vizsgált metadiskurzusok anyaga azért értékes, mert nem kutatók által kiváltott interjúhelyzet hívta őket elő, hanem egy szakmai közösség önreflektív gyakorlatának részeként jelentek meg, tehát a viszonyulásokat, értelmezéseket nem befolyásolja a kutatói szándék. A kifejtettség és az egymáshoz is viszonyuló megnyilatkozások miatt a vizsgált vita anyaga a fókuszcsoportos beszélgetések adataihoz is hasonlítható (vö. Domonkosi 2019), ugyanis azok célja is minél több ismeretet gyűjteni egy meghatározott témáról; a résztvevőket nem egyenként kikérdezve, hanem a csoportinterakciót használva fel az információszerzéshez (Síklaki 2006). A szakmai vitában az interjúvezetőt a vitaindító véleménykifejtés, illetve a rovatvezető megnyilatkozásai helyettesítik, mivel azonban nem kutatók által kijelölt, hanem a szakmai közösség számára kérdéses nyelvi jelenségek szabják meg a vita témáit, a felmerülő kérdések még hitelesebben jelzik a közösségi gyakorlatok működését.

A mintegy 28 oldalnyi szöveg feldolgozása kvalitatív tartalomelemzéssel történt, amelynek során az előforduló metapragmatikai címkéket és megjegyzéseket kategóriánként kódoltam, a kutatás további szakaszában ennek szoftveres kiegészítését tervezem az együttlőfordulások és mintázatok felismerése érdek-

ben (vö. Kuna–Hámori 2019). A kódolás folyamatában több elkülönülő szempontot vettem figyelembe. Jelöltem egyrészt a (4.1.) a lehetséges megszólítási módok kategorizációjára, a változatok elkülönítésére vonatkozó nyelvi elemeket, (4.2.) a megszólítási szokásokról, helyzetekről beszámoló szövegrészeket, illetve (4.3.) azokat a társas tényezőket, szempontokat és minősítéseket, amelyeket a megnyilatkozók bevontak a megszólítások működésének az értelmezésébe; ezen belül pedig (4.4.) külön alkóddal láttam el azokat a tényezőket, amelyek kifejezetten a terápiás helyzetből adódóan vonódtak be az értelmezésbe. Ezek a metapragmatikai elemek a megszólítási módokhoz kapcsolódó sematikus tudás feltárásához visznek közelebb.

Másrészt kódoltam az adott metadiskurzus felépüléséhez hozzájáruló, a szerveződésére reflektáló szövegrészeket is, külön jelölve (5.1.) a vita szervezésére, a hozzászólások kezdeményezésére szolgáló elemeket, (5.2.) a más beszélőkhöz köthető megnyilatkozásokat, vélekedéseket, ezen belül a vitában korábban megszólalókat megidéző, velük vitázó szövegrészeket, (5.3.) a megnyilatkozó saját közvetlen nyelvi tevékenységére utaló elemeket, illetve (5.4.) a befogadók, az olvasók nyelvi tevékenységére irányuló megjegyzéseket.

4. A tegezés-nemtegezés, megszólítás szokásrendjéről kirajzolódó kép

Az egyéni és közösségi gyakorlatokat feltáró vitasorozat anyaga a témakörben készülő interjúkhoz és fókuszcsoportos beszélgetésekhez hasonlóan lehetőséget ad a tapasztalatok és a vélekedések megismerésére.

4.1. A megszólítás változataira utaló elemek

A vizsgált szöveganyag azért tekinthető önálló metadiskurzusnak, mert egy nyelvhasználati, pragmatikai jelenséggel kapcsolatosan fejt ki reflexiókat, így a tegezés és a magázás változatait körülíró és kategorizáló elemek a metadiskurzus fontos szervező tényezőiként szerepelnek. A megszólítás és a kapcsolattartás lehetőségeire való elkülönült utalások a beszélők kategorizációjában valóban külön kezelt és nem pedig a kutatói osztályozás révén megkülönböztetett formák felmutatásának a lehetőségét teremtik meg. A *tegezés*, *tegez* és *magázás*, *magáz*, illetve a beszédpartnerek közötti kölcsönösségre utaló *tegeződés*, *tegeződik* és *magázódás*, *magázódik* változatok használata általánosnak számít minden hozzászóló fejtegetéseiben:

- (1) Ezért sokszor kétféleképpen – *tegezve és magázva* – is fel szoktam tenni kérdéseimet, a szülőkhöz és a gyerekekhez is fordulva (TvM 5: 421).

Az igekötős változatok közül többször szerepel a *letegez* forma, metapragmatikai címkeként jelentésében foglalva a tegezés kezdeményezésének a mozzanatát:

- (2) Volt, hogy valamelyikük megkérdezte, hogy nem tegeződhet-nénk-e, vagy egyszerűen *letegezett* (TvM 1: 123).

A *lemagáz* igekötős forma pedig a *maga* lekezelő, lenéző, nem megfelelőnek tartott használatára utal:

- (3) ...Szabolcsból származóként igencsak zavart, hogy – szemben a megtisztelő „önözéssel” — analitikusom rendszeresen „*lemagázott*”, *aminek mifelénk volt egy leértékelő konnotációja* (TvM 7: 144).

A változatok elkülönítése különösen érdekes a nemtegezés kategóriáján belül, a *nemtegezés* ugyanis csak a tudományos metadiskurzusban használt átfogó metapragmatikai címke, a hétköznapi beszélők a 3. személyű kapcsolattartási módot *magázásként* jelölik, függetlenül a használt névmástól, ahogyan a tanulmány címében kiemelt szövegrész is jelzi (*én így tudok Önnel dolgozni, magázódva*). A megszólalók egy része nem különíti el kifejtetten a *maga* és az *ön* névmásokhoz, illetve a tetszikelő változathoz kapcsolódó társas értéket, néhány esetben azonban megjelenik az eltérések kifejtett, stílusminősítésekkel, a lehetséges társas értékekkel kiegészülő leírása, a (4) példában a metadiskurzus felépítéséhez hozzájáruló, mások vélekedéseit megidéző, hozzáférhetővé tévő formában, a közvetlenség, távolságtartás, hivatalosság és a formális nyelvhasználat társas tényezőit is bevonva az értelmezésbe:

- (4) A szerzőtársak közül többen is a „*maga*” *alkalmazását* javasolták, arra hivatkozva, hogy az sokkal közvetlenebb forma, személyesebbé teszi a kapcsolatot, mégis a szó szoros értelmében „*magázódó*” *műfaj*, míg az „*ön*” távolságtartóbb, hivatalosabb, melyet inkább a formális nyelvhasználat során alkalmazunk (TvM 7: 142).

A nemtegezés változatai közül néhány esetben a *tetszik* segédigei használatának a nyelvi kapcsolattartásban játszott szerepe is reflektálttá válik:

- (5) Nem beszélve a „*tetszik*” *alkalmazásáról*, amivel azonban pszichoterápiás berkekben ma már ritkán találkozunk, nem úgy az orvosi

gyakorlatban, ahol főleg fiatal kollégák szólítják meg így az idősebb pácienseket. Ebből a „tetszikezős” pozícióból azonban gyakran már nehéz partneri viszonyt kialakítani (TvM 7: 143).

A nemtegezés lehetőségei közül a *kend* névmás használatát is élő, de regionálisan kötött lehetőségként említi meg egy hozzászóló:

- (6) Gyimesvölgy házastársainak egy része még ma is „*kend*”-ezi társát, gyermekeik magázzák szüleiket (TvM 6: 64).

Egy hozzászólás kitér a keresztnéven és a vezetékneven szólítás társas értékére is, a tegezés és magázás kettősségénél rugalmasabb, dinamikusabb kapcsolat-alakító lehetőségként értékelve a nominális változatokat:

- (7) A pszichológusi irodában inkább az az eldöntendő kérdés, hogy *a kereszt- vagy a vezetékneven szólítsam* a klienst (TvM 3: 276).

A gyerekekkel való kapcsolattartást tekintve kerül elő még nominális forma említése, mint a tegeződés árnyalásának a lehetősége:

- (8) A kórházban dolgozó pedagógusok is szabályokat megtörve *többnyire tegeződnek, legfeljebb az elmaradhatatlan „nénit” a nevük mögé teszik* (TvM 6: 66).

4.2. A megszólítási gyakorlatokra vonatkozó diskurzusrészek

Az egyes hozzászólók egyrészt a saját nyelvi szokásaikról, speciális helyzetekről, tapasztalatokról számolnak be, egyes esetekben a megszólítási gyakorlatokat aktív cselekvésként jelenítve meg (9), másrészt utalnak általános előírásokra, szokásokra is (10). A kifejtett véleményekből következtetéseket vonhatunk le azzal kapcsolatban, hogy milyen, a megszólítási szokásokra vonatkozó sematikus tudással rendelkeznek a vita résztvevői, és áttételesen következtethetünk a valós terápiás gyakorlatokra is.

A hozzászólásokból kirajzolódó általános kép szerint az egyéni terápiában, felnőttek viszonyában a kölcsönösen nemtegező gyakorlat számít elfogadottnak, ahogy a (9) példa együtt dolgozó pszichiáterek általánosnak tartható gyakorlataként értelmezi:

- (9) ...mivel a magázódást közös kiindulópontnak tekintettük a szakmánkban, mert *mindannyian alapvetően ezt használjuk...* (TvM 7: 142).

Az általános használat értelmezésébe a reflexiók szintjén az a tényező is bevonódik, hogy egyes terápiatípusokban a megszólítás módja éppen a terápiás keretek biztosítása miatt kodifikálva, szabályozva van:

- (10) Ebben nagy szerepe van annak is, hogy a hipnóziskísérletekben, amelyek nagy része standard feltételek között zajlik, *előírás, hogy a kísérleti személyt a kutató magázza, számomra ez vált alapvetővé* (TvM 6: 65).

A terápiás helyzetre érvényes szabályszerűség hatókörét az is jelzi, hogy a korábbi tegeződő viszony megakadályozhatja a terápia vállalását, a kapcsolattartási formának tulajdonított erőteljes társas szerep miatt:

- (11) *Nem vállalom terápiában olyan embert, akivel tegeződő viszonyom van, mert ez azt is jelentené, hogy van vele másmilyen viszonyom is, mint amilyen a terápia lenne, és komolyan veszem az ezt tiltó etikai szabályt* (TvM 7: 141).

A nemtegező formák általános érvényesülését a reflektált beszámolókon kívül az is jelzi, hogy a nyelvileg is kifejtettebb vélemények az ettől a formától való eltérés lehetséges előfordulásait értelmezik, magyarázzák, mint a (12) példa, amely egy olyan helyzetet mutat be, amelyben a kórházi gyakorlatban, a krónikus beteg gyerekek szüleivel való kapcsolattartásban tért el a megszokott formától a megnyilatkozó:

- (12) Van ebben egy csoportnyomás, aminek a munkám elején engedtem, illetve úgy éreztem, hogy a magázódás adta távolságtartás pont így kap egyfajta groteszk, túlhangsúlyozott, nem előnyös értelmet. Azonban viszonylag gyorsan ezt *kénytelen voltam felülbírálni és visszavonni a tegezés lehetőségét* (TvM 6: 66).

A nemtegezés általános gyakorlatától való egyik tipikus eltérés a gyermekek, kiskorúak megszólításának a módja, amelynek tekintetében 14 éves korig két különböző stratégia figyelhető meg: vagy az oktatási gyakorlatban is elfogadott aszimmetrikus megoldás, a tetszikelés lehetőségével együtt, vagy pedig a kölcsönös tegeződés érvényesül. Ebben a tekintetben a terapeuták vagy az adott

intézmény gyakorlatahoz igazodnak, vagy pedig a kliensre bízzák az általa használt tegező vagy magázó forma megválasztását.

A csoportos terápiában, illetve bizonyos terápiatípusokban azonban a közös, intenzív munka kereteit, légkörét a kölcsönös tegeződés biztosítja:

- (13) ...*IKT-s, szenzoros és pszichodinamikus mozgás- és táncterápiás saját-élmény-csoportjaikban* – a csoportvezetőtől elválasztó évek számától függetlenül – *mindig tegeződünk* (TvM 7: 144).

4.3. Társas tényezők és minősítések a megszólítási változatok értelmezésében

A megszólítási változatokhoz kapcsolódó értékelő minősítéseket, a velük a reflexió során kapcsolatba hozott társas tényezőket következetesen kódoltam, ugyanis a nyelvhasználók metapragmatikai címkéinek, megjegyzéseinek, hétköznapi stílusminősítéseinek (vö. Sandig 1986) bevonása az értelmezésbe lehetővé teszi azt, hogy a megszólításoknak a beszélői attitűdök, értéktulajdonítások, reflexiók feltárásának eredményeként, ne pedig előzetesen kijelölt kategóriák, változók révén tulajdonítsunk társas jelentést az értelmezői folyamatban. A hozzászólók véleményeiben alapvetően szerepet kapnak azok a társas tényezők, amelyek hagyományosan is jelen vannak a megszólítások társas jelentésének az értelmezésében: az életkor, a nem, a bizalmasság-távolságtartás, a közelítés-távolítás kérdése, bár az érzelmi viszonyulásra utaló magyarázatok nem voltak függetleníthetők a terápiás helyzet viszonylatától. Az egyes megszólítási lehetőségeket jellemző minősítések sokasága elhelyezhető a megszólítások hétköznapi minősítései alapján korábban megalkotott koordináta-rendszerben (l. Domonkosi–Kuna 2015): *személyes, közvetlen, távolságtartó, formális, elegáns, tiszteletadó, durva, pejoratív, kifinomult, úrikisasszonyos, figyelmes*.

Fontos tényezője a megszólítási gyakorlatokra való reflexióknak a nyelvi változás érzékelése, amely több hozzászóló érvelésében kiemelt szerepet kap:

- (14) Ahogy a magyar nyelvben az *utóbbi időben a tegezés és magázás szabályai kezdenek egyre inkább fellazulni*, úgy a terápiák során is egyre gyakrabban merül fel ez a kérdés (TvM 1: 121).

Néhány esetben megjelenik a magyarázatokban az egyes formákhoz kapcsolódó társas értékek földrajzi régióhoz való köthetősége (3), (6). Szerepet kap

a megszólítások értékének értelmezésében a vidék-város ellentéte is, mégpedig a közvetlenebb viszonyok és azoknak a megszólításválasztásra való hatásának a feltételezése révén:

- (15) Kisvárosokban, a falvakról nem is beszélve, más az emberek közötti közelség. Ha már nem is köszönnek egymásra a félismeretlenek az utcán, jóval közvetlenebbek egymással, így ott velem is. Tapasztalatom szerint a többség alapértelmezetten tegeződne velem is, kortól függetlenül (TvM 5: 421).

Az említett tényezők érvényesülésében sem hagyható soha figyelmen kívül emellett, hogy a terápia helyzetén belül értelmeződnek, mégha olyan társas változóknak, tényezőknek számítanak is, amelyek általában véve is szerepet kapnak a megszólítások értelmezésében. Ezzel összefüggésben külön pontban térek ki azokra a tényezőkre, amelyek kifejezetten a terápiás viszonytal kapcsolják össze a megszólítások működését.

4.4. A terápiás helyzet sajátosságai révén az értelmezésbe vonódó társas tényezők

A vizsgált metadiskurzusban a megszólítások változatai a terápiás helyzet tényezőjeként értelmeződnek. Az egyéni terápiában általánosnak tűnő nem-tegező gyakorlat a terápiás keret megteremtésének a részeként jelenik meg, amely a megnyilatkozók vélekedései szerint hozzájárul a szakmaiság biztosításához:

- (16) Véleményem szerint a tegeződés-magázódás dimenzió a terápiás keret része, és mint ilyen a terapeuta dolga, felelőssége meghatározni a használt formát (TvM 2: 189).

A nemtegező forma révén megteremtett keret a kifejtett értelmezések alapján nyelvi biztosítékot, segítséget is jelent az érzelmi bevonódás kezelésében:

- (17) Nem csupán arról volt szó, hogy nem okozott nehézséget a magázás. ragaszkodtam is hozzá és védelmet is nyújtott. A határok megtartása különleges feladat egy olyan közegben, ahol a terápia sokszor az illető lakószobájában folyik (...) (TvM 3: 277).

A megszólítások értelmezésében általánosan is szerepet játszó közelség és távolság, bizalmasság és távolságtartás változója is a terápiás helyzet függvényében jut szerephez:

- (18) ...a kliensek gyakran úgy élték meg a magázódást, hogy lenézik őket, betegként tekintenek rájuk, pedig ők partneri, baráti viszonyra vágnak (TvM 6: 67).

A vita során véleményt kifejtők megnyilatkozásaiban meghatározónak tűnik két olyan sajátosság, amely más interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések eredményei alapján a hétköznapi beszélők vélekedéseiben, illetve a mindennapos beszédhelyzetekre vonatkoztatva kevésbé érvényesül. Egyrészt számos alkalommal kifejtést kap a nyelvi formára való közös reflektálás szükségességének a jelzése, mintegy utalva arra, hogy az adott helyzetben elkerülhetetlen a meta-pragmatikai tudatosság:

- (19) Szájíz szerint legyen a döntés, de reflektált legyen az a szájíz (TvM 8: 235).

Másrészt pedig egyértelműen, a hozzászólók nagy részének fejtegetéseiben jelen van a társas jelentésképzésnek a terápiás viszonytal, annak működésével és dinamikájával való kapcsolatba hozása, a (20) példában a kérdéskör izgalmasságára való, illetve a közvetlenség és a távolságtartás társas tényezőjével összekapcsoló reflexióval társulva:

- (20) Izgalmas témakör ez, hiszen a tegezés-magázás választása, a közvetlenség versus távolságtartás az analitikus helyzetben *befolyásolja az analitikus kapcsolatot és az áttétel dinamikáját* (TvM 5: 419).

Azaz a terápiás munkában a kapcsolat alakulására való folyamatos reflexió igénye és működése kiegészül a kapcsolat alakításában részt vevő nyelvi lehetőségek használatára való reflexív viszonyulással is.

A reflektivitáson túl a terápiás folyamatban használt megszólításokat értelmezve feltűnik egy olyan tényező, amely a megszólítások problematikáját tárgyaló más metadiskurzusokban (vö. Domonkosi 2019) nem kap hangsúlyos szerepet, a két fél szociokulturális háttere közötti eltérések és az erre alapuló egyezkedésük jelentősége:

- (21) ...az a meghatározó, hogy a terapeuta, illetve a páciens *milyen közegben szocializálódott, milyen nyelvhasználatban érzik otthonosan magukat, és hogyan teremtik meg a terápia közös nyelvét* (TvM 7: 143).

Maga a terápiás folyamat is alapvetően nyelvi tevékenység révén valósul meg, a nyelvi viszonyulások, a nyelvi viselkedés értelmezése több esetben beépül a viselkedés általános mintázatainak az értelmezésébe, és a terápiás reflexivitásigény miatt válik a megszólítás módja a terápián belüli megbeszélés tárgyává:

- (22) Majd megemlítette, hogy milyen jó, hogy tegeződünk. A zavarspecifikus pszichodráma eszközeit használva a terápiás térben konkrétan megjeleníthetővé váltak a „határátlépő” tapasztalatok. Ennek a nőnek a kapcsolatai jellemzően ilyen mintázatot követtek – akár tegeződve, akár magázódva. *A tegeződésre tett megjegyzése és a határátlépő kapcsolatokra utalása alkalom volt arra, hogy ezekkel – és kettőnk alakuló terápiás szövetségével – dolgozzunk* (TvM 2: 123).

A viselkedés és a választott megszólítások közötti viszony a kliensek magatartásának értelmezésén túl a saját gyakorlat és a saját mélyebb motivációk, viszonyulások közötti korreláció feltételezésében is megnyilvánulhat:

- (23) *A magázódásom terápiás kapcsolatokban inkább szól a még meg nem dolgozott félelmeimről, hiányosságaimról és a saját komfortterzetemről, mint a „másik” védelméről, valamiféle szakmaiság képviselétéről* (TvM 1: 123).

5. A metadiskurzus létrehozásának műveletei

A metadiskurzus formálódását tekintve külön kódoltam azokat a nyelvi jelzéseket, amelyek a nyelvi tevékenységre történő reflektálást teszik lehetővé a vizsgált anyagban, azokra az elemekre összpontosítva, amelyek kimondottan a megnyilatkozási és a befogadási tevékenységet tudatosítják, más beszélők vélekedéseinek a diskurzusba való bevonására szolgálnak, illetve magának a diskurzusnak a szerveződésére utalnak (vö. Tátrai 2006).

5.1. A metadiskurzus kezdeményezése és fenntartása

A konkrét vita alakulására, szerveződésére, a vélemények kifejtésének és ütköztetésének folyamatára számos metapragmatikai jelzés utal. A nyolc folyóírat számon

keresztül vissza-visszatérő társalgás esetében különösen hangsúlyos a vélemény-kifejtés terének nyelvi megteremtése, a néhány soros rovatvezetői bevezető minden számban összegzi a korábbiakat, bevezeti az adott számban hozzászólókat, keretet adva a vitának. A (23) példa a megnyilatkozókat és az olvasókat többes szám első személyben, a vitában együttesen részt vevő közösségként jeleníti meg, *tegezés-magázás történetként* utalva a kibontakozó párbeszédre:

- (24) Elérkeztünk az utolsó előtti fejezethez a tegezés-magázás történetben, mely a Pszichoterápia 23. évfolyamának 2. számában kezdődött Berger Noémi vitaindítójával (TvM 7: 141).

Szintén a rovatvezetői szövegrészben szerepelnek a vitához való hozzászólást kezdeményező, a szerkesztőség nevében megfogalmazott szövegrészek (25), illetve a rovatvezető által a vita alakulására reflektáló elemek is (26).

- (25) Kíváncsian várjuk a segítői szakma minden területéről a véleményeket, szempontokat, érveket és tapasztalatokat (TvM 1: 121).

- (26) Örülök, hogy nem zárul le a hozzászólások sora anélkül, hogy pár fontos szempont szerepet kapjon (TvM 7: 141).

A metadiskurzív jelleg kidolgozásában, illetve a vita fenntartásában nagy szerepet kapnak a más véleményekre való utalások módozatai, más diskurzusok megidézésének a lehetőségei, amelyeket a következő (5.2.) pontban mutatok be.

5.2. Más véleményekre, diskurzusokra való utalások

A metadiskurzus létrehozásába mások vélekedéseinek, más korábbi diskurzusoknak a megidézése is bevonódik. Ebben a tekintetben szerepet kapnak azok a nyelvi jelzések, amelyek a különböző elgondolások, eltérő viszonyulások bemutatására, megidezésére szolgálnak, megteremtve a többféle véleményből kirajzolódó helyzetkép kontextusát. Az általános szerepű, többeknek tulajdonított vélekedések igen nagy számban fordulnak elő a vizsgált szövegben: *sokan érvelnek a tegeződés mellett azzal; olyan véleményt is hallottam; azt is sokan vitatják; többen mondták*. Ezek az elemek az idézés egy sajátos megvalósulását mutatják, perspektivizációként értelmezhetők, ugyanis a beszélés az aktuális megnyilatkozóról áthelyeződik a beágyazott, bár konkrétan nem nevesített, általánosított megnyilatkozókra (vö. Tátrai 2011: 153).

A vitahelyzet megteremtésének tipikus eszköze az eltérő vélekedések beágyazása, amely a vizsgált metadiskurzusban az általános, sokakhoz köthető, de nem kizárólagos vélemények megidézésére nem specifikált csoportokhoz kötött diskurzusrészleteket épít be. A különböző vélekedéseket megidéző metapragmatikai jelzések a metadiskurzus megalkotásának, azaz a nyelvi, pragmatikai jelenségekről való beszédnek a meghatározó tényezői.

A vita alakulásának folyamatában az eredeti szövegrész újrakonstruálása, újrakontextualítása függő idézésként úgy történhet meg (vö. Csontos 2012, 2016), hogy az éppen megnyilatkozó egyetértésének vagy egyet nem értésének irányulását reprezentálja:

- (27) Egyetérttek Kútvölgyi Andrea véleményével, hogy a tegezés magázás a terápiás keret része, és ezért a pszichoterapeutának ezzel is foglalkoznia kell, és ő kezdeményezi ennek kialakítását (a terápiás folyamat kezdetén) (TvM 5: 419)

A vita fenntartásának egyik metadiszkurzív eleme a rovatvezető megszólalásaiban a summázó idézés, amely hosszabb, akár 2-3 oldalra kiterjedő szövegrészeket a kulcsszavakat kiemelve, a nyelvi cselekvések jellegére utaló idéző részekkel foglal össze:

- (28) Deák Zsolt vitába száll egy előző hozzászólóval, annak kérdésében, hogy lehet-e angol nyelven magázódni. Erős Ilona mesél arról, hogyan alakul a megszólítás nőkkel, férfiakkal, s Sinkó Dóra ad pár szempontot a vidéki környezet és a családterápia kapcsán (TvM 5: 419).

Az összefoglalóan megidézett vélemények a vitát lezáró összegzésben is szerepet kapnak:

- (29) ...úgy tűnt, hogy a klaviatúrát ragadó szakemberek körében viszonylag homogén a válasz (TvM 8: 235)

5.3. A megnyilatkozó nyelvi tevékenységére utaló elemek

A vitába való bekapcsolódás a hozzászólások egy részében a saját nyelvi tevékenységre reflektálva történik, minősítve, értékelve azt, kontextualizálva a saját megszólalás szerepét:

(30) *Mindjárt az elején leszögezem, hogy én magázódom a páciensekkel* (TvM 2: 189).

(31) *Magam* (itt magázódom saját magammal?) *a terápiás viszony oldaláról ragadnám meg a témát* (TvM 7: 141).

A (31) szövegrész azért is felmutatja a többszörösen reflektált nyelvi helyzetet, hogy a *magá* névmás lehetséges funkcióira utal humoros formában.

A saját hozzászólás megalkotása a korábbi hozzászólásokhoz kapcsolódó helyzetben történik, a saját nyelvi tevékenység korábban szereplő vélemény megidézése révén is körvonalazódhat. A (32) példa egy korábbi hozzászólóra utalva, nem a nyelvi tevékenységét, hanem a beszélői attitűdjét minősítve idézi meg:

(32) *Hozzászólóként én azt az alázatosabb hangnemet támogatnám* (szemben például Gál Viktorral), amely nem gondolja azt, hogy ő tudja a tutit, és aki nem úgy csinálja, az valamit nem jól csinál (TvM 7: 143).

Mivel egy olyan írásbeli párbeszéd kibontakozásáról van szó, amelyben az egymást követő hozzászólóknak van alkalmuk olvasni, feldolgozni egymás szövegét, a saját nyelvi tevékenységre és a mások vélekedéseire való reflektálás ennek a folyamatnak a megjelenítése révén össze is összekapcsolódhat:

(33) A vitát olvasván feltűnt, hogy a magázódást a tekintélyelvűséggel, generációs kérdésként, szakmai identitást erősítő „fehér köpenyként” való használatként vagy éppen a kiképző „másolásaként” azonosították többen (TvM 4: 358).

Emellett magyarázó, metapragmatikai elemek kísérik végig a vita folyamatának kiépülését az éppen zajló diskurzus értelmét, funkcióját, szerveződését, a megnyilatkozó hozzá való viszonyulását is reflektálttá téve:

(34) Ha hivatalos dokumentumot (férőhely felfüggesztése, külön megállapodás) írok valamelyikőjüknek, ezt mindig magázódva teszem, mert ez a bürokrácia nyelve. Igazából nem tudom miért, nincs rá előírás, hogy így kell, mégis ez volt számomra a természetes (*Elgondolkodom, hogy miért vettem eddig alapnak – erre is jó egy ilyen vita.*) (TvM 1: 122).

5.4. A befogadó nyelvi tevékenységére irányuló elemek

A saját tapasztalatok megosztása, nézetek ütköztetése, a vitafolyamat kiépülése olyan diszkurzív helyzetet teremt, amelyben a beszélő nyelvi tevékenysége és nyelvileg kifejtett vélekedései, illetve a más megnyilatkozókhoz köthető megnyilatkozások kerülnek előtérbe, a befogadó nyelvi tevékenysége kevésbé válik reflektálttá.

A befogadói tevékenység megjelenítésének kifejezetten a vita fenntartásában (l. 5.1.), a hozzászólásra való felhívásban, elsősorban a rovatvezetői közlésekben van szerepe, ami olyan helyzetet eredményez, hogy a befogadó is mint majdani, lehetséges megnyilatkozó konstruálódhat meg:

- (35) *Ha valakit megszólít ez a téma, akár mert vitatkozna egy már megjelent véleménnyel, akár mert bemutatná saját területe sajátosságait, akár mert új szempontot fejtene ki, van még lehetőség a részvételre, várjuk a hozzászólásokat (TvM 5: 419).*

Egy hozzászóló esetében a megszólítások kérdése nem a saját gyakorlat megismertetéseként, hanem – a nyelvi udvariasság metadiskurzusaira más keretben egyébként jellemző módon – javaslatként jelenik meg, bár a befogadó megjelenítése még ebben az esetben is csak egy inkluzív többes szám első személybe érthető bele:

- (36) *Amit igazán javaslok, hogy akkor, amikor a fogadó cég vezetői, munkatársai felajánlják a tegeződést, azt mindenképpen fogadjuk el (TvM 4: 360).*

A hozzászólássorozat egészében a saját tapasztalatok kifejtése jellemző, ebben az egy esetben jelent meg tanács, javaslat, ami a nyelvi gyakorlatok működését tekintve azért is elgondolkodtató, mert éppen egy szervezetfejlesztési tanácsadóként dolgozó pszichológus hozzászólásában fogalmazódott meg.

6. Összegzés

A terápiás helyzetben használt megszólításokra vonatkozó metadiskurzusok elemzése többretű tanulságokkal járt. Már az elemzési szempontok kiválasztása során is kettős célkitűzés érvényesült, ugyanis az értelmezésben összekapcsolódott az egy adott nyelvi jelenségre, a tegezés-magázás és a megszólítás kérdésére reflektáló önálló metadiskurzus sajátosságainak a feltárása, illetve az aktuális diskurzus szerveződésére vonatkozó kérdésfeltevés.

A tegezésre és a magázásra vonatkozó adatok elemzése kimutatta, hogy a használt formák értelmezésében a társas tényezők igen széles köre kap helyet, és az alapvető szociológiai változók mellett (pl. életkor, nem, lakóhelytípus) többségében vannak a dinamikusabb, az adott helyzetre jellemző változók (pl. a terápia típusa, egyéni vagy csoportos jellege, a társadalmi közelség-távolság mértéke, érzelmi bevonódás, előzetes ismeretség). A terápiás helyzet értelmezési kerete révén pedig egyrészt hangsúlyos volt a vizsgált metadiskurzusban a használt formákra való közös, a terápia keretén belüli reflektálás fontossága; a nyelvi formák társas jelentésének, szerepének közös feldolgozására való igény megjelenése. Másrészt ezzel összefüggésben a véleményt kifejtő szakemberek a tegezés-magázás kérdéséhez való viszonyulást összefüggésbe hozták más, jellemző viselkedési mintázatokkal, tendenciákkal is.

A folytatásos, írásbeli vita szerveződésében részt vevő metapragmatikai elemek közül a legjellemzőbbnek a magára a vitára, annak fenntartására utaló elemek mutatkoztak. A megnyilatkozók nyelvi tevékenységére utaló elemek, illetve a más vélemények megidézésére szolgáló elemek együttes jelenléte biztosította a vita részeinek az összekapcsolódását, kiegészülve a rovatvezető erőteljesen metadiszkurzív szerepű megnyilatkozásaival. A vita szerveződésének részeként a befogadói tevékenység a diskurzus fenntartásának szándékával, elsősorban a rovatvezetői közlésekben jelent meg.

Az adatok értelmezése emellett további összefüggésekre is rámutatott a nyelvi reflexivitás tekintetében. A szövegrészek kódolása során ugyanis megfigyelhető volt, hogy az aktuális diskurzusba szövődés kódjai szisztematikusan összekapcsolódtak a tegezés-magázás jelenségére reflektáló kódokkal, egyértelműen jelezve, hogy a nyelvi reflexió szintjei együttműködnek. A metadiskurzusok szoftveres tartalomelemzése ebből adódóan további összefüggésekre mutathat rá, ezért a kutatás kibővítésének céljai közé tartozik az elemzés szoftverrel segített folytatása.

A terápiás helyzetre vonatkozó szakmai metadiskurzus összetevőinek vizsgálata emellett azzal a további kutatási hozadékkal is járt, hogy igazolta: egy szakmai közösség önreflexiójának része a nyelvi tevékenység működésének a tudatosítása is.

Források

- TvM 1: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 1. Rovatvezető: Valkó Lili. Vitaindítók: Berger Noémi, Justin Móni. *Pszichoterápia* 2014: 121–123
- TvM 2: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 2. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Kútvölgyi Andrea, Czeglán Karolina, Törzsök-Sonnevend Mária, Tornyossy Mária. *Pszichoterápia* 2014: 189–193.
- TvM 3: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 3. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Igács János, Gaál Viktor, Ferencz Veronika. *Pszichoterápia* 2014: 275–277.
- TvM 4: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 4. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Somogy Zsófia Borbála, Flaskay Gábor, Kavetzky Péter, Eörsi Dániel, Cserey Miklós, Simon Sarolta. *Pszichoterápia* 2014: 356–360.
- TvM 5: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 5. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Deák Zsolt, Erős Ilona, Sinkó Dóra. *Pszichoterápia* 2014: 419–421.
- TvM 6: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 6. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Veress Albert, Költő András, Vargay Adrienn, Kiss Anna, Székelyhidi Judit. *Pszichoterápia* 2015: 64–67.
- TvM 7: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 7. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Kökény Veronika, Vörös Viktor, Kiss Tibor Cece, Matuszka Balázs. *Pszichoterápia* 2015: 141–144.
- TvM 8: Tegeződjünk vagy magázódjünk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 8. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Berger Noémi, Valkó Lili. *Pszichoterápia* 2015: 234–235.

Irodalom

- Ballagó Júlia 2016. Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban. In: Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai* 2. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 185–202.

- Braun, Friederike 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In: Sebeok, Thomas A. (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press. 253–276.
- Caffi, Claudia 1998 Metapragmatics. In: Mey, Jacob (ed.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam: Elsevier. 581–586.
- Clyne, Michael – Norrby, Catrin – Warren, Jane 2009. *Language and Human Relations. Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Craig, Robert T. 1999. Metadiscourse, theory, and practice. *Research on Language and Social Interaction* 32: 21–29.
- Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael 2014. *Pragmatics and the English Language*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. Az idéző rész szerepe és viszonya az idézettel. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 195–201.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19.
- Domonkosi Ágnes 2019. A kutatásról a tanácsadásig, az illetemtől az addatokig – diskurzusok a nyelvi kapcsolattartásról. *Filológia* 10/1–2: 77–85.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Haugh, Michael 2018. Corpus-based metapragmatics. In: Jucker, Andreas – Schneider, Klaus P. – Bublitz, Wolfram (eds.): *Methods in Pragmatics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 619–644.
- Hámori Ágnes 2018. Diskurzusműfajok és beszélt nyelvi szövegtípusok. Szociokulturális gyakorlat, elsajátítás és tudás az oktatásban és a mindennapokban. In: Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszzerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 71–84.

- Hámori Ágnes 2019. A metanyelvi és metapragmatikai tudatosság óvodáskorban: 6 éves gyermekek társalgásainak metapragmatikai elemzése. In: Bóna Judit – Horváth Viktória (szerk.): *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után*. Budapest: Eötvös Kiadó. (Megjelenés alatt.)
- Hübler, Axel 2011. Metapragmatics. In: Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal (eds.): *Foundations of Pragmatics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 107–136.
- Hübler, Axel – Bublitz, Wolfram (eds.) 2007. *Metapragmatics in Use*. Amsterdam: John Benjamins.
- Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasinski, Dariusz (eds.) 2004. *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013 *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös József Collegium (ebben a kötetben).
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutató* 23: 120–132.
- Ludányi Zsófia 2018. A hallgató-oktató írásbeli kapcsolattartás nyelvi problémái internetes fórumok metadiskurzusaiban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13. (Megjelenés alatt.)
- Mey, Jacob 2001. *Pragmatics. An Introduction*. Second edition. Oxford: Blackwell.
- Németh Luca Anna – Kádár Zoltán Dániel – Haugh, Michael 2016. Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu* 6–7(1–4): 4–27.
- Niedzielski, Nancy – Preston, Dennis 2009. *Folk Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.) 2015. *Address practice as social action: European perspectives*. UK: Palgrave Macmillan.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

- Síklaki István 2006. *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapszere.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest: Argumentum. 617–621.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10(4): 439–456.

A kötet szerzői

Ballagó Júlia, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös József Collegium
– MTA Nyelvtudományi Intézet, julia.ballago@gmail.com

Csontos Nóra, Károli Gáspár Református Egyetem, csontosnora@gmail.com

Dér Csilla, Károli Gáspár Református Egyetem, csillader@gmail.com

Domonkosi Ágnes, Eszterházy Károly Egyetem, agnes@uni-eszterhazy.hu

Götz Andrea, Károli Gáspár Református Egyetem, gotz.andrea@kre.hu

Hámori Ágnes, MTA Nyelvtudományi Intézet, hamori.agnes@nytud.mta.hu

Horváth Péter, Eötvös Loránd Tudományegyetem, horvathpeti99@gmail.com

Imrényi András, Eötvös Loránd Tudományegyetem, imrenyi.andras@gmail.com

Krizsai Fruzsina, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Budapesti Műszaki
Egyetem, f.krizsai@gmail.com

Kugler Nóra, Eötvös Loránd Tudományegyetem, kugler.nora@btk.elte.hu

Kuna Ágnes, Eötvös Loránd Tudományegyetem, kunaagnes@gmail.com

Laczkó Krisztina, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös József Collegium,
laczk.krisztina@btk.elte.hu

Pomázi Bence, Eötvös Loránd Tudományegyetem – MTA Nyelvtudományi
Intézet, pomazi.bence@gmail.com

Schirm Anita, Szegedi Tudományegyetem, schirmanita@gmail.com

Simon Gábor, Eötvös Loránd Tudományegyetem, simon.gabor@btk.elte.hu

Szabó Gergely, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös József Collegium –
Universitat Oberta de Catalunya, gszabog@uoc.edu

Tátrai Szilárd, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Jagelló Egyetem,
tatrai.szilard@btk.elte.hu

Vaskó Ildikó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, vasko.ildiko@btk.elte.hu

